USÛLÜ'L-FIKIH-FIKIH USULÜ

GİRİŞ

FIKIH USULÜNE DAİR GENEL BİLGİLER

TARİFİ, KONUSU, GAYESİ, DOĞUŞU, TEDVİNİ, GELİŞMESİ

Fıkıh:

Fıkıh, müctehidlerin, tafsili şer'i delillerden istinbat ettiği şer'i ameli hükümlerdir. Bir başka anlatımla, müctehidlerin, her bir ameli meseleyi ilgilendiren delilleri tek tek inceleyip onlardan çıkardıkları hükümlere fıkıh denir.[1]
Fıkıh ilminin bir dalı füru' (Furuu'l-fıkıh: Tatbiki hukuk), diğer dalı ise usul (Usulu'l-fıkıh: Nazari hukuk)'dur. Fıkıh denince, genellikle bu ilmin füru' dalı kastedilir.[2]
Müctehidin tafsili şer'i delillerden şer'i ameli hükümleri çıkarması, mutlaka kendisine yol gösterecek belli başlı kurallara ve prensiplere uymasını gerektirir.
Bu gerçeği gözönüne alan İslam bilginleri, İslam hukukuna candan hizmet aşkıyla, müctehidlerin hüküm istinbatında takip ettikleri metodları açıklamak üzere özel bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışma ile güdülen başlıca iki gaye şunlardır:
1) İctihad şartlarını taşıyanlar, öncekilerin yaptığı gibi ictihad edip karşılaşılan fıkhi olaylara hüküm bağlayabilecekler,
2) İctihad şartlarını taşımayanlar ise, müctehidlerin hükümlere varırken dayandıkları delilleri ve o delillerden bu hükümlere nasıl ulaştıklarını öğrenerek, onlardan nakledilen hükümleri gönül huzuru içinde kabullenmiş olacaklardı.
İşte bu düşüncelerden hareketle, onlar, hakkında ister özel nass bulunsun ister bulunmasın, delillerin ihtiva ettiği hükümleri kavrayabilmek için uygulanan ve delillerden hüküm çıkarılmasında yardımcı olan genel kuralları ortaya koydular.
İslam bilginleri, bu arada delillerden hüküm çıkaracak kişi yani "müctehid" ile ilgili kurallardan söz ettiler, ictihadı, ictihadın şartlarını ve hükümlerini, taklidi ve taklidin hükümlerini açıkladılar. Bütün bu kurallara ve sözü edilen hususlarla ilgili incelemelere topluca "Usulu'l-fıkıh" adını verdiler.[3]
Fıkıh kelimesi lugatta bir şeyi bilmek, anlamak manasına gelir. Kur'an'da fıkıh kelimesi mutlak ilim için değil, ince anlayış, keskin idrak ve konuşanın gayesini anlamak manalarında kullanılmıştır.[4] Şu halde fıkıh bir şeyin künhüne vakıf olarak ve deliliyle birlikte bilmek anlamına gelmektedir.
Hanefiler Fıkıh'ı ıstılahta "Kişinin amel yönünden lehine ve aleyhine olan şer'i hükümleri bir meleke halinde bilmesidir" şeklinde, Şafiiler ise, "Şer'i-ameli hükümleri yani ibadet, muamelat ve ukubat'a ait hükümleri, tafsili delillerinden çıkararak bilmektir" şeklinde tarif etmişlerdir.[5] Bu iki tarifin lafızları farklı olmakla birlikte, aynı manayı ifade etmektedirler. Çünkü Hanefiler bilmek (marifet) tabirinden "delilinden çıkararak bilme, meleke ve iktidarı" manasını kastetmişlerdir.
Fıkh'ın şu şekilde de tarifi yapılmıştır: "Fıkıh, ibadet, ukubat ve muamelata ait şer'i hükümlerin hey'et-i umumiyesidir."[6]
Şer'i hükümleri, delillerinden çıkararak bilen alime fakih denir ki, müctehid demektir. İctihad ve istinbat melekesine malik olmayan bir kişiye, ne kadar çok fıkhi meseleyi öğrenmiş ve ezberlemiş olsa da fakih (hukukçu) denmez. Bu kişilere alim denir. Alim başka fakih başkadır. Aralarında fark vardır. Her fakih alimdir, fakat her alim fakih değildir. Ancak bu kişilere mecazi olarak fakih denir. [7]

Usul:

Bu kelime, asl'ın çoğulu olup luğatta temel, esas, kök, dayanak gibi manalara gelir.[8] Usul, ıstılahta râcih, kaide, müstashab ve delil manalarında kullanılır. Şimdi bu terimleri kısaca izah edelim.

---

[1] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 23.
[2] Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 1.
[3] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 23-24.
[4] Bk: Nisa: 4/78; Hud: 11/91.
[5] Mir'at: 15-16.
[6] Bilmen: 1/14.
[7] Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 2.
[8] Molla Hüsrev, Mir'at: 18; Fevatih: 1/8; Büyük Haydar Efendi: 8; Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 1.

Râcih: "Kelamda asıl olan mana-yı hakikidir" ifadesinde asl, râcih anlamındadır. Yani kelamın mecazi değil de hakiki manasına haml olunması tercih olunur, demektir. "Kitab (Kur'an), kıyasa nisbetle asıldır" sözünde asıl, tercih anlamındadır. Yani Kur'an delil olma yönünden, kıyasa tercih olunur, demektir.
Kâide: "Laşe'nin zaruret içinde bulunan insan tarafından yenilebileceği, asl olanın hilafınadır." sözünde asl, kaide anlamındadır. "Bu babda asl olan budur" denir ki, bu konuda kaide budur, demektir.
Müstashab: "Beraat-i zimmet, asıldır" ifadesinde asl, müstashab anlamında kullanılmıştır.[9] Yani aksi sabit oluncaya kadar kişi, suçtan, mes'uliyetten, günah ve borçtan beri (uzak) olduğu kabul edilir, demektir.
Delil: "Bu mes'elenin aslı, icmadır" ibaresinde asl, delil anlamındadır. Yani bu mes'elenin delili, icma'dır, demektir. Usulu'l-fıkh terkibinde asl (ç: usul) delil anlamında kullanılmıştır. [10]

Fıkıh Usulü:

Müctehidin şer'i ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarabilmesine yarayan kurallar bütününe fıkıh usulü denir.[11]
Fıkıh ilminin diğer dalı olan usulu'l-fıkıh, bir isim tamlaması (izafet terkibi)dir.[12] Bu ilme, bazan tamlamanın başına ilim sözü eklenerek ilmu usulu'l-fıkh denildiği gibi, bazen de fıkıh lafzı çıkarılarak sadece ilmu'l-usul denir.[13] Bugün fıkıh usulü tabirinin karşılığı olarak İslam Hukuk Felsefesi, İslam Hukuk Metodolojisi, İslam Hukuk Usulü, İslam Teşri' Usulü, İslam Hukuku Nazariyatı gibi terimlerin kullanıldığını görmekteyiz. [14]
Bu tamlamada usul kelimesinin delil anlamında kullanıldığını kabul etmek daha uygun düşmektedir. Zira fıkıh, akli bir şekilde deliller üzerine oturtulmuş, bina edilmiştir.
Buna göre Usulu'l-fıkh "fıkhın delilleri" "fıkha mahsus deliller" "fıkhın kökleri" "hukukun kökleri" demektir.[15]
Ancak Fıkıh usulü bir ilim dalı olarak ıstılahta terkib manasından daha farklı ve daha geniş konuları ihtiva etmektedir. Çünkü fıkıh usulü ilminde fıkhi delillerden bahsedildiği gibi, şer'i hükümlerden, istinbat kaidelerinden ve benzeri konularından da bahsedilir.
Fıkıh usulü iki şekilde tarif edilebilir: Fıkıh usulü:
1) "Şer'i hükümlerin, tafsili delillerden çıkarılmasını (istinbatını) mümkün kılan kaideleri ve icmali delilleri öğreten bir ilimdir. Veya,
2) "İstinbat kaideleri ve icmali delillerdir."
Şu halde bu ilim bize bir takım kaideler öğretecek[16] biz de bir mesele hakkında anlamak, öğrenmek istediğimiz şer'i hükmü, o kaideler yardımıyla özel delillerinden çıkaracağız.[17] Mesela ben namazın farz olup olmadığını bilmiyorum. Bilmek istediğim bu mechule Mantık ve Usul ilimlerinde "Matlub-i haberi" adı verilir. Bunun için önce şer'i delillerden Kitab'a bakar ve *"namazı dosdoğru kılınız"* (Bakara: 2/43) ayetindeki emri görürüm. Fıkıh usulü kaideleri arasında "vücuba mani bir karine bulunmadıkça emir siygası, vücub ifade eder" kaidesi bulunur. Ben bu usul kaidesini kullanır ve bir mantık kıyası kurarak namazın farz olduğu hükmüne şöyle varırım:
Matlub-i Haberi: Namaz farzdır.
Küçük önerme: Çünkü Allah *"namazı dosdoğru kılınız"* ayetiyle namazı emretmiştir.
Büyük önerme: Allah'ın yapılmasını kesin olarak istediği (emrettiği) her şey farzdır.
Netice: O halde namaz da farzdır.
Ben zinanın haram olup olmadığını bilmiyorum. Bunu öğrenmek istiyorum. Şer'i delillerden Kitab'a baktığım zaman *"Zinaya yaklaşmayın"* (İsra: 17/32) ayetindeki nehyi görürüm. Fıkıh usulü kaideleri arasında "Haram kılmayı engelleyici bir karine bulunmadıkça nehiy sıygası hürmet ifade eder" kaidesi bulunur. Ben bu usul kaidesini uygulayarak zinaya yaklaşmanın haram olduğu hükmüne şöyle varırım:
Matlub-i Haberi: Zina haramdır.
Küçük önerme: Çünkü Allah *"Zinaya yaklaşmayın"* ayetiyle zinaya yaklaşmayı yasaklamıştır.
Büyük önerme: Allah'ın kesin olarak yasakladığı her şey, haramdır.
Netice: O halde zina da haramdır.
Aynı şekilde bu ilim bize kitap, sünnet, icma, kıyas gibi icmali deliller hakkında da bir takım bilgiler öğretecek biz de bu bilgiler yardımıyla icmali delillerin hüccetliklerini, kendileriyle istidlal ederken mertebelerinin ne olduğunu ve bu delilleri ilgilendiren her türlü hususları öğreneceğiz.

---

[9] Bazı müelliflere göre bu kaidede geçen asl, racih anlamındadır. (Fahrettin Atar)
[10] Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 1-2.
[11] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 24.
[12] Amidi, İhkam: 1/7; Molla Hüsrev, Mir'at: 11; Büyük Haydar Efendi: 7-8; Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 1.
[13] Seyyid Bey: 1/61; Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 1.
[14] Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 1.
[15] Büyük Haydar Efendi: 9; Hamidullah, "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tetkik" ter: B. Davran, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1953, c.1, sayı: 1-4, s.64.
[16] Molla Hüsrev, bu ilme ait iki tarif nakletmektedir. Mir'at: 11, 14.
[17] Burada birkaç usul kaidesi zikredelim: "İbahe karinesi bulununca emir siygası, ibahe ifade eder." "Has lafız, kat'i hüküm ifade eder." "Müevvel hass, zanni hüküm ifade eder." (Mir'at: 20.)

İşte bir kişi, istinbat kaidelerini ve icmali delilleri bu ilmin yardımıyla öğrenir ve naslardan hüküm çıkarma melekesini elde ederek müctehid mertebesine ulaşır.[18]
Fıkıh ilmi usûlü, metodolojisi. Usûlü'l-Fıkıh; sözlükte, usûl ve fıkıh kelimelerinden meydana gelmiş bir terkiptir. Usûl, "asl" kelimesinin çoğuludur. "Kökler, asıllar, üzerine bir şey bina edilen şey" manalarınadır. Sözlükte, anlayış anlamına gelen fıkıh ise, din ıstılahında; "Tafsîlî delillerden çıkarılmış olan şer'î-amelî hükümleri bilmektir" şeklinde tarif edilir. Buna göre usulü'l-fıkıh sözlükte; fıkhın asılları, fıkhın delilleri manasına gelmektedir. Usulü'l-fıkıh, ıstılahta "Müctehidin, şer'î amelî hükümleri tafsîlî delillerinden çıkarabilmesi için gerekli olan kural ve prensiplerdir" diye tarif edilmektedir.[19]
Bu tariflerden anlaşıldığı üzere usûlü'l-fıkıh bir metodoloji ilmidir. Metotlarını belirlediği ilim ise fıkıhtır. O halde bu ilim fıkıh metodolojisi ilmi demektir. Bu ilme İslâm hukuk metodolojisi denilmesinin uygun olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü fıkıh, sadece hukuk ilmi değildir. Hukuk, fıkhın bölümlerinden birisidir. İslâm hukukunun çeşitli dalları fıkıh içerisinde ele alındığı gibi, ibadetler de fıkıh içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla ibadetle ilgili hükümlerin kaynaklardan çıkartılma metotları da usulü'l-fıkıh tarafından belirlenmektedir.
Bilindiği gibi, İslâmî hükümlerin alındığı kaynaklar temelde ikidir. Bunlar Kur'ân ve Hadistir. Fakat her meseleye ait hüküm Kur'ân ve Hadiste her zaman aynıyla mevcut ve açık değildir. Ya da Kur'ân ve Hadisteki lâfızlar, emir, nehy, hass, âm v.s gibi değişik biçimlerde varid olmuştur. Karşısına amelî bir problem çıkan müctehid, bu problemin dînî hükmünü ortaya koymak için Kur'ân'ı ve Hadisi araştırır. O mesele ile ilgili olan âyet veya hadisin ne tür bir kalıpta olduğunu araştırır. Mesela lafız emir kalıbı ile gelmişse, emrin vücup ifade ettiğini bildiren usûl kaidesini göz önüne alarak o hükmün farz olduğuna hükmeder. Cevabını açıkça bulamazsa, hükmü açıkça belirlenen benzer problemlere kıyasla, dinin temel ilkelerini göz önüne alarak ve daha başka temel kaidelerden yararlanarak bu problemleri çözüme kavuşturur. İşte müctehidin hüküm çıkarabilmek için yararlandığı kaideleri tesbit eden ve içeren ilme usûlü'l-fıkıh (fıkıh usûlü) denilir. Demek oluyor ki; usulü'l fıkıh; müctehidin, Kur'ân ve Hadisten hüküm çıkarabilmek için ihtiyaç duyduğu kural ve kaidelerden meydana gelen bir ilimdir. [20]

Müctehid:

İctihad melekesine sahip olan ve hükümleri anlayıp delillerden istinbat etmek için bu kaideleri esas kabul eden kişidir. [21]

Kurallar, Kaideler:

"Kavaid: Kurallar" "Kaide: Kural" kelimesinin çoğuludur. Her biri bir çok cüz'i hükümlere şamil olan külli-umumi esaslar, kaziyeler, önermeler demektir. Mesela: "Aksine bir karine bulunmadıkça her emir vücub içindir." bir kaidedir, kuraldır. Buna göre *"Namazı dosdoğru kılın, zekatı verin."* (Bakara: 2/43) emirleri namazın ve zekatın farziyetine delalet eder. *"Rabbinize kulluk edin, iyilik yapın ki kurtuluşa eresiniz."* (Hacc: 22/77) ayetleri gibi emir sıygası ihtiva eden bir çok cüz'iye uygulanabilir nitelikte külli bir önermedir.
Yine "Aksine bir karine bulunmadıkça her nehiy tahrim içindir." kaidesine, kuralına göre *"Allah'ın haram kıldığı cana kıymayın."* (En'am: 6/151) *"Zinaya yaklaşmayın."* (İsra: 17/62) nehiyleri amden, kasten, bile bile, düşmanlıkla adam öldürmenin ve zinanın haram olduğuna delalet eder. *"Ey iman edenler! Bir topluluk (diğer) bir toplulukla alay etmesin; belki onlar kendilerinden daha iyidir. Kadınlar da (diğer) kadınlarla alay etmesin; belki onlar kendilerinden daha iyidir."* (Hucurat: 49/11) *"Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin"* (Bakara: 2/188) ayetleri gibi nehiy sıygası ihtiva eden bir çok cüz'iye uygulanabilir nitelikte külli bir önermedir.[22]
"Müctehidin hüküm çıkarabilmesine yarayan" ifadesi ise, bu kuralların, müctehidin hükümleri anlaması ve delillerden hükümleri elde edebilmesi için birer vasıta teşkil ettiğini anlatmaktadır. Bu hususta geniş açıklamaya ileride yer verilecektir.[23]

Ahkam-Hükümler:

"Ahkam" kelimesi "hüküm" kelimesinin çoğuludur. Hüküm, bir şey hakkında bir durumun olumlu veya olumsuz olarak belirlenmesi demektir. Mesela "Güneş doğmuştur" veya "Güneş doğmamıştır" dendiğinde doğma durumunun güneş hakkında varid olup olmadığı belirlenmiş olur.
Hükümler üç kısımdır.

[18] Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 2-4.
[19] Âmidî, el-İhkâm fı Usûlü'l-Ahkâm, I, 7 vd.; Şâkiru'l-Hanbelî, İlmi Usûlü'-Fıkıh, 31 vd; Abdülvehhâb Hallâf İlmi Usfilü'l fıkh,11; İbrahim Kâfı Dönmez, İslâm Hukuk Esasları, terc. 23, 24; Hüseyin Kayapınar, Şamil İslam Ansiklopedisi: 6/254.
[20] Hüseyin Kayapınar, Şamil İslam Ansiklopedisi: 6/254.
[21] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 11.
[22] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 24; Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 11.
[23] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 24.

1- Akli hükümler: Akıl yoluyla elde edilen hükümlerdir. Mesela: "Bir ikinin yarısıdır" "İki kere iki dört eder." "İki zıt bir arada bulunamaz." hükümleri böyledir.
2- Hissi hükümler: Duyu organları vasıtasıyla elde edilen hükümlerdir. Mesela: "Ateş yakıcıdır." veya "Güneş doğmuştur veya batmıştır." hükümlerinde olduğu gibi.
3- Şer'i hükümler: Şer'i kaynaklar vasıtasıyla elde edilen hükümlerdir. Mesela: "Namaz farzdır.", "Allah'a şirk koşmak en büyük günahtır.", "Yalan söylemek, riba haramdır." hükümlerinde olduğu gibi.
İşte usul kuralları, şer'i delillerden elde edilecek olan bu nevi hükümler için konmuştur. Bu yüzden, akli ve hissi hükümleri bertaraf etmek üzere tarifteki "hükümler" kelimesi "şer'i" kaydı ile sınırlandırılmıştır. [24]
"Ahkam", istinbatın neticesi ve semeresidir ki bunlar ubudiyyetini şeriata göre yapan mükelleflerin fillerine taalluk eden hükümlerdir. Şeriat bunları ya, mesela namazın farziyeti gibi "icab", veya faizin, zinanın ve içkinin haram kılınmasında olduğu gibi "tahrim" veya normal hallerdeki yeme içme, alış-veriş ve kirada olduğu gibi "tahyir ve ibaha" veya borcu yazma, alış-verişi şahitler huzurunda yapmada olduğu gibi "nedb" veya güneşin doğuşu ve batışı sırasında namaz kılma, sünnetleri ve adab-ı şer'iyyeyi terketmede olduğu gibi "kerahat" diye vasıflandırır. Bunlara "ameli hükümler" denir. Bunlar, Allah'a, O'nun birliğine, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman etme gibi itikadi hükümlerin; doğruluğun vacib olması, yalanın haram olması gibi ahlaki hükümlerin mukabilindeki hükümlerdir ve "ameli hükümler" sözüyle bunlar tarifin dışında bırakılmıştır. [25]

Şer'i Hükümler:

Şer'i hükümler üç kısımdır.
1- Ameli hükümler: Namazın, zekatın, orucun, haccın farz olduğu, zinanın, içikinin, kumarın, ribanın haram olduğu, alım-satım, rehin, vakıf vb. hukuki muamelelerin caiz olduğu, normal şartlarda yemenin içmenin eğlenmenin mübah olduğu, borcu yazmanın, alış verişi şahitler huzurunda yapmanın mendup olduğu, güneşin doğuşu ve batışı esnasında namaz kılmanın, sünnetleri ve adab-ı şer'iyyeyi terketmenin mekruh olduğu gibi insanlar tarafından ortaya konan fiillerle ilgili hükümlerdir.
2- İtikadi hükümler: Allah, melekler, kitaplar, nebi ve rasuller, kader, ahiret gününde gerçekleşecek olaylarla ilgili hükümlerdir.
3- Ahlaki hükümler: Yalan söylememek, doğruluğa sarılmak, sözünde durmak, emanete hıyanetlik etmemek gibi ruhun tezkiyesi ve tehzibi ile ilgili hükümlerdir.
Usul ilminde, sadece ameli hükümlere ulaştıran kurallardan bahsedildiği için, tarifte "ameli" kelimesini kullandık ve böylece itikadi ve ahlaki hükümleri dışarıda bırakmış olduk. Çünkü bunlar usul ilminde incelenmez; itikadi hükümler "tevhid" veya "kelam" ilminde, ahlaki olanlar ise "tasavvuf" veya "ahlak" ilminde incelenir. [26]

Şer'i Deliller:

Şer'i deliller iki türlüdür.
1- Tafsili (cüz'i) deliller: Muayyen bir mesele ile ilgili olup sadece o meselenin hükmüne delalet eden cüz'i delillerdir. Mesela: *"Zinaya yaklaşmayın."* (İsra: 17/32) ayeti sadece zinaya yaklaşmanın haram olduğuna, *"Anneleriniz (ile evlenmeniz) size haram kılınmıştır."* (Nisa: 4/23) ayeti sadece anneleri nikahlamanın haram olduğuna, *"... o halde o putlardan, o pislikten kaçının, yalan sözden kaçının."* (Hacc: 22/30) ayeti sadece putperestliğin ve yalan şahitliğin haram olduğuna delalet eder.
2- İcmali (külli) deliller: Muayyen bir mesele ile ilgili olmayan ve belli bir hükmü göstermeyen külli delillerdir. Mesela: Şer'i hükümlerin kaynağı olan kitap, sünnet, icma, kıyas ve bunlara bağlı deliller hep birer icmali delildir. Bu delillerin "amm" ve "hass" gibi nevileri, bu nevilerin de kendi içinde "emir", "nehiy", "mutlak", "mukayyed" gibi ayırımları vardır. "Emir vücub içindir, nehiy tahrim içindir." gibi sözler birer külli delildir. İşte usulcünün araştıracağı deliller bunlardır. Tafsili deliller ise fakihin meselesidir.
Şu halde usulcünün yaptığı kendisini cüz'i hükümleri istinbata götürecek külli kaideleri araştırmaktır. Fakihin işi ise cüz'i hükümleri cüz'i delillerden, yani her hükmü o konuda varid olan kendi delilinden istinbat etmek suretiyle bu usul kaidelerini istinbat sahasında tatbik etmektir. Yani usulcünün sahası külli deliller ile, fakihin istinbatına yardımcı olacak külli kaideleri koymak için külli bir hükme delalet eden delilleri araştırmaya münhasır olduğu halde fakihin sahası cüz'i deliller ve bunun delalet ettiği cüz'i hükümlerle sınırlıdır. [27]
Tafsili deliller, fakihin inceleme konusudur. Zira fakihin gayesi, belirli bir fiilin caiz veya haram olması, bir sözleşmenin geçerli veya geçersiz olması gibi cüz'i hükümlere ulaşmaktır. Cüz'i hükümler ise, cüz'i-tafsili delillerden elde edilir.

---

[24] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 24-25.
[25] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 11.
[26] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 25.
[27] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 11-12.

İşte bu sebeple, icmali-külli delilleri dışarıda bırakmış olmak için, tarifte “tafsili” kelimesini kullandık. İcmali-külli deliller, fakihin değil, usulcünün inceleme konusudur. Zira usulcünün gayesi, fakihin cüz’i hükümleri tafsili delillerinden çıkarırken fadalanacağı ve şer’i kaynaklardan hüküm elde etmeye yarayan genel kurallara ulaşmaktır. Bu kurallar ise, icmali-külli delillerle ilgilidir, yoksa tafsili delillerle ilgili değildir. [28]

Fıkıh Usulünün Konusu:

Usûlü'l-fıkıhın mevzuu kendisi ile küllî hükümlerin sübûtu açısından şer'î küllî delildir. Yani usûlcü, meselâ kıyası ve onun hüccet oluşunu, âmmı ve onun kayıtlanışını, emri ve delâletini kendisine konu edinir. Bunu bir misalle açıklamaya çalışalım: Kur'ân-ı Kerîm ilk şer'î delildir. Fakat onun tüm şer'î nassları aynı tarzda gelmiş değildir. Kimileri emir, kimileri nehy, kimileri âmm, kimileri hâss. sığasıyla varid olmuştur. Bu sîğalar, şer'î delil çeşitlerinin küllî nevîleridir. Usûlcü bu nevîlerin her birini tek tek araştırır. Sonuçta; mesela emrin îcaba, nehyin de tahrîme delâlet ettiği sonucuna varır ve kaidesini koyar: “Emir îcap içindir, nehiy tahrîm içindir.” Bilahare fakîh, bu kaideyi alır ve Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetleri bu kaidelere uygular. Allah'ın yasak ettiği bir şeyi, "nehiy tahrim içindir" kaidesine uygular ve aksine delâlet eden bir delil yoksa onun haramlığına hükmeder. Tabir caizse usûlcünün yaptığı bir plan şablondur. Fakih de bu planın uygulayıcısıdır. [29]
Fıkıh usulü iki şeyden bahseder: Birincisi: Birer istinbat vasıtası olarak şer’i deliller. İkincisi: Bu istinbatın bir neticesi olarak şer’i hükümler ve bunların delillerle sabit olması. Bu, usulcülerin cumhurunun tezidir –ki racih olan da budur- zira onlar: “Usulü fıkıhın konusu delillerle sabit olması açısından şer’i hükümlerdir” demektedirler. [30]
Fıkıh usulünün konusu şer’i deliller (Kitap, sünnet, icma, kıyas, istihsan, istishab, maslahat, örf, sedd-i zerai, sahabe sözleri, önceki şeriatların hükümleri), şer’i hükümler (farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh, azimet, ruhsat, sebep, rükun, şart, mani, sıhhat, fesat, butlan), istinbat (hüküm çıkarma) metodları (Hass, amm, müşterek, mutlak, mukayyed, emir, nehiy, hakikat, mecaz, sarih, kinaye, zahir, nass, müfesser, muhkem, te’vil, hafi, müşkil, mücmel, müteşabih, ibarenin, işaretin, nassın, iktizanın delaleti), hükümlerin gayeleri, delillerin tearuzunu gidermede takip edilecek yollar, nesh, ictihad, taklid vb.dir.

Fıkıhın Konusu:

“Fıkıh”: “Tafsili delillerden istinbat edilen şer’i-ameli hükümleri bilmek” veya “Tafsili delillerden istinbat edilen şer’i hükümlerin toplamıdır.” diye tarif edilir. Bu manasıyla “fıkıh”, vacib, mendub, haram, mekruh, mübah olarak bilinen hükmün bütün çeşitlerini, ferde veya aileye taalluk eden hükümleri ve vasiyet, vakıf ve mirasa ait hükümleri içine alır. “Fakih” ise bu usul kaidelerini cüz’i meselelere tatbik eden mesela *“Namazı kılın”* (Bakara: 2/43) delilinden namazın farz olduğu hükmünü, “Erkek ve kadın hırsızlık yapanın elini kesin.” (Maide: 5/38) delilinden hırsızlığın haram olduğu hükmünü çıkaran kişidir.
Fıkhın konusu, hakkında şer’i hükümlerin sabit olması açısından ‘mükellefin fili’dir. Fakih de, alış veriş, kira, rehin, vekalet, namaz, oruç, ikrar, şahitlik, vasiyet, vakıf, öldürme, iffetliye iftira, hırsızlık, zina, haram yoldan mal yeme… gibi mükellefin fiil ve faaliyetlerinin hükmünü araştıran kişidir.[31]

Usulcünün Faaliyet Tarzı:

Usulcü, Kitap, Sünnet ve diğer delilleri inceler. Bu delillerin durumlarına, âmm, hâss, emir, nehiy, mutlak ve mukayyed gibi değişik şekillerden hangi hal üzere bulunabileceklerrine bakar ve bunlardan herbirinin hükmünü açıklayankurallar koyar.
Mesela, Kitap ve Sünnet’te mevcut “emir”leri inceler ve bunların hangi hükmü gösterdiğini araştırır. Araştırma sonunda anlar ki, “emir” “me’murun bih”in (emredilen şeyin) vacip olduğunu göstermektedir. Böylece “Emir vücuba delalet eder.” kuralını koyar.
Yine, hangi hükmü gösterdiğini tesbit etmek üzere Kitap ve Sünnet’te mevcut “nehiy”leri inceler ve incelemenin sonunda bunların “menhiyyun anh”ın (yasaklanan şeyin) haramlığını gösterdiği soncuna ulaşır. Böylece “Nehiy haram kılmaya delalet eder.” kuralını koyar.
Aynı şekilde usulcü, şer’i delillerde yer alan “umum” sıygalarını inceler, bunların neye delalet ettiğini tesbite çalışır ve nihayet “umum” sıygasının bütün fertlerini kesin bir şekilde kapsadığı sonucuna varır. Bunun üzerine “âmm bütün fertlerini bir delaletle kapsar.” kuralını koyar.[32]

---

[28] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 25-26.
Yazar, fıkıh usulü tarifi içinde fıkıhın mahiyetini de tanıtacak unsurlara yer verdiğinden burada “icmali, külli delilleri dışarıda bırakmak için tafsili kelimesini kullandık” şeklinde yaptığı açıklamanın, fıkıh usulü değil, fıkıh ile ilgili olduğuna dikkat edilmelidir. Nitekim aynı açıklamanın devamında ve özellikle aşağıda icmali külli delilleri incelemenin fıkıh usulünün çerçevesine dahil olduğunu belirtmektedir. (Mütercim: İbrahim Kafi Dönmez)
[29] Hüseyin Kayapınar, Şamil İslam Ansiklopedisi: 6/255-256.
[30] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 12.
[31] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 12.

İşte usulcü, şer'i delilin diğer nevileri hakkında da bu şekilde bir faaliyet gösterir. [33]

Fakihin Faaliyet Tarzı:

Fakih, fer'i bir olayın hükmünü tesbit etmek istediğinde, sözünü ettiğimiz usul kurallarını alır, o fer'i olayla ilgili delile (cüz'i veya tafsili delile) uygular. Böylece o delilin hangi şer'i hükme delalet ettiğini ortaya koyar.
Mesela, fakih namazın hükmünü tesbit etmek istediğinde, namazla ilgili tafsili delilleri araştırır ve *"Namazı kılın"* (Bakara: 2/43) ayetini bulur. Bu cüz'i delile bakar ve bu delilde namaz kılmanın "emredildiğini" görür. Bu durumda "emir vücuba delalet eder" şeklindeki emrin hükmünü açıklayan usul kuralını kullanır ve bilir ki buradaki *"kılın"* emri, emredilen şeyin vacip kılındığını göstermektedir. Böylece fakih, namazın vücubuna hükmeder ve "namaz vaciptir" der.
Yine fakih, yüce Allah'ın *"Zinaya yaklaşmayın"* (İsra: 17/32) sözünden hareketle zina fiilinin hükmünü tesbit etmek istediğinde, bu cüz'i delili inceler ve burada zinaya yaklaşmanın "nehyedildiğini" görür. Bu durumda, nehyin hükmünü açıklayan "nehiy haram kılmaya delalet eder." şeklindeki usul kuralını kullanır ve *"yaklaşmayın"* sözünün haram kılmaya delalet ettiği sonucuna vararak zinanın haramlığına hükmeder ve der ki: "zina haramdır."
Bu şekildeki örnekleri çoğaltmak mümkündür. [34]

Usulcünün Görevi:

İcmali delilleri (topluca kaynakları) incelemek ve tafsili (herbir olayla ilgili) delillerden cüz'i hükümler çıkaracak olan müctehid için külli nitelikte kurallar tesbit etmek ve bu kuralları şer'i delillerle isbatlayıp sağlam temellere oturtmaktır. [35]

Fakihin Görevi:

Tefsili delilleri incelemek ve usul kurallarını uygulayarak bu delillerden cüz'i hükümler çıkarmaktır. [36]

Fıkıhın Gayesi:

Mükelleflerin fiillerinin helal ve haram olanını açıklamak için şer'i hükümleri o fiillere tatbik etmektir. Bu sebeple fıkıh ilmi, insanlardan sadır olan söz ve fiillerin, niza' ve ihtilafların şer'i hükmünü öğrenmek için alimin, hakimin ve müftinin müracaat kaynağıdır. [37]

Fıkıh Usulünün Gayesi:

Fıkıh usûlü ilminin güttüğü gaye, kural ve nazariyelerini tafsîlî delillere tatbik etmek suretiyle şer'î hükümlere ulaşmaktır. Başka bir ifade ile, şer'î amelî hükümleri tafsîlî delillerinden çıkarabilmeyi temindir. Bu ilmin kaideleri sayesinde şer'î nasslar anlaşılır. Kapalı olan lafızların manaları bilinir. Aralarında çelişki olan lafızlar arasını bulma ve bunlardan birisini tercih imkanı elde edilir. Şayet kişi ictihad ehliyetine sahipse, yeni problemlerin dînî hükmünü ortaya çıkarmak için kıyas, istihsan, istıshab, örf vb. kaideleri kullanarak ictihatta bulunur. İctihâd ehliyetini haiz değilse eski müctehidlerin çıkardıkları hükümlerden tahricler yaparak yeni meselelere cevap bulmaya çalışır. Buna da gücü yetmezse, müctehidlerin hüküm ve delillerini tam olarak kavrar. Müctehidin bu ictihada varırken hangi delile dayandığını ve bu delilden nasıl yararlandığını bilir. Böylece onların kendi kafalarından değil, belirli delillerden istifade ederek hüküm çıkardıklarını anlar ve o hükümleri daha bir gönül hoşluğu ile kabullenir. Kendi mensubu olduğu mezhep imamının görüşü ile diğer imamların görüşleri arasında mukayese imkânı bulur. Hatta bunların delillerini de öğrenmiş olacağı için bunlar arasında tercih imkânına sahip olur. Çünkü, farklı görüşleri mukayese ve bunlardan daha kuvvetli olanını tesbit ancak bu görüşlerin dayandıkları delilleri ve bu delillerden nasıl hüküm çıkarıldığını bilmekle mümkün olur. Bunları bilmenin yolu da usûlül-fıkıh kaidelerini bilmektir.[38]
Fıkıh Usulü ilminin asıl gayesi, müctehidin şer'i ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarabilmesi için ona bu ilmin kaidelerini tatbik etme imkanını hazırlamaktır. Kim ictihat ehliyetine tam sahip olursa usul kaideleri yardımıyla şer'i nasları –açık olsun, kapalı olsun- anlayabilir ve delalet ettiği hükümleri ortaya koyabilir; kıyas, istihsan, ıstıslah, istishab ve diğer delilleri, ortaya çıkan yeni meselelerin hükümlerini bulmakta kullanabilir.

---

[32] Bu kural Hanefilere göredir. (Mütercim: İbrahim Kafi Dönmez)
[33] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 26.
[34] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 26-27.
[35] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 27.
[36] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 27.
[37] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 13.
[38] Hüseyin Kayapınar, Şamil İslam Ansiklopedisi: 6/256.

İctihat ehliyetine tam sahip olmayan kişi de hükümlerin istinbat yollarını öğrenmek, müctehidlerin kaidelerine ve fetvalarına dayanarak benzeri yeni meselelerin hükümlerini bulmak, çeşitli ictihadi meselelerde fukahanın görüş ve delilleri arasında mukayese yaparak delili en kuvvetli olanını almak için yine usul ilminden istifade eder. [39]
Usul ilmi için daha önce verilen tariften anlaşılmaktadır ki, bu ilimden maksat, şer-i ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarabilmeyi sağlamaktır.
Şu halde, bu ilmi öğrenen kimsede ictihad ehliyeti gerçekleşmişse, yani bu kimseye Kur'an'ı ve Sünnet'i, bunlardan birinde mevcut çözüme kıyas yapabilme şekillerini, İslam teşriinin genel gayelerini bilmek gibi ictihad şartlarını kendisinde toplamış ise, artık bu ilim ile şer'i nasslardan hükümler çıkarabilir ve hakkında nass bulunmayan durumlarda ya nasslardaki çözümlere kıyas ile veya olaya maslahatın gerektirdiği uygun çözümü bağlamak suretiyle şer'i hükmü tesbit edebilir. [40]
Bu ilmin gayesi, şer'i hükümlerin, şer'i delillerden nasıl ve ne şekilde çıkarılacağını öğretmektir. Burada ifade edelim ki, şer'i hükümlerin hakikatlerine bütün şartlarıyla vakıf olmak, ancak bu ilim sayesinde mümkün olabilir. Fıkıh usulü ilminin koyduğu kaideleri bilmeyen bir kimse, tefsir, hadis ilimlerini bilse bile, şer'i hükümlerin hakikatlerine nüfuz edemez. Aynı şekilde Kur'an ve Sünnet'in ihtiva ettiği hükümleri hakkıyla anlamak için dil ilimlerini bilmek de kafi değildir.Fıkıh usulü ilminde de ihtisas yapmak gerekir. Müctehidler ictihadlarında, fakihler hüküm istihracında bu ilmin kaide ve esaslarından son derece faydalanırlar. Bu ilmin esaslarını bilmeyenler, Kur'an ve Sünnet'ten hüküm çıkarırken hata edebilirler.
Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu ilmin esaslarını öğrenen bir fakih hüküm istinbatında isabetli neticelere varabilir. İsabetli kararlara varabilen ve onları hayatına tatbik eden bir alim ise dünya ve ahiret saadetini kazanabilir. [41]

Fıkıh Usulünün Faydaları:

Fıkıh usulü ilmi, Kur'an ve Sünnet'ten hüküm çıkarmayı amaçlayan bir ilimdir. Bu ilmin tahsilinden elde edilecek faydaları şöyle sıralayabiliriz:
1- Kişi bu ilimde mütehassıs olunca, Kur'an ve sünnetin aşağı yukarı bütün lafızlarını, Arap dili kaidelerini öğrenir.
2- Müctehidlerin hüküm çıkarma (istinbat ve ictihad) yöntemlerini, kendi görş ve arzularına göre hüküm vermediklerini, bilakis bu konuda asla bir yana bırakmadıkları bir takım şer'i kaynaklara dayandıklarını, ictihad ve hüküm istinbatı sırasında belirli kural ve prensiplere uyduklarını, dine hizmet ettiklerini anlar ve bunlar arasında tercih yapma kabiliyetini öğrenir.
3- Fıkhi hükümlerin delillerini, kaynaklarını ve çıkış şekillerini öğrenir. Hangi hükümlerin Kitap ve Sünnete, hangilerinin müctehidlerin ictihadına dayalı olarak çıktığını tesbit eder. Müctehid imamlardan hakkında görüş nakledilmemiş bulunan meselelerde, onların kurallarına göre tahric yapıp hükme varabilir. Bir başka deyişle, kendisine uyulan müctehid, o olayla karşılaşsa idi nasıl hüküm verirdi diye düşünerek sözkonusu meselenin hükmünü onun fıkhından çıkarmaya çalışır.
4- Allah'ın, dini hükümleri koyarken gözettiği maksat ve gayenin (hikmet-i teşri) ne olduğunu öğrenir.
5- Hukuki, kanuni bilgiler öğrenir, muhakeme yeteneğini geliştirir, hukuk melekesi teşekkül eder, hata yapmadan şer'i delillerden şer'i ameli hükümler çıkartabilir. İslam hukukçularının aynı olay hakkındaki görüşleri arasında mukayese yaparak delil yönünden en güçlü ve istidlal yönünden en doğru olanı tercih eder. Zira değişik görüşler arasında iyi bir mukayese, ancak fakihlerin çeşitli şer'i hükümlerin tesbiti sırasında dayandıkları delilleri çok iyi bilmek, bu delilleri ölçüp tartmak ve aralarında en kuvvetlisini seçmekle mümkün olur. Bu noktaya ise usul kurallarını bilmeden ulaşılamaz. [42]

Fıkıh ile Fıkıh Usulü Arasındaki Fark:

Usulcü, meseleleri ayrı ayrı ele almaz, icmali-külli delillerden genel kaideler çıkarır. Fakih, usulcünün çıkarmış olduğu bu kaideleri malzeme olarak kullanır. Tafsili-cüz'i delillere tatbik ederek şer'i ameli hükümler çıkarır. Örneğin usulcü Kur'an ve sünnetten 'Aksine bir karine bulunmadıkça nehiy tahrim içindir.' kaidesini çıkarır. Fakih, içki ve kumarın dini hükmünü tayin edeceği zaman: *"Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir; bunlardan kaçının ki, kurtuluşa eresiniz." (Maide: 5/90)* ayetini delil alarak haram hükmünü çıkarır.

Fıkıh Kaideleri ile Fıkıh Usulü Arasındaki Fark:

---

[39] Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, Risale Yayınları: 12.
[40] Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 27.
[41] Mir'at: 24; Sava Paşa: 2/46; Büyük Haydar Efendi: 18; Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 4-5.
[42] Seyyid Bey: 1/85; Hudari: 16-17; Bilmen: 1/40; Şakiru'l-Hanbeli: 36-37; Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 5; Zekiyyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 27-28.

Fıkıh kaideleri (el-kavaidu'l-fıkhıyye) fıkhi hükümlerden birbirine banzeyen meseleleri bir araya toplama, birleştirme esasına dayanır ki, bu kaidelere, muhteva itibariyle "Fıkhın Genel Hüküm ve Prensipleri" denir. Bu kaideleri okuyup incelemek bir fıkıh çalışmasıdır; Fıkıh Usulü çalışması değildir. Fıkıh usulü ilmi, fakihin uyması gereken kaideleri açıklar ki, bunlar onun, hüküm çıkarırken hataya düşmesini önler. Fıkıh kaideleri ise, bir kaç hükmü birleştiren bir kıyas vaya fıkhi kaidede toplanabilen benzer hükümler kolleksiyonudur. İslam hukukuna göre, mülkiyet kaideleri, muhayyerlik kaideleri, fesih kaideleri, burada misal olarak verilebilir. Bunlar cüz'i ve dağınık hükümlerin neticeleridir ki meseleleri genişçe ele alan fakih, uğraşmış ve bunları, bir araya toplayıcı kaide ve genel hükümler yardımı ile birbirine bağlamıştır. Bu tür çalışmalara misal olarak, Şafiilerden İzzüddin b. Abdusselam'ın "Kavaidu'l-Ahkam" Malikilerden el-Karafi'nin "Envaru'l-buruk fi envari'l-furuk" İbni Cezzi Muhammed b. Abdillah b. Yahya'nın "El-Kavaninu'l-Fıkhiyye" Hanefilerden İbn Nüceym'in "El-Eşbah ve'n-Nezair" Hanbelilerden İbn Receb'in "el-Kavidu'l-Kubra" İbnu'l-lehham'ın "El-Kavaid ve'l-Fevaidu'l-Usuliyye" adlı eserleri burada zikredilebilir.
Buna göre diyebiliriz ki, bu kaideleri okuyup incelemek bir fıkıh çalışmasıdır; fıkıh usulü çalışması değildir. Bu kaideler, fıkhi hükümlerden birbirine benzeyen meseleleri bir araya toplama, birleştirme esasına dayanır ki, bu kaidelere "Fıkh'ın Genel Hükümleri" denebilir. [43]

Usûlü'l-Fıkıhın Doğuşu ve Gelişmesi:

slâm'ın ilk dönemlerinde müslümanlar herhangi bir meselenin dinî hükmünü öğrenmek istediği zaman Rasulullah hayatta iken ona, vefatından sonra da sahabelerinden birisine baş vururdu. Bu sorulan Hz. Peygamber, vahy yardımıyla ve teşrî kaynağı olması hasebiyle cevaplandırırdı. Sahabe de gerek Hz. Peygambere olan yakınlığı gerekse Arap diline olan hakimiyetleri sayesinde cevap verirlerdi. Karşılarına çıkan problemin halli için Kur'ân'a ve Hadise müracaat ediyorlar ve onlardan hüküm çıkardıkları hükümlerle problemin hükmünü ortaya koyuyorlardı. Bunu teminde de pek zorlanmıyorlardı. Gerek Arapçaya olan hakimiyetleri gerekse Hz. Peygambere yakınlıkları sebebiyle âyetlerin nüzul, hadislerin vürud sebeplerini bilmeleri onların hüküm çıkarmakta pek zorlanmamalarına sebep oluyordu. Ayrıca onların takvaları, günahlardan uzaklıkları Allah'ın yardımına vesile oluyordu. Sahabeden sonra gelen Tâbiûn nesli de aynı yolu izledi. Şüphesiz onlar âyet ve hadislerden hüküm çıkarırken belirli kurallara bağlı idiler. Ama yazılı kurallara ihtiyaç duymuyorlardı. Fakat zamanla bu nesiller ahirete intikal etti. İslâm'a yeni giren yabancılar kendi dillerinden bazı söz ve tabirleri Arapçaya soktular. Bunlarla birlikte eski din ve düşüncelerinden bazı görüşler de geldi. Yeni yeni bir takım problemler çıktı. Bu problemlerin hallinde değişik kesimlerden değişik fetvalar çıkmaya başladı. Bunlar içerisinde şerîatın ruhuna uygun olanlar olduğu gibi, heva ve hevese dayananlar, siyasî görüşlere bağlı olanlar da vardı. İşte bu âmiller, meselelerle ilgili doğru hükme varmak için bir takım temel kuralların ortaya konulmasını gerektirdi. Ulema bu ihtiyacı tesbit edince bu ilmin kurallarını koymaya başladı. Fıkıh usûlü ilminin doğuşu hicrî ikinci asra rastlamaktadır. Her yeni doğanda olduğu gibi, usûlü fıkıh ilmi de küçük ve zayıf doğdu. İlk dönemde bu ilmin esasları müstakil eserlerde toplanmadı. Fıkhın konuları arasında serpili bir vaziyette idi. Çünkü müctehidler verdikleri hükmün deliline ve bu delilden istifade şekline işaret ediyorlardı. Hatta bununla da kalmıyorlar aksi görüşün deliline de işaret edip onun münâkaşasını yapıyorlardı. İşte bu deliller ve onlardan istifade şekilleri usulü'l-fıkıh kaidelerinden başka bir şey değildi.
Bu ilim zamanla fıkıhtan ayrıldı; müstakil bir ilim halini aldı. Yavaş yavaş gelişti ve kütüphaneler dolusu kaynağa sahip bir ilim haline geldi. Usûlü'l-fıkıh sahasındaki ilk eser İbn Nedîm'in nakline göre İmam Ebû Yusuf'a aittir. Ancak, Ebû Yusuf un eseri günümüze kadar gelmiş değildir. Zamanımıza kadar bu ilim konusunda gelen en eski eser, İmam Şâfiî'nindir. Bu yüzden o, fıkıh usülü ilminin kurucusu olarak bilinmektedir. Şafiî'nin er-Risâle adındaki bu eseri matbû olarak elimizde mevcuttur. Daha sonra İslâm alimleri bu ilme büyük itina göstermişler ve sayılamayacak kadar eser vücuda getirmişlerdir. Mesela Ahmed b. Hanbel, Kitabu Taati'r Rasûl, Kitabu'n-Nâsih ve'l-Mensûh ve Kitabu'l-İlel adındaki eserlerini yazdı.[44]
Usûlü'l-fıkıh sahasında eser yazan alimler te'liflerinde iki ayrı metot uygulanmazlardır. Bunlar; Mütekellimîn (kelamcılar) ve Hanefîyye metotlarıdır.

a- Mütekellimîn Metodu:

Usûl kaideleri delillerin ve bunların gösterdiği biçimde tesbit edilmiştir. Daha çok mantıkî ve nazarî bir metottur. Mümessilleri, kuralları koyarken, bu kuralın mezhep imamdan nakledilen ferî meseleye uygun olup olmadığına itibar etmemişlerdir. Buna göre bu metod, tümevarım biçimindedir. Zekiyyüddin Şaban'ın deyişiyle bu gruptaki usûl, fürûu-fıkhın hizmetçisi değil, onlara hakim bir usûldür. Bu yüzden, bu metodla yazan usûlcülerin eserlerinde, örneklerin dışında pek fürûa ait hükümlere rastlanmaz. Şafiî ve Mâlikî usulcülerinin ekserisi bu metodu izleyerek eser vücuda getirmişlerdir. Bunların tanınmışları ve eserleri şunlardır:

---

[43] Ebu Zehra: 16-17; Külli kaideler ile Fıkıh usulü arasındaki fark konusunda bilgi için bk. Mustafa Bakır, İslam Hukukunda Zaruret Hali: 147-148; Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 6-7.
[44] Bibliyoğrafya için bkz. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I,110 vd.; Taşköprülüzade Ahmet Efendi, Mevzûatu'l-Ulüm, I, 503 vd.

1- Kadı Abdülcebbar el-Mu'tezilî, eseri: el-Umde,
2- Ebu'l-Hasen el-Basrî, eseri: el-Mü'temed,
3- İmamu'l-Harameyn Abdülmelik el-Cüveynî, eseri: el-Bürhan,
4- Ebû Hamid el-Gazâlî, eseri: el-Müstasfâ,
5- Ebû'l-Hasen el-Âmidî, eseri: el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm
6- Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, eseri: el-Minhâc.
Şüphesiz, bu metotla yazılan daha birçok kitap vardır. Bu sayılanlar, önde gelenleridir.

b- Hanefî Metodu:

Bu metodu takip eden âlimler, Hanefi mezhebi mensubu oldukları için, bu metoda Hanefî metodu denilmiştir. Bu metod mensupları, kendileri araştırma neticesi genel kaideler koyma yerine, mezhep imamlarının ortaya koyduğu fer'î meselelerden genel kurallar çıkarma yoluna gitmişlerdir. Bunlar, mezhep imamının ortaya koyduğu bir meselenin üzerinde bina edildiği kaideyi bulup onu sistemleştirmişlerdir. Bu metotta nazarî kurallar yoktur. İmamlarının hükümlerinin çıktığı amelî kaideler vardır. Bu yüzden, bu gruba mensup bilginlerin kitaplarında fürûa ait meselelere sık sık raslanır. Bu gruptakilerin, böyle bir metod benimsemelerinin sebebi, imamlarının kendilerine derli toplu kaideler bırakmamış olmasıdır. İmam Şafiî ise böyle değildir. O bizatihi kendisi usûl kaideleri koyup, onları tesbit etmiştir. Bu metoda mensup alimler tarafından da telif edilmiş birçok eser vardır. Bu eserlerin en eskileri tanınanları da şunlardır:
1- Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cassas'ın "el-Usûl"ü,
2- Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debbûsî'nin "Takvîmu'l-Edille"si,
3- Şemsu'l-Eimme es-Serahsî'nin"el-Usûl"ü,
4- Fahru'l-İslâm Pezdevî'nin "el-Ûsûl"ü,
5- Hafîzuddin en-Nesefî'nin "el-Menâr"ı.
Bunların dışında daha bir çok usûl kitabı bulunduğu gibi, bu eserlere de bir takım şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Bunların hepsinin buraya aktarılması mümkün değildir. Arzu eden, Kâtip Çelebi'nin ve Taşköprülüzade'nin yukarıda işaret edilen eserlerine bakabilir.

c- Mecz Metodu:

Bir de bu iki metodu meczederek yeni bir metod geliştiren ve bu metodâ göre eserler vücuda getiren âlimler vardır. Bu gruptakiler bir taraftan, usûl kaidelerinin sağlam temellere dayandığını isbat ederken, diğer taraftan fıkıh kurallarını usûl kaidelere bağlayarak fıkha hizmet etmişlerdir. Bu metotla te'lif edilen belli başlı eserler de şunlardır:
1- Muzafferuddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî'nin "Bedîu'n-Nizam el-Câmî Beyne Kitâbey el-Pezdevî ve'l İhkâm"ı,
2- Sadru'ş-Şerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'un "et-Tenkîh"ı. Bu eseri bizzat kendisi et-Tavzih adıyla şerhetmiştir. Bu eserde, Pezdevî'nin Usûl'ü, Râzî'nin Mahsûl'ü ve İbn Hâcib'in Muhtasar'ı cem edilmiştir.
3- Tâcuddîn Abdülvehhab es-Sübkî'nin "Cem'ul-Cevâmî" adlı eseri.
4- İbnu'l-Hümâm'ın "et-Tahrîr"i[45]
Bu eserlerin dışında, ayrı özellikleri olan, eş-Şatıbî'nin el-Muvafâkat ve el-İ'tisam, Şevkânî'nin İrşadü'l Fühûl adındaki eserlerini anmak gerekir.
Usûl alanında yazılan klasik kaynaklar genelde hayli zor, ibaresi çetin eserlerdir. Özellikle bunlardan sonraki usûlcülerin eserleri daha çok cedel ve münazaraya, biri birlerini tenkide, lafzî münakaşaya yönelik bir hal aldı. Hiç usûlle ilgisi olmayan birçok meseleler bu kitapların muhtevasına girdi. Şüphesiz bu haller bu kitapları anlamayı zorlaştırdı. Bunun için bu kitapları anlamaya yönelik çalışmalar hatta bunlara reddiyeler yazıldı. Bu yüzden, usulü'l-fıkıh ilmi anlaşılması güç hatta imkansız bir ilim haline geldi. Bu yüzden muasır âlimler usûl kurallarının daha kolay anlaşılması için mesai sarfetmişler ve yeni eserler vücuda getirmişlerdir. Seyyid Bey, Şâkir'ul-Hanbelî, Muhammed Hudarî bey, Abdülvehhab, Hallaf, Muhammed Ebu'z-Zehra, Abdulkerim Zeydan, Muhammed Ma'rûf ed-Devâlibî ve Zekiyuddin Şâban'ın usûlleri burada zikredilebilir.
Bu eserlerden, Seyyid beyinki Osmanlıca, diğerleri arapçadır. Arapça olanların bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Hayreddin Karaman'ın İmam Hatib okulları için hazırladığı usûlü ile, Fahreddin Atar'ın hazırladığı usûl de zamanımızda Türkçe olarak hazırlanan eserlerdir. Ayrıca, usûlü'l fıkıhın bazı konularının yüksek lisans ve doktora tezi olarak incelediklerine de işaret etmemiz gerekir.

KUR'ÂN-I KERÎM

Son vahiy dini olan İslâm'ın kutsal kitabı. Kur'ân, tercih edilen görüşe göre, "karae" fiilinden edilen bir mastar olup, Allâh'ın son kitabına özel ad olmuştur. Kök anlamı; okumak, toplamak, bir araya getirmek demektir.

---
[45] Seyyid Bey, Medhal, I, 50 vd.; Şâkir el-Hanbelî, a.g.e., 34 vd.; Abdülvehhab Hallâf a.g.e., 15 vd.; Dönmez, a.g.e., 30 vd.

Âyetlerde bu anlamı görmek mümkündür: "Ey Muhammed! Cebrail sana Kur'ân'ı okurken, acele ederek onunla beraber dilini oynatma. Onu bir araya toplamak ve okutmak şüphesiz bizim işimizdir. Biz onu Cebrail'e okuttuğumuz zaman, sen onun okuyuşunu izle" (el-Kıyâme, 75/1618). Kur'ân-ı Kerim'in özlü tarifi şöyledir: Yüce Allah, tarafından Hz. Muhammed'e arapça olarak indirilmiş, bize kadar tevatür yoluyla nakledilmiş, mushaflarda yazılı, Fatiha Sûresi ile başlayıp Nâs Sûresi ile sona eren kelâmıdır.
Kur'ân-ı Kerim'in, Hz Muhammed'in risaletinin başında ilk inen âyetleri şunlardır:
"Yaratan Rabbinin adıyla oku. O insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabbin, kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren en büyük kerem sahibidir" (el-Alâk, 96/1-5).
İlk inen âyetlerin inananları okumaya, öğrenmeye, yazmağa ve araştırmaya çağırması ilim için büyük teşvik mesajı taşır. Kur'ân'ın son inen âyeti de şudur:
"Bu gün size dininizi ikmal ettim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslâm'ı seçtim" (el-Mâide, 5/3).
İslâm'ın kutsal kitabının özel adı olan Kur'an kelimesi, Cenab-ı Hak tarafından altmış sekiz kadar âyette kullanılır. Bir kaçını örnek olarak sunacağız:
"Biz şüphesiz bu kitabı okuyup anlamanız için arapça bir Kur'an olarak indirdik" (Yûsuf, 12/2).
"Ey Peygamber! Kur'anı okumak istediğin zaman, Allah'ın rahmetinden kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığın, yani "eûzübillâhimineşşeytânirracîm" de (en-Nahl, 16/98).
"Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin. Ve susun ki merhamet olunasınız" (el-A'râf, 7/204).
"Şüphesiz bu Kur'an, insanları en doğru yola götürür. Salih amel işleyen mü'minlere büyük bir mükâfat olduğunu, âhirete iman etmeyenlere de can yakıcı bir azap hazırladığımızı müjdeler" (el-İsrâ, 17/9-10).
"Biz Kur'an'ı, iman edenler için bir şifa ve rahmet kaynağı olarak indiriyoruz. Kur'an, zalimlerin ise ancak zararını arttırınr" (el-İsrâ, 17/82).
İslâm hukukunda Kur'ân için daha çok "Kitap" ismi kullanılır. Birçok âyette "el-Kitâb" kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm anlamında kullanıldığı görülür
"Elif. Lâm. Mîm. Bu o kitaptır ki, kendisinde (Allah tarafından gönderildiğinde) hiç şüphe yoktur" (el-Bakara, 2/1).
Bundan başka çeşitli âyetlerde Kur'ân için başka isimler de kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: el-Furkân (el-Furkân, 25/1), ez-Zikr (el-Hicr, 15/9), en-Nûr (en-Nisâ, 4/174), er-Rûh (eş-Şûrâ, 42/52), el-Hudâ (el-Bakara, 2/2), eş-Şifâ (el-İsrâ, 17/82), el-Mecîd (el-Burûc, 85/21-22), el-Mesânî (ez-Zümer, 39/23), Ümmü'l-Kitab (ez-Zuhruf, 43/1-4)

Kur'ân'ın Toplanması:

Ashab-ı Kiram, Hz. Peygamber (s.a.s)'in sağlığında Kur'an'ın bütününü yazmıştır. İnen her âyeti bizzat Hz. Peygamber tarafından vahiy katiplerine okunur, onlar da yerlerine yazarlardı. Ancak Hz. Peygamber (s.a.s), nâzil olan âyetlerin ashabı tarafından ezberlenmesini yeterli görmemiştir. Çünkü onları ashabından ne kadar çok kimse ezberlemiş olursa olsun, hafıza, daima unutkanlık illetine maruz kalabilecek olan bir yetenektir ve belirli bir zaman için çok güçlü olsa bile, sonradan bu gücünü ve dolayısıyla güvenilir olma vasfını yitirebilir. İşte bu sebeble Hz. Peygamber, vahyi ezberleyenler yanında, onu bir de yanlışsız olarak yazabilecek kâtipler edinmiş ve kendisine bir âyet nazil olduğu zaman, onu bu katipler aracılığıyla yazdırmıştır. Hz. Ebu Bekir, Ömer b. Hattab, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Zubeyr b. el-Avvâm, Ubeyy ibn Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Muâviye b. Ebî Süfyan, Muhammed b. Mesleme, Eban b. Sa'd, Hz. Peygambere vahiy katipliği yapan sahabilerden bazılarıdır.
Kur'an-ı Kerim, Hz. peygamber devrinde bizzat vahiy meleği ve Nebi (s.a.s)'in birbirlerine karşılıklı okumaları ve de sahabilerin ezberlemesiyle korunmuştur. Ancak Hz. Peygamber' in sağlığı müddetince devam eden vahyin bütün bir kitabta toplanmasına imkân yoktu. Çünkü vahyin Hz. Peygamberin ölümüne kadar devam ettiği bilinmektedir.[46] Hz. Peygamber'in vefatından dokuz gün öncesine kadar devam eden vahiy Onun vefatıyla son buldu. Böylece Kur'an inen son âyetle tamamlanmış oldu.
Yüz on dört sûre, altıbin altıyüz altmış altı âyetten müteşekkildir.
Kur'an sûreleri bazen bir bütün olarak bazen de bölümler halinde indirildi. Bazı sûreleri Mekke'de inmesi dolayısıyla "Mekkî", bazıları Medine'de indirildiklerinden "Medenî" diye nitelendirilmiş ve yirmi iki yılda tamamlanmıştır.
Vahyedilen bütün sûrelerin hafızlar tarafından ezberlenmesi, kemik, tahta, papirüs, deri ve kiremit inceliğindeki pişirilmiş tuğlalara yazılmak suretiyle korunmuştur.
Hz. Peygamber (s.a.s)'in vefatını takip eden Yemâme savaşlarında yetmiş kadar hafız (kurrâ)'ın şehid düşmesi müslümanları telâşa düşürmüştü. Hz. Ömer de hafızların toplanması için halife Hz. Ebu Bekir'e başvurarak konunun görüşülmesini istemişti. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekr, Zeyd İbn Sâbit başkanlığında toplanan Abdullah b. Zübeyr, Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdurrahman b. Haris b. Hişam'ın da bulunduğu büyük bir komisyon tarafından Kur'an sahifeleri Mekke lehçesi esas alınarak bir araya getirildi.[47]

[46] Buharî Tecrid-i Sarih, XI, 228.
[47] Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, III, s. 761.

Hafız ve kâtib olan Zeyd b. Sâbit, Hz. Ebû Bekir'in talimi, Hz. Ömer'in yardım ve gözetimi altında, elinde yazılı Kur'an metni olan herkesin bu metinleri getirmesini ve getirirken de ellerindeki metinlerin bizzat Hz. Peygamberden yazıldığına dair iki güvenilir şahid gösterilmesi istendi. Böylece bütün metinler toplanarak bir araya getirilmiş ve Kur'an-ı Kerim'in aslî nüshası yazılarak halife Hz. Ebu Bekir'e teslim edilmiştir. Zeyd b. Sâbit'in çalışmalarıyla ortaya koyduğu bu aslî nüshaya "İmam Mushaf" adı verilmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un teklifiyle iki kapak arasında "İmam Mushaf" üzerinde yapılan danışma ve görüşmeler sonucunda bunun üzerinde her hangi bir noksanlık görülmemiş ve güvenirliği konusunda ittifak sağlanmıştır. Böylece Kur'an-ı Kerim her hangi bir tahrifata uğramadan "Mushaf" haline getirilerek aynı mushaftan çoğaltılan mushafların ana kaynağını teşkil etmiştir.
Hz. Ömer devrinde Kur'an öğretimine hız verildi. Gerek Medine'de gerekse sınırları günden güne genişleyen İslam Devletinin diğer merkezlerinde en sıhhatli kaynak olan hâfiz sahabilerin öğretmen ve gözetmenliğinde pek çok hâfız yetiştirilmiştir. Fakat zamanla fetihlerin hız kazanması ve yeni fethedilen yerlerde ortaya çıkan kavim ve kabilelerin müslüman oluşu farklı şive ve lehçelere göre okuyuş ayrılıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu durum M.648'de Ermenistan ve Azerbaycan fethinde Şamlı ve Iraklı askerlerin yan yana gelmesi ile farklı okuyuşların su yüzüne çıkmasını sağladı. Bu tartışma ortamının daha fazla büyümesine engel olmak için Huzeyfe b. Yemân, Halîfe Hz. Osman'a başvurarak bu durumun düzeltilmesini, ihtilafın ortadan kaldırılmasını istedi. Bunun üzerine Halife Hz. Osman, Rasulullâh'ın diğer ashabı ile de istişare ederek, İslâm dünyasında yalnızca Hz. Ebu Bekr'in emriyle derlenmiş olan onaylı Kur'ân mushaflarının kullanılmasını ve bir başka lehçe yahut ağız ile yazılmış tüm diğer nüshaların kullanılmasının yasaklanmasını kararlaştırdı. Hz. Osman bir önlem olarak da gelecekte herhangi bir kargaşa yahut yanlış anlamaya meydan vermemek için diğer tüm nüshaları yaktırarak ortadan kaldırma yoluna gitti. Hz. Ebû Bekir zamanında yazıları İmam Mushaf, Hz. Ömer'in ölümünden sonra kızı ve Peygamberimizin hanımı Hz. Hafsa'ya geçmişti. Hz. Osman zamanında bu nüshadan çoğaltılan mushafların yedi nüsha olduğu söylenir.[48] Bunlar Medine, Mekke, Şam, Kûfe ve Basra'ya gönderilerek müslümanlar arasında çıkabilecek farklı okuyuşlar önlenmiş oldu. Hatta Hz. Ali'nin Hz. Osman için "Eğer Osman (r.a) Kur'an'ın tek kitap halinde toplatılarak çoğaltılması işini yapmasaydı ben yapardım" dediği bilinmektedir.
Kur'an-ı Kerim Fatiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile son bulmuştur. Ondört yerinde tilâvet secdesi yer almaktadır.[49] Bunlar okunduğunda tilâvet secdesi yapmak vacibdir.
Hz. Osman (r.a) tarafından değişik vilâyet merkezlerine gönderilen nüshalar asırların geçmesiyle kayboldu. Günümüzde halen onlardan bir tanesi İstanbul Topkapı müzesinde; bir diğer tam olmayan nüshası Taşkent'te bulunmaktadır. Çarlık Rus hükümeti onun faksimile ile röprodüksiyonunu (fotoğraf veya fotokopi ile tam kopyasını) neşretmiştir. Şu anda dünyanın her yanında okunmakta olan Kuran'larla Taşkent'teki Kur'an arasında tam bir benzerlik, aynılık sözkonusudur.[50]
Hz. Ebû Bekr'in (ö. 13/634) halifeliği sırasında Kur'an-ı Kerîm toplanıp iki kapak arasında kitap haline getirilince, uygun bir isim aranmış, Abdullah b. Mes'ud'un (ö.32/652) "Habeşistan'da bir kitap gördüm, ona Mushaf adını vermişlerdi" demesi üzerine, halife tarafından bu isim uygun bulunmuştur.[51]
Mushaf; sayfalardan meydana gelmiş kitap anlamına gelir.

Kur'an-ı Kerîm'in Muhtevası:

Kur'an yirmi üç yılda parça parça indirilmiştir. On üç yıl kadar süren Mekke döneminde inen âyet ve sûreler daha çok İslâm inanç ve ahlâkı ile ilgili konuları kapsar. Allah'ın birliğine, meleklere, peygambere, kitaplara ve âhiret gününe iman gibi. Hz. Âdem (a.s)'den beri gelen tevhid inancı işlenir. Allah'a ortak koşma ile mücadele edilir ve geçmiş milletlerden ibretli kıssalar anlatılır. Bu arada tevhid inancından ayrılmış olan atalarının bu yanılgısı şöyle ifade edilir:
"Onlara; Allah'ın indirdiğine uyun, denilince, hayır biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız, derler. Ya ataları bir şeye aklı ermeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyseler?" (el-Bakara, 2/170).
Cenab-ı Hak, Kur'ân-ı Kerîm'in, Hz. Âdem'den sonra peygamber olan Hz. Nuh'tan itibaren devam eden vahiy zincirinin devamı olduğunu da açıklar:
"Şüphesiz biz, Nuh'a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyyûb'a, Yunus'a, Hârun'a ve Süleyman'a da vahyettik. Dâvud'a Zebûr'u verdik" (en-Nisâ, 4/163)
Medine'de inen âyet ve sûrelerde daha çok hukuk kuralları yer almıştır. Aile ve devletin tanzimi, insanların birbiriyle veya devletle olan ilişkileri, akitler, sulh ve savaş halleri bu âyetlerde açıklanır. Çünkü M.622 tarihinden itibaren artık Medine'de bu hükümleri uygulamak için yeterli güce sahip bir İslâm Devleti teşekkül etmişti. Bu Devlet'in basında da Allah'ın elçisi Hz Muhammed bulunuyordu.

---

[48] Muhammed Hamidullah, a.g.e., II, s.763.
[49] el-A'raf, 19/58; er-Râd, 13/1; en-Nahl, 16/50; el-İsra, 17/107; Meryem, 19/58; el-Hacc, 22/18; Furkan, 25/60; en-Neml, 27/25; es-Secde, 32/15; Sad, 38/24; Fussilet, 41/37; en-Necm, 53/62; İnşikâk, 84/21; Alâk, 96/19.
[50] Muhammed Hamidullah, İslam'a Giriş, Ankara, t.y, s.41; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, s. 763.
[51] Celâleddin es-Süyûtî, el-İtkân f F Ulûmi'l-Kur'ân, terc. Sakıp Yıldız, H. Avni Çelik, İstanbul 1987, I, 124.

Allah-ü Teala hafifinden ağırına doğru bir yol izleyerek hükümler gönderiyor, resûlüllah ve ashabı bunları geciktirmeksizin uyguluyordu. Kur'an dilini bilmeleri, namazlarda, mescid içinde ve dışında okunan sûre ve ayetleri anlamalarını kolaylaştırıyordu. Bu devrin özelliği; iyi ve yararlı olanı almak, kötü ve zararlı olanı kaldırmak şeklinde özetlenebilir. Yükümlülükler birden gelmemiş, gelenler de giderek tamamlanmıştır. Mesela: namaz, sabah ve akşam iki vakit iken, sonra beş vakit olmuştur. İçki önceleri yasaklanmamış, sadece zararlı olduğu belirtilmiş, sonra sarhoş iken namaza yaklaşılması yasaklanmış, en sonunda da kesin olarak haram kılınmıştır.[52]

Kur'an-ı Kerim'de yer alan hükümler insanların gücü yeteceği ölçüdedir. Ayette şöyle buyurulur:

"Allah hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez." (el-Bakara, 2/286)

Hükümlerde başka bir özellik de kolaylık prensibidir.

"Allah size kolaylık diler. Size güçlük istemez" (el-Bakara, 2/185)[53]

Hz. Peygamber ayetlerde belirtilmeyen hususlarda ağır hükümler konulmasından çekinir, çeşitli konularda çok soru soran sahabelere: *"Ben sizi kendi halinize bıraktığım sürece, siz de beni kendi halime bırakın"*[54] buyururdu. Nitekim hac ibadeti farz kılınınca[55] Resûlüllah (s.a.s.) bunu tebliğ etmiş ve ashab-ı kirama hac yapmalarını bildirmiştir. Bir sahabenin bu ibadeti için: "Her yıl mı?" sorusuna üç defa tekrarlaması üzerine, Allah'ın elçisi şöyle buyurmuştur:

"Sizden öncekiler, peygamberlerine çok soru sormaları ve aldıkları cevaplarla amel etmemeleri yüzünden helak olmuşlardır. Ben sizi kendi halinize bıraktığım sürece siz de beni kendi halime bırakın"[56]

Kur'an'ın parça parça inişi uygulamayı kolaylaştırıyordu. Diğer yandan, bu sayede, gelen ayetler ezberlenip, ünsiyet meydana geliyor, kalblere yerleştiriyordu. Müşrikler Kur'an'ın bir defada inmesi gerektiğini söyleyerek tenkid yönetilince, kendilerine yüce Allah şöyle cevap verdi:

"İnkar edenler; Kur'an ona bir defada indirilmeliydi, derler. Halbuki biz onu böylece senin kalbine yerleştirmek için azar azar indirir ve onu ağır ağır okuruz" (el-Furkan, 25/32)

Ayetlerin olaylar üzerine inişi, tam ihtiyaç sırasında gelişi, toplumda gerekli etkiyi göstermesine yardımcı olmuştur. Bu yüzden, ayetlerin iniş sebepleri (esbab-ü nüzul). Kur'an tefsirlerinde önemli bi alt yapı oluşturmuştur.

Kur'an-ı Kerim'i gerek Mekke ve gerekse Medine döneminde Hz. Peygamberden bir vahiy katipleri grubu yazmış ve bu yazılanları sahabeden yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluk ezberlemiş, böylece her devirde yalanda birleşmesi düşünülmeyen topluluklar birbirlerinden naklederek, hiçbir tahrif ve değişikliğe uğratılmadan, ilave ve eksiklik yapılmadan mushaflara yazılı ve hafızalarda kayıtlı olarak bize kadar ulaşmıştır. Tevatür yoluyla nakil, nakledilenin doğruluğu konusunda İslam bilginleri arasında hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Bu prensip gereğince Hz. Ebu Bekir'in halifeliği sırasında Kur'an toplanırken tevatür derecesini bulmayan Abdullah b. Mesud'un kendisinin daha iyi anlaması için açıklayıcı olarak koyduğu bazı ifadeler komisyonca metne eklenmemiştir. Bunlardan birisi de yemin ile ilgili; *"Bunları yapma imkânını bulamayan kimsenin üç gün oruç tutması gerekir."* (el-Maide, 5/89) âyetinin devamında "mütetâbiat (peşpeşe)" ilavesidir. Yine Abdullah b. Mes'ud'un annelerin nafakası ile ilgili: *"Mirasçı da (yukarıda) belirtildiği şekilde (nafaka ile) yükümlüdür."* (el-Bakara, 2/233) âyetindeki "mirasçı hakkında "zi'r-rahimil-mahrem (evlenilmesi yasak olan yakın hısımlardan olan) şeklinde ilâve taşıyan kıraati de Kur'an'dan sayılmaz.[57]

Tevâtür derecesine ulaşamayan bu gibi kıraatlerin hukukçular için delil olarak kullanılıp kullanılamayacağı konusunda görüş ayrılığı vardır. Hanefilere göre, bu kıraat şekillerini nakleden sahabe bunu ya Hz. Peygamber' den işitmiştir veya kendi görüşü ve ictihadı olarak ifade etmiştir. Bunun, en azından Allah'ın kitabını tefsir için vârid olmuş bir sünnet olduğu açıktır. Sünnetin hüküm kaynağı olduğunda ise şüphe yoktur. İşte bunun bir sonucu olarak Hanefîler yemin keffâreti olarak tutulacak orucun peş peşe üç gün tutulmasını gerekli görürler Şafii, Maliki ve Hanbelilere göre ise, mütevatir olmayan Kıraatler ne Kur'ân ve ne de sünnet sayılmaz ve hüküm çıkarmada delil olarak da kullanılamaz.[58]

Kur'ân-ı Kerîm bir benzeri yazılamayan, en üstün edebiyat ve üslûp özelliklerine sahiptir. Âyetlerde bu özellik şöyle dile getirilir:

"Eğer kulumuz Muhammed'e indirdiğiniz Kur'an'dan şüphe ediyorsanız siz de bunların benzeri bir sûre getirin. Bu konuda Allah'tan başka şahidlerinizden de yardım isteyin. Eğer doğru söyleyenlerden iseniz, bunu yapın" (el-Bakara, 2/23)

"Yoksa onu (peygamber) kendiliğinden uydurdu mu diyorlar?" De ki: "Öyleyse, eğer iddianızda doğru iseniz siz de onun benzeri bir sûre meydana getirin. Bu konuda Allah'tan başka gücünüzün yettiği kim varsa onları da yardıma çağırın" (Yunûs 10/38).

---

[52] bk. El-Bakara, 2/219; en-Nisa, 4/43; el-Mâide, 5/90-91.
[53] Ayrıca şu ayetlere bakınız: el-Bakara, 2/286, Âlu İmran, 3/159.
[54] Buhari, el-Cami', IV, 422.
[55] Bkz: Alu İmran, 3/97, el-Hac, 22/27, el-Bakara, 2/196, 197.
[56] Buhari, el-Cami" IV, 422.
[57] Zekiyüddin Şaban, Usulü'l-Fıkh, Terc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 46-47.
[58] Zekiyuddin Şa'ban, a.g.e., s.47, 48.

Kur'an yalnız Araplar için değil, yeryüzündeki tüm insanları doğru yola iletmek için gelmiştir. Onun öğretileri cihanşümüldür. Âyette şöyle buyurulur:
"Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik" (el-Enbiyâ, 21/107)

Kur'an'ın İ'cazi Özellikleri:

Bu özelliği Kur'an'ın i'caz yönlerinin de evrensel olmasını gerektirir. Kur'an'ın insan gücü üstündeki bazı özellikleri şunlardır:
1. Belâgat: Kur'an'ın üslûp ve ifade üstünlüğü essiz ve orijinaldir. Kur'an kelimelerinin üstün akıcılığının arap dilinde bir benzeri yoktur. Bazen bu edebî üslûp, insanın tüylerini ürpertecek güçtedir. Buna aşağıdaki âyetler örnek verilebilir:
"Ey insanlar! Rabbinizden sakının. Doğrusu kıyamet saatinin sarsıntısı büyük bir şeydir. Kıyameti gören her emzikli kadın emzirdiği yavrusunu unutur, her hâmile kadın çocuğunu düşünür. İnsanları sarhoş gibi görürsün, halbuki onlar sarhoş değildirler; fakat Allah'ın azabı çok çetindir" (el-Hac, 22/ 1, 2).
2. Kur'an'ın geçmiş çağlara ait olayları haber verişi: Kur'an; Hz. Nuh, Lut, İbrahim peygamberlere, Ad ve Semûd kavimlerine ait haberleri anlatmaktadır. Yine Hz. Musa ve Fir'avn arasında geçen olayları, Hz. Meryem'i, Hz. İsa ve doğumu gibi haberleri gerçeğe uygun biçimde vermektedir. Bunlar, diğer semavi dinlerin kutsal kitaplarındaki bozulmamış olan bilgilere de uymaktadır. Bütün bunlar ümmi olan, okuma ve yazma bilmeyen bir peygamber olan Hz. Muhammed'in diliyle haber verilmektedir. Bu durum, bu bilgilerin ilahi vahiy ürünü olmasını gerektirir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu konuda şöyle buyurulur:
"Sen daha önce bir kitaptan okumuş ve onu sağ elinle de yazmış değildin. Öyle olsaydı, bâtıl söze uyanlar şüpheye düşerlerdi" (el-Ankebût, 29/48).
3. Kur'ân'ın gelecek olayları haber verişi: Kur'an'da haber verilen, geleceğe ait bir takım olaylar zamanı gelince meydana gelmiştir. Şu olayları örnek verebiliriz:
İslâm'ın ortaya çıkışı sırasında Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ile İran dünyanın güçlü iki ülkesi idiler. Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır ve Irak'ın bir bölümü Bizans'a bağlı idi. M.613 tarihlerinde bu iki komşu ülke, amansız bir savaşa girişti. İran galip gelerek Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirmiş, Anadolu'yu da istilâ ederek İstanbul Boğaziçi sahillerine kadar ilerlemişti. Bu haber Mekke'ye ulaşınca müşrikler sevinmiş, İranlıların Bizans'ı yenip perişan ettiği gibi, kendilerinin müslümanları yeneceklerini söylemişlerdi. Bizanslılar hristiyan ve ehl-i kitap, İranlılar ise putperest idiler. Bu yüzden Mekke müşrikleri İranlıları kendilerine yakın görüyor ve onların zafer kazanmasından dolayı seviniyorlardı. İşte bu arada Kur'an-ı kerim'in şu âyetleri indi:
"Elif. Lâm. Mîm. Bizanslılar en yakın bir yerde yenildiler. Onlar bu yenilgilerinden sonra yakın bir zamanda (üç ilâ dokuz yıl arasında) galip geleceklerdir. İş, eninde sonunda Allah'a aittir. İşte o gün mü'minler Allah'ın yardımı ile sevineceklerdir. Allah dilediğine yardım eder. O güçlüdür, esirgeyicidir" (er-Rum, 30/1-5).
Hz. Ebû Bekir, üç yıl süre belirleyip, Bizanslıların bu süre içinde çıkacak savaşta galip geleceklerini söyleyerek müşriklerden Ubey b. Halef'le bahse girdi. Bunu haber alan Rasûlüllah (s.a.s), âyetteki "bıd'" kelimesi üç ilâ dokuz arası sayıları ifade ettiği için süreyi dokuz yıla çıkarmasını bildirdi. Kaybedenin vereceği deve sayısı da yüz'e çıkarıldı. Gerçekten "Bedir" gününde, Bizanslılar İran'ı yendi ve Hz. Ebû Bekir Ubey'in varislerinden bu develeri alarak, Rasûlüllah'ın tavsiyesi üzerine yoksullara tasadduk etti.[59]
Yine Kur'ân-ı Kerîm'de müslümanlara Mescid-i Haram'a girecekleri va'dedilmiş ve şöyle buyurulmuştu: *"Şüphesiz, Allah, Peygamberinin rüyasının gerçek olduğunu tasdik etmiştir. Allah dilerse siz, güven içinde, başlarınızı tıraş etmiş veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. Bundan başka size, yakın zamanda bir zafer verecektir"* (el-Feth, 48/27).
Mekke fethi ve arkasından yapılan veda haccı ile bu müjde de çok geçmeden gerçekleşmiştir. Bunun gibi haber verildiği üzere çıkan pek çok olaylar vardır.[60]
4. Kur'an bir çok bilimsel gerçekleri içine almıştır. Kur'an'ın açıkladığı öyle bilimsel gerçekler vardır ki, okuma-yazma bilmeyen ümmî bir kimsenin bunları kendiliğinden söylemesi mümkün değildir. Meselâ; insanın yaratılışı Kur'an'da şöyle anlatılır:
"Yemin olsun ki, Biz insanı özlü balçıktan yarattık. Sonra onu bir nutfe halinde sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra o nutfeyi donmuş bir kana çevirdik. Sonra o kanı bir parça et yaptık ve bu etten kemikler yarattık, bu kemikleri de etle örttük. Daha sonra onu, bambaşka bir yaratık yaptık. Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir. Bütün bunlardan sonra siz öleceksiniz. Sonra da kıyamet günü yeniden diriltileceksiniz" (el-Mü'minûn, 23/12-16).
Yer, gök ve canlıların yaratılışı hakkında da şöyle buyurulur:
"İnkâr edenler, gökler ve yer birbirine bitişik iken onları ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan yarattığımızı bilmezler mı? Hâlâ inanmıyorlar mı?" (el-Enbiyâ. 21/30).

[59] Ahmed b. Hanbel, Müsned, l, 276, 304; Buhârî, Tefsiru Sûreti'd-Duhân, VI, 164; Tefsîru't-Taberî, XXI, 12-15; İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, İstanbul 1985, VI, 304-310; Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul 1936, V, 3794-3802.
[60] bk. el-Enfâl, 8/7; en-Nûr, 24/55.

Kur'an'da bunlara benzer yaratılış ve evrenle ilgili pek çok âyetler vardır. Bunları, kitap okumasını bilmeyen ve yanında hiçbir ilmî eser bulunmayan Hz. Muhammed'in başkalarından öğrenip söylemesi mümkün değildir. Diğer yandan Hz. Muhammed gençliğinde ticaret amacıyla, biri on iki, diğeri yirmi beş yaşlarında olmak üzere sadece iki defa kısa süreli Mekke dışına çıkmış ve Suriye'ye kadar gidip gelmiştir. Kur'an'da haber verilen bu gerçekleri bugün pozitif bilimler de aynen doğrulamaktadır. Astronomi, fizik, kimya ve biyoloji gibi bilimler bunlar arasında sayılabilir. Allah'ın yarattığı maddeyi ve tabiat olaylarını açıklamaya çalışan bu bilimlerle vahiy ve sünnet ürünü olan ilahiyat bilimlerinin çatışması düşünülemez. Çünkü yüce yaratıcı bu gibi çelişkilere düşmekten uzaktır.
Çelişki gibi algılanan noktalar varsa, ya delîlin kendisi tartışmalıdır, ya da anlaşılmasında kapalılık veya yanılgı söz konusudur. Nitekim, önceki asırlarda ne kastettiği tam anlaşılamayan bazı âyet ve hadislerin bilim ve tekniğin, astronomi ve tıp ilimlerinin ilerlemesi sonucunda daha güzel anlaşılıp tefsir edilebildiği bilinmektedir. Güneşin kendi ekseni etrafında dönmesi ve sistemiyle birlikte evrendeki hareketini sürdürmesi[61], gök cisimleri arasındaki çekme ve itme gücü[62], rüzgârın bitkileri aşılayıcı fonksiyonu[63] bunlar arasında sayılabilir.
Kur'an'da yer alan amelî hükümlerin ana noktaları açıklanmış, uygulama ve ayrıntı sünnete bırakılmıştır. Çünkü Allah'ın ve elçisinin koyduğu hükümler birbirinin tamamlayıcısıdır. Yüce Allah; *"Peygamber'e itaat eden Allah'a itaat etmiş olur"* (en-Nisâ, 4/80) buyurur.

Kur'an'ın Muhteviyatı:

Kur'an-ı Kerim'in içine aldığı hükümler; ibadetler, muâmeleler ve cezâ olmak üzere genel olarak üçe ayrılır.

1. İbadetler:

Kur'an'da ibadetler icmalî olarak emredilmiştir. Namaz, oruç, hac, zekât ve diğer sadakalar bunlar arasında sayılabilir. Otuzdan fazla âyette namaz emredilmiş, ancak onun vakitleri, rükün ve şartları hadislerle belirlenmiştir. Allah elçisi; *"Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılın"*[64] Haccın esasları da Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır: *"Hac ile ilgili ibadetlerinizi benden alınız"*[65] Zekâtı da Allah elçisi bizzat uygulamış ve zekât memurlarına uygulama şartlarını açıklamıştır.
Keffâretler de temelde ibadet niteliğindedir. Çünkü bir kısım günahların affı bunlarla sağlanmaktadır. Kur'an'da yer alan keffâretler üç tanedir. Yemin keffâreti[66], bir mü'mini yanlışlıkla öldürme keffâreti[67] ve zıhar keffâreti.[68]

2. Muâmeleler:

Evlenme, boşanma, nafaka, velâyet, mâlî, iktisâdî konular, akitler, savaş ve barış gibi ferdin fertle, ferdin devletle veya devletlerin birbiriyle olan birtakım ilişkileri bu bölümde yer alır.
Kur'ân-ı kerim mâlî konularda haksız kazancı yasaklamış ve akitlerde karşılıklı rıza esasını getirmiştir. Allâhü Teâlâ şöyle buyurur:
"Ey iman edenler! Malı aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rızaya dayanan ticaretle yeyin, haram ile kendinizi mahvetmeyin" (en-Nisâ, 4/29).
Diğer yandan ticarî yatırımlarda kârın meşrû oluşu "risk" esasına bağlanmıştır. İslâm, riske katılmaksızın sermaye için alınacak miktarı önceden belirlenmiş fazlalığa "faiz" adını vermiş ve bunu yasaklamıştır. Nakit tasarrufunu başkasına veren kimse, bunu karz-ı hasen yoluyla vermiştir. Bu takdirde rizikoya katılmaz, sadece verdiği cins paradan, verdiği kadarını alma hakkı doğar. Ya da gelir elde etme amacıyla vermiştir. Bu da İslâm'da riske katılma yoluyla olabilir Mufavaza, inan veya mudârabe yöntemlerinden birisiyle vermesi gerekir ki her birinde sermaye zarar riskine girer ve kârdan, serbest sözleşmeyle belirlenecek yüzde kadar pay alır.
Aile hukuku ile ilgili hükümler de Kur'ân da genişçe yer alır. Karşılıklı haklar yanında, aile fertlerinin birbirlerine karşı tavır ve davranışları da açıklanır. Ölümden sonrası için miras hükümleri belirlenir.
İdare edenlerle idare edilenler arasındaki ilişkilerde adâlet, şûrâ, yardımlaşma ve koruma ilkeleri gözetir.

a. Adalet:

Adalet bütün hakların ve mülkün temelidir. Kur'an'da şöyle buyurulur:

---

[61] bk. Yâsin, 36/38.
[62] er-Ra'd, 13/2; Lokmân, 31/10.
[63] el-Hicr, 15/22.
[64] Buhârî, Ezân, 18, Edeb, 27.
[65] Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 318, 366.
[66] el-Mâide, 5/89; bk. "Yemin Keffâreti".
[67] en-Nisâ, 4/92 bk. "Katl Keffâreti".
[68] el-Mücâdele, 58/1-4; bk. "Zıhar Keffâreti" mad.

"Şüphesiz ki, Allah, size emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder" (en-Nisâ, 4/58).
Şu âyet de adaletin önemini belirtmektedir:
"Şüphesiz, Allah adaleti, iyilik yapmayı ve hısımlara yardım etmeyi emreder. Taşkın kötülüklerden, meşrû olmayan şeylerden, zulüm ve zorbalıktan nehyeder" (en-Nahl, 16/90).
Kur'an adaleti, idare edenlerle idare edilenler, devlet başkanı ile tebea ve bütün halkın birbirine adaletli davranması esasına dayanır. İnsanlar arasında ırk, renk, dil, zenginlik ve yoksulluk ayırımı yapılmaz. Zimmet ehli olan ehl-i kitabın hakları korunur.

b. Şûrâ:

Kur'an-ı Kerîm şûrâyı (istişare) emretmiş ve şöyle buyurmuştur:
"Dünyaya ait işlerde onlarla istişare et. Bir kere karar verince de, artık Allah'a güvenip dayan" (Âlu İmran, 3/159).
"Onların işleri aralarında şûrâ (danışma) yoluyladır" (eş-Şûrâ, 42/38).
Bu ikinci âyet, İslâm yönetiminin müslümanlar arasında şûrâ esasına dayandığını ifade etmektedir. Diğer yanda âyet, herkesle tek tek istişare imkânı bulunmadığı için, yönetimde bir istişare heyetinin işbaşına getirilmesi görevini İslâm toplumuna yüklemektedir. Nass'ın işaretinden bu anlam ve sonuç ortaya çıkmaktadır.[69] Burada şûrâ şekil ve unsurlarının kapalı bırakılması, bu prensibe, ileriki çağların getireceği yeni durumlara ve sosyal yapılara göre esneklik kazandırmak için olsa gerekir.

c. Yardımlaşma:

Yönetimle toplum ve bütün mü'minler birbiriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde bulunmalıdır. Kur'an'da şöyle buyurulur:
"Birbirinizle iyilik ve takvada yardımlaşın, günah işleme ve haksızlıkta yardımlaşmayın" (el-Mâide, 5/2).

d. Koruma:

Toplumun, mal, can, ırz ve namusunu korumak gerekir. Bunlar da ceza hukukunu uygulamak ve zayıfı güçlüye ezdirmemek yoluyla gerçekleşir.
Sonuç olarak Kur'an-ı Kerîm, fert ve toplum yararı için gerekli özlü prensipler getirmiş, fert ve topluma zarar verebilecek şeyleri yasaklamıştır. Kur'ân'ın okunması, dinlenmesi, açıklanması, üzerinde düşünülmesi ve içindeki prensiplerin uygulanması birer ibadettir. Sözünü, iş ve mesleğini ona göre düzenlemek manevî huzur ve mutluluk kaynağıdır. Ona tutunan en sağlam kulpa yapışmış, hidâyet yolunu bulmuş olur. Ancak Kur'an'ın iniş amacı, yalnız okunup sevap kazanılması ve saygı ile duvara asılmasından ibaret değildir. Asıl amaç, anlamına eğilmek ve günlük hayatımızda gücümüz yettiği ölçüde onu uygulamaya ve toplum hayatına hakim kılmaya çalışmaktır.[70]

İCMA'

İttifak etmek, görüş birliğine varmak, azmetmek, kasdetmek. Hz. Peygamber'den sonraki bir çağda amelî bir meselenin şer'î hükmü üzerinde İslâm müctehidlerinin birleşmesi. İslâm hukukunda, müctehidlerin üzerinde ittifak ettikleri dört tane aslî delil vardır: Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas. Bilginler İcmâ'ın huccet sayılmasında ittifak etmekle birlikte, icmâ yapacak müctehidlerin kimler olacağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Şiîler, kendi müctehid ve imamlarının icmâmı hüccet olarak kabul etmiş, müslümanların büyük çoğunluğu da cumhur-u ulemânın icmâmı huccet saymışlardır.

İcma Fikrinin Ortaya Çıkışı:

İslâm'da icmâ fikrinin ortaya çıkışı, Sahâbîler asrında başlayıp müctehid imamlar devrine kadar tedrîcî olarak gelmiştir. Bu gelişme üç devre teşkil eder:
l) Sahâbîler, karşılaştıkları yeni meseleler üzerinde ictihad yaparlardı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, özellikle âmme hukuku sahasında, istişareye başvurarak şûrâ ictihadı yaptırıyorlardı. Bu ictihadlar sonunda varılan ihtilafsız hükümler, ferdî hükümlerden daha kuvvetli sayılıyor, buna muhâlefet edilmiyordu. İşte bu çeşit hükümlere "İcmâ" adı verilir.[71]

---

[69] Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Daru'l Fıkri'l-Arabî tab'ı Mısır, t.y., s. 100,101,141,142.
[70] Hamdi Döndüren, Naci Yengin, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[71] İbnu'l Kayyim, İ'lâmu'l-Muvakkıîn, Mısır 1955, I, 61-66.

2) Müctehid imamlar devrinde, her imam ictihad yaparken ülkesindeki fâkihlerin görüşlerine aykırı bir şey söylememek için dikkat eder ve böylece görüşünde yalnız kalmak istemezdi. Meselâ Ebû Hanîfe, kendisinden önce yaşamış oları Kûfe bilginlerinin icmâ ettikleri hususlara uymak için çok titizlik gösterirdi. imâm Mâlik, Medinelilerin icmâını huccet sayardı.
3) Fakîhler, uymak için Ashâb-ı kirâmın icmâ ettikleri meseleleri öğrenmeye büyük bir titizlik gösterirlerdi. Onlar sahâbîlerin icmâ ettikleri, şeylerin dışına çıkmamaya çalışıyorlardı.[72]
İcmâ yalnız bir kısım Şer'î hükümlerde geçerlidir, icma ibadetlerde ve hukukî meselelere ait hususlarda gerçekleşir. Şer'î delillerden çıkarılması mümkün olmayan ahiret halleri, kıyâmet zamanı gibi şeyler icmâ ile bilinemez.
İcmâ ehli; fâsık, bid'atçı olmayan ve ictihad seviye ve gücüne sahip bulunan alimlerdir. İcmâın şartı da, bir asırda, yani, bir zamanda bulunan ve bu özelliklere sahip oları müctehidlerin ittifak etmeleridir. Bu yüzden bir mesele hakkında bir asırdaki müctehidlerden yalnız bir kısmının ittifak etmeleri, bir icmâ mâhiyetinde olamaz. Bazı bilginlere göre, bir, iki kişinin muhâlefeti icmâın oluşmasına engel bulunmaz.
İmam Mâlik'e göre, Medine halkının ittifakları icmâdan saydır. Zeydiyye ile İmâmîyye'ye göre, Rasul-i Ekrem'in neslinden başkanlarının icmâl geçerli değildir. Zâhiriyye ve Ahmed b. Hanbel'den bir rivayete göre, Ashâb-ı kirâmdan olmayan müctehidlerin icmâl muteber değildir.[73]
Fakîhlerin büyük çoğunluğuna göre icmâ hem mümkün ve hem de fiilen olmuştur. Sahabîler devrinde nine'nin altıda bir miras hissesi alacağına dair icmâ hâsıl olmuştur. Nine tek ise, altıda biri, tek başına alır. İki ise, altıda biri aralarında paylaşırlar. Yine Sahâbîler, baba bir erkek ve kız kardeşlerin öz kardeşler bulunmadığı takdirde, onların yerine geçmeleri üzerine icmâ etmişlerdir. Yine Sahâbîler, müslüman kadının gayri müslimle akdetmiş bulunduğu nikâhın bâtıl olduğunda da icmâ etmişlerdir. Sahâbîlerin icmâ ettikleri meseleler sayılmayacak kadar çoktur.

İcmanın Delilleri:

İcma hakkındaki deliller şunlardır:
l) Kur'an-ı Kerîm'de icmâı öngören çeşitli ayetler vardır:
"Kendisine doğru yol açıkça belli olduktan sonra, Peygamber'den ayrılıp mü'minlerin yolundan başkasına uyan kimseyi, yöneldiğine döndürürüz ve onu cehenneme yaslandırırız. Orası ne kötü bir dönüş yeridir " (en-Nisâ: 4/1 15).
Bu ayete göre, müminlerin yolundan başkasına uymak caiz değildir. Çünkü böyle yapanlar, Peygamber'den ayrılmış olup, Allah onları cehenneme yaslandıracaktır. Bir kimse müminler topluluğundan ayrılır ve onların görüşlerinin zıddını ileri sürerse, elbette onların yollarına uymamış olur. Meselâ, müminler cemaatı "bu helâldir" derse, aynı şey için "bu haramdır" diyenler, cemaata uymamış olurlar.[74]
"Sizler insanlar için ortaya çıkarılmış, iyiliği emreden ve kötülükten nehyeden en hayırlı ümmetsiniz" (Alu imrân: 3/110).
Bu hayırlı oluş, ittifak ettikleri şeylerin doğru olmasını gerektirir.
"İnsanlar üzerine şahitler olasınız diye, böylece sizi orta bir ümmet kıldık" (el-Bakara, 2/143).
Bu ümmetin üzerinde ittifak ettiği şeyin hak olması gerekir.
2) Hadisten deliller:
"Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez"[75]
"Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir"[76]
İmâm Şâfiî, icmâ konusunda Hz. Ömer'in Şam'ın Câbiye karyesinde yaptığı bir konuşmada şöyle söylediğini rivayet eder: "Peygamber (s.a.s) benim sizin aranızda yaptığım gibi aramızda ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: "Sahabilerime, sonra onların ardından gelenlere, sonra onların ardından gelenlere saygı gösterin. Daha sonra yaları ortaya çıkar. Hatta kişi teklif edilmediği halde yemin eder; İstemediği halde şahitlik yapar. Kimi, Cennetin ortası sevindiriyorsa, o, cemaatten ayrılmasın. Çünkü, şeytan tek kalan kimse ile beraber olup, iki kişiden uzaktır"[77]
Hz. Ali'nin şöyle dediği rivayet edilir: "Benim ve Ömer'in re'yi, sahibinden hamile olup çocuk doğuran câriye (Ümmü'l-Veled)'nin satılamayacağı üzerinde birleşmişti. Şimdi ise ben bunların satılabileceğini caiz görüyorum". Bunun üzerine kendisine; "Ömer'le ittifak ettiğin görüş bu görüşünden daha üstündür" denilmiştir.[78]

İcmaın Mertebeleri:

---

[72] Muhammed Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, çev. A. Şener, Ankara 1986, 171, 172.
[73] Ömer Nasuhî Bilmen, Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, İst. 1967, s. 163, 164.
[74] İmâm Şâfiî, er-Risâle, s. 472; İmam Gazzâlî, el-Mustasfâ, I, 175.
[75] İbn Mâce, Fiten: 8.
[76] Ahmed b. Hanbel, I, 379.
[77] Şâfiî, er-Risâle, s. 474.
[78] Şafiî, a.g.e, s. 474.

l) Sarih İcma:

Bu, her müctehidin, icma konusu oları fikri kabul ettiğini açıkça söylemiş olduğu icmadır. Bu tür icma, fakihlerin büyük çoğunluğunun ittifakı ile şer'î bir delildir. Böyle bir icma ister her asırda, isterse sadece Sahâbiler asrında vuku bulsun netice değişmez.

2) Sükûtî İcma:

Herhangi bir asırda, ictihad yetkisi oları fakih belli bir görüşe varır ve bunu ilân ederse ve kendisini tenkit eden çıkmazsa buna "sükutî icma" denir. İmam Şâfiî ve bir çok bilgin, bu tür icma'ın huccet (delil) olduğunu kabul etmez. Onlara göre burada susma, rıza anlamına gelmez, sevgi ve saygıdan veya fitne korkusundan susmuş olabilir.
Sükûtî icmayı delil sayanların dayanakları:
a) Düşünüp araştırmadan veya araştırma için gerekli oları zaman geçmeden önceki susma delil olamaz. Bundan sonraki susma ise beyan demektir. Çünkü konuşma gereken yerde susmak, ikrar anlamına gelir.
b) Hakka karşı susmak haramdır. Sâhâbeyi ve diğer müctehidleri böyle bir haramla itham caiz değildir. Hadiste; "bâtıl gördüğü halde hakkı söylemeyen dilsiz bir şeytandır" buyurulur.

3) Müctehidlerin Belli Bir Ortak Noktada İttifak Etmeleri:

Bir mesele üzerinde aynı asırdaki fakihler ihtilafa düşerler ve herhangi bir müctehid, diğerlerinin görüşüne her yönden zıt bir ictihad'da bulunmazsa, bu durumda aralarında görüş ayrılığı olmakla birlikte, bir noktada birlik (icma) bulunmuş olur. Meselâ, Ashâb-ı kirâm, miras bırakanın erkek kardeşleriyle birlikte mirasçı oları dedenin hissesi üzerinde ittifak edememiştir. Bazısı üçte birden az olmamak üzere mirasçı olacağını, kimisi de dede varken kardeşlerin hiç miras alamayacağını söylemişlerdir. Ancak, dedenin mirasçı olacağı konusunda görüş birliği içindedirler. Bir kısım fakihlerle, bazı Hanefîler, bu tür icmaı da sükûtî icma'dan sayarlar.

İcma'ın Temelde Dayandığı Delil (Senet):

Üzerinde icma bulunan bir meselenin Kitap veya Sünnete dayanması gerekir. Çünkü hüküm koyma hakkı Allah ve Resulune aittir. Müctehidler kendiliklerinden hüküm koyamazlar. Bazı müsteşrikler senetsiz icma yapıldığını öne sürerek, yanılgıya düşmüşlerdir. Ashâb-ı kirâm, icma ettikleri meselelerde görüşlerini dayandıracak bir nass bir dayanak araştırıyorlardı:. Meselâ; Hz. Ebû Bekir'e, halife iken, annenin annesinin annesi (büyük nine) gelip, ölen torunundan miras hakkı istedi. Ebû Bekir (r.a) şöyle dedi: "Allah'ın kitabında senin için bir şey bulamıyorum. Resulullah (s.a.s)'den de bu konuda bir şey duymadım. Şimdi git; senin bu durumunla ilgili olarak arkadaşlarımla görüşeyim veya görüşümü tesbit edeyim". Öğle namazından sonra Ashâba durumu sordu. Muğîre b. Şu'be (r.a) ayağa kalkarak; Resulullah'ın nineye altıda bir hükmettiğini bildirdi. Muğîre'ye başka şahit soruldu. Muhammed b. Mesleme de Hz. Peygamber'den aynı mahiyette hadis duyduğunu söyledi. Bunun üzerine nineye altıda bir miras hakkı üzerinde icma oluştu.[79]
Yine birbirine mahrem olan kadınların bir nikâh altında toplanamayacağında icma ederken bu konu ile ilgili ayet ve hadislere dayanmışlardır.
İcma'ın senedi kıyas veya maslahat da olabilir. Çünkü kıyas ve maslahat da çoğu defa temelde ayet veya hadise dayanır. Meselâ; Hz. Ömer, fethedilen Suriye topraklarının mücâhidlere dağıtılmaması üzerinde icma ederken, önce maslahatı gözönüne alarak Sahâbîlerle iki gün müzakere etmiş, ancak ikna edememiştir. Sonunda şu ayeti zikredince onlar ikna edilmiş ve görüş birliğine varılmıştır.
"Allah'ın fethedilen memleketler halkından Peygamberine verdiği şey (ganimet); Allah, Peygamber, Peygamber'e yakınlığı olanlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir; İçinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşması için değildir. Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden alıkoyarsa ondan kaçının. Allah'tan sakının, çünkü Allah'ın azabı şiddetlidir" (el-Haşr: 59/7).
Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesi ve Kur'an'ın toplanması gibi konulardaki icmalar, sahâbîlerin ayet ve hadise dayanmaksızın icma ettiklerine delil olamaz. Çünkü bunlar teşrîî bir hüküm üzerinde yapılmış icma' sayılmayıp, ancak ameli bir hususu infaz etmek üzere varılan ittifaktan ibârettir.[80]
İslâm hukukçularının büyük çoğunluğuna göre, hakkında icma olan bir mesele üzerinde tekrar icma meydana gelmez. Çünkü ikinci icma birincisiyle çatışır.
Diğer yandan birinci icma delil teşkil ettiğine göre, bunun aksine icma yapmak şöyle dursun, buna karşı çıkmak bile caiz olmaz. Ancak icma ictihadi bir mesele üzerinde ise, bu konuda daha sonraki asırlarda başka bir icma yapılabilir. Çünkü ictihad ictihadı nakzetmez.

---

[79] Ebû Dâvud, Feraiz, 5; Tirmizî, Feraiz 10; İbn Mâce, Feraiz, 4; el-Mevsilî, el-İhtiyar, V, 90.
[80] M. Ebû Zehrâ, a.g.e, s. 181.

Fakîhler, Ashâb-ı kirâmın icmaından başka icma üzerinde ittifak edememişlerdir. Sahâbilerin Şer'î hükümler üzerindeki icmaları tevâtürle sâbit olmuştur. Sahâbe devrinden sonraki hiçbir icma ise tevâtür yoluyla sâbit olmamıştır. Bu yüzden fakihler, birbirlerinin ileri sürdüğü icmaları tanımamışlardır. Hılâf kitapları bu konulardaki çekişmelerle doludur.
Fahruddin er-Razî ve birçokları âhad haberle nakledilen bir icmaı kesin delil saymaz. Bir kısım usûl bilginleri ise, icmaın âhad haberle naklini caiz görürler.[81]

KIYAS

Ölçmek, kıyaslamak, karşılaştırmak ve iki şey arasındaki benzerlikleri tesbit etmek, hakkında nass (âyet hadis) bulunan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak illetten dolayı, hakkında nass bulunmayan meselenin hükmüne bağlamak anlamında bir fıkıh usulü terimi. K.Y.S kökünden, "kâse" ve "kâyese" dili geçmişin mastarı. Müctehid tarafından ictihad yapılarak çıkarılan hükümler, kıyas yoluyla Kitap ve Sünnet'e dayandırılır. Çünkü şer'i hükümler, ya doğrudan doğruya âyet veya hadislere, ya da kıyas yoluyla bu nass'lara dayanır.[82]
İmam Şafiî (ö 204/819) kıyas hakkında şöyle der: 'Her hadise hakkında ya ona ait bir hüküm veya hak olan hükmün yolunu gösteren bir delâlet vardır. Meselenin açık hükmü varsa ona uymak gerekir. Eğer belirli bir hüküm yoksa, meselenin hak olan hükmüne götüren yolun delili ictihad ile aranır, ictihad ise kıyastan ibarettir'[83]
Kıyasın tariflerinde ortak olan nokta şudur: Nass'a dayanan bir meselenin hükmünü, ictihad yoluyla, aynı ortak illeti taşıyan ve nass ile belirtilmemiş bulunan mesele için de sâbit kılmaktan ibarettir.
Aşağıdaki örnekler kıyasın anlaşılmasına yardımcı olur. Hz. Peygamber: *"Hâkim, öfkeli iken iki kişi arasında hüküm vermesin"*[84] buyurmuştur. Buna kıyas yapılarak, Mecelle'nin 1812. maddesinde; "Hâkim gam ve gussa (keder) ve açlık ve galebe-i nevm (uykulu) gibi sıhhat-ı tefekküre (sağlıklı düşünmeye) engel olabilecek bir ârıza ile zihni müşevves (karışık) olduğu halde hükme tesaddî (teşebbüs) etmemelidir" denilmiştir. Hadiste geçen "öfke hâli" ile, Mecelle maddesindeki "üzüntü, keder, açlık ve şiddetli uyku halleri" arasındaki ortak illet, bu gibi hallerin sağlıklı karar vermeye engel teşkil etme ihtimalidir.[85]
"Kur'ân'da iki kız kardeşi bir nikâh altında toplamak yasaklanmıştır."[86]
Hadiste de şöyle buyurulmuştur: *"Kadın, halası ve teyzesiyle bir nikâh altında toplanamaz"*[87] Bunlara kıyas yapılarak; biri erkek farz edildiğinde diğeriyle evlenmesi caiz olmayacak derecede mahrem hısım olan iki kadının bir nikâh altında toplanamayacağı esası benimsenmiştir. Çünkü bütün bunlar, akrabalığın hiçe sayılmasına ve sılâ-i rahmin kesilmesine yol açmaktadır.[88]
İslam hukukunda Kitap, Sünnet ve İcmâ'dan sonra dördüncü aslî delil kıyas'tır. Ancak kıyas, ilk üç aslî delil gibi kesin bilgi ifade etmez. O, vücub değil, cevaz ifade eder. Buna göre kıyas, zan bildirir ve yeni bir hüküm isbat etmeyip, üç delilden biriyle sabit olan ve delili gizli bulunan hükmü ortaya çıkarır. Yani kıyas, bir çeşit ictihad olduğu için kendi başına bir hüküm bildirmez, nass (âyet-hadis) veya icmâ' ile bildirilen hükmü yeni mese-leye nakleder. Kısaca zannî olmakla birlikte kıyasın hükmü nakletme(tadiye) dir.[89]
Kur'ân-ı Kerîm'de benzer olayların, benzer hükümlere tabi tutulduğunu bildiren âyetler vardır. Ezcümle:
"Yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden öncekilerin uğradıkları âkıbetlerin nasıl olduğuna bakmazlar mı? Allah onları helâk etmiştir. Kâfirler için de aynı âkıbet vardır" (Muhammed: 47/10)
Şu iki âyette de birbirine benzemeyen olayların, hükmünün de farklı olduğu bildirilir.
"Yoksa kötülük işleyenler, hayatlarında ve ölümlerinde, tam eşit olarak, iman edip salih ameller işleyenlerle kendilerini bir tutacağımızı mı sanırlar? Ne kötü hüküm veriyorlar" (el-Câsiye: 45/21).
"Yoksa Biz, iman edip salih ameller işleyenleri, yeryüzünde bozgunculuk, çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah'tan hakkıyla korkanları, günahkârlar gibi mi tutacağız" (Sâd: 38/28).
Hz. Peygamber de, benzer olaylarda akıl metodunun kullanılmasını şu uygulamasıyla göstermiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer (ö. 23/643), Rasûlüllah (s.a.s)'e gelerek;
"Ya Rasûlüllah, bugün büyük bir iş yaptım, oruçlu olduğum halde karımı öptüm" demiş; Hz. Peygamber;
"Oruçlu iken su ile mazmaza (ağıza su alıp çalkalamak ve sonra suyu dışarı atmak) yapsan ne lâzım gelirdi?" buyurmuş, Hz. Ömer de;
"Bir şey gerekmezdi" diye cevap vermiş; bunun üzerine Hz. Peygamber, *"O halde orucuna devam et"*[90] buyurmuştur. Bu duruma göre, mazmazanın orucu bozmadığı bilinince, aynı nitelikte olan öpmenin de orucu

---

[81] M. Ebû Zehra, a.g.e, s. l 83; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[82] İbn Manzûr, Lisanü'l-Arab, Beyrut 1374/1955, "kıyas" maddesi; Nesefi, el-Menâr Fi Usûli'l-Fıkh, İstanbul 1326, s.22; Abdulvahhâb Hallâf, Mesâdiru't-Teşrii'l-İslâmi, Küveyt 1970, s.21, Sadru'ş-Şeria'nın Tenkihu'l-Usûl'ünden naklen.
[83] Şâfîî, er-Risâle, Kahire 1940, s.477.
[84] Buhârî, Ahkâm: 13.
[85] Mahmud Es'ad, Telhîsu Usûli'l-Fıkh, İzmir 1313, s.12.
[86] en-Nisâ: 4/23.
[87] Buhârî, Nikâh, 27.
[88] Hallaf, a.g.e., s. 24.
[89] Abdülkadir Şener, Kıyas İstihsan İstislah, Ankara 1974, s.70; es-Serahsî, Usûl, vrk. 98/a, 178/a'dan naklen; M. Es'ad, a.g.e., s.11.
[90] Ebû Dâvud, Savm, 33; Dârimî, Savm, 21.

bozmaması, kıyas metoduyla aklın ulaştığı bir sonuçtur. Böylece, Hz. Peygamber ümmetine, mantık yoluyla, benzer problemleri çözme yolunu göstermiştir. O'nun bu metodu kullandığına dair birçok haber nakledilmiştir. İslâm'ın ilk yıllarında "rey" terimiyle ifade edilen ictihad, Hz. Peygamber, sahabe ve tabiînler devrinde gelişerek ve daha sonra sistematik bir şekil alarak kıyas, istihsan, istislah vb. adlar altında, âyet ve hadislerden hüküm çıkarma vasıtası hâline gelmiştir.
İmam Şâfiî'nin (ö.204/819) yakın arkadaşlarından el-Müzenî (ö.264/877) kıyas hakkında şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in asrından günümüze kadar fakihler, din işlerindeki bütün hükümlerde kıyasları kullanmışlar, hakkın benzerinin hak, bâtılın benzerinin de bâtıl olduğunda ittifak (icmâ') etmişlerdir. Buna göre, kimsenin kıyası inkâr etmesi caiz olmaz; çünkü kıyas, olayları birbirine benzetme ve sonuç olarak ayni hükme bağlama metodudur"[91]

Kıyasın Delil (Huccet) Oluşu:

Kıyas, temelde akıl ve mantık metodu olduğu halde, bazı hukukçuların çoğunluktan ayrı görüş öne sürdükleri görülür. İslâm hukukçularının kıyas hakkındaki görüşleri üçe ayrılır:
a) Kıyasa büyük bir önem vererek onu huccet kabul edenler. Ebû Hanîfe (ö.150/767), imam Şafii (ö.204/ 819), imam Mâlik (ö.179/795) ve bunları izleyenler örnek verilebilir.
b) Kıyası yetersiz görerek, ona ancak zorunlu hallerde başvuranlar. Buna, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) örnek gösterilebilir.
c) Kıyası tamamen reddedenler. Zâhirîler ve Şiiler bu gruba girer.
Ayet ve hadislerin sınırlı, hayat olaylarının ise sonsuz olduğu ve her olayın bir hükme bağlanması gerektiği gözönüne alınırsa, bu yeni meseleleri çözmek için kıyasa başvurmaktan başka bir çare olmadığı anlaşılır. Kıyas, bir delil kabul edilmediği takdirde bir çok yeni meseleyi çözmek mümkün olmaz. Nitekim Hz. Ömer, Kadı Ebû Musa el-Eş'arî'ye (ö.44/664) yazdığı ünlü mektubunda; "birbirine benzer şeyleri iyice tanı ve ona göre meseleleri kıyas et."[92] diyerek, kıyasın bir delil olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hanîfe'nin üstadı, Hammad b. Ebı Süleyman'ın (ö 120/738) kendisinden fıkıh ilmi aldığı İbrahim en-Nehaî (ö.95/714); "Ben bir hadisi ezberliyorum, sonra da ona yüz şeyi kıyas ediyorum"[93] demiştir.
Kıyası delil olarak kabul eden çoğunluk hukukçular Kur'ân ve Sünnete dayanır. Kur'ân'da şöyle buyurulur:
"Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan yöneticilere (ulü'l-emr) itaat edin. Eğer bu şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve Peygamber'e inanıyorsanız, onu Allah'a ve Peygamber'e havale edin" (en-Nisa, 4/59).
Bir şeyi Allah'a ve Peygamber'e havale etmek, Kitap ve Sünnetin amaçlarını tam olarak bilmekle olur. Bu da Kur'an ve Sünnetin illetine dayanır ki, o da kıyastır. Kur'ân, birtakım hükümlerin illetine yer verir. Nitekim, kısas'ın hikmeti zikredilirken; *"Kısasta sizin için hayat vardır"* (el-Bakara: 2/179) buyurulmuştur. Hz. Peygamber'in, oğulluğu Zeyd bin Hârise'den boşanmış olan Zeyneb (r.anhâ) ile evlenişinin sebebi şöyle açıklanır:
"Mademki, Zeyd, Zeyneb'le ilişiğini kesti, onu seninle evlendirdik ki, evlatlıkları eşleriyle ilgilerini kestiklerinde, onların bu esleriyle evlenmeleri hususunda mü'minlere bir zorluk olmasın" (el-Ahzâb, 33/37).
Sünnet de hükümlerin illetine işaret etmiş ve bir kısım hükümlerin illetlerini açıklamıştır. Meselâ; başkasının evine izinsiz girmeyi yasaklayan âyette şöyle buyurulmuştur:
"Ey iman edenler, kendi evlerinizden başka evlere, sahiplerine seslenip selâm vermeden girmeyiniz. Eğer düşünürseniz, bu sizin için daha iyidir" (en-Nûr: 24/28, 29).
Hz. Peygamber burada, başkasının evine girerken izin istemenin illetini; *"İzin ancak göz için emredilmiştir"* hadisiyle açıklamıştır.[94]
Hükümlerde kıyasın sübûtu üzerinde ashab-ı kiramın ittifakı (icmâ') vardır. Meselâ; Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634), miras konusunda, ölenin babası bulunmayınca, babanın babasını (dede), baba hükmünde saymıştır. Çünkü, dedede babalık anlamı vardır. İbn Abbas (ö.68/687) da dedeyi oğlun oğluna kıyas etmiştir (Ebû Zehra, a.g.e., 223, 224). Bazı sahabîler Ebû Bekr'e (r.a) bey'at ederken, namaz imamlığı ile Devlet başkanlığını (hilâfet, imâmet-i âmme) Kıyas ederek şöyle demişlerdi: "Peygamber (s.a.s) O'nu din işimizde imam tayin etmiştir. Öyleyse biz O'nu, dünya işimizde niçin imanı tanımayalım ?"[95]

Kıyası Kabul Etmeyenler ve Delilleri:

Kıyası kabul edip etmemenin temelinde hükümlerin illeti problemi yatar. Kıyası kabul edenlere göre, şer'i hükümlerin illetleri, akıl ile kavranabilen anlamları ve bir kısım amaçları vardır. Bir illet ve amaçlar, hakkında

---

[91] Muhammed Ebû Zehra, Usûlü'l-Fikh, s.220.
[92] es-Serahsı, el-Mebsût, Kahire 1324-1331, XVI, 62, 63; İbn Kayyim, İ'lâmü'l Muvakkı'in, Delhî 1313-1314, I, 30.
[93] Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul 1983, s.52.
[94] Buhârî, Diyât, 23; Libâs, 75.
[95] es-Serahsı, Usûl, Kahire 1372-1373, II, 131, 132; İbn Kayyim, İ'lâm, Kahire 1325, 1326, I, 253.

nass bulunmayan konularda da gerçekleşirse, nass'ın hükmü bu benzer meselede de sabit olur. Kıyası tanımayanlara göre Kıyas, İslâmî bir huccet değildir; nass'ların illetleri bilinemeyeceği için, hüküm onların dışındaki konuları kapsamına almaz.
Rey ictihadını, Kıyası, sahabe ve tâbiûn fetvâlarını hüküm kaynağı olarak kabul etmeyenlerin başında zâhirîler gelir. Bunların önemli temsilcileri İbrahim en-Nazzânî (ö. 231/845), Mu'tezile'den Ca'fer b. Harb (ö.236/850), Ca'fer b. Mübeş-Şîr (ö.234/848), Muhammed b. Abdillah el-İskâfî (ö.240/854) ile ehl-i sünnetten Dâvud b. Alî ez-Zâhiri (ö.270/883) dir.
Üçüncü hicrî asırda doğuda Hanbelî mezhebinin yerini tutmuş bulunan Zâhiriye mezhebi daha sonra Endülüs'e intikal etmiştir. Buradaki temsilcileri Münzir b. Saîd el-Bellûtî (ö.355/966), oğlu Saîd b. Münzir (ö.403/1012), İbn Hazm'ın hocası Mes'ûd b. Süleyman (ö. 420/1029) ve ibn Hazm (ö. 456/1063) dır.[96]
Zâhirîlerin hüküm kaynakları şunlardır: Âyet ve hadisin nass'ı, Hz. Peygamber'den sahih olarak bize gelmiş fiil ve ikrar, hakkında hiç bir ihtilaf bulunmadığı kesin olarak bilinen icmâ ile bu nass veya icmâa dönen delil.[97]

Kıyası Reddedenlerin Dayandığı Deliller:

a) Âyet ve hadislerin nass'ları, hâdiselerin hükümlerini farz, sünnet, mendub, haram, helal veya mübah olarak belirlemiştir. Farz, sünnet, haram veya mekruh kılınmayan her şey mübahtır.[98] Bu yüzden Kıyas ve reye dinde yer yoktur.
b) Şu âyetleri de delil getirirler:
"Ey iman edenler, Allah ve O'nun elçisinin önüne geçmeyin..." (el-Hucurât, 49/1).
"Allâh'ın indirdiği ile aralarında hükmet" (el-Mâide: 5/49).
"Biz, Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık " (el-En'âm: 6/38).
"Her şeyi açıklamak için sana Kitab'ı indirdik" (en-Nahl: 16/89).
"Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme" (el-İsrâ: 17/36)[99]
Bu âyetler dikkatlice incelendiğinde, Kıyas'ın aleyhine bir sonuca varılamaz. Çünkü ilk âyette yasaklanan husus, Allah'a ve Peygamberine itaatsizliktir. İkinci âyette, Allâh'ın indirdiği Kitap ile hükmedilmesi istenmektedir. Kur'ân'da açıklanmamış olan meselelerin ictihad yoluyla çözümlenmesi gerekir ki, kıyas da bu yollardan birisidir. Üçüncü âyette "Kitap"tan maksat ilâhı ilimdir. Diğer yandan Kur'ân'ın her şeyi açıklamak için indirilişi, genel ve küllî prensipler koymak içindir. Hakkında bilgi sahibi olmadığımız sevin ardıma düşmeyi yasaklayan son âyet ise inançla ilgilidir.[100] Çünkü, amelî konularda gâlib zanla hüküm verilebilir. Şer'î nass'lardan çoğunun delâleti zannî olup, bunlardan çıkarılan hükümler ictihada dayanmaktadır.[101]
c) Sünnet; Hz. Peygamber'in böyle dediği nakledilmiştir:
"Bu ümmet bir süre Allah'ın Kitabı ile amel eder, bir süre O'nun elçisinin sünnetiyle, bir süre de rey ile amel eder. Rey ile amel ettiği zaman onlar hem kendileri sapar, hem de başkalarını sapıtırlar"[102]
Bu hadis, kıyası reddetmek için yeterli değildir. Çünkü, İbnü's-Sübkî (ö.771/1369), hadîsin bazı râvilerinin, İbn Maîn tarafından tekzib edildiğini ileri sürerek, bu hadisin delil olamayacağını söylemiştir.[103] Ebû Zür'a da (ö.282/895), bu hadisin zayıf olduğunu ileri sürmüştür.[104]
d) Hz. Ömer'in; "Kıyas'tan sakınınız"[105] sözünü, O'nun kadılarını ictihad ve kıyasla hüküm vermeye teşvik etmesi karşısında, amaca uygun bir şekilde anlamak gerekir. Nitekim yine Ömer (r.a) bu sözünü böyle açıklamıştır: "Rey sahiplerinden sakınınız, çünkü onlar dinin düşmanlarıdır Hadisleri öğrenip ezberlemekten âciz kaldıkları için rey ile söz söylerler ve böylece hem kendileri saparlar, hem de başkalarını saptırırlar"[106] Bu duruma göre Hz. Ömer, Alî ve İbn Abbas gibi sahabelerden rivâyet edilen kıyas aleyhindeki sözleri, meselelerin hükümlerini Kitap ve Sünnet'te araştırmaksızın yapılan kişisel görüş ve kıyaslarla ilgili olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü rey ve kıyasa çokça başvuruları lrak ekolünün oluşmasında büyük etkisi olan Abdullah b. Mes'ud (ö.32/652), Hz. Ömer (ö.23/643) ve Hz. Alî b. Ebî Tâlib (ö.40/660) kıyas ehli idiler. Diğer yandan Irak yöresine ilim yayan İbn Mes'ud'un, hemen hemen hiçbir meselede Hz. Ömer'e muhalefet etmediği nakledilir.[107]
Sonuç olarak, kıyası tanımayan zâhirîler, nass'ların illetini dikkate almadıkları için çeşitli hükümlerde çelişkilere düşmüşlerdir. Sözgelimi onlar, nass bulunduğu için insan idrarının pis olduğunu; domuz bevlinin ise, hakkında nass bulunmadığı için temiz olduğunu, yine aynı sebeple köpeğin salyasının pis ve bevilinin temiz olduğunu

[96] Şah Veliyyullah, Huccetullah, Mısır 1966, I, 319, 340, II, 62; Ebû Zehra, İbn Alazm, Kahire, t.y., s.267-274.
[97] İbn Hazm, el-İhkâm, Nşr., Ahmed Muhammed Şakir, Mısır, t.y., s.931.
[98] bk. el-Bakara, 2/29; el-Mâide, 5/101.
[99] es-Serahsî, Usûl, Beyrut ty., II, 119 vd.
[100] Yunus, 10/209; el-Hucurât, 49/12.
[101] Abdulvehhab Hallâf, Mesadir, Kuveyt 1970, s.35 vd.
[102] Suyûtî, el-Câmiu's-Sağîr, Feyzu'l-Kadir ile birlikte, Mısır 1938, III, 256.
[103] Hallâf, a.g.e., s.38.
[104] el-Münâvî, Feyzü'l-Kadir, Mısır 1938, III, 256.
[105] Dârimî, Sünen, Dımaşk 1349, I, 66.
[106] es-Serahsî, a.g.e., II, 121.
[107] İbn Kayyim, İ'lam, I, 16, 17, 20, 21.

kabul etmişlerdir. Eğer onlar nass'ların metni yanında, ruhu üzerinde de düşünselerdi bu çeşit çelişkilere düşmezlerdi.[108]

Kıyasın Rükünleri:

Kıyas; hakkında nass bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak illet dolayısıyla, hakkında nass bulunan meselenin hükmüne bağlamak, şeklinde tarif edilince, buradan dört rukün ortaya çıkmaktadır. Asl, fer', hüküm ve illet.

a) Asl (el-asl):

Fer'in kıyas edildiği hükmün dayandığı delile, başka bir deyimle, hakkında doğrudan hüküm bulunan konuya "asl" denir. Bu asl; nass (âyet-hadis) veya icmâ olmaktadır. Çünkü icmâ'ın senedi, yani hukukî dayanağı da genel olarak nass'tır. Meselâ; âkıl, bâliğ ve reşîd bir kızın kendi malı üzerinde tam velâyet hakkına sahip olduğu icmâ ile sabittir. Buna kıyas yapılarak, böyle bir kız, evlenme konusunda da serbest olup, rızası dışında zorla evlendirilemez.[109] Kıyasla sabit olan bir hükmün, yeni bir kıyas için ası olup olamayacağı İslâm hukukçuları arasında tartışılmıştır. Çoğunluğa göre; kıyas, başka bir kıyas için asl olamaz. Çünkü, ikinci kıyasın illeti ile, birinci kıyasın illeti aynı ise, kıyas ilk asl'a dayalı olarak yapılmış sayılır. İlletler farklı ise, ikinci kıyas geçersiz olur.
Mâlikîlere göre ise, kıyas üzerine kıyas geçerlidir. Mâlikî hukukçu Hafîd ibn Rüşd (ö.520/1126) bu konuda şöyle der: "Fer', hükmü bilinince asl olur ve ondan elde edilen başka bir illet dolayısıyla yeni bir mesele ona kıyas yapılabilir. İkinciye, hükmü sabit oluncaya kadar "fer"' adı verilir. Bu ikinci meselenin de hükmü sâbit olunca, ortak illet göz önüne alınarak, başka bir mesele de buna kıyas yapılabilir. Kısaca; Kitap, Sünnet ve İcmâ' delillerinden birisine kıyas mümkün olmazsa, bunlara dayanan kıyas üzerine de kıyas yapılabilir. Bu konuda İmam Mâlik (ö.179/795) ve arkadaşları görüş birliği içindedir."[110]

b) Fer':

Bu, asl'a kıyas yapılarak hükmü belirlemek istenen meseledir. Fer'in kıyas konusu olabilmesi için iki şart vardır:
1) Fer'in hükmünün nass veya icmâ ile belirtilmiş olmaması gerekir. Çünkü hakkında nass bulunan bir konuda kıyasa ihtiyaç kalmaz. Ancak bazı Hanefî ve Mâlikî hukukçuların, âhâd haber (tek ravinin naklettiği hadis) ve zannî delillerden ibaret nass'lar bulunduğu halde kıyasa başvurdukları olmuştur. Bu, aslında âhâd haberi zayıf sayma veya kıyas yaparken zannî delili tahsis etme esasına dayanır.
2) Asıl hükmün illeti ile fer'in illetinin ortak olması gerekir. Meselâ; şarabın yasaklanma illeti sarhoş etme özelliği olunca, sarhoş edici her içkinin şarap hükmünde sayılması kıyasa dayanır. Eğer bir şey sarhoş edici özelliğe sahip olmadığı halde, kişinin bünyesinden kaynaklanan bir sebepten dolayı aklın gitmesine sebep oluyorsa, o şeyin kullanılması haram olmaz. Çünkü illette ortaklık yoktur. Şeker hastasına bazı gıdaların zarar vermesi hatta onu komaya sokması buna örnek verilebilir. Burada, genelleme yoluna gidilmeksizin, yalnız bu kimseye mahsus yasaklama olabilir.

c) Hüküm:

Hakkında nass veya icmâ bulunan şeydir. Bunun kıyas yoluyla asl'dan fer'a geçmesi için iki şartın bulunması gerekir.
1) Hüküm, şer'i ve ameli olmalıdır. Kıyas, yalnız ameli hükümlerde olur. Çünkü fıkhın genel olarak konusu bu hükümlerdir.
2) Hükmün anlamının akıl ile kavranabilir nitelikte olması gerekir. Yani onun meşru oluş sebebini akıl kavramalı veya âyet ya da hadis bu sebebe işaret etmiş bulunmalıdır. Meselâ; içki, kumar, murdar hayvan eti, hırsızlık gibi yasakların hikmetini akıl kavrar. Fakat teyemmüm, namazın rek'atlerinin sayısı veya namazın kılınma iekli gibi illeti akılla bilinemeyen hükümlerde kıyas söz konusu olmaz.
Buna göre İslâm hukukçuları hükümleri; taabbûdî ve manası akıl ile kavranabilen hükümler olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Meselâ; hacla ilgili ibadetler taabbûdî olup, bunların illetini bilme imkânı bulunmaz. Şüphesiz bunların hikmet ve faydaları vardır. Mânası akılla kavranabilen hükümlerde ise illetleri insan aklı kavrar ve bunlarda kıyas cereyan eder.
Ebû Hanife'ye göre dini nasslardaki hükümlerin hepsinin anlamı akılca kavranabilir ve illetleri anlaşılabilir, ancak taabbudi olduğuna dair delil bulunanlar bundan müstesnadır.[111]

---

[108] Ebû Zehra, a.g.e., s.227.
[109] Ebû Zehra, a.g.e., s.228-229..
[110] Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire, ty, s.220-221.
[111] Zehra, a.g.e., s.233, 234.

d) İllet:

Sözlükte; mevcut durumu değiştiren şeye "illet" denir. Hastalığa da illet denmiştir, çünkü, kişi bedeninde değişiklik meydana gelmiştir. Bir hukuk terimi olarak illet, mevcut durum ve hükmü değiştirmeye, mübah olan bir şeyi yasaklamaya veya yasak olan bir şeyi mübah kılmaya sebep olan şeydir. İllet aynı zamanda âyet ve hadislerin mânâ ve gayesidir. Fıkıh usûlünde şer'i illetlere "kıyas", "delil' ve "nazar" adı da verilir.
İlletle, sebep ve hikmet birbirinden farklı terimlerdir. Bir hükmün illeti o hükmün bağlı olduğu ve kendisine bina edildiği şeydir. Hükmün bağlı olduğu şey akıl ile kavranabiliyorsa buna illet, akıl tarafından kavranamıyorsa buna da sebep adı verilir. Meselâ; vaktin girmesi, namazın farz olması için bir sebeptir, illet değildir. Çünkü namazın niçin o vakitte farz kılınmış olduğunu akıl anlayamaz. Bu duruma göre her illet sebep olabilir, fakat her sebep illet olamaz. Şâfiîlerin çoğu sebebe dayanarak kıyas yapılabileceğini söylerken, Hanefi ve Mâlikîler kıyasın yalnız ortak illete dayanarak yapılabileceği görüşünü benimserler. Tercih edilen görüş de budur.[112]
Hikmet; şer'i bir hükmün meşrû kılınışında gözetilmiş olan maslahattır. Hikmetle illet farklı terimlerdir. Meselâ; Ramazanda hasta veya yolcu olan kimseye oruç tutmama ruhsatı verilmiştir. Bu ruhsatın hikmeti güçlüğü kaldırmak, illeti ise yolculuk veya hastalıktır. Bu yüzden yolculuk veya hastalık hali bulununca, oruç tutmak güçlük meydana getirmese bile, kişi bu ruhsattan yararlanabilir.[113] Yine bir gayri menkulde, ortak veya bitişik komşulara tanınan "şüf'a hakkı (ön alım hakkı)"nın hikmeti, onları zarara uğratmamak, illeti ise, ortaklık veya bitişik komşu bulunmaktır (bk. Ali Şafak, Hadislerde ve Mukayeseli Hukukta şüf'a Hakkı, Erzincan 1981). Usulcülerin çoğu kıyasta illeti esas alırken, bazı Mâlikîler ve Hanbelî usulcülerin çoğu, özellikle İbn Teymiyye (ö.728/1327) ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) illet yerine hikmeti (uygun vasıf) esas almışlardır. Bu görüşü benimseyen Hanbelîlere göre, birbirine benzeyen meseleler arasındaki asıl bağ, şer'î hikmettir (Ebu Zehra, İbn Hanbel, Kahire 1367, s.277, 278).

İlletin Şartları:

İlletin şartları beş tanedir.
1) Açık bir vasıf olmak. İllet, bir şeyi sabit kılmak için elverişli olmalıdır. Meselâ; bir çocuğun nesebinin sabit olması için illet, nikâh akdinin bulunması veya nesebin ikrarıdır. Yine küçük yaşta bulunma (sığâr), mal üzerinde başkasının velâyet hakkının illetidir. Bu açık vasıf, küçüğün evlenme konusunda da, velâyet altında olduğunu isbata elverişli bir illettir.
Eğer illet gizli bir şey ise, ona delâlet eden açık bir beyin bulunması gerekir. Meselâ; akitler karşılıklı rızaya dayanan borçlandırıcı fiillerin esasını teşkil eder. Âyette şöyle buyurulur:
"Karşılıklı rızanıza dayanan bir ticaretle birbirinizin mallarını yemeniz müstesnadır" (en-Nisâ, 4/29).
Rıza gizli bir şey olduğu için bunun akit sırasında sözlü veya yazın olarak ifade edilmesi, şahit gerektiren durumlarda bunun da eklenmesi gerekir.[114]
2) İllet sabit olmalı, şahıs, belde ve çevreye göre değişmemelidir. Meselâ; şuf'a hakkına sahip olabilmek için ortaklık veya komşuluk illet olarak aranır. Şüf'a hakkına sahip olmanın hikmeti olan "zararı önleme" ise yeni müşterinin durumuna göre değişebilir. Bu yüzden, yeni müşterinin zararsız bir kimse olduğu ileri sürülerek şüf'a hakkı düşürülemez. Yine bazı yolculuklarda güçlük bulunmadığı öne sürülerek, seferilik ruhsatları kaldırılamaz.
3) İlletle hüküm arasında uygun bir bağlantı bulunmalıdır. Meselâ; sarhoş edicilik, şarabın haram kılınışına uygun bir vasıftır. Yine, mirasçının bir an önce mirasa konmak için mûrisini öldürmesini engellemek için, bu fiili işleyen katili mirastan mahrum etmek uygun bir illettir.
4) İlletin sirayet edici nitelikte olması gerekir. Yani illet, ait olduğu hükme ait kalmamalıdır. Sözgelimi; yolculuk orucun tutulmayıp kazaya bırakılabilmesi için, oruca mahsus bir illettir. Buna kıyas yapılarak yolcunun namazını da kazaya bırakabileceği sonucuna varılamaz. Çünkü yolcunun namazını kısaltarak kılabileceği konusunda başka nass'lar vardır.[115]
5) Vasfın geçersiz olduğunu gösteren bir delil bulunmamalıdır. Bu da illetin tamamen nasslara aykırı olmasıyla ortaya çıkar. Meselâ; Endülüslü bir fakihin, Halîfe için oruç keffâreti olarak, köle azadı yerine altmış gün oruç tutması gerektiğini söylerken ileri sürdüğü sebep geçerli değildir. Çünkü hadiste[116] ilk sırada köle azadı zikredildiği için, gücü yetenin bununla yükümlü tutulması asıldır.[117]

İlletin Elde Edilme Yolları:

---

[112] el-Âmidî, el-İhkâm, Mısır 1914, IV, 86; İbn Hâcib, el-Muhtasar, İstanbul, 1307-1310, IV, 417; A. Hallaf, Masâdir, Küveyt, 1970, s.50.
[113] bk. el-Bakara: 2/183-184.
[114] bk. el-Bakara: 2/282.
[115] bk. en Nisâ, 4/101; Buhârî, Salât, 1; Müslim, Müsâfirîn, 1; Ahmed bin Hanbel, Müsned, III, 45.
[116] Buhari, Savm: 30.
[117] A. Hallâf, a.g.e., s.50, 51, 52; M.Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire tş, s.239-241.

Hükümlere esas teşkil eden illetlerin, aşağıdaki üç yolla elde edildiği tesbit edilmiştir: illetler; nasslar, icmâ ve şer'î hükümlerin tamamı göz önüne alınarak belirlenir.

1) **Nasslar İle:**

Nass ile sabit olan illete, içkinin sarhoş etme (iskâr) özelliği örnek verilebilir. Bu, Kur'ân ve Sünnet'le sabittir. Kur'an'da; *"Ey iman edenler sarhoş iken namaza yaklaşmayın"* (en-Nisâ, 4/43) buyurulur. Bu âyet, şarap yasağından önce indirilmiş olup, sarhoşluğun namazla bağdaşmayacağını belirtir. Bu, daha sonraki yasağın illetine bir işarettir. Şarap yasağının illetinin sarhoş etme özelliği olduğu şu hadiste ifade edilir.
"Sarhoşluk veren her şey hamr'dır ve her hamr da haramdır"[118]
Evlere girerken izin istenmesinin illeti de bir hadiste şöyle belirtilmiştir:
"izin ancak göz için emredilmiştir"[119]

2) İcma İle:

İcmâ ile sâbit olan illete şunlar örnek verilebilir: Oğlunun malı ve şahsı üzerinde, babanın velâyet hakkına sahip olduğu icmâ ile sâbittir ve bunun illeti babalıktır. Çoğunluk İslâm hukukçularına göre dede de buna kıyas yapılarak küçük torunu üzerinde velâyet hakkına sahip görülmüştür. Yine, anne tarafından olan hısımlığı yüzünden, ana-baba bir kardeş mirasta, baba bir kardeşe takdim edilir. Buna kıyas yapılarak öz amcanın oğlu, baba bir kardeşin oğluna tercih edilir.[120]

3) İctihad İle:

İlleti açıklayan bir âyet, hadis veya icmâ bulunmazsa, bu, ictihad yoluyla belirlenir. Meselâ; bir bedevî gelip, Hz. Peygamber'e, Ramazan orucu tutmakta iken karısıyla cinsel ilişkide bulunduğunu söylemiş; O da, bunun için;
a) Bir köle azat etmesini,
b) Buna imkân bulamazsa ardı ardına iki ay oruç tutmasını,
c) Buna da gücü yetmezse, altmış yoksulu doyurmasını emretmiştir.[121] Burada yasağın illeti açık değildir. Bu illet; adamın karısıyla Ramazan günü cinsel ilişkide bulunması mıdır? Yoksa, yalnız orucu bozması mıdır? Burada kendi eşiyle cinsel ilişkide bulunması aslında haram değildir, ancak onun bu fiili için bir ceza öngörülmüştür. Çünkü bu fiil, Ramazan orucuna karşı bir saygısızlık teşkil etmektedir. O halde orucu bozan her fiil, yukarıdaki fiile eşittir. Buna kıyas yapılarak, Ramazanda orucu kasten bozmaya sebep olan her davranış için keffâret gerektiği sonucuna varılmıştır.

Kıyasın Kısımları:

Kıyas kuvvet bakımından ikiye ayrılır:

1) Celî (Açık) Kıyas:

Burada illet, fer'ide asıldakinden daha kuvvetli ve açık olup, asl ile fer' arasındaki fark kaldırılmış bulunur. Meselâ; Kur'ân'da ceza bakımından zina eden câriyeye, zina eden hür kadına verilen cezanın yarısı takdir edilmiştir. Bu da elli değnek vurmaktan ibarettir.[122] Buna kıyas yapılarak zina eden köleye de elli değnek ceza takdir edilmiş olup, bunlar arasındaki cinsiyet ayrılığına itibar edilmemiştir. Buna "kıyas-ı evlâ"da denir. Meselâ; Kur'ân'da ana-babaya öf bile demek yasaklanmıştır.[123] Buna kıyas yapılarak ana ve babayı dövmek öncelikle yasaklanmış demektir.

2) Hafî (Gizli) Kıyas:

Burada asl ile fer' arasındaki farkın kaldırıldığı zannî olarak bilinir. Meselâ; demir cinsinden bir şeyle kasten adam öldürmenin cezası kısastır.[124] Katı bir cisimle kasten adam öldürmenin cezası da buna kıyas edilmiştir. Hanefiler hafi kıyasa "istihsan" adını vermişlerdir.

---

[118] Müslim, Eşribe: 75.
[119] Buhâri, Diyat: 23, Libâs: 75.
[120] M. Ebû Zehra, a.g.e., s.244, 245.
[121] Buharî, Savm: 30.
[122] bk. en-Nisâ, 4/25; en-Nûr, 24/2.
[123] el-İsrâ, 17/22.
[124] bk. el-Bakara, 2/178, 179; el-Mâide, 5/45.

Kıyas ve Nasslar:

İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, illet, aynı durumda bulunan bütün meselelere sirâyet edeceğinden, kıyas genel ve kapsamlı olup bazı nasslarla çatışabilir. Bu konuda üç görüş vardır:
1) Nass bulunan konuda, kesinlikle kıyasa yer yoktur. İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel bu görüştedir.
2) Kıyas, kat'î (kesin) delillerle çatışmaz; ancak zannî delillerle çatışabilir. Hanefi ve Mâlikîlerin görüşü budur.
3) Şer'î nass'a aykırı, bir kıyas bulunamaz. Şer'î nasslarla çatışan kıyaslar fâsittir. Bu görüş de, İbn Teymiyye (ö.728/1327) ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'ye (ö.751/1350) aittir.
Hanefîlere göre, kıyas zannî; bir delildir. Bu yüzden kıyasla, kat'î bir delil olan âmm (genel) lafızlar tahsis edilmez. Ancak âmm, şer'î bir delil ile bir defa tahsis edilmişse, artık delâlet bakımından zannî delil sayılacağından, ikinci olarak kıyas ile de tahsis edilebilir. Meselâ; *"...Bunlardan başkası size helal kılındı."* (en-Nisâ, 4/24) âyeti, Hz. Peygamber'in ittifakla kabul edilen *"Bir kadın, erkek kardeşinin kızı ve kız kardeşinin kızı üzerine nikâh edilmez"*[125] hadisi ile tahsis edilmiştir. Böylece tahsis edilmiş olan bu âyet, zannı bir delil ile tekrar tahsisi kabul edebilir.[126]

Kıyasın Haber-i Âhadla Çatışması:

İslâm hukukçularının çoğunluğu kıyasla, âhâd haber çatıştığı takdirde, ahad haberi tercih ederler. Ebû Hanîfe, unutarak yiyip içen kimsenin orucu bozulmaz, derken böyle bir habere dayanır ve "haber olmasaydı kıyas ile hükmederdik" der. Yine o, namazda kahkaha ile gülen kimsenin abdesti de bozulur, derken, böyle bir fiilin abdesti değil, yalnız namazı bozmasını gerektiren kıyası terketmiştir.
Hanefilere göre, bir sahabenin fetvâ ve sözü bile kıyasa tercih edilebilir. Çünkü O'nun, bu fetvâ veya sözü, bizzat Hz. Peygamberden işitmiş olması da muhtemeldir.[127]

İLLET

Şerîat sahibinin hükmü istinat ettirdiği; varlığına hükmün varlığını, yokluğuna hükmün yokluğunu bağladığı, zahir, mazbut vasıf.
İllet; "sebep", "menât", "delil", "bais", "el-Vasfu'l-cami" olarak da isimlendirilmiştir.[128]
Arap darb-ı meselinde şu söz meşhurdu: "La ta'dimu hurekâu illetin" Yani; özür ve bahanenin çeşitleri çoktur. Bu tabi elinde imkan olduğu halde bahane uyduranlar için kullanılır.
Fıkıh âlimlerinin şeriatta müsbet hüküm olan emre, illet demeleri de bundan dolayıdır. Sarf alimlerinin vav, ya, elif, harflerine illet harfi demeleri de bu nedenledir. Çünkü bu harfler hastalıklı kelimeye bitişirler.[129]
Usulü fıkıh açısından illet, bir çok anlamlarda kullanılmıştır. Usulcüler, "Maslahata uygun olanı yaratmak Allah'a vacip olur mu?" konusundaki kelâm ihtilafına dayalı olarak "illet" için çeşitli tarifler yapmışlardır.[130]
Hanefî müelliflerden Molla Hüsrev'in illet tarifi de şudur: "Nassın hükmüne alamet kılman vasıf"[131] İllet, kıyasın dayanmış olduğu esası teşkil etmektedir. Fahrü'l-İslâm Pezdevî, "İllet, kıyasın rüknü, yani dayandığı esastır" demiştir. Bazı bilginler illeti; "zahir, mazbut ve hüküm için uygun bir vasıfdır," diye tarif etmişlerdir. Meselâ, hamra nisbetle sarhoş edicilik ve kılıca nisbetle kasden adam öldürücülük vasfı böyle bir illettir. Ölüm cezası olan kısasın hükmü öldürücü bir aleti kullanarak bir cana kıymaktır. Kurşunla adam öldürmek de buna kıyas edilir. Bazı usulcüler de, illeti, hükmün kendisine bağlı olduğunu göstermek üzere hakkında şer'î bir delil bulunan belli bir vasıftır, diye tanımlamışlardır ki, bu tanım da anlam bakımından önceki tanımla birleşmektedir.
Burada, hükümlerin illeti ile, onları gerektiren hikmetleri birbirinden ayırmak gerekir. Şöyle ki:
Bütün bilginler, Allah'ın; dinî hüküm ve kaideleri, kullarının maslahatı için koyduğunda ittifak etmişlerdir. Bu maslahat ya faydalı olanı elde etmek (celb-ı menfaat) yahut da zararlı olanı gidermek (def-ı mazarrat) şeklinde olur. Yolculuk eden kimseye, dört rekâtlı farzları iki kılması, isterse orucu bir başka zaman tutması hakkında verilen ruhsat, ondan meşakkat zararını gidermek içindir. Ortağa ve komşuya "şuf'a hakkı" tanımak da bunların zararını önlemek içindir. Taammüden ve düşmanlıkla birini öldürenin ölüme mahkum edilmesi, insanların hayatını korumak faydasını celp içindir.
Fakat hikmet ve sebep her zaman böyle açık, akıl veya duygularla bilinip bulunabilir şekilde olmaz. Bazen de bir ölçü ve sınırla tesbiti ve zaptı mümkün bulunamaz. İşte bu sebeple, hikmete uygun, açık, zaptı ve tesbiti mümkün, hükümle beraber deveran eden -yani ne zaman kendisi bulunsa hüküm de bulunan, ne zaman o bulunmazsa hüküm de bulunmayan- başka bir vasıf bulmak ve hükmü buna bina etmek gerekmektedir. İşte bu vasfa "illet" denmiştir.

---

[125] Buhârî, Nikâh, 27: Müslim, Nikâh, 37, 39.
[126] Ebû Zehra, a.g.e., s.254, 255.
[127] İbn Kayyim, İ'lâm, I, 11; eş-Şâtibî, el-Muvâfakât, III, 17; Ebu Zehra, a.g.e., s. 256 vd; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[128] H. Karaman, Fıkıh Usûlü, İstanbul 1982, s. 83.
[129] İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, A'lele, maddesi; Mütercim Asım Efendi, Kamusü'l-Mühit Tercemesi Okyanus, el-İlle maddesi.
[130] M. Mustafa Şelebî, Ta'lilü'l-Ahkâm, Mısır, 1943, 116.
[131] Miratü'l-Usul, 241.

Hikmet, hükmü ve teşriî gerektiren sebep; illet ise, bu sebebe uygun, onu ihtiva eden, açık, zaptedilir bir vasıftır ve kıyasta hüküm işte bu vasfa bina edilir.
Diğer bir kısım usulcüler ise, bu iki kelimenin ayrı ayrı şeyleri ifade ettiğini söylerler. Onlara göre sebep hüküm ile arasında bir münasebet olmayan şeye denir. Dolayısıyla vakit, namazın vücubu için bir sebeptir. İçkinin haram kılınışının illeti olan sarhoşluk sebep değildir. Çünkü sarhoşluk ile tahrim arasında bir münasebet vardır. Yolculuk da orucu bozmanın cevazına bir illettir; sebep değildir. Çünkü burada da hüküm ile yolculuk arasında bir münasebet vardır. Dolayısıyla bu usulcülere göre illet, uygun ve etkili bir özelliktir. Hükümde etkisi vardır. Sebep ise böyle değildir. Gerçi her ikisi de netice itibariyle şarinin hükmü için birer emaredir. Aslında bu ihtilaf, terim ve kelime üzerindedir. Gerçekte ise aykırılık yoktur. Çünkü illeti sebeple aynı anlamda görenler, sebebi ikiye ayırırlar:
a) Hükümle arasında bir münasebet bulunmayan sebep. İşte burada sebep ile illet birleşmektedir.
b) Hükümle arasında bir münasebet bulunan sebep.
Netice olarak; şart bulunur ve mani bulunmazsa; sebep, teklifî hükmü doğurur. Şart gerçekleşmez ve mani' bulunursa; sebep bir netice vermez. Meselâ; muris ölse, vârisin sağ olup olmadığı bilinmese mirasçı olmaz. Murisi, onun öldürdüğü çıkarsa yine mirasçı olamaz.[132]
Fıkıh usulünde illet, kıyasın esası, odak noktası ve en önemli rüknüdür. Kıyas, illetin bilinmesi ve ferde varlığının tahakkuk etmesi halinde gerçekleşir. Böylece hakkında nass bulunan hükmün sadece o meseleye has olmadığı ve kendilerinde hükmün illetinin tahakkuk ettiği bütün meselelere bu hükmün tatbik edileceği ortaya çıkar. Örnek vermek gerekirse, hakkında yasaklayıcı nass bulunması sebebiyle kişinin din kardeşinin alışverişi üzerine alış-veriş yapması ve nişanı üzerine nişan yapması caiz değildir.[133]
Hükmün illeti başkasını sıkıntıya sokmak, başkasının hakkına tecavüz etmek, zarar vermek ve neticede ortaya çıkan kin ve husumettir. Başkasının kiralama mutabakatı üzerine kiralama ameliyesinde bulunma konusunda nass yoktur. Ancak hakkında nass bulunan yukarıdaki meseleyle aynı ilete sahip olduklarından bu konuda da aynı hüküm geçerlidir.[134]

İlletin Şartları:

1. İllet zahir (açık, anlaşılır) olmalıdır. İllet anlaşılamayacak derecede açık değilse hükmü göstermesi mümkün değildir. İçkideki iskâr (sarhoş edicilik) vasfı gibi. Sarhoş edicilik içkinin haram kılınmasının illetidir. Sarhoş edicilik vasfı bulunan her türlü mayi, meşrubat haramdır. Eğer illet gizli bir vasıfsa şeriat sahibi (Şâri) ona delâlet eden açık bir vasıf koyar. Karşılıklı bedel verme suretiyle yapılan muamelelerdeki karşılıklı rıza gibi. Bu karşılıklı rıza mülkiyetin intikalinin illetidir. Rıza ise kalble ilgili ve gizli bir vasıftır. Bunun yerine şâri ona delâlet eden akdin sîgasını (icab-kabul) koymuştur.
2. İllet mazbut (standart) bir vasıf olmalıdır. Yani illet şahıs ve durumların değişmesiyle değişmemelidir, yahut önemsiz değişiklik arzetmelidir. Buna göre, yolculukta namazın kasredilebilmesinin hükmünün illeti sefer olup; meşakkat olamaz. Çünkü meşakkat, şahısların şartların ve durumların değişmesiyle farklılık arzeden bir vasıftır.
3. İllet, hükme münasip bir vasıf olmalıdır. Şeriat sahibi, hükümleri kulların maslahatını gerçekleştirmek için koymuştur. İşte hükümden şeriat sahibinin kastettiği maslahat, hükmün bu vasfa bağlanmasıyla gerçekleşmelidir. Meselâ zulmen kasıtlı olarak "bir insanı öldürmek", kendisine kısasın bağlanması için münasip bir vasıftır. Zira bu bağlanış, hükmün meşru kılınmasındaki hikmeti gerçekleştirme özeliği taşımaktadır. Bu durumda can güvenliği ve huzur temin edilmiş, boş yere kan dökülmesi ve insanlar arasında kin ve nefretin yayılması önlenmiş olur.
4. İllet "asl"a mahsus bir vasıf olmamalıdır. Eğer illet asl'a mahsus kılınmış ise bunun "fer"e geçmesi mümkün değildir ve kıyas gerçekleşemez. Yolcu veya hastanın ramazan ayında oruç tutmamalarının illeti yolculuk ve hastalıktır. Bu illet sadece yolcu ve hastada bulunur ve illet yolcu ve hastaya mahsustur. Meselâ maden ocağındaki bir işçi büyük bir meşakkatle karşılaşsa bile oruç tutmamazlık edemez; illet onlara geçmez.[135]

İlleti Bulma Yolları:

1. Nass: Bazen naslar, hükmün illeti olarak belli bir vasfı tayin edebilirler. Ancak nassın illete delâleti, sarih (açık) olabileceği gibi, ima ve işaretle de olabilir.
İlletten başkasına ihtimali bulunmayan, kat'î, sarih nassın illet'e delâleti, illeti göstermeye mahsus kelime ve kelime yapılan ile tahakkuk eder: "liecli" için, "likeylâ" olmaması için, "keylâ" olmasın diye vb. gibi.

---

132 M. Ebu Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Terc. Abdülkadir Şener, 68.
133 Buhârî, Nikâh, 45, Buyû', 58, Şurût, 8; Müslim, Büyû, 8, Nikâh, 38, 49-52, 54-56; Ebû Dâvûd, Nikâh, 17; Tirmizî, Nikâh, 38; Nesâî, Büyû, 19; İbn Mâce, Nikâh, 10; Dârimî, Nikâh, 7; Muvatta', Nikâh, l -2, 12; Ahmed b. Hanbel Müsned, II, 122.
134 Abdülkerim Zeydan, el-Vecîz, Dımaşk 1405/1985, s. 196-197, 200-201.
135 Abdülkerim Zeyd an, a.g.e., s. 204-207; Abdülvahhâb Hallâf, ilmu usûli'l-fıkh, Kahire 1376/1956. vb 75-78; M. Ebû Zehra, Usûlü'l-fıkh, Kahire 1377/1958, s. 188-191; Zühaylî, Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî, Dımaşk 1406/1986, I, 652-658.

"Kendilerinden sonra, insanların Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın diye (liellâ yekûne) peygamberleri müjdeleyici ve korkutucu olarak gönderdik" (en-Nisâ: 4/165) ayetinde peygamberlerin gönderilme illetinin "insanların Allah'a karşı bir bahanelerinin olmaması", olduğu nass tarafından açıkça belirtilmiştir.
2. İcma: İlletin icma ile tayinine misal, hem baba hem de anne tarafından akrabalığın, miras sıralamasında baba bir erkek kardeşten önce gelmesinin illeti olduğu hususundaki icmadır.
Bu duruma ana-baba bir erkek kardeşin, baba bir erkek kardeşten, şahıs üzerine velayet hakkının da önce gelmesi kıyas olunur.
3. Sebr ve taksim: Asıldaki hükmün illetine uygun vasıfları bir araya toplayıp illetliği bu vasıflara teker teker vererek hükümde müessir ve illet olma şartlarını hâiz olup olmadıklarım incelemek ve illet olma vasfını haiz olmayanları elemek suretiyle illeti bulma. Meselâ aralarında riba (faiz) cereyan eden maddelerde, hükme illet olan vasıf nedir? Renkleri mi, yenilebilirliği mi tartılabilirliği mi ölçülebilirliği mi, saklanabilirliği mi?
Müctehid bunları biraraya toplayıp, illet olamayacak olanları eledikten sonra illeti tesbit eder.
Hanefîler, buğday ve arpada riba (faiz) cereyanına illet olarak cins ile birlikte ölçülebilir; Şâfiîler yenilebilir; Mâlikiler ise yenilebilir, saklanabilir vasıflarını kabul etmişlerdir.
Sebr ve taksîm ile illet bulma bir ictihad meselesi olduğundan farklı görüşler ortaya çıkabilmektedir. Mezheplerin bazen bir mesele de değişik görüşe sahip olmalarının sebeplerinden biri de, illetin farklı şekilde tesbitinden kaynaklanmaktadır.

Tahrîcu'l-Menât ve Tahkîku'l-Menât:

Tahrîcu'l-menât nass veya icma tarafından belirtilmemiş olan hükmün illetinin, illeti bulma yollarından birisiyle meselâ sebr ve taksım yoluyla bulunup ortaya çıkarılması demektir.
Tahkîku'l-menât ise aslın illetinin bilinmesinden sonra bu illetin "fer" de bulunup bulunmadığının tetkik edilmesidir.[136]

İllet ile Hüküm Arasındaki Münasebet

İllet ile hüküm arasında dört tür münasebet vardır:

1. el-Münasibü'l-Müessir (Uygun Vasıf):

Bu vasıf bizzat şeriat sahibinin hükmün kendisi için illet saydığını gösterdiği vasıftır. Hükümler için en kuvvetli illet budur."Sana kadınların hayızını soruyorlar. De ki; o bir ezadır. Onun için hayız halindeki kadınlarınızdan uzak durun" (el-Bakara, 2/222) ayetinde "eza", hayız halinde kadınla cinsi münasebetin yasaklandığının illeti olarak belirtilmiştir.

2. el-Münâsibü'i-Mülâyim (Elverişli Vasıf):

Hakkında bizzat Şari tarafından muteber sayıldığını gösteren bir delil bulunmayan, fakat o hüküm cinsinden bir hükmün illeti olduğuna, vasfın cinsinin böyle bir hüküm için illet sayıldığına, vasfın cinsinin hükmün cinsi için illet olduğuna dair hakkında nass veya icma bulunan vasfı denir. Meselâ çocuk kendi malını korumaktan âciz olduğundan baba çocuğun malı üzerinde tasarruf hakkına maliktir. Velayetin illeti "sığâr" (küçüklük) dır. Buna göre fukaha çocukluk ve acz illetini, şahıs üzerindeki velayet için de elverişli bir illet olarak kabul etmişlerdir. O halde velisi, küçük çocuğu nikâhlayabilir.

3. el-Münâsibü'l-Mürsel:

Muteber olduğuna veya ilga edildiğine dair Şer'î bir delil bulunmayan illet. Bu durum müctehidlerin takdirine bırakılmış bir konudur.

4. el-Münâsibü'l-Mülgâ (Yürürlükten Kaldırılmış Vasıf):

Şâri tarafından illetin ilga edildiğine dair bir işaret ve delâlet bulunan vasıftır. Miras konusundaki illet karâbet (hısımlık) tır. Ölen bir kişinin oğlu ve kızı arasındaki miras meselesinde aynı yakınlığa sahip olmalarına rağmen oğlun 2, kız 1 hisse alır. Mirasta kızın erkeğe eşit olması ilga edilmiştir.[137]

---

[136] A. Zeydan, a.g.e, s. 212-218; A. Hallâf, a.g.e, s. 84-88; Zühaylî, a.g.e, I, 661-676; H. Karaman, a.g.e, s. 86-88; F. Atar, Fıkıh Usulü, İstanbul 1988, s. 68-69.
[137] Zeydan, a.g.e, s. 208-211; Hallâf, a.g.e, s. 78-83; M. Ebû Zehra, a.g.e, s. 191-192; Karaman, a.g.e, s. 88-90; Atar, a.g.e, s. 66-67; Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi:

İSTİHSAN

Bir şeyi iyi ve güzel görmek, tercih etmek. Hukukçunun adalet ve insafla hareket ederek, özel bir delile dayanılmak sûretiyle genel kuraldan ayrılması anlamında bir fıkıh usûlü terimi. Hanefî hukukçularından es-Serahsî (ö. 490/1097), istihsanın; Kıyası terkedip, insanlar için en uygun olanı almaktan, şahıs veya toplum bir meselede sıkıntıya düşünce müsamaha, kolaylık ve ruhsatlarla hareket etmekten ibaret olduğunu belirttikten sonra şöyle der: "Bunlardan çıkan sonuca göre istihsan; kolaylık sağlamak için zorluğu terketmektir. Bu da dinin aslı se esasıdır. Yüce Allah şöyle buyurulmuştur:

"Allah, sizin için kolaylık diler, zorluk murad etmez" (el-Bakara, 2/185).

Hz. Peygamber de bir hadisinde şöyle buyurmuştur:

"Dinininiz en iyisi, en kolay olanıdır"[138] Buna göre, dinde zorluk çıkarılmaması, kolaylık yollarının ortaya konulması asıldır. İstihsanın aslı da bundan ibarettir.[139]

Hz. Peygamber, Alî b. Ebî Tâlib ve Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken, kendilerine; "kolaylaştırın, zorlaştırmayın, yaklaştırın, uzaklaştırmayın" buyurarak, toplumla olan ilişkilerinde izleyecekleri metodu belirtmiştir.[140]

Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin tarifi şöyledir: "İstihsan, müctehidin daha kuvvetli gördüğü bir husustan dolayı bir meselede benzerlerinin hükmünden başka bir hükme yönelmesidir."[141]

Mâlikîlerden İbn Rüşd'e göre, istihsân, hükümde aşırılığa götüren kıyası bırakıp, genel kural dışındaki istisna yoluyla başka bir hükme ulaşmaktır.[142] Hanbelîlerden Tûfî'nin (716/1316) tarifi şöyledir: "İstihsân, şer'î özel bir delil karşısında, bir meselenin hükmünde benzerlerinden ayrılmaktır. Ahmed b. Hanbel'in mezhebi de budur"[143]

İstihsanın çeşitlerini de içine alan kapsamlı bir tarifi şu şekilde yapılabilir: İstihsan; müctehidin bir meselede, kendi kanaatince o meselenin benzerleri için verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nass (ayet-hadis), icmâ, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi bir delile dayanarak başka bir hüküm vermesidir.

Bazen bir mesele genel nitelikli ayet veya hadislerin yahut bazı mezheplerce benimsenip yerleşmiş bulunan bir genel kuralın kapsamına girer. Ancak aynı konuda, bu nass'ın veya genel kuralın aksi yönde hüküm vermeyi gerektiren nass, icmâ, zaruret, örf veya maslahat gibi başka özel bir delil daha bulunur. Müctehid bu özel delilin tercih edilmesi gerektiğine kanaat getirirse, genel nass veya genel kuraldan ayrılarak, özel delile göre hüküm verir. İşte bu, benzerlere uygulanan hükümden vazgeçmeye "istihsan" adı verilir. Bu yolla sabit olan hükme de "kıyasa aykırı olarak istihsan yoluyla sabit olan hüküm" denir. Burada kıyasa aykırılıktan maksat, genel nass veya genel kurala aykırılıktır.[144]

İslâm hukukunun aslî delilleri Kitap, Sünnet, icma ve Kıyastır. istihsân ise; örf, maslahat zerâyi' ve geçmiş Şeriatlar gibi tâli delillerdendir. Sahâbe ve Tabiin bilginleri re'y, kıyas ve istihsan gibi terimlere önem vermeksizin Hz. Peygamber'in verdiği müsaadeye dayanarak ictihada başvururlardı. Onlar ictihadlarında İslâm'ın ruhundan ve genel prensiplerinden hareket ederek fetva verirler;

"Zarar verme ve zarar ile karşılıkta bulunma yoktur"[145] hadisi gibi genel nitelikli prensiplerin ışığı altında yeni meselelere çözüm getirirlerdi.

Ashab-ı Kirâm'dan Dahhâk b. Halîfe el-Ensârî'nin bir tarlası vardı. Buraya sulama suyu ancak Muhammed b. Mesleme'nin tarlasından geçerek ulaşabiliyordu. Muhammed b. Mesleme kendi tarlasından suyun geçirilmesine izin vermeyince Dahhâk, Halife olan Hz. Ömer'e başvurdu. Ömer (r.a), O'na sordu:

"Kardeşinin yararlanmasına niçin engel oluyorsun? Halbuki aynı su kanalından sen de yararlanabilirsin ve sana bunun bir zararı da olmayacak". Muhammed ise:

"Vallahi kanal açılmasına izin vermem" deyince, Halîfe Ömer:

"Senin karnının üzerinden bile olsa Dahhâk bu kanalını geçirecektir" dedi ve gerekli emri verdi.[146]

Hâtip adlı bir şahsın köleleri, Müzeyneli birisinin devesini çalıp kesmiş ve etini de yemişlerdi. Hz. Ömer'e şikayet edilince, kölelerin hırsızlık suçundan dolayı ellerinin kesilmesini emretti. Ancak olayın özel şartlarını inceleyince, kölelerin çalıştırıldığı halde aç bırakıldıklarını tesbit etti ve el kesme cezasını kaldırarak, kölelerin sahibi olan Hâtibin, devenin kıymetinin iki katı olan 800 dirhem gümüş parayı deve sahibine ödemesine hükmetti. imam Mâlik bu olayı naklettikten sonra şöyle der: "Böyle bir malı iki katıyla ödetme işi Medîne yöresinde cari değildir. Ancak kişi, böyle bir malı, aldığı günkü rayiç kıymetine göre tazmin etmektedir"[147]

Hz. Ömer'in verdiği bu kararlar Kitap, Sünnet ve Kıyas'a dayanmamaktadır. Çünkü kıyasa göre, Muhammed b. Mesleme, komşusu Dahhâk'a, kendi toprağından su yolu verip vermemekte serbest olduğu gibi, Müzeyneli'nin

---

[138] Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 32.
[139] es-Serahsî, el-Mebsut, X, 145; M. Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire, t.y., 253, 254.
[140] es-Serahsî, a.g.e., X, 145.
[141] Şâtibî, el-İ'tisâm, Kahire, t. y., II, 118; Âmidî, el-İhkâm, Mısır 1914, IV, 212.
[142] Şâtibî, a.g.e., II, 119.
[143] Abdulvehhâb Hallâf, Masâdiru't Teşrîi'l-İslâmî, Kuveyt 1970, s. 70.
[144] Zekiyüddin Şa'ban, Usûlü'l-Fıkh, terc. İbrahim Kâfî Dönmez, Ankara 1990, s. 162.
[145] Mâlik, Muvatta', II, 122; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 327; Mecelle, Madde, 19.
[146] Mâlik, Muvatta', II, 122, 123; Yahya b. Âdem, Kitabü'l-Harâc, Kahire 1347, s. 111, 112.
[147] Mâlik, Muvatta', II, 124; el-Bâcı, el-Müntekâ, Mısır 1332, VI, 65.

devesini çalanların da elleri kesilmeli idi. Ancak o, bu konuda dinin genel prensiplerine, zararı def ve maslahatı celbetme esasına göre hüküm vermiştir. İşte genel nitelikli nassların kapsamı dışında, özel bir nass, icma, örf veya maslahat gibi bir delil sebebiyle yapılan bu gibi ictihadlara daha sonra "istihsan" adı verilmiştir.[148]
İ. Goldziher, istihsan prensibini bizzat Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) koymuş olduğunu söyler.[149] J. Schacht'a göre ise, bu terim Ebû Hanife'den önce vardı. Ancak istihsan metodu Ebû Hanîfe ve öğrencileri Ebû Yusuf ve İmam Muhammed tarafından geliştirilmiştir.[150]

İstihsan İle Kıyas Arasındaki Fark:

İstihsan ile kıyas arasındaki fark şöyle açıklanabilir: Ferdî düşünce ürünü olan ictihad, Sahabe devrinde "re'y" adını alıyordu. Bu metod geliştirilip, sistematik hale gelince "kıyas" adı verildi. Fakîh'in kendisine uygun gelen ve genel kuralın istisnası olarak tercih ettiği kıyas şekline de "istihsan" denildi. Bu duruma göre, istihsan, toplumda karşılaşılan problemleri çözmede daha elverişli ve etkisi daha çok olan bir metoddur.
Bazen bir mesele nass'ın kapsamına girmez ve bu yüzden kıyas yoluna başvurulur. Bu takdirde iki kıyas ile karşılaşılır. Bu kıyaslardan biri açık (zâhir)dir. Çünkü asıl hükümle, bu hükme bağlanacak olan mesele arasındaki illet bağı kolayca kurulabilir. İkinci kıyas ise, kapalı (hafî)dir. Burada illet bağı ilk bakışta kurulamamakta ve gizli kalmaktadır. Müctehid, bazı delillere dayanarak bu gizli kıyas yolunu tercih ederek buna göre hüküm verebilir. Buna "açık kıyasa aykırı olan istihsan" adı verilir. işte Hanefî hukukçuları ile istihsana göre hüküm veren diğer hukukçuların, özellikle Mâlikîlerin, istihsandan anladıkları budur. Çünkü istihsan ve kıyas kelimelerinin açıkça kullanıldığı meseleler incelenirse, genel olarak iki durumla karşılaşılır: Müctehid, ya özel bir delil sebebiyle genel kuraldan ayrılmıştır, ya da, hakkında biri açık diğeri kapalı iki kıyas söz konusudur ve müctehid, kapalı kıyası daha güçlü bulduğu için açık kıyası terketmiştir.

İstihsanın Çeşitleri:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir müctehidin genel nitelikli nass veya genel kuraldan ayrılıp, başka bir hüküm vermeye yönelmesi, ya bu konuda mevcut olan özel bir nassa (ayet hadis) binâen veya bir icmâ, bir zarûret, bir kapalı kıyas yahut da bir maslahat sebebiyle olmaktadır. istihsanın dayanağını teşkil eden bu deliller dikkate alındığında, altı çeşit istihsan ortaya çıkar:

1. Nass Sebebiyle İstihsan:

Bir mesele hakkında özel bir nass bulunur ve bu nass, aynı konudaki genel nitelikli nass veya genel kuralın aksine bir hüküm ihtiva ederse, bu çeşit istihsandan söz edilir:
Selem veya selef akdi, peşin para karşılığında, mislî (standard) bir malın vadeli olarak satımı demektir. Bu ise, bir kimsenin elinde mevcut olmayan bir malı satması anlamına gelir. Bu konuda iki nass bulunmaktadır. Birisi genel nitelikli olup, böyle bir sözleşmenin geçersizliğini gerektirmektedir. Hz. Peygamber, Hakîm b. Hızâm'a; "Sahip olmadığın bir şeyi satma"[151] buyurmuştur. İkinci nass ise özel nitelikli olup selem akdinin mümkün ve caiz olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber Medîne'ye geldiğinde Medînelilerin meyveleri hakkında bir veya iki yıllığına selem (para peşin, mal veresiye) sözleşmesi yaptıklarını gördü. Bunun üzerine şöyle buyurdu:
"Selem yoluyla satış yapan, bunu belirli ölçüye, belirli tartıya göre ve süresini belirleyerek yapsın"[152]
Bu duruma göre, selem; kıyasa aykırı olmakla birlikte istihsan yoluyla caiz görülmüştür. Ancak istihsanın temelde dayanağı da sünnettir. Burada özel şartlar ve toplumun ihtiyacı nedeniyle bir hadisten başka bir hadîsin hükmüne gidiş söz konusudur.[153]
Mal vasiyetinin geçerli oluşu da istihsana dayanır. Çünkü vasiyette mülkiyetin karşı tarafa geçişi, mülkiyetin ortadan kalkacağı zamana bağlanmıştır. Halbuki temlik konusundaki genel prensibe göre, temlik, mülkiyetin ortadan kalkacağı zamana bağlanamaz. Bu prensibe göre, vasiyet tasarrufunun geçersiz olması gerekir. Ancak vasiyet konusu özel nasslarla meşrû kılınmıştır. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulur:
"(Bütün bu miras payları, ölenin) yapmış bulunacağı vasiyet yerine getirildikten ve borcun ödenmesinden sonradır" (en-Nisâ, 4/11).
Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur:
"Allah, amel defterinizin hayrı-hasenat kısmına eklenmek üzere yaptığınız iyiliklerden ayrı olarak, size vefatınız sırasında da mallarınızın üçte biri üzerinde tasarruf yetkisi vermiştir"[154]

---

148 Muhammed Yusuf Mûsa, Tarihu'l-Fıkhı'l İslâmî, Mısır 1958, s. 256.
149 Vienna Oriental Journal, I, 228.
150 J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, s. 112.
151 Ebû Dâvud, Büyû': 70.
152 Ebû Dâvud, Büyû', 57; Nesâi, Büyû', 63.
153 es-Serahsi, Usûl, Beyrut t.y., II, 203.
154 İbn Mâce, Vesâyâ, 5; Zeylaî, Nasbu'r-Râye, IV, 399-401.

Unutarak yiyip-içenin orucunun bozulmaması istihsan yoluyla sâbittir. Burada genel kurala göre orucun bozulması gerekir. Çünkü, orucu bozan şeylerden sakınmak (imsâk), orucun rükünlerindendir. Unutarak da olsa yeme-içme ile bu rükün ortadan kalkmış olur. Ancak özel bir nass olan hadisle orucun bozulmadığına hükmedilir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:
"Oruçlu iken unutarak yiyip içen kimse orucunu tamamlasın, zira onu Allah yedirip içirmiştir"[155]
Ebû Hanîfe'nin; "Bu hadis olmasaydı, kıyasa göre amel edip, unutarak yiyip içenin orucunun da bozulacağına hüküm verirdim" dediği nakledilir.[156]
Namaz kılarken kahkaha ile gülenin abdestinin bozulması kıyasa uymaz. Çünkü kıyas yalnız namazın bozulmasını gerektirir. Ancak namaz kılarken, gözleri görmeyen birisinin çukura düştüğünü görünce gülenlerin abdestlerinin bozulduğunu bildiren hadis karşısında bu kıyastan vazgeçilmiştir.[157]
Şart muhayyerliği de istihsana dayanır. Çünkü, bir satım akdinin, sözleşmenin yapıldığı andan itibaren bağlayıcı olması (lüzûmu) asıldır. Muhayyerlik bunu ihlâl eder ve kıyasa göre, geçersiz olması gerekir. Ancak, Hz. Peygamber'in Hıbbân b. Munkız'a söylediği şu söz bu konuda özel nass'tır: "Alış-veriş yaptığında; aldatmaca yok. Benim için üç gün süreyle muhayyerlik hakkı vardır, de"[158] Burada genel kural, akdin tek taraflı olarak feshedilememesi, özel nass ise, şart muhayyerliğinin caiz görülmesidir.

2. İcmâ Sebebiyle İstihsan:

Bu, herhangi bir mesele hakkında teşekkül etmiş bulunan icmâ' sebebiyle kıyası terketmektir. Meselâ; müslümanlar istisnâ' (san'atkâra bir iş ısmarlama, eser sözleşmesi yapma) akdinin sıhhati üzerinde görüş birliğine varmışlardır. Kıyasa göre böyle bir akdin geçersiz olması gerekir. Çünkü akdin konusu olan şey, sözleşme sırasında mevcut değildir. Olmayan bir şeyin satımı ise hadisle yasaklanmıştır.[159] Ancak insanlar Hz. Peygamber devrinden beri, bu muâmeleyi yapagelmişler ve hiçbir müctehid buna karşı çıkmamıştır. Hanefîlere göre, istisnâ' sözleşmesi, kıyasa aykırı olmakla birlikte, temelde icmâ' deliline dayalı olarak istihsan yoluyla geçerlidir.
Hamamlarda yıkanma ile ilgili sözleşme de istihsana dayanır. Bu bir çeşit kira sözleşmesidir. Ancak kullanılacak su miktarı ve kalınacak süre önceden belirlenmediği için, bu bilinmezliklerin akdi fasit kılması gerekir. Fakat insanlar bunu teâmül hâlinde uygulayageldikleri halde, ictihad ehlinden hiçbir kimse buna karşı çıkmamıştır. Bu yüzden konu hakkında icmâ' meydana gelmiş ve akdin geçersizliğini gerektiren kıyas terkedilmiştir.

3. Zarûret ve İhtiyaç Sebebiyle İstihsan:

Buna genellikle aşağıdaki örnekler verilir.
Doğan, akbaba, karga ve atmaca gibi yırtıcı kuşların artığı sularla dinî temizliğin yapılabilmesi istihsana dayanır. Bunlar aslında leş yiyen kuşlardır. Gagaları bu pisliklerle temas halindedir. Diğer yandan su içerken salyaları suya akabilir. Buna göre, arslan, kaplan, pars vb. yırtıcı hayvanlarda olduğu gibi, bu kuşların artığı olan suyun - eğer az ise- pis olduğuna hükmetmek gerekir. Bu, açık kıyasın bir sonucudur. İstihsana göre ise, gizli (hafî) kıyasa yönelerek, bu kuşların durumu dikkatlice incelenirse, dört ayaklı yırtıcı hayvanlardan farklı oldukları görülür. Çünkü yırtıcı hayvanların artıkları, salyaları karıştığı için pistir. Bunun sebebi de salyalarının pis olan etlerinden meydana gelmesidir. Yırtıcı kuşlar ise, suyu gagalarıyla içtikleri için, artıkları salyalarıyla temas etmez. Gagaları kemik olduğundan, artıkta herhangi bir eser bırakmaz. Bu yüzden onların artığı olan su pis sayılmaz. Ancak ihtiyat bakımından böyle bir suya mekruh denir. Diğer yandan meseleye zarûret açısından bakılınca, bu kuşların suya havadan indikleri, özellikle çöllerde ve yerleşik nüfusun olmadığı yerlerde yaşayanların, bunların artıklarından kaçınmalarının çok güç olduğu dikkate alınarak, kıyas terkedilmiş ve bu kuşların artığı istihsan yoluyla temiz kabul edilmiştir.
Pislenen kuyu ve havuzların temizlenmesi. Genel kurala göre, bu kuyu ve havuzlar pislenme sırasındaki suyun bir kısmı veya tamamı boşaltılsa bile temiz hale gelmez. Suyun bir kısmı boşaltılsa, ger kalan kısmında pisliğin kalacağı açıktır. Suyun tamamı boşaltılsa bile, duvar ve tabanda kalan pislik yeni gelen suyla karışır. Fakat müctehidler zarûret karşısında, pislenen suyun bir kısmının veya tamamının boşaltılması hâlinde kuyu veya havuzun temiz sayılmasına hükmetmişlerdir.[160] Günümüzde bu gibi kuyuların temiz olup olmadığı suyun tahlili ile anlaşılabileceği gibi, klorlama yoluyla mikropların etkisiz kılınması da mümkün olmaktadır. Diğer yandan su motorları, suyu boşaltmada büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

4. Kapalı Kıyas Sebebiyle İstihsan:

---

[155] Buhârî, Eymân: 15, Savm: 26; Tirmizî, Savm: 26; Müslim, Sıyâm: 171.
[156] Zekiyüddin Şa'bân, a.g.e. s. 165.
[157] Zeylaî, a.g.e., I, 47.
[158] Buhârî, Buyû', 48; Müslim, Büyû', 48.
[159] Ebû Dâvud, Büyû': 70.
[160] İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr, I, 67 vd.; İbn Âbidîn, Reddü'l-Muhtâr, I, 147 vd.

Bu çeşit istihsan, hakkında birbiriyle çatışan ve biri açık diğeri kapalı iki kıyas imkânı bulunan meselelerde ortaya çıkar.
Yırtıcı kuşların artığı meselesini buna örnek verebiliriz. Burada iki ayrı kıyas yapılabilmektedir. Birisi arslan, kapları gibi dört ayaklı yırtıcı hayvanların artığına kıyas yapılması olup, bu açık kıyastır. Çünkü her iki hayvanın salyasının oluşumu şer'an pis sayılan etleri ile bağlantılıdır. ikinci kıyas ise kapalı (gizli) kıyas olup, iyice düşünülünce anlaşılabilmektedir. Bu, yırtıcı kuşların artığının insan artığına kıyas edilmesidir. Çünkü yırtıcı kuşlar suyu gagaları ile içerler. Gagaları temiz kemiktir. Salyaları ise suya karışmaz. Bulla göre, insanın artığı temiz olunca, bu kuşların artığı da temiz olur.[161]
Alacaklıya teminat olmak üzere verilen rehnin vediaya benzetilmesi kapalı kıyas olup, istihsan adını alır. Ebû Hanîfe ve imam Muhammed bu kıyas tarzım benimsemişlerdir. Rehnin, borcu ödemeye (ita) benzetilmesi ise acık kıyas olup, Ebû Yusuf ve Zufer buna göre hükmetmişlerdir.

5. Örf Sebebiyle İstihsan:

İnsanlar genel kurala veya kıyasla belirlenen bir hükme aykırı düşen bir uygulamayı örf hâline getirirlerse, bu çeşit istihsan söz konusu olur. Buna, aşağıdaki meseleleri örnek verebiliriz.
Hanefî hukukçularının çoğunluğuna göre, sözleşmelerde örfen benimsenmiş olan her şart geçerlidir.
Bu, örfe dayalı istihsan yoluyla benimsenmiş bir hüküm olup, genel kurala aykırıdır. Bu konudaki genel kural şu hadistir: "Hz. Peygamber (s.a.s.), şartlı alış-verişi yasakladı"[162]
Mezhebin benimsediği ana kurala göre, vakfın ebedî olması gerekir. Bu kural, bizi, menkul malların vakfedilemeyeceği sonucuna götürür. Çünkü menkuller bir süre sonra yok olup gider. Fakat imam Muhammed eş-Şeybânî kitap ve benzeri, vakfedilmesi örf hâline gelmiş şeylerin - kıyasa aykırı da olsa- vakfa konu olabileceğine hükmetmiştir. Burada, mezhebin benimsediği genel kurala aykırı olarak, örf deliline dayanmak sûretiyle istihsan yoluna gidilmiş ve menkullerin vakfı caiz görülmüştür.[163]

6. Maslahat Sebebiyle İstihsan:

Bir meselede maslahatın gözetilmesi genel kuralın dışına çıkmayı gerektirecek nitelikte ise, maslahata dayalı istihsan söz konusu olur. Meselâ; Hanefîlerin benimsediği genel kurala göre, ziraat ortakçılığı (muzâraa), kira sözleşmesinde olduğu gibi, âkitlerin veya âkitlerden birisinin ölümü ile sona erer. Ancak maslahat düşüncesiyle bazı özel durumları, bu genel kuraldan istisna etmişlerdir.
Meselâ; toprak sahibi ölmüş ve ürün henüz yetişmemiş ise, bu durumda kıyasa aykırı düşmekle birlikte, istihsana göre sözleşmenin devam edeceğine hükmedilir. Burada istihsanın gerekçesi, emek sahibinin menfaatini korumak ve zarara uğramasını önlemektir. Maslahat sebebiyle istihsan çeşidini daha çok Malikiler kullanmıştır. Ancak Hanefî uygulamasında da yer alır.
Haşimoğullarına zekât vermenin caiz olmadığı Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin ve daha birçok hukukçunun benimsediği genel bir hükümdür: *"Zekât, Muhammed'e ve Muhammed'in ailesine helâl değildir"*[164] ve *"Beşte birin beşte birinde onlara (Hâşimoğullarına) yetecek ve başkalarına muhtaç etmeyecek bir hak verilmiştir"*[165]
Fakat, Ebû Hanîfe ve Mâlik, kendi devirlerinde Hâşimoğullarına zekât verilebileceğine hükmetmişlerdir. Bu istihsan, maslahat düşüncesiyle yapılmıştır. Çünkü onların devrinde, Haşimoğullarına ganimetlerden ayrılması gereken pay ayrılmaz olmuştur. işte Ebû Hanîfe ve Muhammed, onların maslahatını korumak için bu cevaz hükmünü vermek ihtiyacını duymuşlardır.

Kıyas İle İstihsanın Çatışması:

Bazı meselelerde biri kıyas, diğeri istihsan olmak üzere iki hüküm mü vardır? Meselâ; erginlik çağına ulaştıktan sonra akıl hastası olan kimse üzerindeki velayet hakkı, kıyasa göre, hâkimin tayin edeceği kimseye ait olmalıdır. Çünkü çocuk erginlik çağına ulaşınca babasının velayet hakkı sona erer. Ancak Ebû Hanîfe, burada istihsan yaparak velâyeti tekrar babaya döndürür. Çünkü bunun sebebini teşkil eden zaaf hâli, akıl hastalığı ile yeniden ortaya çıkmıştır. Kıyas terkedilip, istihsana başvurulunca artık, kıyasa dönüş söz konusu olmaz. Çünkü, pek çok meselede; "... Fakat biz bu konuda kıyası terkettik" sözü geçmektedir. Terkedilen şeyle amel etmek caiz olmaz. Bazan istihsan tercih edilirken "... Ancak ben kıyası çirkin görüyorum" denilmektedir. Bu gibi ifadelerden anlaşılmaktadır ki, istihsana aykırı olan kıyas tamamen terkedilmiş demektir.[166]

---

[161] Zekiyüddin Şa'bân, a.g.e., s. 169.
[162] Tirmizî, Büyû', 19; Nesâî, Büyû', 71; Zeylaî, a.g.e., IV, 17, 18.
[163] Zekiyüddin Şa'bân, a.g.e, s. 170.
[164] Müslim, Zekât: 168.
[165] Nesâî, Fey', 15, Zeylaî, Nasbu'r-Râye, II, 404.
[166] es-Serahsî, Usûl, II, 201.

İstihsanın Hükmü:

Sünnet, icmâ' ve zarurete dayan olarak yapılan istihsanın hükmü, ortak bir illete bağlı değildir ve bu yüzden de benzer meselelere uygulanmaz. Kıyasa dayalı istihsanda ise ortak bir illet bulunur ve bu yüzden de benzer meselelere uygulanabilir.[167]

İstihsan konusu meselede terkedilen kıyasın artık hiç bir hükmü kalmaz. Fakat bazı usulcüler ve özellikle Pezdevî, bu durumda Kıyas ile amel etmenin câiz olduğunu ancak istihsan ile amel etmenin daha iyi (evlâ) olduğunu söylemişlerdir.[168] Ancak imam Serahsî; bu görüşe katılmadığını ve bunun bir vehimden ibaret olduğunu ifade etmiştir.[169]

Bazı usulcülerin, istihsanın Hanefi mezhebinin delillerinden biri olduğunu, diğer fakihlerin hüküm elde etmede bu metoda başvurmadıklarını söylemeleri gerçeği yansıtmamaktadır. İstihsanı bir delil olarak kabul etmeyenler sadece Şâfiîlerle, Zâhirîler ve Zeydîler dışındaki Şiilerdir. imam Şafii, el-Umm adlı eserinde "Kitâbü ibtâli'l İstihsan"[170] başlıklı bir bölüm ayırarak istihsana hücum etmiştir. O'nun, er-Risâle ve el-Umm'ün çeşitli yerlerinde istihsan aleyhinde ileri sürdüğü delilleri şu noktalarda toplamak mümkündür:

Şerîatin hükümleri ya nass'lara dayanır veya kıyas yoluyla nass'lara hamledilir. Bu arada istihsan kıyasın içinde mi yoksa dışında mıdır'?" Birçok ayette, Allah ve Resulune itaat emredilir; nefsi arzulara uyulması yasaklanır.[171] ihtilaf halinde Allah ve Resulune başvurulması bildirilir. İstihsan ise ne kitap, ne de Sünnete başvurmadır. Ancak o, bunlara bir şey ilâve etmektir. Hz. Peygamber istihsan ile fetva vermez ve hevadan söz söylemezdi. Uzakta oldukları zaman, istihsanla fetva veren sahabîlerin durumlarını tasvip etmezdi. İstihsanın bir kuralı, hak ve batılı mukayese edecek bir ölçüsü yoktur. Halbuki kıyas böyle değildir. Sadece akla dayanan istihsan caiz olsaydı, Kitap ve Sünnet ilmine sahip olmayanların da istihsan yapması caiz olurdu.

Ancak yukarıdaki delil ve isnatların hiçbirisi, örf sebebiyle istihsan hariç, Hanefîlerin istihsanları aleyhine delil sayılamaz. Çünkü istihsan, temelde ya nass'a, ya icmâ'a veya zarurete dayanmaktadır. Zaruretin haram olan şeyleri mübah kılışında ise bilginler arasında görüş birliği vardır. Zaruret karşısında nass'a bile muhalefet edildiğine göre, kıyasa öncelikle muhalefet edilebilir. Şafiî'nin bu delilleri, Mâlikîlerin maslahat sebebiyle istihsanı aleyhine delil olabilir.

Diğer yandan istihsana temelden karşı çıkan imam Şafiî'nin kendisinin de bazı meselelerde istihsana göre hüküm verdiği görülür. Meselâ, Âmidî, el-ihkâm adlı eserinde imam Şafiî'nin şöyle dediğini nakleder: "Mut'anın (teselli mehri) 30 dirhem olmasını uygun görüyorum". "Şuf'a hakkı sahibinin bu hakkını üç gün içinde kullanmasını uygun görüyorum". Burada uygun bulmak, istihsan yapmaktan ibarettir.[172]

ÖRF

İyilik, ihsan, bilme, tanıma, akıl ve dinin güzel gördüğü şey; itiraf; at yelesi; horoz ibiği; yüksek yer; dalga, sabır; aklın delâletiyle kişilerde yerleşen ve selim tabiatça benimsenip, kabul edilen söz ve fiiller anlamında bir İslâm hukuku terimi.[173] Çoğulu "a'râf" ve "uref"tir. Bir de örf; kanunlarla sınırlanmaksızın, durumun gerektirdiği hüküm ve icraat anlamına gelir.[174] Arapça'da "ö" harfi bulunmadığı için okunuşu "urf" şeklindedir. Yeni İslâm hukukçularından bazılarının tarifi şöyledir: "Örf, herkesin bildiği ve genellikle kendisine uyageldiği söz ve fiillerdir"[175]; "Örf; İslâm toplumunun benimsediği, alışageldiği ve günlük yaşayışında uymak zorunda bulunduğu söz veya fiillerdir"[176]; "Örf, insanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya işittiğinde hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanmayı alışkanlık haline getirdikleri lafızdır"[177]

Bunlardan birincisine "amelî örf" denir. Bazı bilginler buna "âdet" de demiştir. Meselâ, bir çok kimselerin sözlü ifade kullanmaksızın parayı verip bedeli olan ekmek, dergi, gazete vb. teslim alması (beyu't-teâtî) ve kira bedelini peşin ödemeyi herkesin âdet haline getirmesi buna örnek verilebilir. İkincisi "kavlî örf" adını alır. Meselâ, "veled" kelimesi erkek ve kız çocuğunu kapsadığı halde, bunu bir belde halkı yalnız "erkek çocuğu" anlamında kullanmayı âdet haline getirmişse, bu çeşit örf söz konusu olur.

Âdet sözcüğü, "avd" ve "avdet" kökünden bir isim olup, kök anlamı; ayrıldığı şeye yeniden dönmek, geri dönmektir. Âdet; alışılagelen, zaman zaman bir işi yapma ve işleme, bir işi yapıp bitirdikten sonra bir daha yapma anlamına gelir. Âdet, Allah'a izafe edilirse (âdetullah), Allah'ın sünnetini yani ilâhî kanunu ifade eder. Kadınların ay haline, belirli devrelerde tekrar tekrar vuku bulduğu için "âdet" denilmiştir.[178]

---

[167] Pezdevî, Usûl ve Şerhi Keşfu'l-Esrâr, IV, 1130, 3l.
[168] Pezdevi, Usûl, IV, 1124.
[169] es-Serahsî, Usûl. II, 201.
[170] el-Umm, VII, 267-277.
[171] bk. en-Nisâ, 4/59.
[172] bk. Âmidî, el-İhkâm. III, 138; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[173] Ebû Sünne, el-Urfu ve'l-Âde, Kahire 1947, s. 8; el-Cürcânî, Ta'rifât, Dersaadet 1283, s. 99, Urf mad.
[174] Âsım Efendi, Kamus Tercemesi, İstanbul 1305, III, 674 "urf" maddesi; el-Mu'cemul-Vasît, II, 601 "urf" maddesi.
[175] el-Hallaf el-Masâdır, Kuveyt 1390/1970, s. 145.
[176] Zeydân, el-Vecîz, Bağdat 1387/1967, s. 215.
[177] Zekiyüddin Şa'ban, Usûlül-Fıkh, Terceme. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 175.
[178] Mehmet Şener, İslâm Hukukunda Örf, İzmir 1987, s. 104, 105.

Örf ve âdet terimleri İslâm hukukunda eş anlamda kullanılır. Teâmül ve istimâl de aynı anlamdadır. Örf ve âdetin topluca şu şekilde tarif edilmesi mümkündür: Toplum hayatında yerleşmiş bulunan ve uzun süreden beri uygulanması sebebiyle hukuk bakımından bağlayıcı sayılan ve yazılı olmayan hukuk kurallarıdır.[179]
Örf kelimesi üç harfli köküyle Kur'an-ı Kerim'de iki yerde geçer. *"Örf ile emret..."* (el-A 'râf: 7/ 199) ayetinde bu kelime İslâm'a uygun olan, aklın güzel bulduğu şey anlamındadır. Bu, aynı zamanda "ma'rüf"un karşılığıdır. *"Andolsun herbiri ardınca (urfen) gönderilen meleklere..."* (el-Mürselât: 77/1) ayetinde ise örf; iyilik ve ihsan anlamını kapsadığı gibi, bu üstünlükleri yaymak için arka arkaya gönderilen meleklerin geliş tarzlarını da ifade eder.[180]
Örf kelimesi Kur'an ve Sünnette daha çok ism-i mef'ûl siygasıyla "marûf" şeklinde geçer. Marûf; aklın ve dinin güzel gördüğü şey, iyilik ve ihsan demektir. Kur'an'da 39 yerde bu şekilde geçmektedir.[181] İslâm hukukunun dünyaya ve ahirete ilişkin bütün hükümleri dört kaynaktan elde edilir. Bunlar sırasıyla Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'tır. Bunlara dört delil anlamında Edille-i Erbaa veya şer'î deliller anlamında Edille-i Şer'iyye denildiği gibi; Aslî deliller de denir. Bunların dışında bazı deliller daha vardır ki, aslî delillerin çözüm getirmediği problemlerde bunlara dayanılır. Bunlara Fer'î veya Tâlî yani İkinci Derecede Deliller denir. Şunlardır: Masâlih-i Mürsele, İstihsan, Örf-Âdet, Şer'u men kablenâ (bizden önceki şeriatler), Sahabe Kavli ve İstishab.
Buna göre örf İslâm'da bir delil ve bir hüküm kaynağıdır. Hz. Peygamber (s.a.s) Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir"[182] buyurmuştur. Mecelle'de; "Örfen marûf olan şey şart kılınmış gibidir"[183]
"Örf ile tayin, nass ile tayin gibidir"[184] maddeleri örfün insanlar arası muamelelerdeki önemini ve onun bir delil olduğunu ifade eder.[185]

Örfün Sıhhat Yönünden Çeşitleri:

Örfün şer'î bir delil sayılması için geçerli olması gerekir. Bu yüzden örf ikiye ayrılır: Sahih ve fasit.

1. Sahih Örf:

Kitap ve sünnete uygun olarak veya bu kaynaklara aykırı olmaksızın meydana gelen örfler bu gruba girer. Meselâ, sanatkâra mal siparişi demek olan "İstisnâ akdi" yaygın örf sebebiyle çoğunluk İslâm hukukçuları tarafından caiz görülmüştür. Yine nişanlıların birbirine verdikleri hediyelerin mehir niteliğinde sayılmaması, evlilikte mehrin tamamının veya bir bölümünün peşin verilmesi veya sonraya bırakılması örf halini almışsa, eşler arasındaki mehir anlaşmazlıklarında buna göre fetva verilir.[186]
İslâm hukukunun delil saydığı "sahih örf" toplumdaki oluşum şekline göre ikiye ayrılır. Genel ve özel örf.

a. Genel Örf:

İslâm dünyasının her bölgesinde yaygın olan ve müslümanların her asırda yapageldikleri örfler olup, her yerde geçerli olan veya kime ait olduğu belli olmayıp, bir belde veya gruba da ait bulunmayan büyük toplulukların örfüdür. Bu örf, Ashab-ı kiramdan günümüze kadar devam eden -kıyasa aykırı bile olsa- İslâm hukukçularının kabul edip, ictihatlarında yer verdiği örftür.[187] Bu örfün başta gelen örneği "İstisnâ akdi"dir. İnsanların ilk devirlerden bu yana sanatkârlara sipariş üzerine eşya yaptırma alışkanlığı vardır. Mevcut olmayan şeyin satışı hadisle yasaklanmıştır.[188] İstisnâ akdi bu konudaki genel kuralla çeliştiği halde, Sahabe döneminden bu yana insanların yaygın ihtiyacının bulunması ve bu yola baş vurması sonucunda genel örf oluşmuş ve bu nedenle de fakihlerin büyük çoğunluğu bunu caiz görmüşlerdir.

b. Özel Örf:

Belirli bir ülke veya bölge halkının yahut belli bir çevrenin bir davranışı veya bir sözcüğün özel bir anlamda kullanılmasını âdet edinmesiyle "özel örf" söz konusu olur.
Irak yöresinde "ed-dâbbe (hayvan)" sözcüğünün "at" anlamında kullanılması, tüccar ve esnafın alacaklarını şahitle ispat yerine, tuttukları özel ticaret defterlerini ispat aracı olarak kabul etmeleri bu nitelikte örflerdendir.
Kitap ve Sünnette çözümü örfe bırakılan çeşitli meseleler yer almıştır.

---

[179] Zahit İmre, Medenî Hukuka Giriş, İstanbul 1976, s. 166.
[180] İbn Manzûr, Lisanül-Azab, IX, 239.
[181] bk. M. Fuad Abdulbâki, el-Mu'cemul-Müfehres fi Elfâzıl-Kur'an'il-Kerim, Mısır 1378, urf (marûf) maddesi.
[182] Ahmed b. Hanbel, Müsned: I, 379.
[183] Madde, 43.
[184] Madde: 45.
[185] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/179-180.
[186] Hallâf a.g.e., s. 146; Zeydân, a.g.e., s. 216; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm İlmihali, İstanbul 1991, s. 36.
[187] İbn Âbidîn, a.g.e, II, 124; Ali Haydar, Dürerul-Hükkâm Şerhu Mecelletil-Ahkâm, İstanbul 1330, I, 93, 94.
[188] Ebû Dâvud, Büyü': 68; Tirmizî, Büyü': 19; Nesâî, Büyü': 60; İbn Mâce, Ticârât: 20; İbn Hanbel, Müsned: III, 402.

2. Fâsit Örf:

Kesin bir ayet veya hadise aykırı düştüğü için geçerli sayılmayan örf türüdür. Yaygın içki ve faizcilik alışkanlığı, eğitim sırasında, düğün, nişan ve benzeri toplantılarda yabancı erkek ve kadınların tesettürsüz birlikte bulunmaları ve eğlenmeleri buna örnek verilebilir.[189] Fasit örf bir İslâm toplumunda bütün topluma yayılsa da geçerlilik kazanamaz ve meşrû olamaz. Her müminin bu gibi örflerden korunmaya ve çevresini korumaya çalışması gerekir. [190]

Kur'an'da Örfe Bırakılan Bazı Konular:

1. Kadının nafakasını örfe göre karşılamak. İslâm'da evli olan kadının ve çocukların geçim masraflarını karşılamak kocaya aittir. Ayette şöyle buyurulur:
"... Annelerin yiyecek ve giyeceğini örfe uygun (bil-ma'rûf) olarak sağlamak, çocuk kendisinin olan babaya aittir. Kimse, gücünün yeteceğinden fazlası ile yükümlü tutulmaz." (el-Bakara: 2/233).
Bu ayette, babanın yükümlü tutulduğu nafakanın miktarı belirlenmemiştir. Başka bir ayette kocanın durumunun da dikkate alınması gerektiği şöyle belirtilir:
"Varlıklı olan kimse nafakayı genişliğine göre versin. Rızkı kendisine daraltılmış bulunan da, Allah'ın kendisine verdiğinden versin" (et-Talâk: 65/7).
Bu duruma göre, nafakanın miktarı anneye yetecek kadar olması, babanın mâlî örfüne uygun düşmesi gerekir.[191]
Çocukların nafakası da örfe göre belirlenir. Ebû Süfyan'ın karısı Hind binti Utbe, Hz. Peygamber (s.a.s)'in huzuruna gelerek, Ebû Süfyan'ın kendisine ve çocuklarına yetecek kadar harcama yapmadığını, onun malından haberi olmaksızın alıp alamayacağını sordu. Hz. Peygamber şöyle buyurdu:
"Onun malından sana ve çocuklarına yetecek kadarını örfe göre olabilirsin"[192]
2. Süt anneye verilecek ücretin örfe göre belirlenmesi gerekir. Ayette şöyle buyurulur:
"Çocuklarınızı süt ana tutup emzirtmek isterseniz, ücretini örfe göre verince size bir sorumluluk yoktur" (el-Bakara: 2/233)
3. Cinsel temastan sonra boşanma halinde daha önceden mehir belirlenmemişse kadına verilecek "muta"nın kocanın durumuna ve beldenin örfüne göre belirlenmesi gerekir. Ayette, mehir belirlemeden ve cinsel temastan önce boşanan kadına mut'a için şöyle buyurulur:
"Onlara zengin olan gücüne; darda olan da haline göre örfe uygun biçimde bir şey versin" (el-Bakara: 2/236).
Ebû Hanîfe'ye göre, mutanın en azı bir elbise, baş örtüsü ve bir yorgan olup, mehr-i mislin yarısından çok olamaz.[193]
4. Velinin yoksul olunca yetimin malından örfe göre yiyebileceği. Ayette şöyle buyurulur:
"Veli veya vasilerden zengin olan (yetimin malını yemekten) kaçınsın. Yoksul olan da, örfe göre bir şey yesin." (en-Nisâ: 4/6)
Sonuç olarak ayetlerdeki bu "marûf" teriminin yer, zaman ve toplumlara göre değişebilen ve halkın uyulmasını gerekli gördüğü kuralların başında gelen örf, adet ve teâmüller olduğu açıktır.[194]

Sünnette Örfe Bırakılan Bazı Örnekler:

l. Müslümanların güzel görüp benimsediği şeyler İslâmda bir delil sayılmıştır. Hadiste şöyle buyurulur:
"Müslümanların güzel gördüğü şeyler, Allah katında da güzeldir."[195] es-Serahsî bu hadisi şu şekilde ortaya koyar: Zanaatkârlara siparişle (istisnâ) iş yaptırmak, kıyasa göre caiz değildir, çünkü bu, ortada olmayan bir şeyin satışı demektir. Bu ise yasaklanmıştır. Ancak Hz. Peygamber devrinden beri bu çeşit akitlerle ilgili olarak devam edegelen bir teâmül vardır. Buna dayanarak kıyası bırakıyor istisnâ ve benzeri akitleri caiz görüyoruz. Bunun mesnedi örf delili olup, Hz. Peygamber'in; *"Müslümanların güzel gördüğü şeyler..."* hadisi bunu ortaya koyar.[196]
2. Ebû Süfyânın karısı Hind'e, Hz. Peygamber (s.a.s)'in verdiği cevap, çocukların nafakasında örfün esas alındığını gösterir. *"Örfe göre sana ve çocuklarına yetecek miktarı alabilirsin"* ifadesiyle, nafaka miktarı Hind'in bulunduğu beldenin örfüne bırakılmıştır.[197]

---

[189] bk. İbn Âbidîn, Neşrul-Urf, Âsitâne 1325, II,116; Zeydân, a.g.e., s. 216.
[190] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/180-181.
[191] es-Serahsî, el-Mebsût, Beyrut 1398/1978, V, 181; Usûl, I, 237; el-Cassâs, Ahkâmül-Kur'an, İstanbul 1335-1338, I, 404; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul 1983, s. 294 vd.
[192] Buhârî, Büyü': 95; Nesâî, Kudât: 31; İbn Mâce, Ticârât: 65; Dârimî, Nikâh: 54.
[193] es-Serahsî, el-Mebsût, V, 82, 83.
[194] Ebû Sünne, el-Urf, 49; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/181.
[195] Ahmed b. Hanbel, Müsned: I, 379.
[196] es-Serahsî, a.g.e., XII,138, Usûl, II, 203.
[197] Buhârî, Büyü': 95; Mezâlim: 18; Müslim, Akdiyye: 7; Ebû Dâvud, Büyû': 79.

İslâm, cahiliye devri âdetlerinden bir çoğunu bazı yeni düzenlemelere tabi tutarak muhafaza etmiştir. Alım-satım, rehin, kira, selem, kasâme, evlilik, eşler arasında denklik, mirasçılık ve evlendirme velâyetinin asabe esasına bina edilmesi gibi konu veya hükümlerde durum böyledir. İslâm bu âdetlerden kötü ve zararlı olanlarını kaldırmıştır. Faiz, kumar, kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi gibi konular bunlar arasındadır.[198]

Örfün Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi:

Örf deliline dayanarak yapılan ictihadların örfün değişmesiyle dayanaktan yoksun kalacağı açıktır. İbn Âbidîn bu konuda şöyle der: "Fıkhî meseleler ya açık bir nass'a (ayet-hadis) dayanır, ya da re'y ve ictihad ile sabit olurlar. Bu bölüme giren fıkhî meselelerin çoğunu müctehid, kendi çağının örfüne dayandırmıştır. Eğer müctehid, bugünkü örfün hâkim olduğu devirde bulunsaydı, öncekine uymayan yeni bir görüşe sahip olurdu. Bu yüzden bilginler, insanların adetlerini bilmeyi ictihadın şartları arasında saymışlardır. Zamanın değişmesiyle bir çok hükümler de değişmektedir. Eğer bu hükümler, ilk şekilleri gibi kalacak olurlarsa, hem halka güçlük ve zarar verirler; hem de kolaylık sağlama ve dünya nizamının en güzel şekilde devam etmesi için zarar ve fesadı önleme esasına dayanan şeriat kurallarına aykırı düşerler. Bu yüzden mezhep bilginleri, müctehidin kendi devrine göre açıkladığı bir takım hükümlere muhalefet etmişlerdir. Çünkü onlar biliyorlardı ki, müctehid bunların çağında olsaydı, mezhebinin kurallarına uyarak, kendileri gibi düşünürdü."[199]

Sonraki müctehidlerin, bu esastan hareket ederek eski örfe dayanan bir çok meselelerde yeni örf sebebiyle öncekilere muhalefet ettikleri görülür. Örnekler:

1. Taat sayılan amel karşılığında ücret alınması. Hanefilere göre imamlık, müezzinlik, Kur'an-ı Kerim öğreticiliği gibi iş ve meslekler karşılığında ücret alınmaz. Çünkü bunlar taat kabilindendir. Diğer taat ve ibadetlerde olduğu gibi bunlar için de ücret alınamaz. Bu hüküm müctehid imamların devrine uygundu. Çünkü o dönemde imamlık, müezzinlik ya da Kur'an öğreticiliği yapanlara ihtiyaç içinde iseler, beytülmal'den tahsisat verilir ve onlar başkasına muhtaç olmazlardı. Sonraki müctehidler zamanında beytülmal'den bunlara ayrılan tahsisat kesildi. Eğer bunlar ücret almazlarsa bu işleri yapan kalmaz oldu. Bunlar başka işle uğraşarak geçimlerini sağlayınca da dinî hizmet ve öğretim ihmale uğradı. Bu yüzden sonraki Hanefî müctehidleri önceki şartların değiştiğini dikkate alarak dinî hizmetlerde çalışanların imamlık, müezzinlik ve Kur'an öğreticiliği gibi meslekleri yapanların bunu ücret ve maaş karşılığı olarak yapabileceklerine fetva verdiler. Şâfiiler ise işin başından itibaren bu hizmetleri yapmanın bir icâre (iş) akdi konusu olduğunu ve ücret almanın meşrû bulunduğunu söylediler.[200]

2. Emanet; kasıt, kusur veya ihmal olmadıkça tazmin edilmez. Ancak zamanla güven azalmış, kötülükler artmış, emin bilinen kimseler hıyânet etmeye başlayınca, ortak olarak çalışan kimsenin, elinde iken telef ettiği şeyi tazmin etmesi esası getirilmiştir. Burada amaç, işçinin hıyanet etmesini önlemektir.

3. Vakıf arazi ile yetimlere ait malların kiraya verilmesi bir süre ile sınırlandırılmıştır. Çünkü çok uzun süreli kira akdi yapıldığı takdirde, bu vakıf ve yetim mallarını kendi mülkü gibi benimseme ve hak sahiplerine bunlardan mahrum etme sonucu ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzden dükkan ve evler için bir yıl, tarla ve bahçeler için üç yıllık süre sınırlaması getirilmiştir. Bu süreler sona erince yeniden kira sözleşmesi yapılır. Bu kural, yeni kira bedeline göre düzenleme yapma imkânını da verir. Diğer yandan Hanefilerin çoğunluk görüşüne göre, beytülmal, vakıf veya yetime ait menkullerin satışı veya kirası rayiç bedelle olur. Eğer satış bedeli veya kira, gabn-ı fahiş derecesinde düşük olursa, akit batıl olur. Satın alana veya kiracıya ya rayiç bedel üzerinden muamele yapması, ya da malı geri vermesi istenir. Menkullerde fahiş gabin miktarı % 5 ve daha fazla, gayri menkullerde ise % 20 ve daha fazla olan miktardır.

4. Ebû Hanîfe've göre, şâhitlik için, şahitlerin tezkiyesine gerek yoktur. Çünkü Hz. Peygamber *"Müslümanlar, birbirine göre doğru (udül) kimselerdir"*[201] buyurmuştur. Bu uygulama Ebû Hanife devrine uygundu. Ancak zaman geçip yalancılık yayılınca, şahitlerin tezkiyesine ihtiyaç duyuldu. Bu yüzden kaza işlerinde Ebû Yusuf ve İmam Muhammed şahitlerin tezkiyesinin şart olduğuna fetva verdiler.[202]

Örf ve Adet:

Siyasî şuurun gelişmesi, otorite ile hürriyet arasındaki âhenkle yakından alâkalıdır. Resûl-i Ekrem (sav)'in *"Ümmetimin hakkında, sapık ümeranın (emir sahiplerinin) zararından korkuyorum."*[203] buyurmasındaki hikmeti tefekkür etmek borcundayız. Çünkü emir sahipleri, heva ve heveslerine kapılırsa, cemiyet şahsiyetini tahrip ederler. İnsanın, içinde yaşadığı çevreden etkilenmemesi mümkün müdür?..

---

[198] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/181-182.
[199] İbn Âbidîn, Risaletül-Urf II, 126.
[200] Zekiyüddin Şa'ban, a.g.e., s. 179; Muhammed Ebû Zehra, Usulül-Fıkh, s. 276.
[201] İbn Kayyim, İ'lâmül-Muvakkıîn, Delhi Tab'ı, I, 30.
[202] M. Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 266; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/182.
[203] Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, İst.1401, Çağrı Yay. c. IV, sh. 123; Sünen-i Etıû Davud, c. IV, sh. 442, K.Fiten:l; Sünen-i Darimi, Mukaddime 23.

Nefs-i mutmainne noktasına varamamış her insan, çevre şartlarından etkilenir. Kısa bir süre sonra alışkanlıklar din haline geliverir. "Biz bize benzeriz" sözündeki mahiyet budur. Bu noktada örf ve âdet üzerinde durmak mecburiyetindeyiz. İslâm ûleması örf ve âdeti; "Akl-ı selimin üzerinde ittifak ettiği ve halkın devam ede geldiği şeylerdir ki, birçok kere tekrar olunur" şeklinde tarif etmiştir.[204] Ayrıca örf ve âdette dikkat edilecek husus; "şer'an ve aklen müstahsen olması, selim akıl sahipleri yanında münker olmamasıdır."[205]
Tariflere dikkat edersek, örf ve âdetin teşekkülünde emir sahiplerinin etkisini hemen kavrarız. Şöyle ki; şer'an ve aklen müstahsen olan bir hususu halkın ifa edebilmesi, emir sahiplerinin onu yasaklamaması ile yakından alâkalıdır. Âdet, halkın devam edegeldiği amellerdir. Belirli bir şuur belirtmez, nesilden nesile devredilir. Eğer emir sahipleri müdahale ederse, kesinti ortaya. çıkar. Meseleyi daha net kavrayabilmek için bir misâl verelim: Osmanlı Devletinde II. Mahmud döneminde, halkın kıyafeti değiştirilmiştir. Sarık çıkarılmış, fes esas alınmış, şalvar çıkarılmış, setre pantalona geçilmiştir. Bu âdete müdahale, II. Mahmud'a "Gavur Padişah"[206] sıfatının takılmasına sebep olmuştur. Ûlema fes'in şiddetle karşısındadır. Cumhuriyet döneminde bu defa fes'in çıkarılıp, fotör şapka giyilmesi korkunç tepkiyle karşılanmıştır!.. Ancak her devirde, mesele ancak ûlema arasında ilmî olarak tartışılmış, halk âdetlerinin bozulmasına üzülmüştür. Bu gerçeği gizlemenin bir mânâsı yoktur.
Demokratik-lâik toplumlarda örf ve âdetin, meclislerin çıkaracağı kanunlarla şekil değiştireceği, ifadesi pek de mübalağa olmaz. Çünkü siyasî yönetim, hükümlerini uyguladığı sürece ayakta kalır. Halkın bir kısmı isteyerek, bir kısmı da kerhen, meclislerin hükümlerine uyar. Halkın devam ede geldiği birçok davranış, kanunen suç olmamak zorundadır. İşte bu, cemiyetin şahsiyetinin, anayasa ve kanunların çizgisinde yeniden teşekkül etmesidir. 1924'den günümüze kadar, lâik cumhuriyeti esas alan kitle şahsiyetini kurmaya çalışmışlardır. Bunda muvaffak olunup olunmadığı tartışılabilir, ancak "örf ve âdetler" yeni mahiyetler kazanmıştır. Çünkü selim akıl sahiplerinin, şer'an ve aklen müstahsen olup olmadığı hususunda tartışma yapmaları mümkün değildir!.. Bu noktada herhangi bir meseleyi tartışırken "atalarımızdan böyle gördük" deyip, haklı çıkmaya çalışmak yanlıştır. Zira şu anda örf ve âdetle değil, alışkanlıklarla karşı karşıyayız. [207]

MESÂLİH-İ MÜRSELE

"Mesâlih", yerine göre gerekli olan iş, söz, davranış, iyilik, düzen, barış yolu, kârlı iş, uygun iş anlamındaki "Maslahat" kelimesinin çoğulu; "Mürsele", "Resele" den türetilmiş olan "İrsâl" masdarından ism-i mef'ul olup, salıverilmiş, başıboş bırakılmış, kayıt ve şarta bağlanmamış şey; "Mesalih-i Mürsele" her hangi bir kayda bağlı olmayan maslahatlar anlamında bir İslâm hukuku terimi. Mesâlih-i Mürsele yerine Maslahat-i Mürsele terimi de kullanılır.
Mesâlih-i Mürsele ile isdidlâl etmeye "İstislâh" denilir. İstislâhın sözlük anlamı, maslahat bulunan yönü almak, bir şeyin ıslâhını, düzeltilip iyi bir duruma getirilmesini istemektir. İstislâh terimi, Mesâlih-i Mürsele anlamında da kullanılır. Mesâlih-i Mürsele'nin istilahî anlamı; hakkında nass, icma ve kıyas gibi emir veya yasak edici şer'î bir delil bulunmayan ve İslâm'ın ruhuna uygun olan maslahatlara göre hüküm vermek veya davranmaktır.
İslâm hukukunun bütün hükümleri insanların maslahatlarını (faydalarını) gözetir, insanların dünya ve âhirette mutlu olmaları amacını güder. Nitekim Kur'an-ı Kerim, *"Seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik"* (el-Enbiyâ, 21/107) ve *"Ey insanlar, size Rabbinizden bir öğüt, gönüllere bir şifâ ve hidâyet, mü'minlere bir rahmet gelmiştir"* (Yûnus, 10/57) buyurulmuştur. İslâm'ın gözettiği maslahatlar beş şeyi koruma esasına dayanır. **a)** Dini koruma, **b)** Canı koruma, **c)** Aklı koruma, **d)** Soyu koruma **e)** Malı koruma.
İslâm hukukçuları, Mesâlih-i Mürsele'nin şer'î bir delil olup olmayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hanefî ve Şâfiî fakihleri, bunu bağımsız bir delil olarak kabul etmeyip, kıyasın içinde mütalâa ederler. Mesâlih-i Mürsele'nin şer'î bir delil olarak kabul edilmesi gerektiğini hararetle savunan İmam Malik'tir. Ancak o, bunun delil olabilmesi için şu üç şartı ileri sürer:
Kendi başına bir delil olan maslahat ile Şâri'in amaçları arasında bir uygunluk olmalıdır; o, şer'i bir delile aykırı olmamalıdır; hakkında bir delil bulunmasa bile cinsi itibariyle İslâmın gözettiği maslahatlarla bağdaşmalıdır.
Maslahat, akla aykırı değil, yatkın olmalı ve akıl erbabına sunulduğunda kabul edilecek nitelikleri taşımalıdır.
Maslahata göre verilen hüküm, zarurî bir güçlüğü kaldırmalıdır. Öyle ki, maslahat ile hüküm verilmeyecek olursa, insanlar sıkıntı ve güçlük içinde kalabilirler.
Hanbelîler de Mesâlih-i Mürselenin şer'i bir delil sayılabilmesi için, Mâlikilerin ileri sürdükleri şartlara uygun olmasını kabul ederler. Gelen rivayetlere göre İmam Ahmed b. Hanbel, Maslahata uyarak bir çok fetva vermiştir.[208] Meselâ o, bir babanın kör, müzmin, hasta, ihtiyaç içinde kıvranan, aile fertleri çok, ya da ilim tahsil etmekte olan çocuklarına malını özel olarak hibe etmesini, maslahat esasına dayanarak caiz saymıştır.[209]

---

[204] Seyyid Şerif Cürcani, Ta'rifat, İst.1300, sh. I 1, 98.
[205] Ö. Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhatı- Fıkhiyye Kamusu, İst.1976, c. I, sh.197, Mad: 502.
[206] N. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İst. 1978, sh. I63.
[207] Yusuf Kerimoğlu, Kelimeler ve Kavramlar, İnkılap Yayınları: 278-279.
[208] Mustafa Zeyd, el-Maslahatu fi't-Teşrî'il-İslâmî, Kahire 1954, s. 58.
[209] Mustafa Zeyd a.g.e., s. 58.

Mesâlih-i Mürsele adı verilen ve hakkında müsbet veya menfi her hangi bir nass bulunmayan maslahatlara göre hüküm verme meselesi sahabe döneminde mevcuttu. Sahabi ve tabiiler devrinde maslahata göre verilen fetva ve hükümlerle ilgili örnekler çoktur.

Hanefiler, fıkıh usullerinde mesâlih-i mürsele'ye başlı başına bir kaynak olarak yer vermemişlerdir. Fakat İmam Ebû Hanîfe ve arkadaşları istislah veya mesâlih-i mürsele terimini kullanmamışlarsa da; bazı hükümleri istinbat ederken maslahatı gözetmişlerdir.[210]

Hanefîlerin maslahata göre verdikleri fetvalara şu örneği vermek mümkündür; Ebû Yusuf, İmam Ebu Hanife'den şunu rivayet eder: "Müslümanlar, eşya veya koyun gibi bir kısım ganimet ele geçirseler ve bunları taşımaya güçleri yetmese, düşmanlar (şirk ehli) bunlardan yararlanmasın diye koyunları kesip bunların etlerini ve diğer eşyayı yakmalıdırlar"[211] Bu hüküm, tamamen müslümanların maslahatına ve onlar aleyhine doğacak zararın önüne geçilmesi prensibine dayanmaktadır.

İmam Şafiî'ye gelince, o, Mesâlih-i Mürsele'yi istihsana dahil saydığı için reddetmiş ve onu şer'an muteber bir delil olarak kabul etmemiştir. Ona göre Allahu Teâlâ, kullarının bir kısım maslahatlarını terk etmiş ve onları başıboş bırakmış değildir. İmam Şafiî'nin, nefsî arzuların eseri olmayan ve İslâmın gayelerine uygun olan maslahatlara veya bu nevi Mesâlih-i Mürseleye karşı çıktığını sanmıyoruz.[212]

SEDDİ ZERAYİ'

Sedd; menetme, engelleme, kapama manalarına gelir. Zerayi' ise bir şey'e götüren vesîle ve yol manâsına gelen zeria'nın çoğuludur. Bu şey mefsedet, maslahat, söz ve fiil olabilir.

Sedd-i zerayi' vesîleleri kaldırmak, sebebi tıkamak demektir. Bu durumda harama vesîle olân şey haram, vacibu vesîle olan şey vaciptir. Fuhuş haramdır; fuhşa vesîle olduğu için yabancı kadının avret yerine bakmak da haramdır. Cuma namazı farzdır, Cuma namazına gitmek ve Cuma namazına gitmek için alış-verişi bırakmak da farzdır.

Zerayide asıl olan fiillerin sonucudur. Fiil, sonucuna göre hükme bağlanır. İstenilen bir şeye vasıta olan fiil taleb edilir; kötülüğe vasıta olan şey de yasaklanır. Burada fiillerin sonuçları göz önüne alınırken failin niyetine değil fiilin sebep olduğu neticeye bakılır ve hüküm ona göre verilir. Bu konuda "Maksadın vesîlesi maksada tabidir" kaidesi câridir. İmam Karafi bu konuda şöyle der: "Üstün maksada götüren vesîle üstündür; kötü maksada götüren vesîle ise kötüdür."

"Maksadlara bir takım vesîleler ve sebeplerle ulaşılır; o yollar da maksada tabi olurlar, onun hükmünü alırlar. Haramlara vesîle olan şeyler de onlar gibi yasaktır. Çünkü birbirlerine bağlıdırlar. Tâat ve sevaba vesîle olanlar da, onlara sebep oldukları için, onlar gibi istenen ve sevilen şeylerdir. Maksada vesîle olan şey maksada tabidir; her ikisi de maksuddur. Biri maksad olarak, diğeri de vesîle olarak hüküm alır. Rabbimiz bir şeyi haram kılarsa, ona götüren vesîle ve yollar da haram olur. Çünkü haramdan sakınmak ancak bu şekilde gerçekleşir. Eğer ona vesîle olan şeyleri mübah kılmış olsa; bu, haram kılmakla zıd düşer, bir nevi teşvik olur. Allah'ın hikmeti ile bu asla bağdaşmaz"[213]

Sedd-i zerayi'de aslolan maslahatı celb, mefsedeti def' kaidesidir. Yâni eğer bir işte umumun faydası varsa, teşvik edilir; umumun zararına ise yasaklanır. Meselâ, pazar yerine gelmeden yolda malları karşılayıp satın almak yasaktır. Bu aslında mubah ise de; yolda satın almakta, satanı aldatmak, halka zarar vermek, pazarda kıtlık yaratmak vardır. Bunun için bu fiil yasaklanmıştır.

Bu konuda kişinin iyi niyetli olmasına da bakılmaz. Yapılan işin doğuracağı neticeye bakılır ve bu işe vesîle olan şey yasaklanır veya serbest bırakılır.

Zerayi' sebepler, vesîleler manâsına olduğu için yasağa götüren sebepler kastedildiği gibi: mubah ve helâle götüren sebepler de kastedilir. Ancak bu, yasak fiillere götüren sebeplerde daha çok kullanılmıştır. Sedd kelimesinin kullanılması da bununla ilgilidir. İmam Karafi, zerayün asıl manâsını göz önüne alarak bunu sedd-i zerayi' ve feth-i zerayi' diye ikiye ayırır ve feth-i zerayi, iyiliğe götüren yolları açmak, teşvik etmek olarak açıklar.

Sedd-i zerâyi' Malikî mezhebinde fıkhî delillerdendir. Hanbelîler de bunu fıkhî delil olarak kabul eder ve uygularlar. Hanefi ve Şafiî mezheblerinde ise bunun muhtevasını kısmen birlikte, kısmen de farklı bir şekilde kabul ederler.[214] Meselâ, Hanefilere göre mirastan mahrum bırakılmak kastıyla boşanmış olan zevceye miras hakkı aynen verilir.

Zahirîler de sedd-i zerayi' delil olarak kabul etmemekle beraber, onun icâbına göre hüküm vermişlerdir. Meselâ, canları teminat altında olanları öldüreceği kesin olarak bilinen kişilere silâh satmak yasaktır. Üzümün suyundan şarap yapacağı kesin olarak bilinen birisine üzüm satmak yasaktır. Bunlar bir harama yardım etmek olacağından,

---

[210] Abdülkadir Şener, Kıyas, İstihsan, İstislah, Ankara 1974,s. 137-155.
[211] Ebû Yûsuf er-Raddu ala Siyeril-Evzaî, Kahire 1357/1938, s. 83.
[212] Mustafa Zeyd, a.g.e., s. 39-40; Abdül-Kerim Zeydân, el-Vecîz fi, Usülil-Fıkh, Bağdat, 1393/1973, s. 198-205; Abdülbaki Turan, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[213] M. Ebu Zehra, İmam Malik, Terc. O. Keskioğlu, s. 388-389.
[214] M. Ebû Zehrâ, Usûlü'l Fıkh, Terc. A. Şener, s. 276.

"İyilik etmek ve fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın. Günah işlemek ve haddi aşmak hususunda yardımlaşmayın" (el-Mâide: 5/2) âyetinin hükmüne tabidir.[215]

Sedd-i Zerayi'nin Delilleri:

Zerayi' ile amel edilmesi ve onun sebep olduğu neticeye göre hüküm verilmesi Kitab ve sünnet ile sabittir.

Kitabdan Deliller:

1- *"Allah'dan başkasını ilah edinerek tapınanlara sövmeyin ki onlar da bilmeyerek haddi aşıp Allah'a söverler"* (el-Enam, 6/108)
2- *"Ey iman edenler, "râina-bizi gözet" demeyin; "unzurnâ-bize bak, bizi dinle" deyin. Söze kulak verin."* (el-Bakara, 2/104).
Ayetteki "râinâ" kelimesinde "r" harfinden sonraki "â" uzatarak okunursa kelime "bizi gözet" manâsına gelir. Yahudiler ve münâfıklar kelimenin özelliğinden yararlanarak "a" harfini değil "i" harfini uzatarak söylüyor, böylece kelimeyi, "çobanımız" manâsına sokarak hakaret etmek istiyorlardı.

Sünnetten Deliller:

1- Ağız dolusu içkiye sebep olacağı için içkinin damlası da haram kılınmıştır. Bunun için Resulüllah (s.a.s.): *"Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır"*[216] buyurmuştur.
2- Rasûlü Ekrem savaş günlerinde müslümanlar arasında fitne çıkardıkları halde münâfıkları öldürtmemiştir. Çünkü onları öldürtmesi "Muhammed kendi adamlarını öldürtüyor" diye aleyhinde dedikodu yapılmasına sebep olacaktı.
3- Rasûlullah (s.a.s) faize yol açar veya faiz yerine geçer diye, borçlunun alacaklısına hediye vermesini yasaklamıştır.
4- Aynı şekilde davada iltimas ve görevi kötüye kullanmaya yol açar diye hâkim ve emire hediye vermek yasaklanmıştır.
5- Rasûlü Ekrem ihtikârı yasaklarken *"İhtikâr yapan günahkârdır"*[217] diye yermiş, satmak üzere pazara mal getireni (yani piyasanın işlemesini sağlayanı) da *"Celbedenin (pazara mal getirenin) rızkı bol olsun"*[218] diye övmüştür.
6- Savaş sırasında hırsızlık yapanların ellerinin kesilmesi yasaklanmıştır. Çünkü bu gibi cezaların uygulanması düşman saflarına ilticalara sebep olabilir.
7- Zekât olarak verdiği şeyin satılmakta olduğunu görse bile, şahsın bu malı satın alması şerîat sahibince yasaklanmıştır. Bu yasak, malın fakirden düşük fiyatla satın alınmasını önlemek içindir.
8- Kin ve nefret hisleriyle insanların birbirlerinden uzaklaşmalarını önlemek için, şerîat sahibi, şahsın başkasının nişanlısını istemesini, başkasının muhayyerlik bulunan alış-veriş akdinin üzerine alış-veriş yapmasını, başkalarının pazarlığı üzerine pazarlık yapmasını yasaklamıştır.
9- Zinaya yol açmaması için, yabancı bir kadınla baş başa kalmak haram kılınmıştır.
10- Tamah sevkiyle gizlenmesine yol açılmasın diye, başkasına ait bir şeyi bulan kimsenin, o şey hakkında şahid getirmesini Rasûlullah (s.a.s) emretmiştir.
11- Rasûlullah (s.a.s), aslında mubah olduğu halde, tapınmaya benzer bir şekilde, içinde yatanı takdise sebep olabileceği için, kabirlerin üzerine mescid yapılmasını yasaklamıştır.[219]

HÜKÜM

Hükm'ün Anlam Sahası:

Hükm; sözlük anlamı, hükmetmek, menetmek, karar vermek, idare etmek, ata gem vurmak, idare, yönetim, iktidar, ilim, hikmet, anlayış. demektir.
Hakkında âyet hadîs veya icmâ bulunan, veya temelde bu delillere dayanan itikada ve ibadete ait bütün prensiplere 'hüküm'denmiştir. Hükümler İslâm'ın pratik yönünü oluşturur. Bunun çoğulu 'ahkâm'dır. [220]
Bir şeyin iyice araştırılıp soruşturulmasından sonra verilen karara 'hüküm' denir. Falanca adam, 'bu konuda şöyle hükmetti', 'falancanın hükmü şöyledir' denilir. (Mahkemelerde hakimlerin verdiği karar gibi)

[215] A. Zeydan, el-Veciz fi Usûli'l-Fıkh, Terc. R. Özcan, s. 327.
[216] Ebu Davud, Eşribe: 5.
[217] Müslim, Müsâkat: 129-130.
[218] İbn Mace, Ticârât, 6.
[219] A. Zeydan, el-Vecîz fi Usûlü'l-Fıkh, Terc. R. Özcan, s. 325-327; M. Ebu Zehra, Usülü'l-Fıkh, Terc. A. Şener, s. 277-278; A. Zeydan, el-Medhal li Dirâseti'ş-Şerîatî'l-İslâmiyye, s. 203-204; İsmail Kaya, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[220] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 279; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/33.

Sözü geçmek, hükmünü yürütmek, kuvvetli ve güç sahibi olmak anlamlarına da gelir. Bu manada; 'Allah'ın hükmü her şeye geçerlidir' deriz. Yahutta bir yöneticinin emir vermesine, idare etmesine hükmetti-hakim oldu diyebiliriz.[221]

Kur'an-ı Kerim'de Hüküm:

Kur'ân'da hüküm kelimesi ve türevleri pek çok âyette geçmektedir.
1) Mahkeme kararı anlamında:
"Ey Muhammed, Dâvud'u ve Süleyman'ı da hatırla. Hani onlar, kavmin boşanan koyunları ekini yediği zaman, ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Biz de onların hükümlerinin şahitleriydik" (el-Enbiya, 21/78).
2) Allah'ın verdiği karar anlamında,
"Kâfirler, yeryüzünü zaman zaman etrafından eksilttiğimizi görmezler mi? Hükmeden yalnız Allah'tır. Onun hükmüne karşı çıkabilecek hiç bir kimse yoktur. O, hesabı çok süratli olandır" (er-Râd, 13/41)
3) Allah'ın koyduğu kurallar, prensipler ve bunlara uymanın gerekliliği anlamında[222],
4) Kıyamet gününde insanları hesaba çekip, onlar hakkında karar vermesi anlamında.[223]
Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenlerin küfre, zulme veya fıska düşebileceklerini bildiren âyetler[224] bu terimin dünyevî yönünü ifade ederken, çeşitli âyetler de Allah'ın kıyâmet gününde, insanları dünyadaki amel ve davranışlarına göre hesaba çekerek haklarında hüküm vereceğinden söz etmektedir.[225]

Hakimiyet Anlamında Hüküm:

Hüküm, hakim olma, hakimiyet-egemenlik sahibi olmak anlamına da gelir. Hakimiyet ise, hüküm sahibi olmak, en güçlü olmak manasına kullanılır.
"Hüküm ancak Allah'ındır. O'ndan başkasına ibadet etmemenizi emretti." (Yusuf: 12/40) âyetinde olduğu gibi.
Allah'ın hükmü bütün evrende geçerlidir. O, emrini yani hükmünü evrende ve insan hayatında, hatta kıyametten sonra dilediği gibi yerine getirir. *"O hiç kimseyi hükmüne ortak yapmaz."* (Kehf: 18/26)
Allah, insanların da kendi gösterdiği gibi hükmetmelerini istiyor:
"Muhakkak Kitabı sana hakk olarak indirdik, ki insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği gibi hükmedesin." (Nisa: 4/105)
Allah, peygamberleri Allah'ın hükmünü yürütmek için göndermiştir. Adaletle hükmedebilmek için de Allah'ın gönderdiği Kitab'a uymak gerekir. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler ise, şüphesiz zalim ve fasık olurlar.[226]

Fıkıhta Hüküm:

İslâm fıkhında hüküm, Allah'ın ve peygamberinin emir, yasak ve serbest bırakma gibi konulardaki prensiplerinin tümüne denir. İnsanların işlediği fiillere; farz, vacip, sünnet, batıl, mekruh, fasit, şart, rükün gibi özelliklerin verilmesine 'şer'í hüküm' denir. Bunlardan emir ve yasak kapsamında olanlara 'teklifî hüküm' denmektedir.
Kur'an-ı Kerim'de, insan fiilleriyle ilgili beş yüz kadar âyet vardır. Bunlara 'ahkâm ayetleri' denmektedir. Peygamberimizin, ahlâk, öğüt, ahiret, ibadet, muamelat (insan ilişkileri) ve ukubat (cezalar) ile ilgili hadislerine de 'hüküm-ahkâm hadisleri' adı verilir.
Bir konuda Allah'ın bir hükmü varsa ve O'nu gerek Kur'an'la, gerek peygamberi ile bizi bildirmişse, insana düşen o hükme teslim olmak, işlerinde Allah'ın hükmünü uygulamaktır. Allah'ın hükümleri dışındakilerine 'cahiliyye hükmü' denir. İnananlar cahiliyye ile hükmetmezler.[227]
İnananlar diní hükümlere teslim olurlar, bir konu hakkında veya insanlar hakkında hüküm verme durumda olurlarsa, adaletle hükmederler.[228]

Hükümlerin Çeşitleri:

Fıkıh Usulüne göre hüküm, mükelleflerin (yükümlülerin) fiillerine bağlanan şer'í özelliktir. Şer'í hükmün kaynağı da yalnızca Allah'tır. Hüküm Allah'tan kaynaklandığı için Allah'ın en güzel isimlerinden biri de Hâkim olmuştur.
Fıkıh usulü bilginlerine göre şer'í hükümler iki kısma ayrılır[229]:

---

[221] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 279-280.
[222] Mâide: 5/44, 45, 47.
[223] Bakara: 2/113; Nisa: 4/141; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 280.
[224] el-Mâide, 5/44, 45, 47.
[225] el-Bakara, 2/113; en-Nisa, 4/141; en-Nahl, 16/124; el-Hac, 22/69; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/33.
[226] Maide: 5/45, 47; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 280.
[227] Maide: 5/50.
[228] Nisa: 4/58; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 280-281.
[229] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 281.

1-Teklifí Hükümler:

Şâri'nin (şeriat koyucunun), mükelleften bir fiili yapmasını veya yapmamasını istemesi, ya da onu yapıp yapmama konusunda serbest bırakmasıdır.
Şâri', bir şeyin yapılmasını kesin ve bağlayıcı bir tarzda istemişse buna 'vacip', kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istemişse buna 'mendup' denir.
Şâri', bir fiilin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir şekilde istemişse buna 'haram', kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istemişse buna da 'mekruh' denir.
Şâri', mükellefi yapıp yapmama konusunda serbest bırakmışsa buna da 'mübah-helâl' denir.
Bunlara teklifí hüküm denmesinin sebebi; mükellefe bir fiilin yapılıp yapılmamasında bir yük getirmelerinden dolayıdır. Buna göre 'mübah' hükmü bir teklifí hüküm sayılmamalı. [230]

2- Vad'í Hüküm:

Şâri'in, bir şeyi bir başka şey için sebep, şart ve engel kılmasıdır. Şâri' iki durum arasında bir bağ kurarsa ve bu bağ birisi için sebep, şart veya engel olursa bu; Vad'í hüküm olur.
Ramazan orucunun farz olması, Ramazan ayının başlamasıyla mümkündür. Öyleyse Ramazan Hilâl'inin görülmesi orucun farz oluşuna bir sebeptir, vaz'í bir hükümdür. Namaz kılmak için abdest almanın şart olması, katilliğin mirasçı olmaya engel olması gibi. [231]
Hüküm, İslâm hukuk usulünde, Allah ve Rasûlünün emir, yasak, muhayyer bırakma veya bir kimsenin fiiline ilişkin iki şeyi birbirine bağlama özelliklerini taşıyan prensipleridir. Farz, vâcib, sünnet, müstehab, mubah, haram, mekruh, sahih, bâtıl, fâsit, sebep, şart, mâni gibi bir müslümanın fiiline Allah veya Rasûlü tarafından verilen vasıf "şer'î hüküm" adını alır. Hüküm emir, yasak veya muheyyer bırakma kabilinden ise, buna "teklîfî hüküm" denir. Emre örnek: namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek gibi. Yasağa örnek; içki içmek, kumar oynamak, zina etmek gibi. Muhayyer bırakmak ise; meşrû şekilde yeme, içme ve gezinme gibi fiilleri kapsamına alır.[232]
İslâmî bir hükmün kıyas yoluyla benzeri meselelere uygulanabilmesi için pratiğe yönelik olması ve mânâsının akıl ile anlaşılabilmesi gerekir. Yani bu hükmün meşrû oluş sebebini akıl kavramalı veya âyet-hadis bu sebebe işaret etmelidir. Meselâ içki, kumar, murdar hayvan eti ve rüşvet haram kılınmıştır. Akıl, bunların meşrû oluş hikmetini kavrar. Eğer hükmün mânası, teyemmüm abdesti ve namazın rekatlarının sayısı veya şekli gibi akıl ile bilinemezse kıyas konusu olamaz. Ebû Hanîfe'ye göre, hüküm âyet ve hadislerinin hepsinin mânâsı akıl ile kavranabilir ve illetleri anlaşılır. Ancak ibâdet (taabbûdî) olduğuna dair delil bulunanlar bundan müstesnadır. Bu, meşrû oluş sebebi akıl ile kavranılamayan ibadet veyâ hükümlerin bir hikmet veya faydası yoktur, anlamına gelmez. Şüphesiz bunların da hikmet ve faydaları vardır; fakat akıl bunlardaki illeti anlayarak benzerlerine uygulama yeteneğine sâhip değildir.[233]
Kur'ân-ı Kerîm'de, insanların fiilleriyle ilgili beşyüz kadar âyet vardır. Bunlara "hüküm âyeti" denir. Bu âyetleri açıklayan özel eserler de yazılmıştır. Ebû Bekir el-Cassâs (ö. 370/980) ile İbnü'l-Arabî'nin, Ahkâmü'l-Kur'ân adlı eserleriyle, günümüz İslâm bilginlerinden Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin, Tefsîru Ãyâti'l-Ahkâm isimli eseri bunlardandır. Hz. Peygamber'in hadislerinde de, edeb, mev'ıza ve ahiret hükümleri yanında, ibâdât, muâmelat ve ukûbâtla ilgili hüküm hadisleri ayrı başlıklar veya müstakil hadis kitapları olarak yazılmıştır. Bunlara da "hüküm hadisleri veya hüküm bildiren hadisler" denir.[234]

AHKÂM

Hükümler, yargılar, kanunlar, kararlar.
Ahkâm hüküm kelimesinin çoğulu olup "hükümler" demektir. Hüküm, sözlükte men etmek, önlemek anlamlarına gelir. Hâkimin davayı neticeye bağlamasına hüküm denmesi, taraflar arasındaki düşmanlığı önlediği içindir. Hüküm, bir şeyi diğerine dayandırma, emir ve irade manasında da kullanılmıştır.[235]
Terim olarak 'hüküm'ü fıkıh usulü bilginleri şöyle tarif etmişlerdir: "Mükellef (yükümlü) kimselerin işleriyle ilgili Allah ve Resulü'nün hitaplarıdır." Meselâ; Allah'ın "namaz kılınız", "adam öldürmeyiniz" hitapları birer hükümdür.

---

[230] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 281.
[231] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 281.
[232] M. Ebû Zehrâ, Usulü'l-Fıkh, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.s, s. 26-28.
[233] Ebû Zehrâ, a.g.e, s. 234.
[234] Şâfiî, er-Risâle, s. 447, 510; Şâtıbî, el-Muvâfakât, IV, 162- 165; Gazzâlî, el-Mustasfâ, 11, 350-353; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/33.
[235] M. Salahî, Kamûs-i Osmânî, III, 297; H. Karaman, Fıkıh Usûlü, İstanbul 1963, 170.

Fâkîhlere göre ise hüküm, bu hitâbın eser ve neticesidir.[236] "Namaz kılınız" hitâbının eser ve neticesi farz, "adam öldürmeyiniz" hitâbının ise haramdır. Buna göre namaz kılmanın hükmü farz, adam öldürmenin hükmü ise haramdır.

Hükümlerin Kısımları:

Fıkıh usulü bilginlerine göre dinî hükümler iki kısma ayrılır:

1) Teklifi Hükümler:

Bir işin yapılmasını ya da yapılmamasını gerektiren veya ikisi arasında tercih etmekte serbest bırakan hükümlerdir. Bir işin yapılmasını gerektiren hükümlere farz ve mendup, yapılmamasını gerektirene haram ve mekruh, muhayyer bırakılan hükme de mübah denir.[237]

2- Vaz'î Hükümler:

Bunlar, ibadet ve muamelelerin sıhhati için gerekli olan şartları gösteren hükümlerdir. Bir fiil işlenirken dinî kurallara uygun olup olmadığı bu tür hükümlerle anlaşılır. Meselâ alışverişin sahîh olmasıyla ilgili hükümler bu kabildendir.
İman-amel ve ahlâk açısından hükümlere gelince;
Bu açıdan İslâm'daki hükümler üç kısma ayrılır:

1- İtikâdi Hükümler:

Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, peygamberler, melekler ve ahiret hayatı gibi inançla ilgili olan hükümlere itikâdî hükümler denir.

2- Amelî Hükümler:

Bu da üç kısma ayrılır:
a- Namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerle ilgili hükümler.
b- Alışveriş, evlenme-boşanma gibi muamelelerle ilgili hükümler.
c- Çeşitli suçlara dünyada verilecek cezalarla ilgili hükümler.

3- Ahlâkî Esaslarla İlgili Hükümler:[238]

AHKÂMU'Ş-ŞER'İYYE

İslâm'ın ortaya koyduğu bütün şer'i hükümler. İslâmî hükümlerin bütününü içine alan hükümler manzumesi olarak kabul edilen şer'î hükümler; itikâdî, amelî ve ahlâkî olmak üzere üç kısma ayrılır: Bunlardan itikâda dair olan hükümler genellikle Allah'ın birliği ve varlığına dayalı olan aklî ve mantıkî hükümlerdir. Akîdeye dair olup ayet ve hadislerle ispat edilen şer'î hükümler ise, ahiret hayatı ve meleklerin varlığı gibi gaybe dayalı hususlardır. Amelî hükümlere gelince genellikle insanın ruhunu, akıl ve nefsini eğiten emirlerdir. Bu türlü emir ve hükümler insanı Cenâb-ı Hakk'a daha iyi bir kul yapma hedefini güderler. Ayrıca insanlar arasındaki sosyal ekonomik, siyasî, mâlî ilişkilerin düzenlenmesinde de etkili bir rol oynayan, yine şer'î hükümlerdir.
Ahlâkî hükümler ise; insanın bütün mahlûkât ile olan ilişkilerinde Allah'ın emirlerine itaat ederek, şefkât ve merhamet duygularının gelişmesinde etkili olan emir ve yasaklar manzumesidir. Şer'î hükümler gerek dünya ve gerekse ahiret hayatı ile ilgili olarak çeşitli usûllerle insanı eğiten ve daha mutlu bir toplumun oluşmasını sağlayan ilâhî emirlerdir. Mümin bir insan her ne olursa olsun bunlara uymak zorundadır.[239]

ŞER'İ HÜKÜM

Şeriata ait amelî prensip, hakkında âyet, hadis veya icmâ bulunan veya temelde bu delillere dayanan ve İslâm'ın pratik yönünü oluşturan prensipler. Allah ve Rasûlünün emir, yasak, muhayyer bırakma veya bir kimsenin fiiline ilişkin iki şeyi birbirine bağlama özelliklerini taşıyan prensiplere "şer'î hüküm" denir.

---

[236] Abdulvehhab Hallâf, İlmu Usûli'l-Fıkh, Kahire 1978, 100.
[237] Abdulvehhab Hallaf, a.g.e. 101.
[238] Ö. N. Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelâm, İstanbul 1979, 71-72; Durak Pusmaz, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[239] Şamil İslam Ansiklopedisi:

Şer’i Hükümlerin Kısımları:

Şer'î hükümler teklifi ve vaz'î hükümler olmak üzere ikiye ayrılırlar.

1- Teklifî Hüküm:

Şer'î hükümleri koyan Allah ve Rasûlünün mükellef olan Müslüman'dan bir fiili yapmasını veya yapmamasını istemesi, yahut onu yapıp yapmama arasında serbest bırakmasıdır. Şâri'in, fiilin yapılmasını istemesi kesin ve bağlayıcı tarzda ise buna "farz", kesin ve bağlayıcı tarzda değilse buna "mendub" denir. Diğer yandan Haneflere göre, delil kesin olmakla birlikte hükme delâleti zannî olursa hüküm "vacib" derecesinde kalır. Kurban kesmek, vitir namazı gibi.
Şâri'in fiilin yapılmamasını istemesi kesin ve bağlayıcı tarzda ise buna "haram", kesin ve bağlayıcı tarzda değilse buna da "mekruh" denir.
Şâri'in, mükellefi fiilin yapılıp yapılmaması arasında serbest bıraktığı fiile ise "mübah" denir.
Buna göre, teklif hükümler farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh ve müfsid (ibadeti veya akdi bozan) hüküm olmak üzere çeşitli kısımlara ayrılmıştır.
Bu duruma göre teklif hüküm bir işin yapılmasını veya yapılmamasını istemeyi yahut da iki seçenek arasında serbest bırakılmayı kapsamaktadır. Namaz kılmak, zekât vermek ve hacca gitmek yapılması istenen hükme örnek verilebilir. İçki ve kumar yasağı, yapılmaması istenilene örnek teşkil eder. Yiyip içme ve meşrû olarak gezinme de yükümlünün serbest bırakıldığı hususlardandır.

2- Vaz'î Hüküm:

Allah ve Rasûlünün bir şeyi başka bir şey için sebep, şart veya mani kılmasıdır. Teklifi hükümler asıl temel hüküm olup, vaz'î hükümler bunların uygulanması sırasında ortaya çıkar. Meselâ Allah Teâlâ *"Namaz kılınız, zekât veriniz"* (el-Bakara, 2/43) buyurarak bunu mü'minlere farz kılmıştır. İşte bunların ifasının istenmesi "teklîfî" bir hükümdür. Ancak namazın farz olması için aranan bir takım şartlar yanında, vaktinin girmesi de gereklidir. İşte namaz vaktinin girmesi, onun farz oluşuna bir "sebep" teşkil eder. Zekâtta nisap miktarı malın üzerinden bir yıl geçmesi de zekâtın farz olmasının sebebidir.
Yine, ramazan orucunun farz olması için, bu ayın girmesi, yani ramazan hilâlinin görülmesi, orucun farz kılınışına sebep teşkil eder. Hadiste; *"Hilâli görünce orucu tutun, yine onu görünce oruca son verin"* denilmiştir.
Şart'a örnek olarak, namaz için abdesti, mirasçılık için, mûris öldüğü tarihte vârisin hayatta olmasını, namazın geçerli olması için kıbleye dönülmesini ve nikâhın sahih olması için de şahitlerin bulunmasını zikredebiliriz.
Mâni için de "öldürme" ve "dinden dönme"yi örnek verebiliriz. Bir kimse Kur'an'da belirlenen hısımlarına mirasçı olabilir. Fakat bu hısımlardan birisini öldürdüğü takdirde, öldürdüğü bu kişiye mirasçı olamaz. Böylece normalde uygulanması gereken bir hüküm, ortaya çıkan "öldürme" engeli dolayısıyla uygulanmamaktadır. Hadiste, *"Öldüren için miras hakkı yoktur"* buyurulur.[240] Yine dinden dönen kimse de Müslüman olan hısmına mirasçı olamaz. Burada normal şartlarda mirasçı olması mümkün iken, ortaya çıkan "dinden dönme" engeli yüzünden miras alamamaktadır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Müslüman gayri müslime mirasçı olamaz"*[241] *“Ayrı dinden olanlar birbirine mirasçı olamaz"*[242]
Teklîfi hüküm ile vaz'î hüküm bazan bir tek nass'ta birleşebilir. Meselâ, *"Hırsızlık yapan erkekle, hırsızlık yapan kadının yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesin"* (el-Mâide: 5/38) âyetinde hem hırsızlık suçunun cezası olan ve teklîfi nitelikte bulunan el kesme hükmü, hem de hırsızlık fiilinin bu cezanın sebebi kılınması yani vaz'î hüküm yer almıştır.
Yine; *"İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz"* (el-Mâide: 5/2) âyetinde, hem ihramdan çıktıktan sonra avlanmanın mübahlığı (teklîfi hüküm), hem de ihramdan çıkmanın avlanmanın mübah sayılmasına sebep kılındığı birlikte yer almıştır.
Şu âyetlerde ise sadece teklîfi hüküm yer almış, sebep, şart veya mânî zikredilmemiştir:
"Namazı kılınız zekâtı veriniz" (el-Bakara, 2/43).
“Ey iman edenler, akitleri yerine getiriniz" (el-Mâide, 5/1).
Şu hadiste ise yalnız vaz'î hüküm olan sebebin yer aldığı görülür:
"Allah temizlik olmaksızın namazı kabul etmez”[243]

TEKLİF

[240] İbn Mâce, Diyât, 14.
[241] Buhârî, Ferâiz, 26; Müslim, Ferâiz 1.
[242] Tirmizî, Ferâiz, 16; İbn Hanbel, II, 187, 190.
[243] Nesaî, Zekât, 48; İbn Mâce, Tahâret, 2; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:

Zor olanı istemek. Fıkıh usulü ıstılahında, Şari'in bir fiilin yapılıp yapılmamasını talep etmesi. Eğer bir şeyin yapılmasını isteyiş kesin olursa, teklifî hüküm "vacip", kesin olmazsa "mendup" olur. Bir şeyin yapılmamasını isteyiş kesin olursa, teklifî hükmün muhtevası "haram"; kesin olmazsa "mekruh" olur. Bir de tahyir'in hükmü vardır ki, bu da "mubahtır". Buna göre teklifî hükümler: **1-** Vacip, **2-** Mendup, **3-** Haram, **4-** Mekruh, **5-** Mübah olmak üzere beş kısma ayrılır.

Bu taksim fakihlerin çoğunluğuna göredir. Hanefiler ise, teklifi hükümleri yedi kısma ayırırlar: **1-** Farz, **2-** Vacip, **3-** Mendup, **4-** Haram, **5-** Tahrimen mekruh, **6-** Tenzihen mekruh, **7-** Mübah.[244]

Teklifin esasını akıl ve idrak teşkil eder; yani akıl ve idrak, teklifin temel şartıdır. Bu konuda el-Âmidî şöyle diyor: "Akıl erbabı mükellefin akıl ve kavrayış sahibi olması gerektiğinde ittifak etmiştir; çünkü teklif, bir hitaptır. Hayvan ve cansız madde gibi akıl ve idraki olmayana hitabta bulunmak muhaldır. Deli ile, temyiz kudretine sahip olmayan çocuk gibi hitabın aslını anlama potansiyeline sahip olan; fakat onun emir, nehiy, sevap ve ceza ile ilgili bulunduğunu, onu emredenin Allah olduğunu ve O'na itaat gerektiğini tafsilatıyla bilmeyen kimse de, hitabın aslını tafsilatlı olarak anlamama bakımından hayvan ve cansız madde mesabesinde olduğu için, teklife muhatab olamaz. Çünkü teklif ile kasd edilen şey, hitabın aslını anlamaya dayandığı gibi, onun tafsilatını da idrak etmeye dayanmaktadır. Temyiz kudretine sahip olan çocuğa gelince; bu, her ne kadar temyiz kudretine sahip olmayan çocuğun anlamadığı şeyleri idrak ederse de, tam akıllı kimse gibi Allah'ın varlığını, kullara hitapta bulunacağını, Allah'tan gelen buyrukları tebliğ eden gerçek Peygamberin bulunduğunu gereği kadar kavrayamaz. Oysa teklif ile kasd edilen şey, bunlara bağlıdır. Gerçi arada çok kısa bir zaman kalacak şekilde erginlik cağına yaklaşınca, onu bu andaki idraki, biraz sonra teklifi gerektiren şeyi idrakinden farklı olmayabilir; ancak akıl ve idrak birer gizli vasıf olup yavaş yavaş ortaya çıktığından ve bunları gösteren belli bir ölçü bulunmadığından Şari', bunlar için buluğ çağına girmeyi bir sınır olarak koymuş ve bu çağa ermeyenlerden teklifi kaldırmıştır. Bunun delili de, Hz. Peygamber'in (s.a.s), *"Üç kimseden kalem kaldırıldı (yani onlar tekliften muaf tutuldu); buluğa erene dek çocuktan, uyanıncaya kadar uykudakinden ve ayılıncaya kadar mecnundan"* hadisidir.[245]

Bu ifadeden şu üç husus anlaşılmaktadır:

1- Teklifin direği akıldır; çünkü teklif Allah'ın hitabıdır. Buna da ancak aklıyla idrak eden kimse muhatap olabilir.

2- Akıl yavaş yavaş gelişmekte, çocukluktan itibaren olgunlaşma seyrine devam etmektedir. O, teklif haddine ancak gelişmesini tamamladıktan sonra ulaşmaktadır.

3- Aklın yavaş yavaş gelişmesi gözle görülmeyen bir husustur; çünkü o, bir zaman süreci içerisinde adım adım kemâl noktasına ulaşmaktadır. Elbette bu noktayı gösteren maddi bir ölçünün bulunması gerekir. O da buluğ çağıdır. İşte bu çağ, aklın noksanlık ve kemali arasındaki sınırı teşkil etmektedir. Kişi bu çağa ulaşınca ona teklif terettüb etmektedir.

Hatıra gelebilir ki mecnun (deli) ve mümeyyiz olmayan çocuğun temyiz kudreti bulunmadığı halde, malî tekliflere muhatab olduğunu görüyoruz. Bunlar, başkasına ait bir şeyi telef ederlerse tazmin etmeleri, bir cinayet işlerlerse diyet vermeleri gerekmektedir. Fakihlerin cumhuruna göre bunların, mallarından zekât vermeleri gerekir. Meyve ve tahıl gibi toprak ürünleri için öşür vermeleri icap ettiğini de fakihler icma ile kabul etmişlerdir. İşte bunlar birer tekliftir. Bu durumda onların tekliften muaf tutuldukları nasıl düşünülebilir?

Buna, usul bilginleri şöyle cevap verirler: Her ne kadar deli ve mümeyyiz olmayan çocuk, temyiz kudretleri bulunmadığı için teklifi hükümlere muhatap değil iseler de, onlar da insandırlar ve bu insanlık kendileri için bir kısım haklar sağlamış ve bu hakları taşıyacak bir zimmet tanımıştır. Meselâ, onların mülkiyet hakları vardır; bu teklifler de, kendilerinin mal ve mülkiyetleriyle ilgili vecibelerdir.

Bundan anlaşılıyor ki, deli ile mümeyyiz olmayan çocuk, insan olmaları hasebiyle bir kısım haklara ve bu yüzden bir kısım da vecîbelere sahiptirler. Bu konunun daha iyi anlaşılması için sırf insanlık icabı olarak sâbit bulunan ehliyet ile aklın eseri olarak sâbit bulunan ehliyet konusu da incelenmelidir.[246]

Teklif konusu her ne kadar doğrudan doğruya fıkıh usulünü ilgilendiren bir mesele ise de kelam ilminin de incelediği konular arasına girmiş ve insanın fiillerinin bir parçası sayılmıştır. Kelam mezheplerin değişik teklif anlayışları vardır. Biz burada kelâmcıların teklifi nasıl tarif ettiklerine temas ederek mezhepler arasında sadece muturidiliğin görüşü ile yetineceğiz:

Seyyid Şerif Cürcanî'ye göre, teklif, muhataba külfet yüklemektir.[247] el-Bağdadî'ye göre teklif külfetten (güçlük, zorluk, zahmet) alınmıştır. Bu da yorgunluk ve meşakkattir. Şeriatta emre ve neyhe ıtla kolunmuştur. O halde teklif hitabın emir ve nehiy olarak muhataba yönelmesidir.[248]

---

[244] Muhammed Şakir Garbal, el-Mevsûâtü'l-Arabiyye el-Müyessere, teklif maddesi; Muhammed Ebû Zehra, İslâm Hukuk Metodolojisi, terc. Prof. Dr. Abdülkadir Şener, Ankara, 1973, 42.

[245] Buharî, Hudûd, 22, Talak, 11; el-Âmidî, el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkâm, I, 199, 200.

[246] Prof. Dr. Abdülkadir Şener, a.g.e., 320-321.

[247] Ta'rifât, 58.

[248] Usulü'd-Din, İstanbul, 1928, s. 270.

Maturidî'nin teklif anlayışına gelince, şöyle özetlemek mümkündür: Teklif, ancak vukuu kudret dahilinde olana bağlıdır ve bu şekilde bir emrin ifadesi olur. Teklif yerine getirilirse, mükafatı gerektirir; yerine getirilmezse, cezayı davet eder. Fakat teklifin bu tarzda icraya konması insanın irade ve gücü ile olur.[249]
Matüridî kelâm okulunda önemli olan, teklifin insanın irade ve gücüyle ilgili oluşudur. Eğer insan fizik anlamda sakat ise bu insanın fizik yönünden istitaa'ya, güce sahip olmadığı ortadadır. Dolayısıyla böyle insana teklif akıl haricidir. Her yönden sağlam olan insanın teklife muhatab olması ve bu teklife göre fiillerini yapması insanın iradesi ile ilgilidir. Bu takdirde insan, fiillerinin nitelik kazanışında sorumlu olur ve böylece teklif anlam taşır.[250]
Matüridî okulunda güç yetmeyen işte teklif kabul edilmemektedir.[251]
Bu konuda okulun dayandığı mesned *"Allah bir kimseye ancak gücü yettiği kadar teklif eder"* (Bakara, 2/286) ayetidir. Çünkü Allah hikmete uygun olanı yapar; hikmet de kendisinde güzellik, iyilik olanı düşünmeyi gerektirir.
Matüridîlikte mesele, insanın gücü ve bu gücün imkânlarının Allah'ın ezelî ve mutlak ilmince bilinmesi açısından ortaya konmaktadır.[252] İnsan teklif edilenden birini kendi gücü, meyli ve ihtiyarını kullanarak seçer.[253]
İnsanın bu tür hareketini Allah bilir. Teklifin ceza ve mükafat haline gelmesi, insana ahlâki nitelikte bir fiil olması ve neticede insanın yaptığından sorumlu olması böylece vuku' bulmaktadır.[254]
Allah'ın insanlara yapmaları mümkün olmayanı teklif etmesi ve gücü yetmeyene teklif, caiz ve mümkün değildir.[255]

EDİLLE-İ ŞER'İYYE

Şer'î deliller, şer'î hükümleri çıkarma yolları. Edille, delil kelimesinin çoğuludur. Delil de, kendisiyle, arzulanan bir amaca ulaşılan rehber, kaynak, dayanak demektir. Usûl-i Erbaa, Edille-i Erbaa da denir.
Edille-i Şer'iyye, yahut şer'î deliller, en genel anlamda İslâm hukukunun kaynaklarını teşkil eder. Diğer bir ifadeyle, edille-i şer'iyye, hüküm çıkarmada başvurulan esaslar olarak ifade edilebilir. Kavramın ortaya çıkışı Etbau't-Tâbiin devrinden sonradır. Üzerinde düşünülmesi veya kavranılmasıyla, istenilen hükme ve sonuca ulâştırân şeydir.[256] Kesin veya zannı olarak genel hüküm ifâde eder.
Genel bir sınıflama ile şerî deliller, "Sem'î" ve "aklî" olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Sem'î olanlar; Kitap, Sünnet, İcma olup bunları değişik olaylara uygulama aracı olan Kıyas da bunlara ilâve edilen ve "aklı deliller" olarak değerlendirilen diğer deliller ve bunların sıralaması hakkında farklı görüştedirler. Bu deliller, "istishâbu'l-hâl", "istihsan", "mesâlihu'l-mürsele", "örf", "sahâbe sözü" ve "İslâm'dan önceki şeriâtler" gibi delillerdir.
Edille-i Şer'iyye'nin dört ile sınırlândırılmasının gerekçeleri için şunlar söylenir: Delil, menşe itibariyle ya vahiy kaynaklıdır ya da değildir. Eğer vahiy kaynaklı ise, bu vahiy ya "metlüvv" ki bu Kur'an'dır veya "gâyr-i metlüvv" olur ki bu dâ Sünnettir.
Delilin vâhiy kaynaklı olmaması durumunda ise şu iki ihtimal söz konusudur: Bu delil, bir asırdaki bütün müctehidlerin ortak görüşü ise "icmâ", her müctehidin ferdî görüşü ise "kıyas" adını alır.[257]
Aslındâ, Kur'ân ve sünneti aslı ve sâbit kaynaklar olarak; bu ikisi dışında kalan diğer bütün delilleri ise Kur'an ve sünneti yorumlama ve uygulama metodu ve vasıtası olarak değerlendirmek mümkündür. Kitap, sünnet, icma, kıyas "aslı deliller", istihsan, istislah, istishab, örf, sahâbî sözü, geçmiş şerîatler "fer'î" delillerdir.[258]

1) Kitap

Kitap, İslâm hukuk literatüründe "Kur'an" yerine kullanılan bir terimdir. Kur'ân ise, lügatte, okumak anlamında olup, ıstılahta Hz. peygamber (s.a.s.)'e inen, mushaflarda yazılı olan ve en ufak bir şüphe olmaksızın mütevâtir olarak nakledilen, Cenâb-ı Allah'ın sözü (kelâmullah) anlamında kullanılır.[259]
Kur'ân Allah'ın kitabı ve apaçık vahyidir. Tedricî olarak indirilmiştir. Bir harfini bile inkâr küfürdür. Kur'ân'ı en iyi bilen Rasûlullah; sonra ashâbıdır. Kur'an, İslâm teşrîinin (yasama) temelini teşkil eder. Kur'ân'da dinî hukuk sisteminin (şerîat) esasları açıklanmış; inanç, ibadet ve hukuk konuları genel hatları itibariyle belirtilmiştir.[260] Bu itibarla, Kur'an, İslâm teşrîinin "aslı kaynağı", diğer bir deyişle yegâne değişmez kaynağı olarak kabul edilir. Rasûlullah Vedâ Haccında şöyle buyurmuştur: "Sizlere iki şey bırakıyorum: Allah'ın kitabı ve Rasûlünün sünneti. Bunlara sarıldığınız müddetçe dalâlete düşmezsiniz." Kur'ân, hükümleri genel çizgileriyle belirtir; pek

---

[249] el-Beyadî, İşaratü'l-Merâm, Kahire, 1368, 250.
[250] Prof. Dr. Şerafettin Gölcük, Kelâm, Konya 1988, 222.
[251] Ebû Mansur el-Matüridî, Kitabü't-Tevhid, Beyrut 1970, 266.
[252] el-Beyadî, a.g.e., 250.
[253] Matüridî, a.g.e., 266.
[254] Prof. Dr. Şerafettin Gölcük ve Doç. Dr. S. Toprak, Kelâm, 222.
[255] Nurettin es-Sabunî, el-Bidâye fi Usuli'd-Dîn, Tah. Bekir Topaloğlu, Dimaşk 1979, 118; Ahmed Yaşar, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[256] Hayreddin Karaman, Fıkıh Usûlü, 42.
[257] Büyük Haydar Efendi, Usûl-i Fıkıh Dersleri, 20.
[258] Sava Paşa, İslâm Hukuk Nazariyesi, 11, 47-51.
[259] Molla Hüsrev, Mir'at, 16-17.
[260] Şâtibî, el-Muvâfakat, IV, 92.

az konu dışında bunların detayına inmez. Nitekim, Kur'ân'da, keyfiyet ve detayı belirtilmeksizin namaz kılmak ve oruç tutmak emredilmiş; bunların nasıl yapılacağım ise, Hz. Peygamber, sözlü ve fiilî olarak açıklamıştır. Aynı şekilde, Kur'ân akitlerin yerine getirilmesini emretmiş, alım-satımın helâl, ribânın haram olduğunu belirtmiş, fakat hangi akitlerin sahih, hangilerinin bâtıl ya da fâsit olduğunu açıklamamıştır. Bu ayırımın temel ölçülerinin belirlenmesini de ilk planda sünnet yüklenmiştir .
Diğer taraftan, Kur'ân'da detayları ile birlikte zikredilen bazı konular da vardır; miras, karı-koca arasındaki liân'ın nasıl yapılacağı ve bazı cezaî müeyyideler bunlar arasındadır. Kur'ân'ın bu genel ifâde (icmâl) tarzının önemi, özellikle muâmelât hukuku alanında ortaya çıkmaktadır. Bu tarz, mücmel nassların değişik şekillerde anlaşılıp uygulanmasına imkân vermekte ve böylece değişik zamanlardaki maslahatlara ayak uydurmasına ve genel amaç ve prensiplerden ayrılmaksızın onların gereklerine göre hüküm verilebilmesine yardım etmektedir. Meselâ, Kur'ân'da, özel bir şekil belirtilmeksizin "şûrâ"dan bahsedilmektedir. Genel bir şekilde ifade edilen bu şûra, istibdâd ve baskının bulunmadığı, halk içerisinde belli ölçüde bilgi ve kanaat sahibi olanların görüşlerine saygı duyulup başvurulduğu bir yönetim biçimini kapsamaktadır.
Bütün bunlara rağmen, Kur'ân nasslarının bu genel ifade tarzının, bazı noktalarda sünnetle açıklanmasına ihtiyaç vardır. Bu sebeple, Kur'ân'da pekçok yerde, sünnet'e atıfta bulunulmuştur,
"Allah'a ve Rasûl'e itâat edin" (Al-u İmrân, 3/32);
"Peygamber size neyi vermişse onu alın, neyi yasaklamışsa ondan kaçının" (el-Haşr, 59/7)
"Ey inananlar, Allah'a itâat edin, Peygamber'e ve Ulû'l-Emr'e itâat edin. Bir şeyde anlaşamazsanız onu Allah'a ve Peygamber'ine arzedin. Bu en iyi ve netice itibariyle en güzeldir" (en-Nisâ, 4/59).
Kur'ân'ın delîl olması demek, Kur'ân'ın hakkıyla bilinmesi demektir. Kur'ân ilmine sahip olmadan, Arapça'ya vâkıf olmadan, sünnete başvurmadan, ilim ehli olmayanlar için fıkhı manada değil, ahlâkı manada okunan bir kitap olabilir. İmam Câfer-i Sâdık bu konuda şöyle demiştir: "Kur'ân'ın bir kısmını diğeriyle çarpıştırdılar. Nasih zannederek mensuhu delil gösterdiler. Amm zannederek hâs ile delil getirdiler. Âyetin te'vîlini delil göstererek sünnetin onu te'vil şeklini terkettiler. Sözün başını ve sonunu düşünmediler. Onu kaynak edinip yollarını bilemediler. Ehlinden almadılar, böylece saptılar ve saptırdılar"[261]
Kur'ân'ın bütün âyetlerinin sübutu kat'idir. Ancak, ifade ettikleri mana ve kavrama delâletleri her zaman kat'i olmaz. Bu bir kısım âyetlerin delâlet bakımından zannı olması farklı mezheplerin farklı görüşler ortaya koymasına yol açmıştır. Şer'i hükümlerin kaynakları kitap, sünnet, icmâ, kıyas olunca mukallidin ilmi, târifin dışında kalmaktadır. Çünkü müctehidin kavli her ne kadar mukâllid için delil olsa da, delillerin kendisi değildir.[262]
Kur'ân-ı Kerîm'e "vahy-i metlüvv" da denilir. Kur'ân'ın fıkıhta delil olarak kullanılmasında, onun lâfzı kanunlarının bilinmesi gerekir. Lâfızlar, manaya delâletleri itibariyle hâss, âmm, müşterek ve müevvel kısımlarına ayrılır ve bunlardan her biri özel bir hüküm için kullanılır. Lâfızlar, delâlet ettikleri mânâya zâhir, hâss, müfesser, muhkem olarak açık bir tarzda delâlet ederler. Kapalı tarzda delâletlerinde ise hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih diye kısımlara ayrılırlar. Ayrıca delâlet ettikleri manada veya başka bir münâsebetle olan mânâda açık veya kapalı kullanılmaları itibariyle hakîkat, mecâz, sarih, kinâye kısımlarına ayrılırlar. Yine ne gibi manalara delâlet ettikleri ve hangi maksatlarla söylenilmiş olduklarına işitenlerin vukufları itibariyle "Dal bi'l ibâre", "Dal bi'l-işâre", "Dal bi'd-delâle", "dal bi'l-iktizâ" diye ayrılırlar.
Kur'ân hükümleri de birkaç kısma ayrılmaktadır: Akîde, (itikâdı hükümler), ahlâk (ahlâkı hükümler) ve mükelleflerin söz ve işleriyle ilgili hükümleri "ibadetler" ve "muâmeleler" diye iki grupta ele alır. Kur'ân'da hükümler ya küllî, ya da icmâlî olarak açıklanmıştır. Bütün hükümlerin özelliği, îman ile içiçe geçmiş olmasıdır. Kur'ân hem yasa koyar, hem hidâyete erdirir, hem irşâd eder, hem öğüt verir. Yalnızca bir kanun kitabı değildir. Üslûbu mu'cizdir. Konular defalarca tekrarlanmıştır ve âyetler hüküm koyarken iman ve ahlâktan ayrı değildir.
Kur'ân'ın âhkâm âyetleri daha ziyade Medenî sûrelerde yer almaktadır. Âyetlerden hüküm çıkarılırken müctehidler arasında meydana gelen ihtilâf, mücmel ifadeleri tefsirden ve bir kısım lâfızların delâletlerini ele alma metodundan doğmaktadır.
Rasûlullah vefât ettiğinde Kur'ân âyetleri vahiy kâtiplerinin ellerinde bulunan sahifelerde ve ashâbın hafızalarındaydı. Hz. Ebû Bekir Kur'ân âyetlerini toplattırdı ve bir Mushaf haline getirdi. Hz. Osman bu Mushaf'tan Kur'ân nüshaları çoğalttı ve bütün merkezlere gönderdi. Sahâbe, Kur'ân âyetlerini hem ezberler, hem anlar, hem de amel ederdi. Bir âyetle amel etmeden başka âyete geçmeyenler vardı. Sahâbe nesli Kur'an'ı en iyi bilen nesil olup, bildikleriyle amel eden, bilmedikleri ile ilgili olarak da susan insanlardı. Tâbiin devrinden sonra ise her asırda Kur'ân tefsiri o asırdaki ilmî-dinî hareketten etkilendi. Âyetlerin tefsirinde ictihad farklılıkları açıkça ortaya çıktı.

2) Sünnet

Sünnet, Arap dilinde iyi olsun kötü olsun gidilen veya benimsenen yol anlamına gelir. Istılahta ise, Hz. Peygamber'in Kur'ân dışındaki söz, fiil ve takriri anlamında kullanılır. Hz. Peygamber mü'minler için her alanda

---

[261] Suphi es-Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, Çev.: İ. Sarmış, İstanbul 1981, 176.
[262] İbn Abidin, Reddü'l-muhtâr Haşiyesi Terc: Ahmed Davudoğlu, İstânbul, 1982, I, 35.

bağlayıcıdır: *"Peygambere itâat eden, Allah'a itâat etmiş olur"* (en-Nisâ: 4/80). Hz. Peygamber mü'minler için ahlâken veya hukuken en güzel ve vazgeçilmez tek örnektir.
Hadis olarak da adlandırılan sünnet, Hz. Peygamber'in çeşitli vesilelerle söylediği sözlerdir. Meselâ: *"Zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek yoktur"*[263] ve *"Ameller niyetlere göredir"*[264] hadisleri böyledir.
Fiilî sünnet ise, Hz. Peygamber'in şekil ve şartlar ile namaz ve hacc ibadetlerinin yerine getirilmesi, muhâkeme usûlü alanında bir ahit ve yemin ile hüküm vermesi gibi işlerdir. Hz. Peygamber, *"Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılın"* buyurarak[265] yol göstermiştir.
Takriri sünnet, Hz. Peygamber'in sahâbenin yaptığı bazı işlere olumlu ya da olumsuz bir müdahalede bulunmaması veya o işi tasvip ettiğini belirtmesidir.[266] Su bulamadığından teyemmümle namaz kılan bir sahâbînin namazdan sonra su bulduğu halde namazı iâde etmemesin Rasûlullah'ın tasvibi gibi.
Sünnet, Kur'ân'ın mücmelini beyân etmesi, müşkilini açıklaması, mutlakını kayıtlaması ve onda olmayan bazı hükümleri belirtmesi açısından Kur'ân'dan sonra ikinci teşrî' kaynağı olarak yer alır. Sünnet, Kur'ân'da olmayan bazı hükümleri getirmesiyle de, bir yönden müstakil bir teşrî' kaynağıdır. Kur'ân'ın çizdiği genel çerçeve ve ilkelerin dışına çıkmadan onun açıklayıcısı olması bakımından da Kur'ân'a tâbi sayılır. Her iki yönüyle de sünnetin hüccet olması, bazı âlimler tarafından dinî bir zaruret olarak ifade edilmiştir. Ancak hemen belirtelim ki, yasamaya kaynak teşkil edebilecek sünnet, belirli şartları taşıyan sahih sünnettir. Sünnet Kur'ân'a nisbetle ikinci derecede bir teşrî' kaynağı olmakla beraber, sünnete başvurmadan Kur'ân'ı anlamak pek mümkün gözükmemektedir.
İmam Şâfii sünneti üç grupta ele alır. Birincisi, Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği bir hususu benzer bir ifadeyle Hz. Peygamber'in de belirtmesi; ikincisi, Allah'ın çok kısa ve özlü bir şekilde bildirdiği bir âyetle neyin kastedildiğini Hz. Peygamber'in açıklamasıdır. Bu iki çeşit sünnet hakkında İslâm hukukçuları arasında ihtilâf yoktur. Üçüncüsü ise, hakkında Kur'ân'da hiçbir hüküm bulunmayan bir konuyu Hz. Peygamber'in uygulamaya koymasıdır. Bu sünnet çeşidi hakkında genelde iki görüş mevcuttur. Bir kısım müctehid Hz. Peygamber'in bağımsız bir yasama yetkisine sahip olduğunu, dolayısıyla Kur'ân'da sözkonusu edilmeyen konularda hüküm koyabileceğini ileri sürmüşler; bir kısmı da Hz. Peygamber'e böyle bir yetki vermeyip onun tatbiki olan herşeyin Kur'ân'da bir aslı bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.[267] Sünnet, Kur'ân'ın tefsiridir. "Namazı kılın" buyruğunu sünnet olmadan anlamak ve tatbik etmek mümkün değildir. Rasûlullah namazı nasıl kılmışsa, müslümanlar da ona uyarak kılmışlardır.[268]
Sünnetin hadisle aynı manada kullanılabilir. Hadisler, birtakım kısımlara ayrılır. Sahih hadisler, bütün ümmet için bağlayıcıdır, hüküm kaynağıdır. Bunlar reddedilemezler. Nur sûresinin altmışüçüncü âyeti bunu bize bildirmektedir:
"Öyle değil. Rabbine andolsun ki, onlar aralarında kimi oraya, kimi buraya çekiştirip durdukları şeylerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden yürekleri hiç sıkıntı duymadan tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça îman etmiş olmazlar" (en-Nisa: 4/65).
Kur'ân'ın bütün delilleri, Rasûlullah'ın bütün hükümleri, emir ve nehiyleri eştir.[269]
Sünnet kaynak olmasaydı, meselâ "Kur'âniyyun" fırkası gibi sadece Kur'ân kaynak alınsaydı, onların yaptığı gibi İsra sûresinin 78. âyetine istinaden günde iki rekât namaz kılınması gerekecekti. Oysa bu, küfürdür.[270] Zahiri mezhebinin en büyük müctehidi İbn Hazm, sünnet hakkında *"O, kendi hevasından söylemez. O, ancak kendisine gönderilen bir vahiydir"* (en-Necm, 53/3-4) âyetini zikrettikten sonra şöyle der: "Buna göre Allah'ın peygamberine göndermiş olduğu vahyi ikiye ayırabiliriz: Vahy-i Metlüvv (tilâvet edilen vahiy) ki, bu, icazkâr bir üslûba sahip olan kitab (Kur'ân)dır. Vahy-i Mervi (rivâyet olunan vahiy) ki, bu, icazkâr üslûba sahip olmadığı gibi metlüvv de değildir. Menkul olduğu halde kitap halinde rivâyet edilmemiştir. Fakat makru' (okunmuş)dur. Yani bu Peygamber'den vârid olan haber olup Allahu Teâlâ'nın muradını açıklayıcı mâhiyettedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu hususta şöyle buyurulmuştur: *"... Tâ ki insanlara kendilerine indirileni açıkça anlatasın."* Buna göre Allahu Teâlâ nasıl vahyin birinci kısmını teşkil eden Kur'ân'a itâât etmemizi emretmişse, vahyin bu ikinci kısmına da itâat etmemizi emretmiştir. Bunlar arasında hiçbir fark yoktur"[271]
Cumhur ulemâ sika râvinin rivâyet ettiği ahad haberin hüccet olduğunu ve onunla amel etmek gerektiğini söylemiştir. Hadislerin çoğu hasen lizâtihidir ve onu kabul etmek kaçınılmazdır. Zayıf hadis ise kesinlikle kaynak olamamaktadır.
Sünnet derken, bunun, fıkıhta hadislerin kısımlara ayrılarak hükümlerin çıkarıldığı bir kaynak olması anlaşılır. Yani râvîlere göre mütevâtir, meşhur, ahad diye ayrılan ve ahad hadislerin de sahih, hasen, zayıf diye kısımlara ayrılması hâdisesinde de ihtilâf olup, bu konu mezheplerin ayrılmasında bir başka ihtilâf noktasıdır.

---

[263] İbn Mâce, Ahkâm, 13.
[264] Buhâri, Bedu'l-Vahy, I.
[265] Buhâri, Ezan 18, Edeb, 27.
[266] Abdulvahhab Hallaf, İslâm Hukuk Felsefesi, Çev: Hüseyin Atay, 181-182.
[267] Şafii, Risale, s.91-92.
[268] Ahmed b. Hanbel, V, 53.
[269] Şâtibî, el-Muvâfakat, I, 14.
[270] İbn Hazm, el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm, II, 80.
[271] Muhammed Ebû Zehra, İslâm 'da Fıkhı Mezhepler Tarihi, Çev: Abdulkadir Şener, Ankara 1969, s.83.

Mütevâtir sünnetler, "Bana yalan yere bir şeyi isnad eden ateşte oturacağı yere hazırlansın" hadisi gibi, büyük bir cemaatçe işitilen ve her asırda binlerce zevât tarafından rivâyet edilegelen yalan üzerine ittifak mümkün olmayan rivâyetlerdir. Namaz rek'atlarına dâir haberler bu nevidendir. Bunlar asl'dır.
Meşhur sünnetler, Rasûlullah'tan birkaç zatın rivâyet ettiği, ikinci ve üçüncü hicrî asırlardan beri tevâtüren nakledilen haberlerdir. "Ameller niyetlere göredir" gibi. Bunları reddetmek fâsıklıktır.
Haber-i ahad, bir zatın diğerinden veya bir cemaatten, bir cemaatin bir râviden rivâyet ettiği sünnettir. Tevâtür derecesinde olmayan râvilerin, iki üç zatın naklettiği sünnet de böyledir. Bunun inkârı bid'at'tır.
Mezheplerin sünnet târifinde farklılıklar vardır:
Hanefi mezhebi müctehidlerinden es-Serahsı şöyle der: "Bize göre sünnetten murad hukukî açıdan Hz. Peygamber ve ondan sonra sahâbenin yaptıklarıdır"[272] İmam Şâfii ise, (ö.204/819) sünneti yalnızca Hz. Peygamber'in sünneti olarak alır. Sahâbenin sünneti, Hz. Peygamber'in itikad, ibadet, ahkâm esaslarıyla ilgili olarak Kur'ân dışındaki söz, hareket, davranışları, takrirleri, tasdikleri, örfleri, va'zettiği esaslar, koyduğu ilkelerdir. Sahâbe ve Tâbim, herhangi bir konuda tatbik edecekleri şeyde "Hz. Peygamber nasıl yaptı?" diye sormuşlardır. Sünnet anlayışı, üçüncü halife Hz. Osman zamanında fitnelerin çıkmasıyla değişime uğradı, bid'atler dine karıştı; sünnetten uzaklaşıldı. Tâbimin büyük âlimleri Kur'ân'da geçen[273] 'hikmet' kavramını 'sünnet' şeklinde anlamışlardır. İmam Şâfii de bu görüştedir. Kendisine kitapla birlikte onun bir benzerinin verildiğini söyleyen Hz. Peygamber'in[274] sünneti böylece zikr, hikmet, misl olmaktadır. Rivâyetlere göre Cebrail (a.s.) vahyi getirirken, onun açıklamasını (sünneti) de getirdi.[275] Hem Kur'an'ı hem de sünneti indiriyor, Hz. Peygamber'e öğretiyordu. Sünnet, İslâm toplumunun ve islâm devletinin oluşmasında âmil olan en mühim faktördü. Sahâbe, bu sünneti, gelecek nesillere kalması için aktardı ve "hadis" bir bakıma böyle doğdu. Ancak ashâb hadis rivâyetinde çok titiz davranmasına karşılık, tedvin asrında sapık akımlar ve İslâm düşmanlârı hâdis uydurdular. İhtilâflı meselelerde kendi görüşlerini destekler mâhiyette hadis uyduruldu. İbn Haldun, Ebû Hanife'nin sıhhati kesin kabul ettiği hadis sayısının 17 olduğunu yazmıştır. Hadis ehli bu durum karşısında hadis tenkidine yöneldi ve hadis usûlu geliştirildi. Ehli sünnet, Şia'nın Hz. Ali hakkındaki rivâyetlerini cerh edip sahih kabul etmezken Abdullah b. Mes'ud'un rivâyetlerini esas almış, Şia da ehl-i beyt hakkındaki rivâyetlerde taassuba düşmüştür.
Cerh ve ta'dil ilminde bu yüzden fıkıhçılardan ayrı yöntemler meydana gelmiş, hükümlerin fer'î olanlarında bu açığa çıkmıştır. Katâde, İbn İshak'ı överken. Nesaî onun kuvvetli olmadığını; Dârekutnî ise onun sözüyle delil getirilemeyeceğini söyler. İmam Mâlik de aynı şahsın yalancı olduğuna şehâdet eder. Öte yandan ikinci yüzyılda ehli hadis okulu ile ehli rey okulu arasında şiddetli münâkaşalar oldu.[276]
Ebû Hanife ile İmam Mâlik, kesin bir delile aykırı olmayan haber-i vâhidi delil olarak kullanırken; Şâfii, sıhhat şartlarını taşıyan haber-i vâhidi kabul eder. Hanefilere göre bu haberler şâz'dır, reddedilmesi gerekir.
İmam Şâfii, sünnetin ancak sünnetle neshini câiz bulur.[277] Gazzâlî, Kur'ân ile sünnetin, sünnetle de Kur'ân'ın neshini kabul eder. "Her ikisi de vahiydir, dolayısıyla birbirlerini neshedebilirler" der.[278]
Cumhur ise, Kitab; Kitab'ı ve sünneti; sünnet sünneti ve mütevâtir sünnet kitabı nesheder görüşündedir. Hadisler tâbiîn devrinde toplanmış ve yazılmış, daha sonraları fıkıh kitaplarındaki bölüm adlarına göre tertip ve tasnif edilmiş, İmam Mâlik Muvatta'ını, Ahmed b. Hanbel Müsned'i yazmış, Kütüb-i Sitte adı verilen hadis mecmuâları ortaya çıkmıştır.

3) İcmâ'

İcmâ' lügatte, bir işe azmetme ve bir konuda görüş birliği etme gibi anlamlara gelir. Istılahta ise, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra bir asırdaki müctehidlerin, herhangi bir şer'î hüküm üzerinde görüş birliği etmeleri anlamında kullanılmaktadır. Bu itibarla, halk tabakasının, şer'î bir konudaki ittifak ya da ihtilâfları mûteber değildir.[279]
İcmâ', İslâm hukukçularının çoğunluğu tarafından belli bir asır ile sınırlı olmayan bir müessese ve Kur'ân ve sünnetten sonra gelen üçüncü bir teşrı kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu hususa delil olarak çoğunlukla zikredilen âyet, *"Kendisine doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı gelir ve mü'minlerin yolundan başka bir yola uyarsa, onu döndüğü yolda bırakırız. Ve cehenneme sokarız. Ne kötü bir gidiş yeridir orası"* (en-Nisâ, 4/115) meâlindeki âyet; çoğunlukla kullanılan hadis de, *"Ümmetim yanlış yolda (dalâlet) birleşmez"*[280] meâlindeki hadistir.

---

[272] Usûlu's-Serahsı, I, 113.
[273] el-Bakara, 2/151, 231; Âlu İmrân, 3/164; en-Nisâ, 4/113; Cumâ, 62/2; Ahzâb, 33/34.
[274] Müsned, IV, 134.
[275] Câmiu'l-Beyâni'l-İlim, II, 34.
[276] Geniş bilgi için bk. Şâtibî, el-Muvafakat; Gazalı, el-Mustasfa; İbn Kayyım, İ'lâmu'l-Muvakkıîn.
[277] er-Risâle, 89.
[278] el-Mustasfa, Bulak 1 322, 1, s.124.
[279] Mehmet Şener, İslâm Hukukunda Örf, s.34-35.
[280] İbn Mâce, Fiten: 18.

İcmâ herhangi bir konuda gerçekleşmişse bu icmâ'ın o konudaki bir delile dayanması gerekir. İslâm hukukçularının, şer'î bir dayanak olmaksızın keyfî bir şekilde bir konu üzerinde görüş birliğine varmaları düşünülemez. Bu sebepledir ki, sonraki İslâm hukukçuları, bir konudaki icmâ'ı öğrenmek istediklerinde, o icmâ'ın delilini değil, böyle bir icmâ'ın var olup olmadığını, eğer varsa sahih bir şekilde nakledilip nakledilmediğini araştırırlar. Diğer bir ifadeyle, icmâ'ın şer'î bir delile dayanması gerekli olmakla beraber, bu delilin icmâ' ile birlikte nakledilmesi ve bilinmesi, icmâ'ın mûteberlik şartı değildir.
İcmâ', sözlü ve sukûtî olmak üzere iki çeşittir. Sözlü icmâ' bir asırda yaşayan bütün müctehidlerin, bir konuda açık ve sarih bir şekilde görüş birliği etmeleriyle meydana gelir. Sukûtî icmâ ise, bir müctehidin bir konuda görüş beyân edip, diğerlerinin, bundan haberdar olmalarına rağmen başka bir görüş ileri sürmemeleri durumunda meydana gelir.
Sözlü icmâ', İslâm hukukçularının çoğunluğu tarafından delil olarak kabul edilmekle beraber, sukûtî icmâ'ın delil oluşu ihtilâflıdır.[281] Sonuç olarak söylemek gerekirse; icmâ'ın, kolektif bir ictihad olarak değerlendirilmesi mümkün ise de, İslâm hukukçuları genelde "ictihad, ictihadı nakzetmez" prensibini icmâ'a da uygulamaya pek yanaşmamışlardır. Başka bir deyişle, herhangi bir konuda icmâ'a varsa, aynı konuda ikinci bir icmâ'a imkân tanımamışlardır. Bununla birlikte, Sahâbe icmâ'ının da hemen tamamını teşkil eden ibadet yönü ağır basan dinî meselelerde bu görüş kabul edilse bile, özellikle muâmelât hukuku sahasında ikinci bir icmâ'a imkân tanıması, gelişen şartlara uyum sağlama ve kamu yararını temin etme açılarından yararlı gözükmektedir. Her asırda, çok az konuda ittifak edildiği malumdur. Molla Hüsrev, "Bir asırda müctehid olan bütün fukahânın ittifakı esastır" der. Bu durumda olanların biri dahi o meseleye muhâlefet etse icmâ' oluşmuş sayılmaz.[282]
İcmâ', naklî ve tabii bir kaynaktır. Rasûlullah'ın vefâtından sonra ümmet, işlerini Kur'ân'ın koyduğu kurala göre "şûrâ ile" yürüttü, dalâlet üzerinde olmadılar. İcmâ', sarih, sukûtî ve iki görüşün varolması durumunda bir üçüncüsünün doğması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Sarih icmâ' bağlayıcıdır; amel etmek, hükmünü icrâ etmek zorunludur. Sukûtî icmâ'da bağlayıcılık kesin değildir. Üçüncü icmâ' şekli câiz değildir.
İcmâ'ı huccet sayan fukahâ, icmâ'ın kendisi konusunda aynı görüşe sahip değildir. Mâlikîler icmâ'ın sadece Medine fukahâsına âit olduğunu, Şâfiiler İslâm âlemindeki bütün âlimlerin ittifakını; Hanbeli ve Hanefiler de sukûtî icmâ'ı kabul etmektedirler. İbrahim b. Yesar en-Nazzâm (ö.331) icmâ'ın huccet olmasını reddeder. Üzerinde icmâ' edilen hüküm kâfi bir delile dayanırsa, delilin kendisi huccet olur, kapalı ve zannı bir delile dayanırsa, insanların değişik görüşlere sahip olmaları sebebiyle icmâ' gerçekleşmez demiştir.[283]
Câferiler de, icmâ'ı ancak toplananlar arasında bir masum İmam bulunmasıyla kabul ederler, diğer icmâ'ları reddederler.

4) Kıyas

Kıyas, lügatte birşeyi ölçmek, takdir etmek, karşılaştırmak ve iki şey arasındaki benzerlikleri tesbit etmek anlamlarında kullanılır. Istılahta ise, her ikisinde de hükme esas teşkil eden illet aynı olduğu için, hakkında nass bulunmayan bir olayın hükmünü, hakkında nass bulunan bir olayın hükmüne eşit kılmaktır. Kur'ân'da, *"Halbuki o haberi Rasûl'e ve kendilerinden olan Ulû'l-Emr'e arzetselerdi, onlardan hüküm çıkarabilenler, işin aslını anlar ve bilirlerdi"* (en-Nisâ, 4/83) buyurulur.
Şer'î delillerin dördüncüsü sayılan kıyas; kitap, sünnet, ve icmâ' gibi kesin bilgi ifade etmeyip tecviz edici bir mâhiyete sahiptir. Diğer bir ifadeyle kıyas, zan bildirir ve yeni bir hüküm ortaya koymayıp, diğer üç delilden biriyle sâbit olan ve delili gizli bulunan bir hükmü ortaya çıkarır.[284] İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, kıyas ile amel etmek aklen ve şer'an câizdir. Meşhur Muaz hadisin'de, Yemen'e vali tâyin edilen Muaz'a ne ile hükmedeceğini soran Peygamber'e Kitap, Sünnet, İctihad ile demesi ve Rasûlullah'ın onu övmesi kıyasa dâir en önemli belgedir.[285]
Şafii, kıyas ile ictihadı aynı mânâdâ kullanır.[286] Re'y ile kıyası aynı mânâda kullanmaz. Kıyasın, bir delil olmaktan çok, bir metod, diğer bir deyişle, yorum ve uygulama vasıtası olarak değerlendirilmesi mümkün gözükmektedir. Nitekim, bu husus, kıyasın meşru olduğunu göstermek için dayanılan şu aklı gerçekte açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır; Kur'ân ve sünnetin nassları sınırlı ve sonludur. Halbuki, meydana gelen ve gelecek olan olaylar sonsuzdur. Sonlu ile sonsuza cevap vermek mümkün olmadığına göre, yeni çıkan olayların hükmü ancak re'y ile, ictihad yoluyla belirlenebilir ki bunun başında kıyas gelmektedir.[287]
İslâm hukukuna canlılık kazandıran da bir noktada, sâbit ve değişmez kaynaklardaki hükümlerin yorumlama vasıtalarının çokluğu ve çeşitliliği ve bunun yanında, kamu yararının ve beşeri ilişkilerin düzenlemesinde, genel doğrultudan sapmamak kaydıyla "re'y (bağımsız görüş)e" ile hüküm verebilmesidir .

---

[281] Abdülkadir Şener, Kıyas, İstihsan, Istıslah, s.29-41.
[282] Molla Hüsrev, Miratü'1-Usûl fî Şerhi Mirkatü'l-Usûl, İstanbul 1307, 1I, s. 50.
[283] Suphi es-Sâlih, a.g.e. 182.
[284] Abdülkadir Şener, a.g.e., s.67; İ. Hakkı İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, Hazırlayan: Sabri Hizmetli, s.21.
[285] Ebd Dâvûd, Akdiye, 11; Tirmizî, Ahkâm, 3 Hâris b. Amr'dan rivâyet etmişlerdir.
[286] Şâfii, Risâle, s.66.
[287] İzmirli, a.g.e., s.19.

Bu deliller dışında geliştirilen ve daha ziyade beşerî ilişkilere akıcılık ve esneklik kazandırmaya yönelik daha birçok delil vardır ki bunların başında "mesâlih-i mürsele" gelir.
Kıyas aklı bir kaynaktır. Nassı benzetme yoluyla hüküm çıkarma metodudur. Aslın hükmünü fer'e uygulamaktır. Nass vârid olan ve olmayan iki hükmün benzerliğinde, hükümde de aynı olmasını sağlamaktır. Vahiy asrında (h. 622-632) kıyas, Muâz hadisiyle sâbit olmuş, kıyası Hz. Ömer delillere katmıştır. Kıyası en çok Hanefiler kullanmış, âdeta kıyas onlarla özdeşleşmiştir. Kıyasla varılan hükümler zann-ı gâlib ifade eder.
Fıkıhta ana kural, "nass olan yerde içtihadın olmayacağı"dır. Hz. Ali, "Din, kıyasla olsaydı meshin içi dışından daha çok meshedilmeye lâyık olurdu" demiştir. Ebû Hanife, "Kıyas yapsaydım, kadın erkekten zayıf olduğundan mirasta ona iki hisse verirdim" demiştir.
Hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında son sahâbî olan Ebû't-Tufeyl Amir b. Vâsila el-Leysî el-Kinânı'nin (öl. h. 100) vefâtıyla tâbiin dönemine giren İslâm'ın ikinci asrında, İslâm devletinin sınırları Mısır'dan İran'a, Yemen'den Irak'a yayılmış ve şerîatın tedvini gerekmişti. İlk fıkıh medresesi Medine'deydi. Fıkhı hareket Medine medresesinin meşhur yedi fakihi olan Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Kasım b. Muhammed, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Harice b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah, Selman b. Yesâr ile başlamıştır.
Etbaut-tâbiîn nesli, ictihad nesli oldu. Mezhebler doğdu, halklar bu mezheblere intisap ederek dini öğrendiler. II. ve III. asırlar en parlak ilim asırları oldu. Kur'ân ve sünnetin tedvini, sahâbe fıkhının tedvini, tefsir ve hadisin tedvini, cedel ve kelâmın çıkışıyla ferdî-Sevrî, Evzaî veya cemaî mezhebler (dört mezhep) doğdu. Mezheblerin şer'i delilleri değerlendirme açıları farklıdır. Şöyle ki:
İmam Ebû Hanife (80-150) birçok ahad haberi reddetmiştir. O, ahad haberi bazı şartlarla kabul etmektedir: Nassa aykırı olmaması, Kur'ân'ın zâhir ve umûmuna, meşhur sünnete muhâlif olmaması, sahâbe ve tâbiînin ameline aykırı düşmemesi, râvinin yazısı dışında kaynağının da zikredilmiş olması, râvinin rivâyet ettiği hadise aykırı amel etmemesi...
İmam Mâlik (93-179), Medine halkının ameline mütevâtir hadis derecesinde itibar eder. İçtihad ve re'ye mecal göstermeyen sahâbenin sözlerini delil sayar. Sahâbi sözü içtihada müsâitse araştırdığı mesele ile sebep ve illete, ona ortak ve bilinen başka bir mesele arasında benzerlik ilgisini kurarak kıyasa gider.
İmam Şâfii (150-204), icmâ'ı Medine ehlinin ameliyle mukayyed saymaz, kıyasla da amel eder. Bu kıyasın Kur'ân ve Sünnet temeline dayanması gerekir. İstihsan ve mesâlih-i mürsele geçerli delil olamaz. Şâfii istihsan yapanın teşri' etmiş olacağını söyleyerek şiddetle karşı çıkar. Ancak o da başka adla istihsanı kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'e (164-241) göre kıyas en zayıf delildir.
İmam Câfer es-Sâdık'a (ö.147) göre sünnet, Hz. Ali'nin ve ehl-i beyt'in rivâyetlerini kapsar. Masum imamların söz ve fiillerini de delil alır ve sahâbe sözlerine tercih eder. Kıyası reddeder ve delil saymaz.
Rasûlullah, *"Ben en güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim"* buyurdu.[288] Yönetim işinde, ashâbıyla istişâre etti. Vahiy çağında fıkıh kaynakları kitap, sünnet, re'y içtihadı idi. Re'y ile içtihad bazan kamu yararına, bazan kıyasa göre yapıldı. Sahâbe döneminde "icmâ" dördüncü delil oldu.[289] Nasslarla çatışmayan örf ve âdet de hukukî teşri'de kullanıldı. II. asır, tâbiîn devridir. Bunlar fıkhın kaynaklarında kitab, sünnet, re'y ile içtihad ve icmâ'ı esas aldılar. Etbau't-tâbiîn ve müçtehid imamlar döneminde (III. ve IV. yüzyılda) fütuhat ve yeni gelişmeler hayatın ve toplumların değişmeleriyle fıkhı doktrinler ortaya çıktı. Çoğu zaman her tâbi kendi üstadının görüşünü delil aldı. Etbau't-tâbiîn ve içtihad çağında fıkıh çok gelişti, genişledi. İstihsan, örf, maslahat v.b. deliller çıktı. Ebû Hanife'nin delilleri Kitab, Sünnet, sahâbe fetvası, İcmâ', Kıyas, İstihsan, örf iken; İmam Mâlik'in, Kitab, Sünnet, sahâbe fetvâsı, Medine icmâ'ı, kıyas, istihsan, maslahat-ı mürsele, zerayi', örf ve âdet'di. İmam Şâfii Kitab, Sünnet, sahâbe icmâ'ı, sahâbenin ihtilâflı sözlerini ve kıyası delil olarak alırken; Hanbel, maslahat-ı mürsele, zerayi', istihsan, istihsab'ı da ekledi.
mamiyye Kitab, Sünnet, icmâ', akıl kaynaklarıyla fıkhı koydu. Ancak edille-i şer'iyye diye ortaya konan dört delilde bütün mezhepler ittifak ettiler.[290]

EDİLLE-İ ERBAA

Dört delil: Kur'ân, Sünnet, İcmâ, Kıyas.
Edille, delil kelimesinin çoğuludur. Erbaa dört demektir. "Dört delil" anlamına gelir. Bu tâbir İslam hukukunda fıkhın dayandığı dört ana kaynağı ifade eder. Bunlar; Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas'tır.

1) Kitap:

Kur'ân-ı Kerîm'dir. Hz. Muhammed'e yüce Allah katından Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla 22 yıl, 2 ay ve 22 günde nâzil olmuştur. Kur'ân, önceki semâvî kitaplar gibi yalnız inanç kitabı değil, hem inanç ve hem de insanlar arası münâsebetleri düzenleyen ve hayatı düzenleyici hükümleri kapsayan bir kitaptır. Âyetlerde şöyle buyurulur:
"Biz Kitap'ı sana her şeyi beyân için indirdik" (en-Nahl, 16/89).

---
[288] İmam Mâlik, Muvatta, 211.
[289] İbn Haldun, Mukaddime, s.375 vd.
[290] Şamil İslam Ansiklopedisi:

"Kitapta hiçbir şeyi ihmal etmedik" (el-En'âm, 6/38).
Kur'ân-ı Kerîm Hz. Muhammed'e ilk defa tefekkür ve ibadet için gittiği Hıra mağarasında, Ramazan ayının Kadir gecesinde inmeye başlamıştır. İlk inen âyetler:
"Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı alâk'tan (kan pıhtısı biçimindeki embriyodan) yarattı. Oku, Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Ki O, kalemle (yazı yazmayı) öğretendir. İnsana bilmediğini O öğretti " (el-Alâk, 96/1-5).
Son âyet ise Vedâ Haccı sırasında Zilhiccenin dokuzuncu günü inmiştir. Bu âyet de şudur:
"Bugün sizin dininizi kemâle erdirdim. Üzerinizde olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı verip ondan hoşnut oldum" (el-Mâide, 5/3).
İbn Abbâs'a göre, Bakara sûresinin 281'inci âyeti bundan daha sonra inmiştir.
Kur'ân'ın ilk inen âyetlerinde daha çok ahiretle ilgili bilgiler yeralır. İnsanlar İslâm'a alıştıktan sonra helâl ve harama dâir âyetler inmiştir. Âyetlerin çoğu ya bir soru ya da bir olay üzerine inmiştir. Buna "Esbâb-ı nüzûl (iniş sebebi)" denir. Kur'ân nâzil oldukça Hz. Peygamber, inen ayetleri vahiy kâtiplerine yazdırırdı. Hangi âyetin nereye yazılacağını söylerdi. Âyetlerin tertibinin yazılışı sırasında Vahye dayanıldığında görüş birliği vardır. Sûrelerin sıralanışının da Vahye dayandığı kuvvetli bir görüştür.

2) Sünnet:

Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleridir. *"Bir kimse uyuyarak veya unutarak namazı geçirirse, hatırlayınca kılsın"*[291] hadisi sözlü sünnetin; *"Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılın"*[292] hadisi fiili sünnetin; su bulamadığı için teyemmümle namaz kılan bir sahabenin, namazdan sonra su bulduğu halde namazını iâde etmemesi ve Hz. Peygamber'in onu tasvip etmesi takrîrî sünnetin örnekleridir. Fıkıhta Kur'ân'dan sonra ikinci ana kaynağın Sünnet olduğunda görüş birliği vardır. Sünnetin delil oluşu âyetlerle sâbittir. Bazı âyetler şunlardır:
"Peygamber size neyi verirse onu alın; size neyi yasaklarsa, ondan da uzak durun" (el-Haşr, 59/7).
"Hayır, Rabbına andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlıklarda seni hakem kılıp; verdiğin hükme, içlerinde bir sıkıntı duymadan rıza ve teslimiyet göstermedikçe iman etmiş olmazlar" (en-Nisâ, 4/65)
"Peygambere itaat eden Allah'a itaat etmiş olur" (en-Nisâ, 4/80).
"Ey iman edenler, Allah'a itâat edin, Peygamber'e ve sizden buyruk sahibi olanlara (ulû'l-emr'e) itâat edin" (en-Nisâ 4/59).
"Allah ve Rasûlü birşeye hükmettiği zaman, iman eden erkek ve kadına artık işlerinde muhayyerlik yoktur" (el-Ahzâb, 33/36).
Sünnet, Hz. Peygamber'in Rabbinden aldığı elçilik görevini tebliğinden ibarettir. Bu konuda âyette:
"Ey Peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et; eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini tebliğ etmemiş olursun" (el-Mâide, 5/67).
Kur'ân'ı Kerîm Hz. Peygamber'in vahiyle konuştuğunu haber vermektedir:
"O, kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak indirilen bir vahiy iledir" (en-Necm, âyet, 3-4).
Diğer yandan Kur'ân âyetleri, Peygamber'e iman edilmesini açıkça bildirir:
"Allah'a ve okuyup yazması olmayan (ûmmî) Peygamber'e ibâdet edin; o Peygamber de Allah'a ve O'nun sözlerine iman etmiştir ve Ona itâat edin ki hidâyete eresiniz" (el-A'raf, 158).
Sünnetin Kur'ân'ı Kerîm karşısında üç fonksiyonu vardır. Sünnet Kur'ân'ın müphem ve mücmel olan âyetlerini açıklar; umûmî hükümlerini tahsis eder; nâsih ve mensûh'u bildirir; Kur'ân'da asılları sâbit olan nasslara tamamlayıcı hükümler getirir; Kur'ân'da bulunmayan bir kısım hükümler koyar. Kur'ân'daki namaz ve zekât emirlerinin edâ şeklinin sünnetle açıklanması; karısı zinâ eden ve bunu isbat edemeyen erkeğin mulâane yoluna gitmesi halinde evliliğin sonra ereceği hükmü ile ehlî eşeklerin ve yırtıcı kuşların etinin yenmesini yasaklayan hadisler bunun örnekleridir.[293]

3) İcmâ:

Sözlük anlamı; ittifak ve görüş birliği demektir. Bir terim olarak; Hz. Peygamber'den sonraki bir çağda İslâm müctehidlerinin, bir konu üzerinde ittifak edip aynı görüşü paylaşmalarıdır. Bu târife göre icmâda şu şartların bulunması gerekir:
a) Müctehid olmayanların ittifakı, dini bir delil sayılmaz. Müctehid; delillerden dinî hükümler çıkarma yeteneğine sahip olan kimsedir.
b) Müctehidlerin ittifakı, dinî bir meselenin hükmü üzerinde ilk görüş birliği meydana geldiği zaman aranır. Daha sonra görüş değiştirmekle icmâ bozulmaz. İcmâ için müctehidlerin bir mecliste toplanması şart değildir. Bütün dünyadaki İslâm bilginleri bir meselede görüş birliği etmekle icmâ oluşturulmuş olur.
c) İcmâ, bir asırdaki bütün müctehidlerin ittifakı olduğundan, bir grup müctehidlerin ittifakı icmâ sayılmaz.

---
[291] Ebû Dâvud, Salât, II; Dârimî, Salât, 26.
[292] Buhâri, Ezan, 18, Edeb, 27, Ahad, I.
[293] Muhammed Ebû Zehra, Usulü'l Fıkh, s.113, 114.

d) Dinî yönü bulunmayan konulardaki görüş birliği icmâ sayılmaz. Zaten İslâm'da dini ilgilendirmeyen bir mesele olmaz. Dünyada meydana gelen her olayın dinî yönü vardır. Ve İslâm her konuda hüküm koymuş her meseleye çözüm getirmiştir. İşte bu şartlar yerine gelince icmâ bir delil olur. Artık müslümanların bu meseleye uymaları gerekir.
Ayette; *"Kim kendisine hidâyet belli olduktan sonra, Rasûl'e karşı gelir, mü'minlerin yolundan başka bir yola uyarsa ona döndüğü yolda bırakırız ve cehenneme sokarız"* (en-Nisâ, 4/115) buyurulur.
İcmâ'ın bir delil olduğunu ifade eden hadisler de vardır:
"Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir"[294]
"Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez"[295]
Hz. Ömer'den şöyle nakledilmiştir: "Kim cennetin ortasında olmak yani oraya girmek istiyorsa, cemaatten ayrılmasın; çünkü şeytan boş kalan kimse ile beraber olup iki kişiden uzaktır"[296]
İcmâ; sarih, sükûtî ve meselenin belli bir kısmı üzerinde görüş birliği etmek üzere üçe ayrılır. Sarih icmâ; her müctehidin icmâ konusu mesele üzerindeki görüşünü açıkça söylemiş olduğu icmâdır. Sükuti icmâ; herhangi bir asırda, ictihad yetkisi olan bir ilim adamı belli bir görüşe varır ve bunu ilân ederse ve kendisini tenkid eden çıkmazsa buna sükûti icmâ denir
İmam Şafii ve bazı bilginler bunu delil saymaz. Meselenin bir kısmı üzerinde icmâ'a gelince; meselâ miras konusunda sahâbiler, ölenin kardeşleriyle birlikte mirasa giren dedesinin üçte birden az olmamak üzere mirasçı olacağını, kimisi de mirasın tamamen dedeye kalacağını söylemiştir. Burada dedenin her iki durumda da miktarı değişmekle birlikte mirasçı olacağı konusunda görüş birliği oluşmuştur.

4) Kıyas:

Bir şeyi başka bir şeyle ölçmek, karşılaştırmak anlamına gelir. Bir terim olarak; hakkında âyet ve hadislerde bir hüküm gelmemiş olan bir meseleyi ortak özelliklerinden dolayı, hakkında hüküm gelmiş olan bir mesele ile karşılaştırmak, onun hükmünü buna da vermek demektir. Kur'ân ve hadiste bulunmayan yeni bir olay, Kur'ân ve hadisteki benzerleriyle karşılaştırılır. Aralarında ortak benzerlik olunca birinin hükmü diğerine verilir. Buna şarap örnek verilebilir. Şarap Kur'ân-ı Kerîm'de yasaklanmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde rakı, votka, şampanya, viski gibi değişik adlarda içkiler ortaya çıkmıştır. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm'de isim olarak zikredilmez. Şarabın sarhoşluk verdiği için yasaklandığı, üzerinde düşünülünce anlaşılacağı gibi, çeşitli hadisler de bunu belirtmiştir. Bu yeni içki çeşitleri de sarhoşluk verir. Bu ortak özellikten dolayı şarabın hükmü kıyas yoluyla diğerlerine şamil olur.
Kıyasın delil oluşu âyet ve hadislerle sâbittir. Ayette; *"Ey iman edenler Allah'a itâat edin, Peygamber'e itâat edin ve sizden buyruk sahiplerine itâat edin. Eğer bir şeyde çekişirseniz, Allah'a ve Peygamber'e havale edin"* (en-Nisâ, 4/59) buyurulur. Birşeyi Allah'â ve Rasulüne havale etmek, ancak Kur'ân ve Sünnetin işaret ettiği amaçları bilmekle olur. Bu da kıyas demektir.
Bazı sahâbîler, Ebû Bekir'e bey'at ederken, Peygamber (s.a.s.)'in Onu namaz için İmam olarak seçtiğini gözönüne almışlar ve hilâfeti, namaz imamlığına kıyas ederken; "Peygamber, onu din işimizde İmam tâyin etmiştir. Öyleyse biz onu, dünya işimizde niçin İmam tanımayalım"[297]
Kıyas dört rükünden meydana gelir:
a) Asl: Bu, hükmü beyan eden nass olup "hüküm kaynağı" adını da alır.
b) Fer: Bu, hakkında nass bulunmayan meseledir.
c) Hüküm: Bu, kıyas vasıtasıyla asl'dan fer'e geçmesi istenilen şeydir.
d) Ortak illet: Bu da hem asl hem fer'de bulunan bir vasıftır. Kıyasın dayanmış olduğu esası teşkil eder.
İlletle hikmet birbirinden farklıdır. Hikmet, hükme uygun bir vasıf olup, çoğu hallerde gerçekleşen mazbut ve mahdut olmayan bir şeydir. Fakihlerin büyük çoğunluğuna göre hükümler hikmete değil, illete dayanırlar.
İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre bazan kıyas nass'la çatışabilir. Bu Kur'ân ile sünnetin âmm (umûmî) ifadeleri veya haber-i vâhid olduğu zaman meydana gelir. Hanefilere göre âmm delâlet bakımından kesindir. Kıyas ise nasıl olursa olsun zannîdir. Ancak âmm herhangi bir delil ile tahsis edilirse zannı olur. Çünkü âmm, tahsis edildikten sonra şâmil olduğu fertlerden bazısına delâlet etmez. Bu yüzden Hanefiler, âmm'ın ilk tahsisten sonra artık kıyas ile de tahsis edileceğini söylerler. Meselâ; *"...Bunlardan başkası size helâl kılındı"* (en-Nisâ, 4/24) âyeti, Hz. Peygamber'in ittifakla kabul edilen *"...Kadın, erkek kardeşinin kızı ve bacısının kızı üzerine nikâh edilmez"*[298] hadisi ile tahsis edilmiştir. Bu şekilde bir defa tahsise uğrayan bir âyet, zannı bir delil ile tekrar tahsisi kabul edebilir.[299]

---

[294] Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 379.
[295] İbn Mâce, Fiten, 8.
[296] İmam,Şâfii, er-Risâle, s.474.
[297] es-Serahsı, Usûl, II, 131, 132; İbn Kayyim el-Cevziye, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, Kahire, 1325-1326, I, 253.
[298] Buharı, Nikâh, 27; Müslim, Nikâh, 37-39.
[299] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:

FARZ

Dinî sorumluluk, yapılması dinen gerekli olma, bean etme, kesme, hisseye ayırma anlamlarını ifade eder. Kur'an-ı Kerîm'de onsekiz yerde geçen kelime değişik anlamlarıyla kullanılmıştır.
"Allah'ın peygambere mikdarını belirlediği (farz), mübah kıldığı şeyde bir vebâl yoktur" (el-Ahzab, 33/38).
"Hac vakti bilinen aylardır. Her kim o aylarda haccı kendine gerekli (farz) bilip bu ibâdete başlarsa, artık kadına yaklaşması, günâh işlemesi ve kavga etmesi helâl değildir" (el-Bakara, 2/197).
"Sadakalar (zekâtlar) ancak şunlar içindir: ... Allah tarafından böyle beyan (farz) edildi" (et-Tevbe, 3/60).
" Eğer onları kendilerine el sürmeden boşar da mehir kesmiş (farz) olursanız... ' (el-Bakara, 2/236).
"Allah onu lânetledi. O da Şöyle dedi: Andolsun kullarından belirli (mefrûz) bir pay edineceğim" (en-Nisâ, 4/118).
Kur'an'da geçen farz kelimesi alâ harf-i cerri ile kullanıldığında vücûb gereklilik; lâm harf-i cerri ile kullanıldığında bazan gereklilik bazan da beyan anlamını ifade eder.[300]
Farz, Peygamber (s.a.s.)'in hadislerinde farklı anlamlarda kullanıldığı gibi vacib anlamında da kullanılmıştır. *"Ramazan ayı geldi... Allah bu ayda oruç tutmanızı size farz kılmıştır"*[301]
Bir fıkıh terimi olarak farz: Şâri' tarafından emrolunduğu kat'î delil ile sâbit olan; özürsüz, mutlak surette terkedildiğinde ceza gereken amellerdir. Özürden maksat, dinin meşrû gördüğü özürdür; meselâ yolcunun orucu terk etmesi gibi. Mutlak terketmekten maksat; bir engelden dolayı geciktirmek anlamındadır. Namazın vaktin başında kılınmaması gibi. Tariften de anlaşılacağı gibi zannî delil ile sâbit olan hükümleri Hanefî hukukçuları farzın kapsamına almamıştır. Farz, kat'i deliller ile sâbit olduğu için inkâr edildiğinde küfrü gerektirir. Şayet yorumlanarak inkâr edilirse, inkâr eden fâsık olur.
Hanefîler zannî delil ile sâbit olan hükümleri vacib olarak niteler. İmâm Şâfiî farz ile vâcibin arasını amel bakımından ayırmaz ise de itikâdı açıdan, Hanefi hukukçuları gibi değerlendirir. Bu da Hanefiler ile Şâfiiler arasındaki farz ve vâcib ayrılığının mâna, öz itibarıyla olmadığını, lafzı olduğunu gösterir. Farz; kat'ı ve ictihâdı olmak üzere ikiye ayrılır. Kat'î farz; delillerle yapılması kesin olarak bildirilen amellerdir. Buna amelî ve ilmî farz da denilir. İctihâdı farz ise müçtehid imamların ictihadıyla belirlenen, terk edildiğinde o ameli farz olmaktan çıkaran farzlardır. Meselâ; başa mesh miktarı, abdestin farzları, namazda Fâtihâ'nın okunması gibi mevzular mezhepler arasında farklı mütalaa edilir. İnkârı küfrü gerektiren farz, ilmî ve kat'ı farz çeşididir. Farziyyeti nass ile belirlenmiş kat'ı olan namaz, oruç gibi farzların inkârı küfrü gerektirir.[302]
Farz, mükellef açısından ikiye ayrılır:
1- Farz-ı Ayn: Her mükellefin yapması farz olan vazifedir.
2- Farz-ı Kifâye: Mükelleflerden bir kısmının yapması ile diğerlerinden sâkit olan vazifedir.[303]
Farz-ı ayn, kifâye olan farzdan fazilet ve sevab bakımından daha üstündür. Çünkü, bir şey genelleşirse yükü, meşâkkati azalır. Hususileştiğinde ise daha meşakkatli olur. Kifâye farzlar umumen terkedildiğinde ise bütün insanlar bundan sorumlu olur.[304]

VÂCİB

Gerekli ve sabit olan. "Vecebe" fiilinden ism-i fâil. Bu fiilin mastarları olan "vücûben", "vecben", "vecbeten", ve "vecibeten", gerekli ve sabit olmak, yere düşmek, kalb çarpmak, günde bir defa yemek, ölmek ve güneş batmak anlamlarına gelir.
İslâm hukukunda "vâcib", yükümlünün farzdan aşağıda, fakat sünnetten daha kuvvetli olarak yerine getirmesi istenilen şer'î hükümdür.
İslâm'da akıllı olan, erginlik çağına ulaşan kimseye yükümlü (mükellef) denir. Kendi iradesiyle serbest hareket edebilecek yaşa gelen kimsenin konuşmaları, iş, amel ve davranışları İslâm nazarında belirli hükümlere bağlanmıştır. Fıkıh kaynaklarında "yükümlünün fiilleri" denilen bu fiiller sekiz tane olup, şunlardır: Farz, vâcip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh. Bu ayırım Hanefilere göredir. Diğer mezhep müctehidlerine göre ise bu sayı vâcib, mendup, haram, mekruh ve mübah olmak üzere beştir.
Farz, sübûtu ve ifade ettiği anlamı (delâleti) kesin olan delillerle Allah veya Rasûlünün emrettiği fiillerdir. Farzlar, başka anlama gelme ihtimali bulunmayan, âyet, mütevâtir veya meşhur hadis, ya da icmâ gibi kesin delillerle sabit olur. Beş vakit namaz, zekât, hacc ve namazda Kur'ân-ı Kerîm'den bir parça okumak gibi. Bunlarla ilgili hem âyetler vardır, hem de Hz. Peygamber'in mütevâtir veya meşhur hadis kuvvetinde söz veya uygulamaları bulunmaktadır. Farzın yerine getirilmesi kesin olarak gereklidir. Terkeden ağır cezayı hak etmiş olur; farz olduğunu inkâr edenin dinden çıktığına hükmedilir.

---

300 Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, VI, 5109.
301 Nesâî, Sıyâm: 5.
302 Tehânevî, Keşşâf: 2/1126, Meydânı, Lübâb: 1/6.
303 Ömer Nasuhi, Istılahatı Fıkhıyye Kâmusu: 1/33.
304 İbn Âbidîn, Reddu'l-Muhtâr: 1/42; Şamil İslam Ansiklopedisi:

İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre farzla vâcip eşanlamlıdır. İkisi de aynı hükümlere tabidir. Hanefilere göre ise, fârz ve vâcip birbirinden farklı anlam taşır. Vâcip Allah ve Rasûlünün yükümlü Müslümandan yapılmasını bağlayıcı bir şekilde istediği, fakat hakkındaki bu bağlayıcılığın zannî delil ile sabit olduğu fiildir. Buna göre vâcibin kesinliği, farzın kesinliğinden daha azdır. Bu yüzden şer'î bir işte farz terk edilirse bu iş bâtıl olur. Meselâ Arafa'ta vakfe yapmayan kimsenin haccı batıl olur. Çünkü vakfe farzdır. Fakat bir kimse Safâ ile Merve arasında sa'yi terk etse, haccı bâtıl olmaz. Bunu kurban kesme cezası yoluyla tamamlaması mümkündür.
Yine namazda Kur'ân okunmasının tamamen terki namazı geçersiz kılar. Çünkü namazda Kur'ân'dan bir parça okunması gereği kesin delille sabittir. Âyette şöyle buyurulur:
"O halde Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun" (el-Müzemmil, 73/20).
Fakat Fatiha Sûresinin okunmamış olması tek başına namazı bozan bir sebep değildir. Bu sûre okunmamış olursa, namaz mekruh olmakla birlikte yine geçerlidir. Sonunda yanılma secdesi yapılarak bu eksiklik giderilmeye çalışılır. Çünkü namazda Fatiha'nın okunması hükmü zannî bir delil ile sabittir. Bu da Hz. Peygamber'in *"Fatiha suresini okumayanın namazı yoktur"*[305] hadisidir.
Bu hadisin sâbit oluşu, haber-i vahid olması bakımından zannidir. Diğer yandan "Fâtiha okunmaksızın kılınan namaz geçerli değildir" anlamına gelebileceği gibi "Böyle bir namaz tam ve mükemmel olmaz" anlamına da yorumlanabilir. Bu bakımdan hükme delaleti yönünden de zannidir.
Şâfiîlere göre namazda Fatiha'nın okunması farz anlamında vâciptir. Onlar *"O halde Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun"* (el-Müzemmil, 73/20) âyetini, Fâtiha sûresini okuyun, diye tefsir ederler. Çünkü Hz. Peygamber *"Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de o şekilde kılınız"*[306] buyurmuştur. Hanefîler ise yukarıdaki âyeti genel anlamlı kabul ederler ki, Fâtiha veya Kur'ân'dan başka bir bölüm bu kapsama girer.
Farzın hükmü: Yapılması kesin olarak gereklidir. Terkeden ağır cezayı hak etmiş olur. Farz olduğunu inkâr eden dinden çıkar. Namaz, oruç, veya haccı inkâr gibi.

Vâcibin Hükmü:

Yapılması kesin olarak gereklidir. Terk eden, farı terkedenin cezasından daha az bir cezayı hak etmiş olur. Vacib olduğunu inkâr edenin küfrüne hüküm verilmez. Sapıklıkta kalır. Mesela; namazın vâciplerinden birisini bilerek terketmek tahrimen mekruhtur. Yanlışlıkla terketme veya geciktirme halinde ise, sehiv secdesi gerekir. Farzın terkinde ise namaz bozulur. Namazda rükûu terketmek gibi.[307]

Vâcib'in Kısımları:

Vâcip çeşitli bakımlardan kısımlara ayrılır:

1- Vakte Bağlı Olan Vâcib:

Belirli bir zaman bunun vücûbu için sebep teşkil eder. Meselâ, vaktin girişi ile namaz farz olur. Ramazan ayı girince oruç her akıllı, ergin, mukîm ve sağlıklı kimseye gerekli olur. Çünkü Allah Teâlâ; *"Sizden kim Ramazan ayına yetişirse onda oruç tutsun"* (el-Bakara, 2/185) buyurur. Bu çeşit vâcipler de geniş ve dar vakitli olmak üzere ikiye ayrılır:
Vakit aynı cinsten başka bir ibadetin yapılmasına elverişli olursa, bu vakitte edası gereken vâcibe "geniş vakitli vâcip" denir. Beş vakit namaz böyledir. Meselâ, öğle namazı vaktinde bir çok namaz kılınabilir. Asıl öğle namazı ise bu vaktin az bir parçasını işgal eder. Birden çok aynı cinsten ibadetin birbirine karışmaması için bu gibi vâciplerde niyet farz olur.
Bir vakitte yalnız tek vâcip eda edilebiliyorsa, buna "dar vakitli vâcip" denir. Ramazan ayı böyledir. Bu ayda başka bir oruç tutulamaz. Çünkü âyette "Sizden kim Ramazan ayına yelişirse oruç tutsun" (el-Bakara 2/185) buyurulmuştur. Bu yüzden Hanefilere göre Ramazanda nâfile oruca niyet edilse bile bu yine Ramazan orucundan sayılır. Çünkü bu süre, başka bir orucun tutulmasına el-verişli değildir.

2- Vakte Bağlı Olmayan Vâcip:

Edası, belli bir vakte bağlı olmayan vacibi geriye bırakan kimse kınanmaz. Meselâ özründen ötürü Ramazan orucunu tutamayan kimse, Ebû Hanîfe'ye göre istediği zaman tutabilir. İmam Şâfiiye göre ise kazaya kalan oruç aynı yıl içinde kaza edilmelidir (Ebû Zehrâ, a.g.e., 30,31).

---

[305] Tirmizî, Mevâkitü's Salât, 69,115; İbn Mâce, İkâmet, II.
[306] Buhârî, Ezân,18; Edeb, 27; Âhâd 1.
[307] Tehânevî, Keşşâf, II, 1126; el-Meydânî, el-Lübâb, I, 6; Ömer Nasuhi Bilmen, İstilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu, İstanbul 1967, I, 33; Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul 1938, VIII, 6200 vd.; Zekiyüddin Şa'bân, Usûlü'l-Fıkh, terc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara 1990, 207 vd; Muhammed Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire, t.y., 29 vd.; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm İlmihali, İstanbul 1991, 50, 51.

3- Yapılması İstenilenin Belirtilmesi Bakımından Vâcip:

a- Muayyen Vâcib:

Bunda yapılması istenilen şey tektir. Borcu ödemek, yapılan akdi ifa etmek ve zekât vermek gibi. Bu çeşit vâciplerde kişi muhayyer değildir.

b- Muhayyer Vâcip:

Burada yapılması istenilen belli bir şey değil, iki veya üç şeyden biridir, meselâ, *"Savaşta kâfirlerle karşılaştığınızda boyunlarını vurun. Sonunda onlara üstün geldiğinizde onları esir alın, savaş sona erince onları ya karşılıksız ya da fidye ile salıverin"* (Muhammed, 47/4) âyetinde, esirleri ya karşılıksız ya da fidye ile salıverme olmak üzere iki seçenekten söz edilir. Üçlü seçeneğe ise yemin keffâreti örnek verilebilir. Yeminini bozan kimse ya bir köle azad edecek, ya on kişiyi doyuracak veya giydirecek; bunlara gücü yetmezse üç gün oruç tutacaktır.[308]

4- Miktar Bakımından Vacip:

a- Miktarı ve Sınırı Belli Vâcip:

Bütün farzlar buna örnektir.

b- Miktarı ve Sınırı Belli Olmaya Vâcip:

Başa yapılan mesih miktarı, namazda rukû ve secdede bekleme süresi, hâkim tarafından belirlenmeyen nafakanın miktarı bu niteliktedir.

5- Yükümlü Bakımından Vacip:

a- Aynî Vâcip:

Allah ve Rasûlünün yükümlülerin herbiri tarafından yerine getirilmesini istediği vâciptir. Beş vakit namaz, oruç, zekât ve hacc gibi. Bu borç, bazılarının yerine getirmesi ile diğerlerinin üzerinden düşmez.

b- Kifâî Vâcip:

Bu, topluma emredilen bir vecibe olup, hiç kimse yapmazsa tüm toplum sorumlu tutulur. Ancak toplumdan bir bölümü bunu yaparsa diğerlerinden de sorumluluk kalkar. Allah yolunda cihad, iyiliği emir ve kötülükten nehiy, cenaze namazı, İslâm devlet başkanı seçimi gibi. Cemâlüddin el-Hıllî bu konuda şöyle der: "Kifâî vâcipte her şahsın yaptığı ötekinin yerine geçer ve onu terkeden de yapmış sayılır"[309]
Şâfiî kifâî vâcip konusunda şöyle der: "Kifâı vâcip, genel olarak herkesin yapması istenilen ve bir kısım insanların mutlaka yapması kastedilen bir emirdir". er-Risâle'de genel anlamlı sözcükler (âmm) anlatılırken, bir kısım âmm vardır ki, onunla genel anlam kastedilir, fakat onun kapsamına özel anlam da girer, denilir ve şu âyetler örnek verilir:
"Meâmelilere ve çevresinde bulunan bedevîlere, savaşta Allah'ın peygamberinden geri kalmaları onun katlandığı sıkıntılara katlanmamaları yerinde değildir" (et-Tevbe, 9/120).
"Yine yürüdüler, sonunda vardıkları bir kasaba halkından yiyecek istediler. Kasabalılar da bu ikisini misafir etmek istemediler" (Kehf: 18/77)[310]
Kifâî farzlar toplumda bir çeşit görev bölümünü ifade eder. Meselâ, dinî ilimleri öğrenmek kifâî farz olduğu gibi tıp ilmi, teknik ilimleri vb.lerini öğrenmek de bir farîzadır. Toplumda hiç kimse bu mesleklere yönelmez ve toplum bundan zarar görürse, herkes bunlardan sorumlu olur.[311]

MENDÛB

Mendûb sözlükte, kendisine davet olunan şey anlamına gelir.[312] Sevilen, yapılması uygun olan, işlenmesi teşvik edilen iş demektir. Dinen yapılması iyi sayılmakla birlikte yapılmamasında sakınca olmayan ve Rasulullah

---

[308] el-Mâide: 5/89.
[309] Ebu Zehrâ, a.g.e., 36.
[310] Şafii, er-Risâle, Kahire 1940, 54, 55.
[311] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:

(s.a.s)'ın bazan yapıp, bazan terkettiği işler. Buna; sünnet, müstehap, nâfile, tatavvu, fazilet ve ihsan adları da verilir. Farz, vacip ve sünnet-i müekkede dışında kılınan namazlar, tutulan oruçlar ve verilen sadakalar bu niteliktedir. Güzel bir iş sayıldığı için mendubu işleyen sevap alır, terkeden ceza görmez. Bu değerlendirme Hanefi mezhebine göredir. Çoğunluk İslâm hukukçularına göre, mendûb, sünnet ve müstehab terimlerini de içine alan genel bir kavram olup şöyle tarif edilir: Allahu Teâlâ veya Rasûlûnün bağlayıcı olmaksızın yapılmasını istediği ve yapılmamasını kötülemediği fiildir. Mendupta hükmün kesin bağlayıcı olmadığına dair bir karine bulunur. Bu karîne, âyet, hadis veya İslâm hukukunun genel prensiplerinden biri olabilir. Fiili terkedene ceza konulmaması tarzında bir karine olabilir. Meselâ;
Kur'ân-ı Kerîm'de: *"Ey iman edenler! Belirli bir süreye kadar birbirinizle bir borç ilişkisi kurduğunuzda onu yazın."* (el-Bakara, 2/282) buyurulur. Bu âyette, borcun yazılması ile ilgili emir bağlayıcı olmayıp, fiilin mendub, olduğunu gösterir. Çünkü âyetin devamındaki. *"Eğer birbirinize güvenirseniz, kendisine güvenilen taraf, emanetini tastamam yerine getirsin"* ifadesi, yazma zorunluluğunu kaldırmaktadır. Kısaca, alacaklı ve borçlu arasında güven varsa yazma yoluna gidilmeyebilir.
Günümüzdeki borçlanmalarda her iki türlü uygulamada görülmektedir. Ancak, alacağın yazılması unutma veya inkâr halinde ispat kolaylığı sağlarken, senet ve çeklerin cirosu yoluyla alacağın başkasına havale edilmesine de imkân hazırlar. Bu yüzden her alacak ve vereceğin, hattâ sözleşmelerde ileri tarihleri ilgilendiren bütün şartların yazılı olarak belirlenmesi insanlar arasındaki anlaşmazlıkları, itham, iftira, töhmet ve kötü zanları ortadan kaldırır. Kişi, belki borç veya alacağı için senet veya çek düzenlememekten dolayı dinen sorumlu olmayabilir. Fakat borcun ödenmesi halinde çıkabilecek anlaşmazlıklar tarafları başka haram veya mekruhları işlemeye zorlar. İşte mendub bir amel olan yazıya riayet etmek, mü'mini bütün bu riziko ve tehlikelerden korumuş olur. [313]
Mendûb her ne kadar farz veya cacip gibi değilse de, bazı mendub fiilleri terkeden din diliyle kınanır ve o mendubu terkettiği için zararını kendisi görür. Şu örnekte olduğu gibi:
Peygamberimiz (sav) buyuruyor ki:
“Ey gençler topluluğu, içinizden kim evlenmeye güç yetirirse (evliliğin şartlarını yerine getirebilirse) hemen evlensin.”
Peygamberimizden gelen kesin haberlere göre her yükümlünün evlenmesi vacip değildir. Ama evlenmezse zararı kendinedir ve bir mendubu terkettiği için o din diliyle kınanmaktadır.
Mendûb; bir başka deyişle zorunluluk olmaksızın bir şeyi yapmanın yapmamaya tercih edilmesi demektir.
Mendûblar bir bütün olarak dinin kesin emirleri sayılan vaciplere bir hazırlıktır. Mendublara uyan bir mü’min, vacip emirleri yerine getirmede kendisine kolaylık kazanır.
Mendubların müslümanların tek tek yapması vacip olmasa bile, müslüman toplumun onları terketmesi caiz değildir. Mesela, cemaatla namaz kılmak kişi açısından mendub, ama müslüman topluluk açısından mecburidir. Eğer onlar terkedilirse müslüman toplum sarsıntıya uğrar. Kaldı ki din işinde Peygambere itaat etmek, dini O’nun yaşadığı gibi yaşamak Allah’ın emridir.[314]

Mendubun Çeşitleri:

Mendûb kendi içinde üçe ayrılır.

1) Sünnet-i Müekkede-Sünneti Hüda:

Hz. Peygamber'in devamlı olarak yaptığı ve sırf bağlayıcı olmadığım göstermek üzere nâdir olarak terkettiği farz ve vacib olmayan fiillerdir. Sabah, öğle veya akşam namazlarının sünnetleri, abdest alırken ağıza su verme gibi... Bu çeşit menduplara "Sünnet-i Müekkede" veya "Sünnetül-Hudâ" denir. [315] Bazı müekked sünnetler ezan ve cemaatle namaz kılmak gibi, dini vecîbeleri tamamlayıcı nitelikte de olabilir.
Bu çeşit mendubu yerine getiren sevap kazanır. Terkeden ise cezayı hak etmemekle birlikte kınama ve azarlanmaya müstehak olur. Ezan ve cemaatle namaz kılmak gibi İslamî prensiplerden olan mendupları bir toplum topluca terketse, sünneti hafife almaları yüzünden kendilerine karşı savaş açılması gerekir. [316]
Fukahâ'dan bazıları ise sünnet-i müekkede'yi Hz. Peygamber (s.a.s)'in terketmeksizin yaptığı ameller olarak anlamışlardır.[317] Sünnet-i müekkedeleri yerine getirme dini hayatı kemale erdirmeyi ifade eder.[318] Zira bu tür sünnetler farz ibadetlerde yapılması ihtimal dahilinde olan kusurları telâfi için meşru kılınmışlardır.[319] Bu sebeple sünneti müekkedeleri terketmek dinle alay kabul edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) *"sünnetimi terkeden*

[312] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 394.
[313] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/134.
[314] Âli İmran: 3/31-32, 132; Nisa: 4/59, 65; Haşr: 59/7. v.d; Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 394.
[315] Seyyid Şerif el-Cürcânî, et-Ta'rifât, Beyrut 1403/1983, s. 122; Damad, Mecme'ul-enhur, İstanbul 1328, I, 12; İbn Abidin, Reddü'l Muhtar Kahire 1272-1324, I, 70.
[316] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/134-135.
[317] İbn Nüceym, el-Bahru'r-Raik, Kahire 1311, I, 17-18.
[318] Seyyid Şerif el-Cürcânî, a.g.e., s. 122.
[319] İbn Âbidîn, a.g.e., I,191.

şefaatime nail olamaz" buyurmuştur. Buna göre sünnet-i müekkedeleri terketmek harama yakındır ve Hz. Peygamberin şefaatinden mahrum kalma neticesini doğurur. Ancak buradaki terkten maksat özürsüz olarak sünnet olan fiili işlememekte ısrar etmektir. Mesela bir kimsenin abdest azalarını bir defa yıkamakla yetinip bunu âdet haline getirmesi böyledir ve bunu yapan günahkar olur.[320] Sünnet-i müekkedeleri yerine getiren kişi ise sevap kazanır.[321] Meselâ sabah namazının farzından önce iki rekat, öğle namazının farzından önce dört rekat, sonra iki rekat, akşam namazının farzından sonraki iki rekat ile yatsı namazının farzından sonra kılınan iki rekatlık namazlar sünnet-i müekkede'ye örnektir.[322] Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s) günde belirtilen bu on iki rekat sünneti kılmaya devam eden kişiye Allah Teala'nın cennette bir köşk bina edeceğini haber vermektedir.[323] Ayrıca cemaatle namaz kılmakta sünnet-i müekkededir. Özürsüz olarak cemaati terketmeyi Hz. Peygamber'in hoş karşılamadığı nakledilmiştir.[324] Bunlardan başka Necaset olduğu zannedilen ellerin yıkanması.[325] Abdest alırken misvak kullanmak[326]; yine abdest alırken ağız ve burnu iyice yıkamak[327]; Parmakları hilallemek[328]; Abdest alırken, abdest azalarını üç defa yıkamak[329]; Ezanı yüksekçe bir yerde okumak[330] sünnet-i müekkede'nin örneklerindendir.[331]

2) Sünnet-i Gayri Müekkede-Nâfile-Müstehab:

Hz. Peygamber (s.a.s)'in bazen yapıp bazen de terkettiği ameller. Bu gruba giren sünnetleri yerine getirmek sevap kazandırır. Terkeden ise ceza, kınama ve azarlamaya müstahak olmaz.[332] İkindi ve yatsı namazlarından önce kılınan dörder rekatlık namaz ve yoksullara zaman zaman yapılan tasadduk gibi. Hz. Peygamber (s.a.s)'in giyinişi, oturup kalkması, taranması ve ayakkabı giymesi vb. hareket ve tavırlarını ifade eden sünnet-i zevaidlerde bu gruba girer.[333]
Bu ameller taat niteliğinde olup, bunlara "Sünnet-i Gayri Müekkede", "Nâfile" veya "Müstehab" adı verilir. [334]

3) Sünnet-i Zevaid:

Hz. Peygamber'in bir insan olması itibariyle yaptığı, Allahu Teâlâ'dan bir tebliğ veya Allah'ın dinini açıklama niteliği taşımayan beşeri fiillerdir. Allah Rasûlünün yeme, içme ve giyinmede izlediği alışkanlıklar, beyaz elbise giymesi, kına ile saç ve sakalını boyaması bu çeşide girer. Bu çeşit mendûb din işlerinden veya ibadet cinsinden şeyler değil, Peygamberimize ait adetlerdir.
Bu kısma "Sünnetü'z-Zevâid" denir. Bu, fazilet mendubudur ki edep diye de anılmıştır.
Mü'min, Hz. Peygamber'e sevgi, saygı ve bağlılığından dolayı, O'nun gibi yer, içer ve giyinirse sevabı hakeder. Bu fiilleri terkeden ise kötü bir davranışta bulunmuş olmaz. Kınanma ve azarlanmaya müstehak bulunmaz. [335]

Mendubun Fayda ve Hikmetleri:

Şâtibî, el-Muvâfakât isimli eserinde genel olarak sünnet anlamındaki mendûbun işlenişindeki fayda ve hikmetleri şöyle açıklar:
Hz. Peygamber'den sünnet olarak nakledilen, her mendûb, farz ve vacibin ikmali ve korunması için yardımcıdır. İnsan, devamlı olarak yapmakla yükümlü olduğu menduplari yerine getirirse, devamlı olarak yapmakla yükümlü olduğu farz ve vacipleri elbette ihmal edemez. Bir kimse mendubları yerine getirmede gevşeklik gösterirse, farzlarda da gevşeklik gösterebilir. Hadis-i şerifte iftarın acele yapılması ve sahurun geciktirilmesi istenmiştir. Bu sünnete uyulması oruç tutmayı kolaylaştırmakta, mü'minin bu ibadeti sürekli olarak yapmasını sağlamaktadır. Mendûb tek tek değil, bütün olarak yapılması gereken bir sünnettir. Hz. Peygamber müekked sünnetleri arasıra, gayri müekked sünnetleri ise daha sıkça terketmiştir. Bu yüzden insanın bunları bazı hallerde terketmesi caiz olmakla birlikte toplam terk edemez. Meselâ; bir ülkenin insanları ezanı tamamen terk etmişlerse onlara bunu zorla okutmak gerekir. Bir kimse cemaatı tamamen terk edemez. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

---

320 İbn Abidin, a.g.e., I, 70-71.
321 Cürcânî, a.g.e., s. 122.
322 el-Mevsılî, el-İhtiyâr, İstanbul 1987, 465; Alaüddin el-Haskefî, ed-Dürrül-Müntekâ (Mecma'ul-enhur kenarında) I,130.
323 Tirmizî, Salât, 189; Nesâî, Kıyâmül-leyl, 66; İbn Mâce, İkâmet, 100.
324 el-Mevsılî, a.g.e., I, 57; Damad a.g.e., I,107.
325 İbn Abidin, a.g.e., I, 75.
326 İbn Abidin, a.g.e., I, 77.
327 İbn Abidin, a.g.e., I, 79.
328 İbn Abidin, a.g.e., I, 80.
329 İbn Abidin, a.g.e., I, 80.
330 İbn Abidin, a.g.e., I, 257.
331 Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/463.
332 Seyyid Şerif el-Cürcânî, et-Ta'rifât, Beyrut 1403/1983, s. 122; İbn Nüceym, el-Bahru'r-Râik, Kahire 1311, I, 17-18.
333 İbn Âbidin, Reddül-Muhtâr, Kahire 1272-1324, I, 321; Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/463.
334 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/135.
335 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/135; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 395.

"Bir kimse üç günden fazla cemaati terk ederse kalbi mühürlenir"[336]
Yine bazı hallerde kişi evlenmeyebilir. Fakat bütün toplum evliliği terk edemez. Aksi halde, toplumun çekirdeği olan aile yuvası ortadan kalkar ve toplum felâkete sürüklenir. Bu yüzden bazı Şiî fakihler evlenmenin farz-ı kifâye olduğunu söylemişlerdir.[337]

MÜSTEHAP

Müstehab sözlükte, sevilen, hoşa giden demektir.
Fıkıh ilminde ise; şeriatın yapılmasını hoş gördüğü, tavsiye ettiği ama yapılması zorunlu olmayan amellerdir.
Peygamberimiz bazı amelleri (ibadetleri) bazen yapar bazen terkederdi. O'nun izinden giden İslâmın ilk dönemindeki müslümanlar bu gibi amelleri yapmaya devam ederlerdi. Müstehab sayılan ameller, müslümanların rağbet ettikleri, sevdikleri ve yapmaktan hoşlandıkları ibadetlerdir. Bunları yapmak zorunlu değildir. Ama yapıldığı zaman sevap kazanılır.
Fıkıh dilinde 'müstehab' mendup ile aynı anlama gelmektedir. Mendup, yapılması mecburi olmayıp, yerine getirilmesi terkedilmesinden daha faziletli olan amellerin adıdır.
Fıkıhta menduba, müstehab, nafile, tatavvu', fazilet ve edeb gibi isimler de verilmektedir.
Kuşluk namazı, teheccüd namazı, tehıyyetü'l-mescid ve evvâbîn namazları ile, nafile oruçlar ve nafile sadakalar müstehap amellerdendir. Müstehap, genellikle (devamlı işlenmeyen) gayr-i müekked sünnetle eş anlamlı olarak da kullanılır.
Müstehab amellerin işlenmesi sevaptır, terkedilmesi ise günah değildir.
Ancak menduplar ve müstehaplar farz ve vacip ibadetlere bir nevi hazırlık ve alıştırma olduğu için, terkedilmemeleri daha uygundur. Bunları yapan, farz ibadetleri daha kolay yerine getirir. Müstehablar, vacibi, yani dinin kesin emirlerini hatırlatan şeylerdir.
Müstehab, aynı mendup gibi kişi açısından yapılması zorunlu olmasa bile, müslüman topluluk açısından yapılması mecburidir. Müslüman toplumun hepsi de müstehab amelleri terkederlerse, kınanır. Böyle bir hareket İslâmî hayatta bir zayıflık ve çözülmedir. Örneğin, bir kişinin cemaatla namaz kılması onun sevabını artırır. Cemaata gitmese kınanmaz. Ancak bir toplumdaki bütün müslümanlar cemaatla namazı terketmemelidir.
Sünnet, mendup, müstehab veya tatavvu' nitelendirilen ibadetlerin genel adı 'nafile'dir. Nafile ibadetlerden sünnet diye anılanları yerine getirmek gerekir. Çünkü Sünnete uymak bizzat Kur'an'ın emridir. Bu Mü'minin derecesini artırır, Allah'ın rızasını kazandırır. Mendup ve müstehab olanları yapmak ise, mü'minin takvasını ve ihlasını artırır, onu vacip ve farz ibadetlere hazırlar. Onu İslâmî hayat konusunda duyarlı hale getirir.[338]
Rasûlüllah (s.a.s)'ın farz ibadetlerin dışındaki ameller için "tatavvu" terimini kullandıkları olmuştur. Talha b. Ubeydillah (r.a)'den şöyle dediği nakledilmiştir.
"Saçı darmadağın fakir olduğu belli olan Necidli bir kimse Hz. Peygamber (s.a.s)'in huzuruna geldi. Uzaktan sesini zorla işitebiliyorduk. Hattâ ne söylediği anlaşılmıyordu. Meğer İslâm'ın ne olduğunu soruyormuş. Adamın sorusuna karşılık veren Rasûlüllah (s.a.s)
"Bir gün bir gece içinde beş vakit namaz" buyurdu. Adamcağız:
"Üzerimde bu namazlardan başkası olacak mı?" diye sordu. Hz. Peygamber:
"Hayır, ama tatavvuda bulunursan o ayrı" dedi, sonra Rasulullah (s.a.s):
"Bir de Ramazan orucu" buyurdu. Adamcağız:
"Bundan başka yapacağım bir şey var mı?" diye sordu. O da:
"Hayır, ama tatavvuda bulunursan ayrı" cevabını verdi.
Hadisin ravisi Hz. Talha (r.a) der ki: Rasûlüllah (s.a.s), o adama zekâtı da anlattı. Adam bunun dışında ödemesi gereken bir şeyin olup olmadığını sordu. Rasulûllah (s.a.s):
"Hayır, ama tatavvu'da bulunursan o senin bileceğin şeydir" dedi. Bunun üzerine Necidli adam
"Yemin ederim ki bundan ne fazla ne de eksik birşey yapmam" diyerek ayrılıp gitti. Onun bu sözü üzerine Rasûlüllah (s.a.s):
"Eğer doğru söylüyorsa kurtuluşa erdi" buyurdu.[339]
İslâm'da nâfile ibadetlerin yapılması zorunlu değilse de, sünnet türünden olanların yerine getirilmesi Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmaya ve üstün derecelere yükselmeye vesile olur. Mendup ve tatavvuların ifası da kişinin ihlâs ve takvasını artırır. İhlâsla yapılan ve çoğaltılan ibadetin ecri de artar. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:
"Bir zaman Rabbiniz size şunu bildirmişti: Yemin olsun ki, şükrederseniz, size olan nimetlerimi mutlaka artırırım. Şayet nankörlük ederseniz, şüphesiz ki azabım çok çetindir" (İbrahim, 14/7)[340]

---

[336] İbn Mâce, Mesâcid, 17.
[337] Şâtibî, el-Muvâfakât, Kahire, Ticariye tab'ı, I, 132, 133, 151; Ebû Zehra, Usûlül-Fıkıh, s.39-42; Zekiyüddin Şa'ban, Terc İ. Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 213-215; Abdülvahhâb Hallâf, İlmu Usûlil-Fıkıh, Terc. Hüseyin Atay, Ankara 1973, s. 264, 265; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/135.
[338] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 466-467.
[339] Sahih-i Buhârî Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih tercümesi ve Şerhi, Hadis No: 43.
[340] Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/387.

NAFİLE

Nafile Nedir?

'Nafile'nin aslı 'nefl'dir ki bu da gerekli olanın (farz olanın) üzerine yapılan bir fazlalıktır.
Aynı kelime, ganimet malı, yani savaştan sonra ele geçen mal hakkında da kullanılır. Bunun çoğulu 'enfal'dir ki, Kur'an-ı Kerim'de bu adı taşıyan bir sûre bulunmaktadır.[341]
Mecburi olmaksızın yapılan fazla işe, 'nafile' demek daha yaygın bir söyleyiştir. Nafile, aynı zamanda, bağış, hibe anlamlarına da gelmektedir.[342]
Fıkıh ilminde 'nafile'; Farz ve vacip dışında, sevap amacıyla yapılan, Peygamberimizin de kıldığı bilinen namazların tümüne ve diğer ibadetlere verilen bir isimdir.
Nafile namazlara, tatavvu, müstehab, mendup gibi isimler de verilmiştir. [343]

Nafilenin Önemi:

Farz ve vacip diye nitelenen emirleri yerine getirmek müslümanların görevidir. Bu görev iman etmenin, imanın tadını almanın, İslâmı yaşanır kılmanın ve İslâmla ulaşılması mümkün olan iki dünya mutluluğuna kavuşabilmenin yoludur. İman, bilindiği gibi soyut bir şekilde 'inanıyorum' demek değildir. İman, aynı zamanda bir din, bir hayat şekli seçmenin adıdır. İslâmí hayatı seçen mü'minler, inandıkları dinin bütün emir ve yasaklarına uyarlar. Özellikle farz, vacip, haram diye isim verilen emir ve yasaklar konusunda titizdirler.
Bunların dışında imanı olgunlaştıracak bir takım mendup, yani güzel görünen, teşvik edilen ibadetler de vardır. Mü'min, bu ibadetleri farzlara ve vaciplere bir hazırlık yapmak, onları tamamlamak için yerine getirir. Bu gibi ibadetler Allah'a hakkıyla şükretmenin yollarını açar. İmanı sağlamlaştırır, farzlar konusundaki bilinci artırır.
Nafile ibadetler, kullukta yapılan eksikliklere, işlenilen günahlara bir karşılıktır. Şüphesiz mü'min ne kadar gayret ederse etsin Allah'a, O'nun istediği gibi ibadet edemez. Ama bunun için çaba gösterir. Mü'min kulluk noktasındaki eksiğini nafile ibadetlerle tamamlar.
Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:
"Allah (cc) şöyle buyuruyor:
Kim benim veli (dost) kuluma düşmanlık ederse, ben de ona savaş ilan ederim. Kulumu bana yaklaştıran şeyler arasında en çok hoşuma gideni, ona farz kıldığım şeyi yerine getirmesidir. Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşır, sonunda sevgime ulaşır…"[344]
Peygamberimize ait nafileler '*Revâtib*' ve '*Regâib'* olmak üzere iki kısma ayrılır. Bunlara Resûlüllah'ın sünnetleri de denir. Revâtib sünnet; Peygamberimizin, tertipli bir şekilde, belli zamanlarda, bazen de farz ibadetlere bağlı olarak yaptığı nafile ibadetlerdir. Regâib sünnet ise; belli bir zamana ve farz ibadete bağlı olmaksızın arada sırada yaptığı nafile kulluklardır. Revâtib sünnete örnek: Sabah namazının sünneti, öğlenin ilk ve son sünneti, akşamın sünneti, yatsının son sünneti, teheccüd namazı, belli günlerde tuttuğu oruçlar gibi. Peygamberimiz bunları pek az terkeder, çoğunlukla yapardı.
Mendub, ya da Regâib olanlara örnek: Kuşluk, abdest, mescid, yolculuk, güneş ve ay tutulması, yağmur, tesbih namazları, bazen tuttuğu nafile oruçlar gibi. [345]

HARAM

Tanımı:

Sözlükte, yasaklama, mahrum etme anlamlarına gelir.
Haram, dince yapılması yasak olan şeydir. Herhangi bir şeyi yemek, bir fiili yapmak, bir davranışta bulunmak, bir sözü konuşmak dince yasaklanmış olabilir. Yükümlünün böyle şeylerden mahrum edilmesi, yani bunların ona yasak edilmesi 'haram' kelimesiyle ifade edilmektir.
Dinimiz, inanan insanlara bir takım şeyleri yapmayı emreder, bir takım şeyleri de yapmayı da yasaklar. Bunlara emirler ve nehiyler (yasaklar) denir. Yapılmaması istenen şeyler haram veya mekruhtur. Yapılması istenen şeyler de farz veya vaciptir.
Kavram olarak haram; şari'nin (şeriat koyucunun) bir şeyin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir tarzda istemesidir.
İnsan dünyaya denenmek için gönderilmiştir. Kişi kendi isteği ile iyi veya kötü olabilir. İtaat edebilir veya isyan edebilir. İnanıp şükreden bir kul olabilir, kafir olup nankörlükte bulunabilir.

---

[341] Bakınız: 8. sure.
[342] Enbiya: 21/72 de fazladan bir bağış anlamındadır.
[343] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 481..
[344] Buharí, Rikak: 38, 8/131.
[345] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 481-482.

Rabbimiz insana iyiyi de kötüyü de Peygamberi ve Kitabı aracılığıyla bildirmiştir. Kur'an, doğruyu ve yanlışı göstermiştir. İnanan kimse, iman sözü ile Kur'an'ın emir ve yasaklarını yerine getirmekten sorumludur. İman etmenin mantığı ve gereği, inanılan dinin dediklerini yapmaktır.
Rabbimiz kullarına bazı şeyleri yapmalarını, bazı şeyleri yapmamalarını söylüyor. Bu bir taraftan Allah'a bağlılığı, O'nu sevmeyi, O'na itaatı gösterdiği gibi, bir taraftan da yararlı şeyleri kazanmayı, zararlı şeylerden kurtulmayı da beraberinde getirir. Allah, insana faydalıyı emretmiş, zararlı olan şeyleri de yasaklamıştır. İslâmın bütün emirlerinden insan için fayda, bütün yasaklarında da insan için zararlar vardır.
Kişi emirlere uyduğu, yasaklardan kaçındığı müddetçe imanın gereklerini yerine getirmiş, Allah'a hakkıyla itaat etmiş, Allah'ın Rabliğini doğrulamış, kendini kötülüklerden arıtmış ve şeytanın yolundan ayrı olduğunu göstermiş olur.
Haramlar, insanları çirkinliklerden ve onları aşağılık şeylerden korumak için konulmuştur. Haramlara uyma şuuru kişiyi koruyan, kişinin nefsini temizleyen, kişiyi olgunlaştıran en güzel sebeptir.[346]

Haram Neyle Sabit Olur?

Çoğunluk İslam hukukçularına göre, haram; delâleti kesin olan âyetle mütevâtir ve meşhur hadisle veya zannî delil sayılan âhâd haberle (haber-i vâhid) de sabit olur. Çünkü zannî deliller itikad konusunda huccet sayılmazsa da, amel bakımından huccet sayılır. Hanefilere göre ise, haram ancak kesin delille sabit olabilir. Bu da; âyet, mütevatir veya meşhur hadis kabilinden olur. Kur'ân'da şöyle buyurulur:
"Diliniz yalana alışmış olduğu için her şeye, "şu helaldir, bu haramdır" demeyin" (en-Nahl: 16/116).
Bu âyette, yasak edilen duruma düşülmemesi için, haberi vâhid gibi zannî bir delille, yapılmaması kesin olarak istenilen şeye "tahrimen mekruh" adını verirler. Âyette şöyle buyurulur:
"Ey iman edenler, size açıklanınca, hoşumuza gitmeyecek şeyleri sormayın..." (el-Mâide, 5/101).
Hz. Peygamber şöyle buyurur:
"Allah sizin için dedikoduyu, çok soru sormayı ve malı boşa harcamayı hoş görmedi"[347]
Tahrimen mekruh, vacibin karşıtıdır. Erkeklerin ipekli giymesi, altın yüzük takınması buna örnek verilebilir. İkincisi tenzihen mekruh adını alır ki, mendub'un karşıtıdır.
Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö.182/798) ve İmam Muhammed (ö. I89/805) zannî delille sabit olan yasaklara "mekruh" demekle yetinirlerdi.[348]

Haram Kılınmanın Tarzları:

Allah ve Rasûlünün bir şeyi yasaklaması şu tarzlarda olabilir:
1) Haramlık lafzı ile.
"Size, analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz... (ile evlenmeniz) haram kılındı" (en-Nisâ: 4/23).
"Vurularak öldürülmüş, yukardan düşmüş, boynuzlanmış ve canavar parçalayarak murdar ölmüş olan hayvanlar... size haram kılındı" (el-Mâide: 5/3).
Bu ve benzeri âyetlerde bir şeyin yasaklanması, açıkça "haram" lafzıyla ifade edilir.
2) Helallığın kaldırılması ile.
"Artık bundan sonra senin için başka kadınlar helal değildir" (el-Ahzâb: 33/52).
Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:
"Müslüman bir kimsenin malını onun gönül rızası olmaksızın almak helal olmaz"[349]
3) Nehiy sîğası kullanılmakla.
"Zinaya yaklaşmayın, çünkü o, rezilliktir, kötü bir yoldur" (el-İsrâ: 17/32).
4) Fiilden sakınmayı ifade eden bir lafızla.
"Ey iman edenler, şarap, kumar, dikilitaşlar (putlar) ve şans okları sadece şeytanın işinden birer pisliktirler. Bunlardan kaçının ki, kurtuluşa eresiniz" (el-Mâide: 5/90).
Bu âyetteki "kaçının" sözü, yaklaşmayı yasaklayarak, bir şeyin haram olduğunu beliğ bir ifade ile ortaya koymaktadır.[350]

Haramın Çeşitleri:

Bir şeyin haram kılınmasının esası, o şeyin zararlı olmasıdır. Yasaklanan bir şeyin zararlı yönü fazladır. Helal kılınanların ise faydalı yönü üstündür. Bir haramdaki zarar ya bizzat yasaklanan fiilin kendisinden kaynaklanır

[346] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 252-253.
[347] Buhârî, İstikrâz: 19.
[348] Muhammed Ebû Zehrâ, Usûlü'l-Fıkh, Dârû'l- Fikri'l-Arabî tab'ı, tsz., s. 42; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/334.
[349] Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 72.
[350] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/334.

veya dolaylı yoldan bir sebebe dayanır. Buna göre haram, doğrudan ve dolaylı yoldan olmak üzere ikiye ayrılır.[351]

1) Bizzat Haram (Haram Bizatihi, Haram Liaynihi):

Allah ve Rasûlünün geçici bir sebebe dayalı olmaksızın baştan itibaren ve temelden haram kıldığı fiildir. Zina, hırsızlık, ölü hayvan eti satma, evlenme engeli bulunanlarla evlenme gibi. Bunlardaki zarar, kendi bünyelerindeki kötülüğe dayanır. Doğrudan haramlar; genel olarak korunması zarûrî olan beş şeyi zedeleyen ve onlara zarar veren fiil ve hareketlerdir. Bu beş şey: Can, mal, akıl, din ve nesildir. Canı; öldürme yasağı, malı; hırsızlık, aklı; içki yasağı, dini; İslamî esasları temelinden bozan davranışların yasaklanması ve nesli de; zina yasağı korumuş olur. [352]
Kendisinde bulunan bir zarar ve kötülük sebebiyle yasaklanmış şeydir. Ölü hayvanın etini yemek, zina etmek, içki içmek, hırsızlık yapmak, yalan söylemek gibi. [353]

2) Dolaylı Haram (Haram li Gayrihi):

Kendisi esasen haram olmadığı halde başka bir sebep dolaysiyle yasaklanan şeylerdir.
Başkasının malını haksız yere yemek, cuma namazı saatinde çalışmak gibi. Ekmek yemek haram değildir, ama başkasının ekmeğini çalarak yemek helal olmaz. Çalışmak haram olmadığı halde Cuma saatinde erkek müslümanların çalışması haram sayılmıştır. Çünkü o saat Cuma namazına aittir. [354]
Temelde meşru olduğu halde, haram kılınmasını gerekli kılan geçici bir durumla bağlantılı olan fiildir. Bu bizzat haram değildir, fakat bizzat haram olan bir şeye vâsıta olmaktadır. Meselâ; bir kadının avret yerine bakmak haramdır, çünkü zinaya sebep olmaktadır. Zina ise bizzat haramdır. Faizli satış haramdır, çünkü faiz bizzat haramdır. Bir menfaat karşılığı borç para vermek haramdır, çünkü faizciliğe götürür, bu ise haramdır. Birbirine mahrem olan iki kadını bir nikâh altında birleştirmek haramdır, çünkü bu, ikisi arasındaki hısımlık bağının, sıla-ı rahmin kopmasına sebep olur. Halbuki Cenab-ı Hak, *"..Allah'tan ve hısımlık bağlarını koparmaktan sakının..."* (en-Nisâ, 4/1) buyurarak sıla-ı rahmin devam ettirilmesini kesin olarak istemiştir.[355]
Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:
"Bir kadın halası, teyzesi, erkek kardeşinin kızı veya kız kardeşinin kızı üzerine nikâh edilemez; eğer siz bunları yaparsanız, hısımlık bağlarını koparmış olursunuz"[356]
Sıla-i rahmin kesilmesi bizzat haramdır, buna sebep olabilecek fiil ve davranışlar da dolaylı yoldan yasaklanmıştır.[357]
Dolayısıyla haram, kimi zaman da ârızî bir halden ötürü olur. Gasbedilmiş bîr toprak üzerinde namaz kılmak, Cum'a namazı için ezan okunurken alış-veriş etmek gibi. Aslında alış-veriş bizzat haram değildir. Fakat Kur'ân'da; *"Ey iman edenler, Cum'a günü namaz ipin çağrıldığınız vakit, Allah'ı anmaya koşun ve alım satımı bırakın"* (el-Cum'a, 62/9) buyurulduğu ve insanı namazdan alıkoyduğu için, yalnız sınırlı bir süre için yasaklama yoluna gidilmiştir. Başkasının dünür olduğu bir kızla evlenmek de caiz değildir, ancak ilk dünür olan vazgeçer veya kendisine olumsuz cevap verilmiş bulunursa, bu yasak kalkar. Hadiste şöyle buyurulur: *"Sizden biriniz din kardeşinizin dünürlüğü üzerine dünürlük göndermesin. Ancak, dünür gönderen ondan önce vazgeçer veya kendisine izin verirse bu durum müstesnadır. "*[358]
Aslında evlilik güzel bir şeydir ve İslâm'da teşvik edilmiştir. Ancak burada, başkasının kurmaya çalıştığı güzel münasebetleri engelleme ve bozma söz konusu olduğu için, böyle bir kızla evlenmek geçici olarak caiz görülmemiştir.[359]

1- Kat'i Haram:

Bazı haramlar kesindir (kat'i haram). Kur'an ve hadislerde açık bir sözle haram olduğu belirtilmiştir. Bunu herkes anlar. Böyle bir haramı inkâr etmek kişiyi din çizgisinin dışına çıkarır. [360]

---

351 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/334.
352 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/334-335.
353 Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 253.
354 Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 253.
355 bk. en-Nisa, 4/36; er-Ra'd,13/25; en-Nahl,16/90; er-Rûm, 30/38; Muhammed, 47/22, 23.
356 Buhâri, Nikâh, 27; Müslim, Nikâh, 37, 39.
357 Muhammed Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Dâru'l-Fikri'l-Arabîtab'ı, tsz., s. 43; Zekiyüddin Şa'ban, Usulü'l-Fıkh, Terceme: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990, s. 216, 217.
358 Buhârî, Nikâh, 45, Büyû', 58, Şurût, 8; Müslim, Büyû', 8, Nikâh, 38, 39, 42.
359 Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul 1983, s. 169-171; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/335.
360 Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 253.

2- Zanni Haram:

Bazı haramlar ise kesin değildir (zanni haram). Bazı din alimler (müctehidler) ellerindeki kaynaklara (delillere) göre bir şeye haram demiş olabilirler. Ama başkaları aynı kaynağı zayıf gördüğü için ona helâl diyebilir. Bu gibi haram kararlarında müctehid din alimlerinin görüşlerine baş vurmakta yarar var. Ancak onların ictihadlarını Kur'an ve hadislerde açık bir şekilde belli olan haram hükümleri gibi saymamak gerekir. Örneğin, bazılarına göre bütün deniz hayvanlarının etleri yenir, bazılarına göre ise balığın dışındakiler yenmez. Böyle bir durumda ictihadın birine doğru, diğerine Din'e aykırı denilemez. Müslümanlar, hangi müctehidin delilini daha kuvvetli bulurlarsa onun ictihadıyla amel edebilirler.
Müslüman haramlar konusunda titiz olan insandır. O haram olan bir davranışı yapmaz, haram bir şeyi yemez ve içmez, haram olan bir sözü konuşmaz. Farzlara dikkat eder. Bilir ki farzları terk etmek te haramdır.
Haramlar, Allah'ın müslümanlar için çizdiği sınırlardır. Mü'min insan bu sınırları dikkatlice korur.[361] Allah (cc), insanlar için koyduğu sınırları (hududu) aşanları sevmemekte, onları Cehennem azabı ile tehdit etmekte, sık sık 'Allah'ın sınırlarına tecavüz etmeyin' diye uyarmaktadır.[362]
Bu konuda Abdülkadir Ceylaní şöyle diyor:
"…Eğer sen Allah'ın koyduğu sınırlardan herhangi birine tecavüz edersen, bil ki şeytana uydun demektir. Derhal tevbe et. İslâmın temel esaslarına dön ve bu esaslara sıkı sıkıya tutun. Kişisel heveslerini terket. Bil ki İslâmın yasakladığı her şey batıldır, yanlıştır."[363]

Haramın Hükümleri:

Bizzat haram ile dolayısıyla haram veya bir ârız sebeble haramın hükümleri:
Bizzat haramın hükmü, fiilin temelden gayri meşrû sayılmasıdır. Mükellef bu fiili işlerse herhangi bir hukuki sonuç doğurmaz. İşleyen bakımından bir suç teşkil edeceği için, sadece günah ve dünyevî ceza sorumluluğu söz konusu olur. Fiili hiçbir olumlu sonuç bağlanmaz ve ulaşılmak istenen menfaat fiilin sahibi için hak olarak ortaya çıkmaz. Meselâ; zina fiili, nesep ve mirasçılığın sâbit olması için sebep teşkil etmez. Hırsızlık fiili de, hırsıza, çalınan mal üzerinde mülkiyet hakkı vermez. Yasak fiil akitlerle ilgili ise, akit bâtıl olur ve hukuki sonuçlarını doğurmaz. Meselâ; murdar et, şarap veya domuz eti için yapılan satım akdi İslâm hukuku nazarında bâtıldır. Mahrem hısımlardan birisi ile yapılan evliliğe, meşrû evliliğe ait olan mirasçılık ve nesebin sübutu gibi sonuçlar bağlanamaz. Çoğunluk İslâm hukukçularına göre, ayrıca zina cezası da uygulanır. Ebû Hanîfe ise, nesebin sahih ve sabit olmayacağını kabul ederken, nikâh şüphesinden dolayı, başka bir deyimle, eşlerin nikâh akdine güvenerek cinsel temasta bulunmalarını dikkate alarak, ayrılık tarihinden önceki birleşmelere bir ceza gerekmediğini söyler.[364]
Akit, dolayısıyla veya arız bir sebeple, haram sayılmışsa, bâtıl olmaz. Meselâ; çoğunluk İslâm hukukçularına göre, Cum'a namazı vaktinde yapılan bir akit geçerlidir. Başkasının dünür olduğu kızla evlenme akdi de böyledir. Bu akitler sadece günaha sebep olur. Fakat hukuki sonuçlarını da doğururlar. Hanbelileler, Zâhirîlere göre ise kökeninde yasak bulunan bu gibi akitler geçerli değildir. Yine, gasbedilmiş bir toprak üzerinde kılınan namaz sahihtir; ancak başkasının malını gasbetme günahı devam eder. Faizli alış-verişler de hanefilere göre fâsittir.
İbadetler konusunda fâsit-bâtıl ayırımı yapılmaksızın bir ibadetin ya sahih ya da gayri sahih olmak üzere iki durumda bulunabileceği konusunda görüş birliği vardır. Çoğunluk İslâm hukukçularına göre bu prensip akitler için de geçerlidir. Hanefîlere göre ise, bir akdin rükünlerinde bir eksiklik bulunursa bu âkit olur ve hukukî bir sonuç doğurmaz. Bir satım akdinde icap, kabul veya satılan mal unsurlarından birisinin bulunmaması gibi. Eğer eksiklik akdin şartında, yani vasıflarından birinde ise, sebep teşekkül etmiş olur ve bu buna bazı hukuki sonuçlar terettüp eder. Meselâ; vadeli satışta vade tarihinin belirlenmemesi akdi fâsit kılar. Bu eksikliğin giderilerek, akdin sahih hale getirilmesi mümkündür.
Çoğunluk İslâm hukukçularına göre ise, bir akitle ilgili nehiy bulunur veya Allah ve Rasulü tarafından emredilen şartlarda bir eksiklik olursa akit geçersizdir. Çünkü yasak bulunan yerde akit yapmak Allah'a isyandır. Böyle bir akit zarara sebep olmuşsa cezayı gerektirir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:
"Kim, bizim emrimize uymayan bir iş yaparsa merdud'tur. Kim dinimize, onda olmayan bir iş sokarsa merdud'tur"[365] Onlar hakkında yasak bulunduğu için faiz ve müşriklerle yapılan evlenme akdinin bâtıl olduğuna hükmetmişlerdir.[366]
Yüce Allah dünyayı ve semaları yaratmış ve insanoğlunun hizmetine sunmuştur. Bütün bu nimetlerden yararlânmada asıl olan bunların mübah olmasıdır. Şu âyetler yararlanmada cevazın genel olduğunu bildirir:

---

361 Tevbe: 9/112.
362 Nisa: 4/14; Bekara: 2/229; Mücadile: 58/4.
363 nak. en-Nedví, İslâmda Fikir ve Davet Önderleri, s 268; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 253-254.
364 Ebû Zehra, a.g.e., s. 44, 45; Hamdi Döndüren, a.g.e., s. 251 vd.
365 Buhârî, İ'tisâm, 20, Büyû', 60, Sulh, 5.
366 Bu yasaklar ve iki tarafın delilleri için bk. el-Bakara, 2/221, 275; Gazzalî, el-Mustasfâ Bulak, Mısır,1322, II, 31; Pezdevî, Usûl, Keşfü'l-Esrâr kenarında, İstanbul 1308, I, 66; İbnü'l-Hümâm, et-Tahrîr, Kahire 1316-1317, I, 329.

"O, Allah, semalarda ve yerde ne varsa hepsini sizin emrinize amade kıldı" (el-Câsiye: 45/13).
"O, yeryüzünü size boyun eğecek bir şekilde yaratandır. Arzın omuzlarında yürüyün ve onun rızkından yeyin" (el-Mülk: 67/15).
Ancak bu genel yararlanma hakkı âyet ve hadislerde yer alan ve haramları bildiren hükümlerle sınırlandırılmıştır. Haram veya helalleri belirleme hakkı Allah ve Rasûlüne aittir. İnsanlara böyle bir yetki verilmediği âyette şöyle ifade edilir:
"Ey iman edenler! Allâh'ın size helal kıldığı güzel ve temiz şeyleri kendinize haram kılmayın ve sınırı aşmayın" (el-Mâide, 5/87).
"Dilleriniz yalana alıştığı için "bu helaldir", " şu haramdır" demeyiniz. Sonra Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Allah'a karşı yalan uyduranlar ise kurtuluşa eremez" (en-Nahl,16/116).
Kendi düşüncesine göre, helalleri haram saymaya çalışan kimseleri Cenab-ı Hak şöyle uyarır:
"Bilgisizlik yüzünden beyinsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızkı, Allah'a iftira ederek haram kılanlar ziyana uğradılar, saptılar. Onlar doğru yola gelici de değildirler" (el En'am, 6/140).
Kur'ân'da haram olduğu bildirilen başlıca yiyecek ve davranışlar şunlardır:
"Allah size ancak ölüyü, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın etini haram kıldı. Saldırmadan ve sınırı aşmadan, darda kalanın üzerine ise bir sakınca yoktur" (el-Bakara, 2/173).
"Vurularak öldürülmüş, uçurumdan düşmüş, boynuzlanmış ve canavar parçalayarak ölmüş olan hayvanlar - henüz ölmeden usulüne göre kesmeniz dışında-, dikili taşlar üzerine boğazlanan hayvanlar ve fal oklarıyla şans aramanız size haram kılındı" (el-Mâide, 5/3).
"Ey mü'minler!, şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), Şans okları, şeytan işi bir pisliktir. Bunlardan kaçının ki, kurtuluşa eresiniz" (el-Mâide, 5/90).
"De ki, bana vahyolunanlar arasında, yiyen kimse için haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Ancak, murdar *ölmüş hayvan veya akmış kan yahut domuz eti ki bütün bunlar pistir, yahut da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir fisk (hayvan) olursa bu durum müstesnadır. Ama kim darda kalırsa, başkasının hakkına saldırmamak ve zaruret sınırını da aşmamak üzere (bunlardan yiyebilir). Çünkü Rabbin bağışlayandır, esirgeyendir"* (el-En'âm, 6/145).
"Kim Allah'ın haramlarına saygı gösterirse, o hareketi Rabbinin yanında kendisi için iyidir. Size açıklananlar dışındaki hayvanlar sizin için helal kılınmıştır. Artık o putperestlik pisliğinden ve yalan sözden kaçının" (el-Hacc, 22/30).
Aile hukuku ile ilgili haramlardan bazıları da şunlardır: Bir kimse ile arasında ebedi mutlak evlenme engeli bulunan hısımlar âyette şöyle ifade edilir:
"Size analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren analarınız, süt kız kardeşleriniz, kayın valideleriniz, gerdeğe girdiğiniz karılarınızdan olup, evlerinizde bulunan üvey kızlarınız eğer henüz gerdeğe girmemişseniz üzerinize bir vebal yoktur - kendi sulbünüzden gelen oğullarınızın karıları ve iki kız kardeşi bir nikah altında toplamanız haram kılındı" (en-Nisâ, 4/23).
Bu âyetin hükmüne göre üç mutlak evlenme engeli ve ebedi haramlık ortaya çıkmaktadır. Kan hısımlığı, sıhri hısımlık ve süt hısımlığı.
a) Kan hısımlığı: Bir erkeğe nesep veya hısımlık sebebiyle dört grup kadın haram olur,Bunlar; usûl: Annesi ve nineleri gibi, Fürû; kızı ve ilânihaye Torunları gibi, Kardeşleri ve kardeşin îlâhiyhâye çocukları gibi, Dede ve ninelerin ilk fürûu; hala, teyze, büyük hala ve büyük teyze gibi...
b) Sihri hısımlık: Sıhriyet, evlilik yoluyla meydana gelen bir hısımlıktır, Sonrada boşanma veya ölümle evlilik sona erse bile sıhri hısımlık ortadan kalkmadığı için, bu mutlak bir evlenme engeli teşkil eder, Sıhri hısımlar dört grupta toplanabilir:
1) Üvey kızlar: Bir erkek dul bir kadınla evlenir ve cinsel ilişkide bulunursa, bu kadının önceki kocasından olan kızları veya torunları, bu üvey babaya ebedi olarak haram olur,
2) Kayın valideler: Mücerred nikâh akdi sonucunda, damatla kayın valide ve hanımı tarafından nineleri arasında ebedi evlenme engeli doğar,
3) Baba ve dedenin karıları: Bir kimse üvey anne veya nineleriyle ebedi evlenemez, Âyette şöyle buyurulur:
"Babalarınızla evlenmiş olan kadınlarla evlenmeyin. Ancak câhiliyet devrinde geçen geçmiştir" (en-Nisâ, 4/22).
4) Gelinler: Gelinlerle evlenme yasağı vardır, Âyette şöyle buyurulur:
"Kendi sulbünüzden gelmiş oğullarınızın karısı... size haram kılındı " (en-Nisâ, 4/23).
Ancak İslâm'da evlatlık muâmelesi yasaklanmış, evlatlığın boşayacağı kadınla, evlat edinen erkeğin evlenebileceği esası benimsenmiştir. İlk uygulama, Hz, Peygamber'in evlatlığı Zeyd'in boşadığı Zeynep binti Cahş'la olan evlenmesidir.[367]
c) Süt hısımlığı: İslâm hukuku kan ve sıhriyet yoluyla hısımlıktan başka, yabancı bir kadından süt emme yoluyla bir hısımlık çeşidi daha kabul etmiştir. Sütle kurulan bu bağ, çocukla süt ana ve diğer bazı hısımlar arasında evlenme engeli doğurur.[368]

---

[367] bk. el-Ahzâb: 33/37.
[368] bk. el-Bakara, 2/233; en-Nisâ, 4/23; Buhârî, Şehâdât, 7, Nikâh, 21; Müslim, Radâ,1.

Kendini Allah'ın yerine koyarak helalı haram, haramı helal yapan kimseler hakkında yüce Allah şöyle buyurur:
"Onlar, hahamlarını, papazlarını ve Meryemoğlu İsa Mesih'i, Allah'tan başka Rabler edindiler. Halbuki onlar, ancak bir olan ve kendisinden başka ilâh bulunmayan Allah'â ibadet etmekle emrolunmuşlardı. Allah, onların koştukları ortaklardan münezzehtir" (et-Tevbe, 9/31).
Bu âyet nâzil olduktan sonra, daha önce Hıristiyan olarak Şam'a gitmiş bulunan Adıy b. Hatim et-Tâi Medine'ye geldi ve Hz. Peygamber'e âyeti okuyarak; hıristiyanların rahip ve hahamlarına ibadet etmediklerini, dolayısıyla burada ne anlatılmak istendiğini sordu. Nebî (s.a.s.) şöyle buyurdu:
"Onlar helalı haram, haramı helal yaptılar. Hıristiyanlar da onlara uydular. İşte bu, onlara ibadet etmeleridir"[369]
İslâm kötü, pis ve zararlı bir takım şeyleri, kötü fiilleri yasaklamakla kalmadı, kötülüğü kökünden yok etmek için harama götüren yolları ve vesileleri de haram kılmıştır. Yukarıda, dolaylı haram (haram li gayrihi) kısmında temas ettiğimiz gibi, harama düşürecek sebepler de yasaklanmıştır. Yaban bir kadınla bir erkeğin kimsenin gelemeyeceği kapalı bir yerde başbaşa kalması, kadınların tahrik edici süs ve giysilerle dışarı çıkmaları, müstehcen yazı, resim ve müziğin yasaklanması bunlar arasında sayılabilir.
Şüpheli şeylerden kaçınmak da harama karşı bir tedbirdir. Hadislerde şöyle buyurulur:
"Helâl açıktır, haram da açıktır. Bu ikisi arasında şüpheli birtakım işler vardır"[370]
"(Şüpheli şeylerden) senin gönlünü rahatsız eden şeyi bırak, rahatsız etmeyeni yap"[371]

Haram Konusundaki Prensipler:

Haram hükmü konusunda şu prensipleri gözden uzak tutmamak gerekir:
1- Eşyada asıl olan mübahlıktır, yani helâl olmasıdır.[372] Bir yiyecek, içecek veya davranış, fikir ve söz hakkında açık bir haram hükmü yoksa o esasen mübahtır. Ancak yiyecek ve içecekler, hakkında açık haram hükmü olan şeylere benziyorlarsa, o zaman onlar da haram olurlar. Davranışlar, sözler ve fikirler; Kur'an'ın açık âyetlerine ve Peygamberimizin açık şünnetine aykırı olurlarsa haram hükmü gündeme gelir.
2- İslâm, müslümanlara kendileri için zararlı olan şeyleri yasaklamış, faydalı olanları da emretmiştir. Bunun yanında temiz ve faydalı olan yiyecek ve içecekleri helâl kılmıştır.
"*Bugün size iyi ve temiz şeyler helâl kılındı."* (Maide: 5/5)[373]
3- Helâl ve haram hükümlerinin kaynağı Allah (cc) ve O'nun adına elçilik yapan Hz. Muhammed (sav)'tir.
Bir şey haram olduğu için onu yememe, içmeme veya bir hareketi yapmama; yani haram hükmü verilen bir yasağa uyma, bu hükmü veren makamı yüce tanıma ve onun önünde bir ibadettir. İnsanlar Allah'a kulluk yapmaktan sorumlu olduklarına göre helâl ve haram ölçülerini de yalnızca O'ndan almalıdırlar. İnsanlar kendi kafalarınadan ve işlerine geldiği gibi helâl ve haram ölçüleri koyamazlar. Bunu yapanlar Allah (cc) katında bir vebâl kazanırlar.
"Dillerinizin yalan yere nitelemesinden ötürü, 'Şu helâldir, bu haramdır' demeyin. Sonra Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Allah'a karşı yalan uyduranlar ise iflâh olmazlar." (Nahl: 16/116)
İnsanların hevalarından çıkan helâl ve haram ölçülerine uyulduğu zaman yeryüzünde hep fesat olur.
"Eğer hakk, onların arzularına (heva ve heveslerine) uysaydı, gökler, yer ve bunların içinde bulunanlar bozulur giderdi…" (Mü'minûn: 23/71)
Peygamberimiz (sav) de bazı konularda Allah'ın kendisine bildirdiği haramları ümmetine açıklamıştır. O şöyle buyurmaktadır:
"Dikkat edin, bana Kitap ve onun bir misli verildi. Dikkat edin, karnı tok bir adamın koltuğuna yaslanarak size: 'Bu Kur'an'a uymanız gerekir. Onda helâl bulduklarınız helâl, haram bulduklarınız haramdır (başka kaynağa ihtiyacınız yoktur)' demesi yakındır. Dikkat edin Allah elçisinin haram kıldıkları, Allah'ın haram kıldıkları gibidir."[374]
4- Herhangi bir kimsenin veya otoritenin haram veya helâl hükümlerini İslâmın ölçülerine zıt olmasına rağmen kabul etmek, onları Rabb olarak tanımak anlamına gelir.
Kur'an-ı Kerim şöyle buyuruyor:
"Onlar hahamlarını ve rahiplerini ayrı rabbler edindiler. Meryem oğlu Mesih'i (İsa'yı) de. Oysa kendilerine tek ilâh olan Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti. O'ndan başka ilâh yoktur. O, onların ortak koştukları şeyden uzaktır." (Tevbe: 9/31)
Cahiliyye döneminde cömertliği meşhur Hatem Taí'nin oğlu Adiyy bir gün boynunda altından bir haç asılı olduğu halde Peygamberimizi ziyarete geldi. Kendisine Adiyy b. Hatem'in geldiği haber verildi. Rasûlûllah (sav) o sırada bu âyeti okuyordu. Orada söylenenleri duyunca dedi ki;

---

[369] İbn Kesîr, Muhtasaru Tefsîri İbn Kesîr, İhtisar ve tahk, Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrut, 1402/1981, II, 137.
[370] Buharî, Büyû': 3.
[371] Tirmizî, Kıyâme: 60; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/335-337.
[372] A'raf: 7/32-33.
[373] Ayrıca bak. A'raf: 7/157.
[374] Ebu Davud, Sünne/Hadis no: 4604, 4/200. İbni Mace, Mukaddime: 2, Hadis no: 12, 1/6. Tirmizí, İlim: 10, 2663, 5/37. Ahmed b. Hanbel. 6/8. Hakim, 1/108. nak. Hücciyyetü's Sünne, s: 89, 119.

“Ben yahudileri ve hıristiyanları tanırım, onlar hahamlarına ve papazlarına ibadet etmiyorlar.” Peygamberimiz buyurdu ki;
“Evet, onlar (onların önünde secde ederek) ibadet etmiyorlar, fakat onlar halka bir şeyi helâl veya haram kılıyorlar, halk da din adamlarının bu hükümlerini kabul edip uyuyorlar. İşte onları Rabb haline getirmenin manası budur.” Sonra Peygamberimiz onu İslâma davet etti, o da müslüman oldu.[375]
İnsanlara bir şeyi haram veya helâl yapma yetkisi yalnızca onları yaratan ve onları Ahirette hesaba çekecek olan Allaha aittir. Kur’an’ın ve Sünnet’in açık ölçülerini bir tarafa atıp, onların var olan hükümlerini reddederek; başka güç merkezlerinin ölçülerini kabul etmek, sonra da o ölçülere uygun davranmak, iman iddiası ile bağdaşmaz. Böyleleri Allah’ın yanında başka otoriteleri de rabb haline getirmiş olurlar. (Örneğin; Kur’an’da kumar açıkça haram kılındığı halde ‘piyangoyu madem ki devlet yasaklamıyor, yani oynanmasına izin veriyor; o halde böyle bir kumar helâldir’ demek devlet gücünü rabb olarak saymak anlamına gelir.)
5- Haram hükmü geneldir ve herkes için geçerlidir. İslâmda seçilmişler ve ruhbanlar sınıfı olmadığından A şahsı için haram veya helâl olan bir şey, B şahsı için de haram veya helâldir.
6- İslâma göre haram da bellidir, helâl de. Arada süpheli olan bazı şeyler olabilir. Onlardan sakınmak ise müslümanın takvasıdır.[376]
7- İslâm’ın haram kıldıûı bir şeyi helâl saymak büyük bir hatadır, Allah’ın hükümlerine korkusuzca karşı gelmektir. Ancak helâl kıldığı şeyleri insanlara haram saymak bundan daha büyük bir hatadır. Allah’ın kulları için helâl kıldığı, meşru hale getirdiği bir şeyi birileri haram kılamaz, onu insanlara yasaklayamaz. Bunu yapanlar, ya da yapmaya kalkışanlar haddi aşmış kimselerdir.
“De ki: ‘Allah’ın kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram etti?’ De ki: ‘O, dünya hayatında mü’minlerindir, Kıyamet günü de yalnız onlarındır.’ İşte biz, bilen bir topluluk için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz.” (A’raf: 7/32)
Abdullah b. Abbas’ın anlattığına göre bir adam Peygamberimize gelerek şöyle dedi:
“Ben et yediğim zaman kadınlara ilgim artıyor ve şehvetim kabarıyor. Onun için et yemeyi nefsime haram ettim.” Bunun üzerine şu âyet indi:
“Ey iman edenler! Allah’ın size helâl ettiği temiz şeyleri haram kılmayın, sınırı aşmayın. Doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez. Allah’ın size verdiği rızıktan temiz ve helâl olarak yeyin. İnandığınız Allahtan korkup-sakının.” (Maide: 5/87-88)[377]
8- Zaruretler, bazen haramları helâl hale getirebilir. İnsan mecbur kaldığı zaman, mazereti sona erinceye kadar haramı kullanabilir, yiyebilir.[378]

MEKRÛH

İslâm'ın, yükümlü müminlerin bazı fiillerine verdiği vasıf. Kerahet kökünden ism-i mef'ul. Kerahet; istememek, hoşlanmamak ve çirkin görmek demektir. Mekrûh ise; istenmeyen, hoşa gitmeyen, çirkin iş anlamındadır. Bir fıkıh terimi olarak mekrûh; Allah ve Resulunun, yapılmamasını, bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiildir.
Yükümlünün fiilleri şu hükümlerden birisine girer: Farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh ve müfsit. Hanefîler dışındaki çoğunluk fakihlere göre, bu fiiller; vâcip, mendup, haram, mekruh ve mübah olmak üzere beş tanedir. [379]
Kerâhet kelimesinden türemiştir. ‘Kerâhet’; hoş görmemek, çirkin görmek, hoşlanmamak ve kerih görmek anlamlarına gelir.
‘Mekrûh’ ise, hoş görülmeyen, beğenilmeyen, hoşa gitmeyen, çirkin ve kötü iş manalarında kullanılır.
Mekruh; Allah ve Rasulünün, yapılmamasını, bağlayıcı olmayan bir şekilde istediği bir iş veya fiildir. [380]

Haram İle Mekruh Arasındaki Fark:

Mekruh, haramın bir derece aşağısıdır. Aslında haram ile mekruh arasında yakınlık vardır. Her ikisi de yasak olan şeyleri ifade etmek için kullanılır. İslâm bir şey hakkında haram veya mekruh hükmü vermişse, mü’minlerin o işleri yapmamaları gerekir.
Haram, kesin ve açık deliller ile yasaklanan, yapılmaması istenen fiillerdir. ‘İçki içmeyin, zinaya yaklaşmayın, rızık korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin’ gibi yasaklar buna örnektir.
Mekruh olan yasaklar ise haramdaki gibi kesin ve açık bir şekilde bağlayıcı değildir.

---

[375] Muh. İbni Kesir, 2/137.
[376] Müslim, Müsakât: 107, Hadis no: 1599, 3/1219. Ebu Davud, Büyu’: 3, Hadis no: 3329-3330, 3/243. Tirmizí, Büyu’: 1, Hadis no: 1205, 3/511. Nesâí, Büyu’: 2, 7/213. Bu uzun hadis Buharí’de ‘Hak da bellidir, batıl da bellidir’ şeklinde geçmektedir. Buharí, İman: 1/21. Ayrıca bak. Müfredat, s: 72.
[377] Tirmizí, Tefsir: 6, Hadis no: 3054, 5/255.
[378] Bakara: 2/173; En’am: 6/145; Nahl: 16/115; Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 254-256.
[379] Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/122-123.
[380] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 392.

Bir fiilin mekruh oluşu (kerâhet), âyet veya hadislerde kullanılan ifade ve sözlerden daha açık anlaşılır. Bazı yasaklarda açıkça 'kerahet' sözü geçer, bazı âyet ve hadislerde geçen yasaklama pek açık olmayabilir, ya da bir işin yapılmaması özendirilir. Bu gibi durumlarda 'mekruh' olma hükmü ortaya çıkar.

Peygamberimizin bazı hadislerinde haram olan şeylerin ve mekruh olan bazı yasakların aynı anda sayıldığını görürüz. Demek ki bu ikisi arasında farklılık vardır. 'Ana-babaya karşı gelmeyin' kesin emri ile, 'çok soru sormayın' emri arasında açık bir fark vardır. Birisinin hükmü 'haram', diğerinin ise 'mekruh'tur.

Haramı işleyen genellikle cezaya çarptırılır. Mekruhu işleyene herhangi bir ceza verilmez. Yani İslâmda onun için tayin edilmiş bir ceza yoktur. Kesin deliller ile haram kılınan bir şeyi inkâr eden İslâmdan çıkar. Mekruhu inkâr eden ise yalnızca günahkâr sayılır.

Büyük alimler arasında mekruh'un tanımlaması konusunda farklı görüşler olsa bile, genel olarak mekruh, haram gibi açıktan, kesin, tehdit edici ve bağlayıcı olmayan deliller ile yapılmaması istenen işlerdir denilmiştir.[381]

Haram ve mekruh arasında bazı yakınlıklar vardır. Her ikisi de yasaklanan ya da hoş karşılanmayan veya çirkin olan fiilleri ifade eder. Ancak haram, Allah ve Resulunun kesin ve bağlayıcı şekilde yapılmamasını istediği fiilleri kapsar. Buna şu nasslar örnek verilebilir:

"Size analarınız, kızlarınız... (ile evlenmek) haram kılındı" (en-Nisâ, 4/23).

"Müslüman bir kişinin malını onun gönül rızası olmaksızın (almak) helâl olmaz"[382]

"Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin" (el-En'âm, 6/151).

Mekruhtaki yasaklık ise haramdaki kadar kesin ve bağlayıcı değildir. Bir fiilin kerahet derecesinde yasak oluşu ayet ve hadislerde kullanılan bazı ifadelerden ve kastedilen kavramlardan anlaşılır. Kerahet lâfzının veya kesin haramlık bildirmediğine dair bir karine bulunan nehiy sıygasının kullanılması, ya da nassla fiili yapmamayı özendirici ifadelerin yer alması, mekruhu haramdan ayıran belli başlı özelliklerdir.

Şu hadis-i şerifte haram ve mekruh fiilleri birlikte görmek mümkündür:

"Şüphesiz Allahü Teâlâ, analara saygısızlık göstermeyi, kız çocuklarını diri diri gömmeyi, verilmesi gereken hakkı önlemeyi ve hak edilmeyen şeyi istemeyi haram kılmıştır. Yine Allah, dedikoduyu, çok soru sormayı ve malları heder etmeyi sizin için mekruh görmüştür"[383]

Mekruh anlamı taşıyan nehiy sıygasına şu ayet örnek verilebilir:

"Ey iman edenler, Cum'a günü namaza çağrıldığı zaman, hemen Allahı anmaya koşun ve alış-verişi bırakın" (el-Cum'a, 62/9).

Bu ayetteki, "alışverişi bırakınız" sözü, "alış-veriş yapmayınız" anlamında, haramlık bildirecek bir nehiy uslûbudur. Ancak buradaki yasaklama, bizzat alım-satıma yönelik olmayıp, alım-satım fiilinin dışındaki bir durumdan kaynaklanmış olmaktadır. Bu da, cuma namazı sırasında yapılacak alış-verişin namaza gitmeyi engellemesidir. Bu yüzden cuma namazı ile yükümlü bulunmayan kadın, çocuk veya gayri müslimlerin bu saatte alış-veriş yapmaları caiz görülmüştür.

Yasağın dış bir sebebe dayanması yüzünden Hanefîler böyle bir alışverişe "tahrimen mekruh" derler ve akdi geçerli sayarlar. Çoğunluk fakihlere göre ise, bu alış-verişin hükmü haramdır.[384]

Bazen fiilin yapılmamasını özendirici bir ifade kullanılmış olabilir. Meselâ; Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Mehrin en iyisi en kolay olanıdır"*[385] Bu hadiste mehirde aşırı gidilmemesi teşvik edilmektedir.

Hanefîlerde, haram ve mekruh kavramları, diğer mezheplere göre ban farklılıklar gösterir. Hanefîlere göre, haram; Kur'ân, mütevâtir veya meşhur sünnet gibi kesin bir delil ile kesin ve bağlayıcı tarzda, yapılmaması istenen fiildir. Zina, ribâ, şarap içmek, kan ve murdar ölmüş hayvan eti yemek gibi... Haramın hükmü ise; fiili işleyenin cezaya çarptırılması, o fiilin haramlığını inkâr edenin kâfir ve mürted sayılmasıdır.[386]

Mekruhun Kısımları:

Mekruh tahrîmen ve tenzîhen olmak üzere ikiye ayrılır.[387]

a) Tahrimen Mekruh:

Allah ve Resulunun bir fiilin yapılmamasını, kesin ve bağlayıcı tarzda istemiş olmakla birlikte, bu istek haberi vahid gibi zannî bir delil ile sabit olmuşsa, buna "tahrîmen (harama yakın) mekruh" denir. Şu hadisi buna örnek gösterebiliriz:

"Kişi, kardeşi izin vermedikçe, kardeşinin alış-verişi üzerine alış-verişe girişmesin ve dünürlük üzerine dünürlük yapmasın."[388]

---

[381] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 392-393.

[382] Ahmed b. Hanbel, V, 72.

[383] Buhârî, Rikâk, 22, Zekât, 53; Müslim, Akdiye, 10, 13, 14; Malik, Muvatta', Kelâm, 20; Dârimî, Rikâk, 38.

[384] bk. İbn Rüşd, Bidâyetü'l-Müctehid, Kahire 1952, II, 167-168; ez-Zühaylî, el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh, Şam 1985, II, 263-264, IV, 240.

[385] Ebû Dâvud, Nikâh.

[386] Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/122.

[387] Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/122.

[388] bk. Buhârî, Nikâh, 45; Müslim, Büyü', 8, Nikâh, 38, 49, 52, 54, 56.

Hadiste, satış üstüne satış ve dünürlük üstüne dünürlük yapmaktan sakınılması kesin ve bağlayıcı bir tarzda istenmektedir. Bunun hükmü, haram olması gerekirken, hadisin haber-i vahid olması nedeniyle "Tahrimen mekruh" sayılmıştır.
Tahrîmen mekruhun haramdan ayrıldığı cihet şudur. Haram, Şari'in Kur'an ayetleri, mütevatir veya meşhur sünnet gibi kat'î bir delille kesin olarak bir fiilin yapılmamasını istemesidir. Hırsızlık, zina, faiz alıp-verme, içki içme vb. gibi haramı inkar eden kişi kafir olur. Haram ve tahrimen mekruh cezayı gerektirme konusunda birleşmektedirler.
Bu nev'iye giren fiilleri işlemek haram bir fiili işlemek gibi cezayı gerektirir, fakat haramdan farklı olarak, bu fiilin hükmünü inkar eden kişi kâfir sayılmaz.[389]

b) Tenzîhen Mekruh:

Allah ve Resulunun koyduğu yasağın, kesin ve bağlayıcı nitelikte olmaması halinde, fiil "tenzihen (helâla yakın) mekruh" adını alır. Camiye gidecek kimsenin soğan ve sarmısak vb. kokusu çevreyi rahatsız edecek şeyleri çiğ olarak yemesi gibi. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Soğan ve sarmısak yiyen kimse, mescidimize gelmesin, evinde otursun."*[390] İkindi namazından sonra, güneş batmadan az önceye kadar nafile namaz kılmanın hükmü de tenzîhen mekruhtur.
Tenzîhen mekruhu işlemek cezayı ve kınanmayı gerektirmez. Ancak her iki çeşit mekruhu terkeden kimse övülür. Hanefîler dışındaki mezhep imamları, Hanefîlerin Tahrîmen mekruh saydıkları fiilleri de haram kapsamına alırlar. Onlar, haram anlamında yasak edilmediğine dair işaret bulunan fiiller için yalnız "mekruh" terimini kullanmakla yetinirler. Meselâ; *"Ey iman edenler, size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın..."* (el-Mâide, 5/101) ayeti ile *"Allah, sizin için dedikoduyu, çok soru sormayı ve malı boşa harcamayı hoş görmedi"*[391] hadisi buna örnek gösterilebilir.[392]

KERAHET

İğrenme, nefret, tiksinme, zorla, mecburiyet yüzünden yapma. Harama yakın sayılan fiil veya şey.
Kerâhiye ve hazr da eş anlamlı mastarlardır. Bunların zıddı istihsan ve ibâha'dır. Aynı kökten ism-i mef'ûl olan "mekrûh"; Allahü Teâlâ ve Rasûlü tarafından kesin olmayarak istenilen bir iştir. Temelde mekruh işler yasaktır. Ancak kesin haram anlamında bir yasak olmadığına dair bir işaret bulunur veya delilin kesin olmayışı böyle bir hükme neden olur. Kerih işin niteliği; sevimli olmaması ve hakkında rızasının bulunmamasıdır.[393]
Kur'ân-ı Kerim'de çirkin görülen fiil ve davranışlarla ilgili birçok âyet vardır. Bazıları şunlardır:
"Ey iman edenler! Size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın" (el-Mâide, 5/101).
"Onlar Allah'ın nûrunu ağızlarıyla söndürmek isterler. Allah ise, kafirler hoş görmese de, kendi nûrunu tamamlamaktan başkasına razı olmaz" (et-Tevbe, 9/32).
"Sizin hoşunuza gitmese de, düşmanla savaşmanız size farz kılındı. Bir şey sizin hoşunuza gitmez de, o şey sizin için hayırlı olur. Bir şey de sizin hoşunuza gider, fakat o şey sizin için şer olabilir. Allah bilir, siz bilmezsiniz" (el-Bakara, 2/216).
"Onlar, Allah'a kendilerinin bile hoşlanmadıkları şeyleri isnat ederler, dilleri de yalan yere, en güzel sonucun kendilerine ait olduğunu söyler. Hiç şüphe yok ki, onların hakkı ateştir ve onlar cehennemin öncüleridir" (en-Nahl, 16/62).
Hz. peygamber'in hadislerinde de sevilmeyen, hoşa gitmeyen, Allah ve Rasûlünün razı olmadığı amellere yer verildiği görülür. Ashab-ı kiramın hoşa gitmeyen davranışları olursa Allah elçisi onları uyarır ve doğru olan davranışı da gösterirdi. Buna şu hadisler örnek verilebilir: Hacc'ın, farz kılındığını bildiren âyet inince[394], Rasûlüllah (s.a.s), ashabına;
"Şüphesiz Allah (c.c) size haccı farz kıldı, artık hac yapınız", buyurdu. Birisi;
"Her yıl mı?" diye sordu. Hz. Peygamber sustu. Üç defa soru tekrar edilince ise şöyle buyurdu:
"Eğer evet deseydim, hac her yıl farz olurdu. Ben sizi kendi halinize bıraktığım sürece, siz de beni kendi halime bırakın. Çünkü sizden öncekiler, peygamberlerine çok soru sormaları ve verilen cevaplara uymamaları yüzünden helâk oldular" (Müslim, Hacc, 412).
Başka bir hadiste de şöyle buyurulur:

---

[389] Zekyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, trc. İ. Kâf Dönmez, Ankara 1990, s. 219; Vehbe ez-Zühaylî, Usûlü'l fıkhi'l-Aslâmî, Dımaşk 1406/1986,1, 85-86; Abdülkerim Zeydan, el-Vecîz Bağdad 1405/1985, S. 47; Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/123; Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 6/95.
[390] Buhârî, Ezan, 160; Ebû Dâvud, Et'ime, 41.
[391] Buhârî, İstikrâz: 19.
[392] bk. M. Ebû Zehrâ, Usûlü'l-Fıkh, y.y., 1377/1958, s. 45, 46; Zekiyüddin Şa'ban, Usûlü'l-Fıkh, Terc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 217 vd; Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/123.
[393] İbnü'l Hümâm, Fethu'l-Kadîr, Mısır 1318, VIII, 79, 80.
[394] bk. Âlu İmrân: 3/97.

"Allah sizin için dedikoduyu, çok soru sormayı ve malı boşa harcamayı hoş görmedi"[395]
Hanefilere göre, kesin delille sabit olan yasağa haram, zannî bir delille sabit olan yasağa ise mekrûh adı verilir. Meselâ; âyette şöyle buyurulur:
"O, size murdar ölmüş hayvan etini, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası için kesilen hayvanın etini kesinlikle haram kıldı. Ancak kim darda kalırsa, saldırmamak ve sınırı da aşmamak şartıyla bunlardan zaruret miktarınca yemesinde bir sakınca yoktur" (el-Bakara, 2/173)
Burada, sübutu ve delâleti kesin olan âyetle konan yasak "haram" niteliğindedir. Haram; mütevatir veya meşhur hadisle de sabit olabilir.
Mekruh, bazı âyetlerde hoşa gitmediği bildirilen, fakat kesin haram olmadığına dair işaret bulunan fiiller olabileceği, bunlar âhâd haber veya mürsel hadis gibi zannî deliller de sabit olabilir. Delilin durumuna göre, mekruh ikiye ayrılır. Tahrimen mekruh, tenzîhen mekruh. Birincisi, harama yakın mekruhlar olup, zannî bir delil ile yapılmaması kesin olarak istenilen bir şey olup, vâcibin karşıtıdır. Erkeklerin ipekli giymesi, altın yüzük takması, karısına karşı adaletli davranamayacağına dair kuvvetli bir zanna sahip olan kimsenin evlenmesi bu tür mekruhlar arasındadır. İkincisi ise, helâle yakın mekruh olup, hoşa giden, beğenilen fiilin (mendub) karşıtıdır.
Tahrimen mekruhu işleyen kimse kınanır, tenzihen mekruhu işleyen kınanmaz. Her iki mekruhu terkeden ise övülür.[396]

Kerâhet Vakitleri:

Beş vakit vardır ki, bunlara kerâhet veya mekruh vakitler denir. Bunlarda bazı ibadetlerin yapılması yasaklanmıştır.
Ukbe b. Âmir el-Cühenî'den şöyle dediği nakledilmiştir: "Rasûlüllah (s.a.s) bize üç vakitte namaz kılmayı ve ölülerimizi defnetmeyi yasaklıyordu. Güneşin doğmasından itibaren bir veya iki mızrak boyu yükselmesine kadar, güneşin gök yüzünde tam dik oluşundan batıya yönelmesine kadar ve güneşin sararmasından itibaren batmasına kadar"[397]
Bu hadiste belirtilen üç vakit şunlardır:
a. Güneşin doğmasından itibaren, 40-50 dakika sonrasına kadar.
b. Güneşin, başımızın üzerinde, tam dik bulunduğu vakit.
c. Batmazdan önce, güneşin gözleri kamaştırmaz hale gelmesinden, batmasına kadar olan vakit.
Bu üç kerâhet vaktinde ne kazaya kalmış farz namazlar, ne vitir gibi vacip namaz, ne de daha önce hazırlanmış bulunan bir cenaze namazı kılınamadığı gibi, daha önce okunmuş bir secde âyetinden dolayı "tilâvet secdesi" de yapılamaz. Aksi takdirde iâde edilmeleri gerekir. Ancak o günün ikindi namazına güneş batmazdan önce başlanmışsa, yarıda bırakılmayarak tamamlanır. Sabah namazını kılarken güneşin doğması ise, namazın bozulmasına sebep olur. Böyle bir namaz daha sonra iâde edilir.
Bunların dışında iki vakit daha vardır ki, yalnız nâfile namazları etkiler. Ebû Said el-Hudrî'den şöyle dediği nakledilmiştir:
"Rasûlüllah (s.a. s)'i şöyle derken işittim: *"Sabah namazı kılındıktan sonra, güneş doğuncaya kadar başka namaz yoktur. İkindi namazından sonra, güneş batıncaya kadar başka namaz yoktur."*[398]
Bu iki vakitte yalnız nâfile namaz mekruhtur. Farz ve vacip bir namaz kılmak mekruh değildir. Cenaze namazı kılınabilir, tilâvet secdesi de yapılabilir.[399]

MÜBAH

Bu kelimenin aslı 'ibâha'dır. 'İbâha' sözlükte; bir şeyin yapılması veya terkedilmesi arasındaki hükümdür.
'Mübah' ise; şeriatın mükellefi (yükümlüyü) yapılması veya yapılmaması arasında serbest bıraktığı, yapılmasında veya terkedilmesinde bir vebal (sakınca) olmayan işler hakkındaki hükümdür.[400]
Yani mükellefe helâl olan işlere 'mübah' denilir. 'Falanca işi yapmak caizdir' demek te aynı anlamdadır.
"Helâl", "câiz" ve "mutlak" sözcükleri mübahla eş anlamlı olarak kullanılır. Bunlar işlendiği zaman da terk edildiği zaman da övülmeyi ya da kınanmayı gerektirmeyen işlerdir.
Eşyada asıl olan mübahlıktır. Hakkında bir hüküm gelmemiş olan şeyler helaldir. Kur'an'da şöyle buyurulur:
"O Allah ki, yerde olanların hepsini sizin için yarattı" (el-Bakara, 2/29);
"Allah'ın göklerde ve yerde olanları sizin emrinize verdiğini ve size açık ve gizli nimetlerini bolca ihsan ettiğini görmez misin?" (Lokmân, 31/20).

---

[395] Buhârî, İstikrâz, 19.
[396] İbnü'l-Hümâm, a.g.e., VIII, 80-91 vd.; Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Dâru'l-Fikri'l-Arabî tab'ı, t.y, s.45, 46.
[397] Müslim, Müsâfirîn, 293; Ebû Dâvud, Cenâiz 51; Tirmizî, Cenâiz, 41; Nesaî, Mevâkît, 31, 34, Cenâiz, 89; İbn Mâce, Cenâiz, 30; Dârimî, Salât, 142.
[398] Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 19, II, 42, III, 95.
[399] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[400] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 428.

Bu âyetlerden yerde ve gökte olanların, insanların yararlanması için yaratıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Yenilmesi, içilmesi veya kullanılması âyet veya hadislerle yasaklanmamış alan şeyler helâl ve câizdir. Bunlar, insan için yararlı olan şeylerdir. Haramlar ise zararlı olanlardır. [401]

Mübahın Anlaşılma Yolları:

Bir şeyin mübah ve helâl oluşu şu yollardan birisiyle sâbit olur:
1) Temiz şeyleri yiyip içmek gibi helâl olduğuna dair nass (âyet-hadis) bulunması. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulur:
"Bugün, size temiz olan şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yemeği size helâl, sizin yemeğiniz de onlara helâldir" (el-Mâide: 5/5).
Bir şeyin mübah oluşu, vakit ve çeşidini tayinle ilgilidir. Meselâ yemek zamanını ve çeşidini seçmek mübahtır. İnsan dilediği zaman, kendisine helâl olan bir kadınla evlenebilir. Kişi nezih bir şekilde eğlenebilir. Ancak bütün vaktini eğlence ile geçirmesi câiz olmaz.
2) Günah olmadığının bildirilmesi. Bir fiille ilgili olarak nass'larda günah, sıkıntı veya sakıncanın bulunmadığının bildirilmesi, o fiilin helâl olduğunu gösterir. Âyet-i kerîmelerde şöyle buyurulur:
"Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı; fakat kim darda kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bunlardan yemesinde günah yoktur" (el-Bakara, 2/173)
"Böyle (iddet beklemekte olan) kadınlara evlenme isteğinizi üstü kapalı biçimde bildirmenizde veya bu isteği içinizde gizli tutmanızda size günah yoktur" (el-Bakara, 2/235)
"Âmâya vebal yok, topala vebal yok, hastaya vebal yok (bunlar yapamadıklarından dolayı günahkâr olmazlar), size de kendi evlerinizden... yemenizde güçlük (sakınca) yoktur" (en-Nûr, 24/62).
3) Emir sıygasının vücub değil, mübahlık bildirmesi. Şu âyetlear buna örnek verilebilir:
"Allah'ın rızkından yiyin, için" (el-Bakara: 2/60)
"İhramdan çıktıktan sonra avlanın" (el-Maide: 5/2) ifadesi, 'avlanabilirsiniz', avlanmanız helâldir' demektir.
4) Bir fiille ilgili hiç bir hükmün bulunmaması. İstishâb deliline göre, "eşyada kural mübahlıktır".[402]
"Eşyada aslolan ibâhattır, mübahlıktır" hükmüne göre, İslâmın hakkında açık bir şekilde haram, mekruh, günahtır, vebali vardır diye yasaklamadığı, yapılmasını hoş gördüğü her şey mübahtır, helâldir. [403]

Mübah Hükmünün Alanı Geniştir:

Bilindiği gibi İslâm'da helâl ve haram kılma yetkisi yalnızca Allah'a aittir. Peygamberimiz Allah'ın hükmünü açıklayan bir elçidir. Sünnet'te, yani hadislerde gördüğümüz haram ve helâl ölçüleri, Peygamberimizin aldığı vahyi uygulamasıdır, açıklamasıdır. O bile kendi kafasından Allah adına bir hüküm veremez. Bu açıdan bakıldığı zaman, eşyada, yani insanların geçim vasıtaları olan eşya, bitki, meyve, ve yiyeceklerde, hatta kullanılan yöntem ve tekniklerde aslolan mübahlıktır. Ancak Şeriatın bir açık delili veya bu delile bağlı olarak yapılacak kıyas ile bir takım şeylerin haramlığı söz konusu olur.
Mübah olan işleri yapanlar bir sevap almadıkları gibi bir günah ta kazanmazlar. Ancak bazı mübahları yapmak insana sevap kazandırabilir. Meselâ yeme-içme ve sporu daha iyi ibadet edebilmek, Allah yolunda daha iyi çalışabilmek amacıyla yapmak gibi.
Mübahlık bazen genel konularda değil, parça (cüz'i) konularda olabilir. Kişi istediği saatte yemeğini yiyebilir. Ancak hiç yemek yememek helâl olmaz. Çünkü hayatın devamı yemeğe bağlıdır. Elinde dünyalık bulunan bir kimsenin, kendisine verilen bu nimetlerden yararlanması helâldir. Ancak zengin bir kimsenin fakir gibi giyinmesi, yani zenginliğinden yararlanmaması Peygamberimizin tavsiyesine aykırıdır. Bazı oyunlar, geziler, bir takım hobilerle meşgul olmak mübahtır. Ama bu oyunlar haram sınırına dayanırsa, insanı günaha götürürse veya ibadetine engel olursa, o zaman mübah olmaktan çıkarlar.
Mübah'ın alanı oldukça geniştir. İslâmın çizdiği bu geniş alanı müslümanlar hakkında bir rahmettir, din ve dünya işlerinde bir kolaylıktır. Bir takım insanlar, kendi kafalarından bu geniş alanı daraltma hakkına sahip değildir. İslâmı bir haramlar listesi haline getirmek, İslâma iyilik değildir. Şeriatın hakkında açıkça haram veya mekruh demediği hususlarda biraz daha dikkatli olmak zorundayız. Buna karşılık, açık hükümlere rağmen her şeye mübah damgasını vurup haramın sınırlarını zorlamak ta doğru değildir. Bir konu hakkında açık bir hüküm olmasa bile, eğer şüpheli ise kişi dinini korumak için şüpheli şeylerden uzak kalır.
İslamın haram kıldığı bir şeyi helâl saymak hatadır. Ancak görülüyor ki helâl-mübah olan bir şeyi insanlara haram yapmaya kalkışmak daha büyük bir hatadır.
"De ki: 'Allah'ın kulları için çıkardığı ziyneti ve temiz rızıkları kim haram kılmıştır?' De ki: 'Bunlar dünya hayatında iman edenler içindir, kıyamet günü ise yalnızca onlarındır'. Bilen bir topluluk için âyetleri böyle birer birer açıklarız." (A'raf: 7/32) [404]

---

[401] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/312.
[402] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/312.
[403] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 428-429.

Mübahın Hükmü:

Yapılmasında da yapılmamasında da sevap veya günah yoktur. Yapılıp yapılmaması eşittir.[405]

MÜFSİD, MÜFSİT

Müfsid Kelimesinin Anlam Sahası:

'Müfsid' sözlükte, ifsad eden, bozan, geçersiz kılan kimse veya şeylere denir. Bunun kökü 'ifsad'tır. İfsad; bozmak, kokuşmak, dengeden ayırmak anlamlarına gelir.
'Fesad' kavramı da bununla ilgilidir ve bozulma, kokuşma, dengenin bozulması demektir.
Müfsid, ifsad edendir yani bozandır, doğru ve barış üzere olanı saptırandır.
Kur'an-ı Kerim, çeşitli ayetlerde genel olarak 'yeryüzünde fitneyi uyandırıp, insanların durumunu bozup, onları doğruluktan saptıran kimseler anlamında kullanmaktadır.
Kendi hevasını (keyfini) tanrı haline getiren zorbalar, çıkarlarını korumak için zora baş vururlar. Kendi görüşlerini insanlara dayatırlar. Ortaya koydukları hükümlere insanların uymalarını isterler. Aslında onların kendi hevalarından koydukları hükümler, insanlar arasındaki adaleti sağlayamaz, insanların hakklarını koruyamaz, aralarında sevgi ve saygıyı kuramaz. Bu açıdan onların kararları ve hakimiyetleri ancak bozulmaya, huzurun kaçmasına sebep olur.
Fesad sulh'un (barışın-her türlü iyi halin) karşıtı olduğu gibi, 'Müfsid' te 'muslih'in (ıslah eden-düzelten-barışı sağlayan) zıddıdır.
Aynı kökten gelen 'mefsedet' (zararlı-ifsad edici) ise 'maslahat'ın (fayda veren her şeyin) karşıtıdır. [406]
Bir şeyi bozan, bir ibadet veya muâmeleyi geçersiz kılan kimse ya da şey. Bir ibadeti bozan veya bir hukuki muâmeleyi sakatlayan fiil veya eksiklik anlamında bir fıkıh terimi. Mükellefin fiillerine bağlanan hükümlerden birisi. Müfsid, fesad kökünden ism-i fâildir. Sıhhaf, fesat ve butlan birbiriyle yakın ilgisi bulunan terimlerdir.
Sahîh, fâsit ve bâtıl ayırımı, bir kimsenin yaptığı fiiller için şer'an gerekli olan rükün ve şartları taşıyıp taşımamasına göre yapılan bir nitelendirmedir. Kendisine bir takım hükümler bağlanan fiiller ya ibâdet, ya da hukûkî bazı muâmeleler kabilinden olur. Âyet ve hadislerde mükellefin yapacağı ibadet veya muâmeleler için bir takım rükünler ve şartlar konulmuştur.
Rükünler, bir ibadet veya muâmelenin temel unsurlarını, ana parçalarını oluşturur. Namazda kıyam, kırâat, rukû'; satım veya nikâh akdinde, icab ve kabul gibi... Şartlar ise, rükünlerin dışında kalan daha çok ayrıntı kabilinden olan ve bulunmaması, akitlerde taraflar arasında anlaşmazlığa yol açabilen diğer unsurları ifade eder. Veresiye satışta vade tarihinin belirlenmesi gibi.
İşte şer'an belirlenmiş olan rükün ve şartlarına uygun olarak yapılan ibadet veya akd "sahîh" tabiriyle nitelendirilir. "Geçerli"; "muteber"; "caiz" veya "nâfiz" terimleri de, sahîh anlamında kullanılabilir.
İbâdetler konusunda, fâsit ve bâtılın eş anlam ifade ettiği bütün İslâm hukukçularının benimsediği ortak bir görüştür. Rükün veya şanlarından birisi eksik bulunan bir ibâdet, "bâtıl" veya "fâsit" olur. Bunun için; "gayri sahih", "sahih değildir", "muteber değildir", "geçersizdir", "geçerli değildir" veya "caiz değildir" gibi ifadeler de kullanılabilir. Bu durumda ibadet bozulmuş sayılacağı için, yeni baştan yapılması gerekir. Meselâ; secde unutulan bir namazda rükün; abdestsiz kılınan bir namazda şart eksik olduğu için namaz fâsit olur ve iâdesi gerekir. Burada rükün ve şartlar farz niteliğindedir. Yine; Arafat'ta vakfe'yi yapamayan bir hacının haccı bâtıl olur. Çünkü vakfe haccın farzlarındandır. Ancak Safâ ile Merve arasında sa'y yapmak vacip hükmünde olduğu için bunun yapılmamış olması haccı bozmaz; yerine getirilmesi mümkün olmadığı takdirde kurban cezası ile bu eksiklik tamamlanabilir. Namazın vaciplerinden birisinin terk edilmesi hâlinde ise, namazın sonunda yanılma secdesi yapılarak bu eksiklik tamamlanır. Dört rekatlı bir namazda, ikinci rekattan sonraki oturuşu terketmek de bunun gibidir.
Hanefiler dışındaki çoğunluk İslâm hukukçularına göre, ibâdetlerde olduğu gibi, akitlerde de fâsıt ve bâtıl eş anlamlıdır. Eksiklik, akdin ister rükünlerinde olsun, isterse şartlarında bulunsun, sonuç değişmez. Meselâ; akıl hastasının yapacağı satım akdi veya, ödeme tarihi belirlenmeksizin yapılacak veresiye satış hukukî bir sonuç doğurmaz. Böyle bir akde "bâtıl" denebileceği gibi "fâsit" de denir.
Hanefilere göre, akitler konusunda "fâsit"le "bâtıl" farklı anlamlarda kullanılır. Akdin icap, kabul ve konu gibi ana unsurlarındaki yani rükünlerindeki bir eksiklik, akdi bâtıl kılarken; eksiklik, akdin rüknüne ilişkin olmaksızın, diğer şartlardan birisinde olsa, böyle bir akit fâsit olur. Rükünleri ve esas unsurları mevcut olduğu

---

[404] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 429-430.
[405] bk. eş-Şâtibî, el-Muvâfakât, Dımaşk (t.y), I,141,142; eş-Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl, Kahire 1347 H. s. 6; Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, s. 57 vd.; ez-Zühaylî, el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletüh, Dımaşk 1405/1985, I, 53; Zekiyuddin Şa'ban, Usûlül-Fıkh, Terc. İbrahim, Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 220 vd; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/312.
[406] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438-439.

için, bu akde bazı sonuçlar bağlanır. Meselâ; vade belirlenmeksizin yapılacak veresiye satım akdi, şahitsiz aktedilecek nikâh akdi, birer fasit akittir. Hanefiler bunlara "bâtıl" demezler ve meseleyi bazı hukuki sonuçlara bağlarlar. Önce bu gibi akitlerdeki eksikliğin giderilerek bunların sahih hale getirilmesi mümkündür. Veresiye satışta, satıcı ve alıcı karşılıklı anlaşarak va'de tarihini sonradan da belirleyebilirler.
Diğer yandan alıcı, satıcının açık veya kapalı muvafakatı ile satım konusu malı teslim almış ise, bu mal üzerinde müşteri lehine mülkiyet hakkı sâbit olur; fakat müşterinin bu maldan yararlanması, akit sahih hale dönüşmedikçe, helâl olmaz.[407]

Müfsitlerin Özellikleri:

İfsad, insanın ve onun doymaz iştahının, aşırı isteklerinin sonucudur. Müfsidler, yeryüzündeki tabii değerleri, sulh (barış) ve dengeyi, kendi subjektij ölçüleri ve doymaz iştahları sebebiyle bozarlar. Onların bu faaliyetleri sonucu, en önemli fesad olan 'şirk' artar. Müşriklerin hakim oldukları yerlerde 'fesad'tan başka ne olur ki?
Münafıklar, kendileri için yeryüzünü 'ıslah edeciler' olarak sunarlar. Kur'an onların bu iddialarını yalanlıyor ve onları gerçek yüzleriyle ortaya koyuyor. Onlar gerçekte 'müfsid' olan bozguncudurlar.[408]
Bir takım insanların sözleri, iddiaları, dış görünüşleri iyidir. Kendilerini iyi diye anlatırlar. Ancak o fırsatını bulunca, yeryüzünde müfsidlik yapar, ekini ve soyu mahvederler.[409]
Allah'tan korkmayan zalim yöneticiler bir ülkeye girdikleri zaman orayı ifsad ederler, halkını aşağılarlar, onların değerlerini yağma ederler.[410] Allah böyle 'müfsid'leri sevmez.[411] Onların yaptıkları işler kötü olduğu için Allah (c.c.) onların böylesine mefsedet olan amellerini düzeltmez ve onlara değer vermez.[412]
Firavun gibi peygamberlere karşı gelen kişi ve topluluklar müfsid idiler.[413] Onların nasıl bir sonuçla karşılaştığının, hangi cezaları aldıklarının ibretli hikâyesi yeryüzünün her tarafında görülebilir.
Bugün de Kur'an'ın davetinden büyüklük taslayarak yüz çevirenler müfsid'ler, onları benzeridir. Onların fasit işleri sebebiyle karada ve denizde, yani yeryüzünün her tarafında fesat çoğalmıştır. İnsanlar, toplumlar ve hatta tabiat bile onların faaliyetleri yüzünden bozulmuştur. İslâmın kötü ahlâk dediği davranışlar yaygınlaşmış, her tarafta zulüm, baskı, hak ihlâlleri artmıştır.
Mü'minler müfsid olamazlar ve müfsidlerin peşinden gidemezler. [414]

Fıkıh İlminde Müfsid:

Müfsid (veya fesad) aynı zamanda Fıkıh ilminde kullanılan bir kavramdır. Fesad ve butlan (iptal olma, geçersiz sayılma) ile müfsid ve batıl (iptal eden) aynı anlamda kullanılmaktadır.
Müfsid veya batıl, bazı şartlarını ve yerine getirilmesini sağlayan özelliklerini kaybetmiş bir ibadet, akid (anlaşma) batıldır, fasid'tir (ifsad olmuştur). İfsad olan ibadet veya hukuk işlemini (hukukí tasarrufu) ifsad veya iptal eden (batıl hale getiren) sebebe müfsid denmektedir.
Bir ibadeti veya hukuksal işlemi yerine getirebilmek için bazı şartlar veya rükünler (gerekler) vardır. O şartlar veya rükünler yerine getirilmezse, ibadet yapılmış olmaz, o hukuksal işlem ya tamamlanmaz, ya da şartlar bozulursa işlem de bozulur.
Şartları veya rükünleri yerine getirilen ibadet ve hukuksal işlemlere 'sahih' (geçerli, sağlam muteber) denilir.
Şartlara uygun yapılan ibadetler için; 'Bu sahihtir, bu muteberdir' diye niteleme yapılır. Eğer şartlar yerine gelmezse, 'sahih değildir, caiz değildir, fasid'tir' denilir.
İşte ibadetleri ve hukuk işlemlerini geçersiz kılan sebeplere 'müfsid' adı verilmektedir ki, bu tabir (söyleyiş tarzı) kelimenin sözlük anlamıyla ilgilidir.
Söz gelimi, bir hacı adayı ihram elbisesi giymeden hacc yapsa bu ibadeti olmaz, ibadeti fasit, batıl olur. Çünkü ihram elbisesi giymek haccın şartlarından biridir. [415]

Fasit Satım Akdinin Feshedilemediği Durumlar:

Fâsit satım akdinde feshe bir engel olmadıkça alıcı veya satıcının bunu feshetmesi mümkündür. Ancak şu durumlarda fasit satım akdi feshedilemez.
1) Satılan mal, alıcının elinde telef olmuş veya istihlâk edilmiş olursa;

[407] es-Serahsi, el-Mebsût, XIII, 8 vd.; el-Kâsânî, Bedâyiu's-Sanâyi', V,169,174, 234, 300-304; İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr, V, 186; İbn Âbidin, Reddü'l-Muhtâr, IV, 105, 108; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/332-333.
[408] Bakara: 2/11-12.
[409] Bekara: 2/204-205.
[410] Neml: 27/34.
[411] Maide: 5/64.
[412] Yunus: 10/81.
[413] Neml: 27/14.
[414] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 439.
[415] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 439-440.

2) Alıcı tarafından yeni bir akitle başkasına satılmış bulunursa;
3) Satılan mal, başkasına bağışlanmış ve teslim edilmiş olursa;
4) Satılanda, ondan ayrılması mümkün olmayan bazı ilâveler yapılmışsa. Meselâ; satılan arsa olup üzerine bina yapılsa, artık fesih hakkı kullanılamaz.[416]

Fasit Evlilikler:

Fâsit sayılan evlilikler şunlardır:
1) Şahitsiz olarak akdedilen evlenme akdi;
2) Evli bir kadınla, bilmeksizin yapılan evlenme akdi fasittir.
3) Karının kız kardeşini, hala ve teyzesini bir nikâh altında toplamak caiz değildir. Yani iki kız kardeşle birlikte evlenme akdi yapılsa, önceki evlilik ve nikah geçerli, sonraki fasit olur.
4) Üç defa boşanmış olan kadınla, hulle'den (bk. "Hulle" maddesi) önce, bu erkeğin yeniden evlenmesi Ebû Hanîfe'ye göre fâsittir.
5) Evlenmeleri yasak olan kan, sıhrî veya süt hısımlarının birisiyle evlenmek, Ebû Hanife'ye göre fâsittir.[417]

Fasit Evliliğin Hükümleri:

1) Fasit evlenmelerde eşlerin evliliğe devam etmeleri caiz değildir; derhal ayrılmaları gerekir. Kendiliğinden ayrılmazlarsa hâkim tarafından zorla ayırılırlar. Hâkim ayırdıktan sonra cinsel birleşme olursa zina cezası uygulanır.[418]
2) Fâsit evlilik, zifaftan önce hiç bir hukûkî sonuç doğurmaz.[419]
3) Cinsel birleşme olmuşsa şu sonuçlar doğar: Kadın mehre hak kazanır; bu birleşmeden doğacak çocuğun nesebi sâbit olur; sihrî hısımlık doğar; nafaka ve miras cereyan etmez; evliliğin sona ermesi boşama niteliğinde olmadığı için, boşanma sayısında bir eksilme meydana gelmez.[420]

---

416 Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuki İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, İstanbul 1967, VI, 89 vd.; Hamdi Döndüren, İslâm Hukukuna Göre Alım Satımda Kâr Hadleri, Balıkesir 1984, s. 102; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/333.
417 el-Kâsânî, a.g.e.; II, 272-274; el-Mevsilî, el-İhtiyâr, Kâhire, t.y., III, 86, 87; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul 1983, s. 251, 252; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/333.
418 el-Kâsânî, a.g.e., II, 335; el-Fetâvâ'l-Hindiyye, Bûlak 1310/1892, I, 330-331; el-Mevsilî, a.g.e., III, 84 vd.;1917 Tarihli, Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Madde: 77.
419 H.A.K. mad. 75.
420 el-Kâsânî, a.g.e., II, 335; el-Fetâvâ'l-Hindiyye, I, 330; Bilmen, a.g.e., II, 22-36; Döndüren, a.g.e., s. 252, 253; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/333.

TEKLİF-İ MÂ LÂ YUTAK

Güç yetirilemeyecek emir ve nehiy.
Teklif; lugatte, güçlük zorluk ve zahmet anlamlarını taşımaktadır. Bu da yorgunluk ve meşakkati beraberinde getirmektedir.
Istılahta ise; emre ve neyhe taalluk etmektedir. Buna göre teklif, emir ve nehyin muhataba yönelmesidir.[421] Bir başka açıdan da, teklif; akıl sahibi kullarına dinî ve hukukî yükümlülükler koyan Allah'ın fiilidir.
Teklif meselesinin itikad açısından ele alınmasının esas nedeni; bu konunun insan fiilleriyle doğrudan doğruya ilgili olması ve adalet-zulüm meselesiyle yakınlığı yönüyledir. Kısacası bu konunun esas hareket noktası, insan fiilleri ve bunun uzantılarıdır.
Burada şu sorular konunun çerçevesini belirtmektedir: Allah tarafından söz konusu edilen ilahî teklif karşısında insanın durumu nedir? Teklife daha çok hangi açıdan bakılmalıdır? Teklifin, insan fiilleri açısından nitelik kazanması ve adalet-zulüm konularıyla ilişkisi nasıl anlaşılacak, insanın irade ve sorumluluğu nasıl izah edilecektir?
İşte bu ve benzeri sualler insan zihnini başlangıçtan beri meşgul etmesi bakımından İslâm kelamında da önemli yer işgal etmiş ve bu konuda bir hayli değişik fikirler ortaya konulmuştur. Aynı zamanda itikadî fırkalar arasında da hayli değişik fikir ve anlayışlara yol açmıştır. Bunlar derli toplu bir şekilde şöylece sıralamak mümkündür.

Mezheplere Göre Teklif:

1- Ehl-i Sünnet Anlayışına Göre Teklif

Bilindiği üzere itikadî açıdan Ehl-i Sünnet anlayışı denilince Matüridî ve Eş'arî alimlerinin görüşleri akla gelmektedir. Bunları da kendi düşünce ve anlayışlarına göre ayrı ayrı ele alarak bu görüşleri daha detaylıca ele almaya çalışalım.

a- Matüridîlere Göre

Teklif, makdur olana bağlıdır. Ancak bu şekilde bir emrin ifadesi olur. Teklif yerine getirilirse mükafatı, yerine getirilmezse cezayı gerektirir. Ancak, bu tarzdaki bir teklifin meydana gelmesi insanın irade ve gücüyle olur.[422]
Matüridî anlayışına göre önemli olan, teklifin insanın irade ve gücüyle ilgili olmasıdır. Eğer insan, fizikî olarak sakat ise, bu insanın fizik yönünden bir güce sahip olmadığı açıktır. Dolayısıyla böyle insana teklif akıl haricidir. Her yönden sağlam olan insanın teklife muhatab olması ve bu teklife göre fiillerini yapması insanın iradesiyle ilgilidir. Bu takdirde insan, fiillerinin nitelik kazanışında sorumlu olur ve böylece teklif bir anlam taşımış olur.[423]
İmam Matüridî'ye göre, teklif-i mâ lâ yutak, yani güç yetirilemeyen şeyin insana yüklenmesi caiz değildir. Bu kabul edilmez. Bu hususta *"Allah bir kimseye ancak gücü yettiği kadar teklif eder"* (el-Bakara, 2/286) ayetini delil olarak alır. Zira, Yüce Allah yaptığı işleri bir hikmete göre yapar, hikmet ise, bunu gerektirir, yani güzellik ve iyilik olanı beraberinde getirir.
Matüridî ekolünde bu meseleye, insanın gücü ve bu gücün imkanlarının Allah'ın ezelî ve mutlak ilmince bilinmesi açısından bakılmaktadır. İnsan, kendisine yüklenilen şeylerden birisini kendi gücü, o yöne meyli ve

[421] Bağdad, Usulu'd-din, 270.
[422] Beyadî, İşaratu'l-Meram, 250.
[423] Bkz. Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, Kelam, 220-23, Konya, 1988.

kendi ihtiyarını kullanmak suretiyle seçer. İnsanın bu tür hareketini de Yüce Allah bilir. Öyleyse insana ancak kaldırabileceği kadar şey yüklenmiş demektir. Teklifin ceza ve mükafat haline gelmesi, insana ahlakî nitelikte bir fiil olması ve sonuçta insanın yaptığından sorumlu olması işte bu şekilde meydana gelmektedir.[424]
Yüce Allah'ın insanlara yapmaları mümkün olmayan şeyleri teklif etmesi caiz ve mümkün değildir.[425]
Sonuç olarak şu söylenebilir; Matüridî anlayışına göre, güç yetirilemeyen işi, Allah'ın insanlara teklif etmeyeceği ve insanın da, kendi gücünü kullanarak bu teklifi kendisine sıfat yapacağı görüşü yaygın bir şekilde kabul edilir.

b- Eş'arîlere Göre

Eş'arî ekolüne göre, güç yetmeyen işin teklifi mümkündür. Buna delilleri de *"Onlar hakkı işitmezler, gerçeği görmezler"* (Hud, II/20) ayeti ile *"Kelamını işitmeye de tahammülleri yoktur"* (Kehf, 18/101) ayetidir.
Bu duruma göre, teklif meselesi esas itibariyle temel olarak insanın kudretine bağlıdır. Ancak bu kudret Eş'arî anlayışı çerçevesinde Allah'tan gelmektedir. Diğer taraftan Eş'arî aczi, bir şeyin kendisini ve karşıtını yapmamak olarak anlamaktadır. Acz halinde, emrolunanla birlikte, bir şeyi almak da terk etmekte bulunmaz.
Eş'arî'nin bu görüşü şu şekilde açıklanmaktadır: Allah'ın insana gücü yetmediği şeyi yüklemesi, teklif etmesi caizdir. Bu, şeriat yönünden de doğrudur. Zira, Ebû Leheb'e iman emredilmiştir. Peygamberi tasdik ve bütün haber verdiklerine iman etmesini bildirmiştir. Bununla birlikte onun iman etmeyeceğini de Rabbimiz haber vermiştir. Güç yetmeyen işin teklifinin mümkün oluşuna *"Ey Rabbimiz, güç yetiremeyeceğimiz Şeyi bize yükletme"* (Bakara, 2/286) ayeti de delil olarak alınabilir.[426]

2- Mutezile Anlayışına Göre Teklif

Mutezile'ye göre teklif; kendisinde kişiye yük olan bir iş olarak tanımlanmaktadır.
Teklif, kendisinde yükümlüye güçlük ve zorluk bulunan bir işi yapma iradesidir. Böyle bir teklif ise, ancak Allah tarafından yapılır.
Mutezileye göre, diğer meselelerde olduğu gibi ana dünya görüşüne bağlıdır. Mutezile'nin tek endişesi Allah'ın bir tek olduğu keyfiyetine halel getirmemektir. Bunun için "tevhid" meselesi onların hareket noktası olmuştur.[427]
Gerek Mutezile'de ve gerekse diğer itikadî fırkalarda esas ve temel olan bir prensip vardır. Diğer bütün görüşler bu temel espri çevresinde cereyan eder ve bu doğrultuda fikirler ileri sürülür. Bu bakımdan öncelikle o fırkanın esas görüşü iyice bilinmeli ve dikkate alınmalıdır.
Teklif konusu da esas itibariyle tevhid görüşüne bağlıdır. Yüce Allah yegâne birdir ve O her şeyde olduğu gibi fiillerde de bir ve tekdir, adildir. O'nun adil olması fiillerinde çirkin ve kötü olan fiillere yer vermemesiyle anlaşılır. O'nun fiillinden kötü bir şeyin meydana gelmesi doğru değildir. Öyleyse, bütün fiillerinde adil olan ve kötü iş yaratmayan Yüce Allah'ın insanların faydasına olan tekliflerde bulunması gerekir. Çünkü, bu konu daha önce de geçtigi üzere Allah'ın yegâne tek oluşu ve O'nun adaleti konusuna girer. Adil olan Allah'tan ise, insanların zararına, dolayısıyla kaldıramayacakları bir teklifin yüklenmesi beklenemez. Zira bu zulüm olarak telakki edilmektedir.
Bu farklı görüşlere rağmen, Mutezile, teklife külfet ve meşakkat manalarını vermekle Ehl-i Sünnetle bir yakınlık ortaya çıkarmakta, bir nevi aynı görüşü paylaşmaktadır.
Buraya kadar sayılan teklif ile ilgili görüşlerin sıralanmasından sonra; bu konuda şöyle genel bir değerlendirmede bulunmak mümkündür:
İnsana güç verip vermeme doğrudan doğruya Yüce Allah'ın kudreti dahilindedir. Bu konuda da Allah'!n bir mecburiyeti yoktur. Allah insana zulüm ve yapılması imkansız olan bir şeyi yüklemekte tamamen kendi iradesine sahiptir.
İnsana yapılan teklif insanın yapabileceği ölçüdedir. Bu durum ise, Allah'ın adaleti, sünneti doğrultusundadır. Bunları yaparken tamamen mutlak ve hür iradesiyle yapıyor olup, bir zorunlulukla karşı karşıya değildir. İşte Mutezile ile temelde ayrılan nokta burasıdır. Onlar Yüce Allah'ın insana ancak kaldırabileceği kadar bir teklifi yüklemesini zorunlulukla izah edip, bunu tevhid anlayışlarına bağlamaktadırlar. Ehl-i Sünnet ise, meselenin sonucunda yani teklifinin ancak kapasiteye göre olacağında birleşip, bunun zorunlulukla değil hür irade ile Yüce Allah'ın sünnetine göre olduğunu kabul etmektedirler.[428]

MÜKELLEF

Mükellef Kime Denir?

---

[424] Ş. Gölcük-S. Toprak, Kelam, 222.
[425] Sabunî, el-Bidaye, 118.
[426] Bk. Ş. Gölcük S. Toprak, Kelam, 223.
[427] Ş. Gölcük-S. Toprak, Kelam, 221.
[428] Abdurrahim Güzel, Şamil İslam Ansiklopedisi:

Mükellef, ‘teklif’ kelimesinden türemiştir. ‘Teklif’ sözlükte, bir işi emretmek, üzerine vacip kılmak, zor olan bir şeyi farz kılmak demektir.
‘Teklif’, İslâmın müslümanlara yüklediği görevlerdir.
Allah (cc) kul olarak yarattı. Kul kavramının içerisinde hem itaat, hem de iyiliklere karşı teşekkür (şükr) anlamı vardır. Kul, kendini yaratan ve nimetler veren Yaratıcıya karşı itaat etmek durumdadır. Çünkü varlık sebebi O yaratıcıdır. Bunun başka türlüsü olamaz. Kulu kendi gücüyle ve kudretiyle yaratıp, ona yaşayabilmesi ve hayatını devam ettirebilmesi için her şeyi veren Yaratıcı, kendisine ait olan, kendi kudret eli içinde bulunan kulundan itaat ve verdiği nimetlere şükr isteyecektir. İtaat ve şükrün hepsine ibadet (kulluk) diyoruz.
İşte Rabbimizin kendi kullarına, onlara kulluklarını yapabilmeleri için gönderdiği emir ve yasaklara veya hükümlere ‘ilâhí teklifler’ denilir. İslâm bu anlamda Allah’ın insanlara bir ‘teklif’idir.
İnsanların İslâma teslim olmalarını ve kendilerine verilen nimetlere şükretmelerini isteyen Allah (cc), bu tekliflerini bir Peygamber ve kitap aracılığıyla insanlara ulaştırır.
Allah’ın teklifine muhatap olan insanlara ‘mükellef’, yani teklif alan, teklif yüklenen denilir.
Bir insanın Allah’ın teklifleri karşısında ‘mükellef’ olabilmesi için, bizzat veya bir aracı ile, kendisine iletilen, mükellef kılınan şeyi anlayıp, anladığını yerine getirecek kadar güçte olması gerekir. Çünkü mükellef kılmaktaki maksat, itaat ve istenilenin yapılmasıdır. Anlamaya ve yerine getirmeye gücü yetmeyenin istenilen işi yapması mümkün değildir.[429]
Yükümlülük sahibi kişi, yükümlü kılınan kişi; arapça "teklîf" mastarından ism-i meful. Bir fıkıh terimi olarak; "İslâmî emir ve yasakların muhatabı olan ve bunlara uymakla yükümlü bulunan kimse" demektir. *"Allah bir kimseye gücünün yeteceğinden fazlasını yüklemez"* (el-Bakara: 2/286) âyeti sorumluluğu gücün yetmesi ile sınırlar.
Dinî emir ve yasaklara muhatap olabilmesi için kişinin akıl ve fizik bakımından belli olgunluğa ulaşması gerekir. Kişinin, insan varlığına ait hak ve borçlara ehil olma vasfına "ehliyet" denir. Bu ehliyet anne karnındaki ceninden itibaren rüşd yaşına kadar çeşitli safhalar geçirir.[430]

Mükellef Olmanın Şartları:

Mükellef kılınmanın iki şartı vardır.
1- Akıllı olmak. Bir insanın dinin emirlerinden yani kulluktan sorumlu olabilmesi için akıl sahibi olması şarttır. Akıl, neyin ne olduğunu bilen manevi bir his, bir kuvvettir. Aklı olmayanlar ‘mükellef’ değillerdir.
2- Büluğ (ergenlik) yaşına ulaşmış olmak. Ergenlik yaşına ulaşmak, oğlan çocukların erkek, kız çocukların ise kadın durumuna ulaşma yaşlarıdır. Her ikisinin de çocuklarının olabileceği yaştır. Ergenlik yaşı ülkelere ve iklimlere göre değişir. Ancak bir çok alime göre onbeş yaşına gelen herkes mükellef olur.
Ergenlik yaşına gelmediği halde, iyiyi kötüden ayırabilme durumuna ‘temyiz’ denir. Temyiz çağındaki erkek çocuklara ‘murahik’, kız çocuklara ‘mürahika’ denir. Ergenlik çağına ulaşanların ayrıca rüşd sahibi (doğru yapabilme) olmaları şartı da istenir.
İslâmın insanlara teklifleri, insanların güçlerine (takatlarına) göredir. Allah (c.c.) kimseye gücünün üzerinde bir şey teklif etmez.[431] Mü’minler de dualarında
“...Rabbimiz, bize, Bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Rabbimiz, bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme. Biz affet, bizi bağışla, bize acı. Sen bizim Mevlâmızsın! Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım eyle” derler. (Bakara: 2/286) [432]

Ehliyetin Kısımları:

Ehliyet, vücub ve eda ehliyeti olmak üzere ikiye ayrılır. [433]

1. Vücub Ehliyeti:

Kişinin lehine ve aleyhine olan hakların sübutuna elverişli olmasıdır. Bu, borçlanma ve borçlandırma ehliyetidir. Bunun dayanağı insanlık sıfatıdır. Yaş, akıl ve rüşd ile ilişkisi yoktur. Eksik ve tam olmak üzere ikiye ayrılır. [434]

a. Eksik Vücub Ehliyeti:

[429] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 440-441.
[430] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.
[431] A’raf: 7/42. Mü’minûn: 23/62.
[432] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 441.
[433] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.
[434] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.

Bu ana karnındaki cenine ait bir ehliyet olup, doğuma kadar devam eder. Cenin, yalnız lehine olan haklardan yararlanır. Aleyhine olan haklar onun hakkında sabit olmaz. Cenin sağ doğmak şartıyla mirasçı olur, lehine vasiyet edilen mala sahip bulunur, yine lehine vakıf geçerlidir, babası cihetinden nesebi sabit olur. Aleyhine olan medeni haklar ise sabit olmaz. Meselâ, babasının cenin adına bir şey satın alması veya cenine ait bir malı başkasına hibe etmesi geçerli değildir. Yine cenin, nafaka vb. mali yükümlülüklere muhatap olmaz. [435]

b. Tam Vücub Ehliyeti:

Şahsın lehine ve aleyhine olan hak ve borçlara ehil olmasıdır. Akıl hastaları ile yedi yaşından küçük olan gayri mümeyyiz küçükler tam vücub ehliyetine sahiptirler. Henüz idrak ve muhakeme teşekkül etmediği için bunlarda eda ehliyeti yoktur. Lehine yapılan hibe, vasiyet ve vakıf geçerlidir. Ayrıca onu borç ve yükümlülük altına sokan satım, kiralama, karz ve rehin gibi medeni akitler veli veya vasi tarafından onun adına yapılır. Bunların semere ve sonuçları akıl hastası veya gayri mümeyyiz küçüğe ait olur.
Diğer yandan gayri mümeyyiz küçük haksız fiillerinden veya veli yahut vasisinin onun adına yapacağı tasarruflardan doğan borçlardan bizzat sorumludur. Ancak bu bedeni değil yalnız mali bir sorumluluktur.[436]
Akıl hastası ve gayri mümeyyiz küçükler mali bütün borçları öderler. Ancak bunlar ibadetle yükümlü olmadıkları için Ebû Hanîfe'ye göre zekâtla yükümlü bulunmazlar. İmam Şâfiî, Malik ve Ahmed b. Hanbel'e göre ise zekât mal nimetinin külfeti kabilindendir. Böyle olunca bunların da zekâtta sorumlu tutulmaları gerekir. Ancak bunu veli veya vasi, onun adına öder. [437]

2. Eda Ehliyeti:

Kişinin medeni hakları kullanma ehliyetidir. Bu, her insanda tabü bir vasıf değil akıl ve fizik gelişmeye paralel olarak kazanılan bir vasıftır. Bunun varlığı, temyiz kudreti, belli bir yaşa ulaşma gibi bazı şartlara bağlanmıştır. Kısaca vücup ehliyeti, her şahısta bulunan pasif bir ehliyet iken, eda ehliyeti aktif ehliyet halidir. Eda ehliyeti de eksik ve tam olmak üzere ikiye ayrılır. [438]

a. Eksik Eda Ehliyeti:

Bu ehliyet mümeyyiz küçük ve bunamış da (ma'tuh) söz konusu olur. Yedi yaşla büluğ çağı arasındaki ehliyeti ifade eder.
Mümeyyiz küçük iyi ile kötüyü, alma ile vermeyi, satmayla satın almayı birbîrinden ayırtedebilen bir fikrî, zihnî ve beden olgunluğuna ulaşan kimsedir. İslâm hukukçuları uygulamada kolaylık olsun diye yedi yaşın ikmalini temyiz çağının başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Bu yaşın tercih edilmesi Hz. Peygamberin şu hadisine dayanır: *"Yedi yaşına girdikleri zaman çocuklarınıza namazı emredin"*[439] Bu hadis yedi yaşına giren çocuğun namazın ve ibadetin manâsını anlayabilecek bir fikir olgunluğuna ulaştığını gösterir. Bu duruma göre; Mümeyyiz küçüğün namaz, oruç, hacc gibi ibadetleri yapması büluğdan önce farz değilse de, edası sahihtir ve sevabı ana-babaya gider.
Hibe ve sadakayı kabulü, mübah malları mülk edinmesi gibi tamamen lehine olan tasarrufları geçerlidir. Bu konuda veli veya vasisinin izni de aranmaz. Yine başkasına vekil olarak alış veriş, nikâh, talak, dava ve kabz gibi işlemleri de geçerlidir. Çünkü bunlarda muhtemel zararlar müvekkile aittir. Üstelik bu gibi muameleler çocuğun yetişmesine yardımcı olur.
Tamamen zararına olan tasarruflar batıldır. Bağış, sadaka, vakıf, âriyet verme, borca kefil olma ve boşama gibi tasarrufları geçersizdir. Bunlar, onun adına veli veya vasisi tarafından da yapılamaz.
Alış-veriş, kiraya vermek, kiralamak, rehin vermek ve almak gibi hem menfaate, hem de zarara ihtimali bulunan tasarruflar velinin icazetine bu gibi iki yönlü olabilen tasarruflar geçerlidir.
Velisinin izin verdiği mümeyyiz küçük "me'zûn"; izin vermediği ise "mahcûr" adını alır. [440]

b. Tam Eda Ehliyeti:

Kişinin bütün hak ve borçlara ehil olması ve ibadetlerle yükümlü bulunmasıdır. Bu ehliyet, büluğ çağı ile başlar, rüşd yaşı ile en son şeklini alır. Kişi, lehine ve aleyhine her türlü hukuki tasarrufu yapma ehliyetine erişmiş olur.
Büluğ, kişide erkek çocuğun ihtilam olması, kız çocuğunun aybaşı hali veya gebe olması gibi bir takım fizikî belirtilerin görülmesiyle başlar. Bazan bu belirtilerde gecikme olabilir. Bu takdirde, çoğunluk fakihlere göre

---

[435] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.
[436] bk. el-Kâsânî, Bedâyiu's-Sanâyi', Mısır 1327-28/1909-1910, VII,172; İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr; Bulak 1315-1317 H., VIII, 324 vd.
[437] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.
[438] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.
[439] Ebû Davud, Salât, 26; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II,180,187.
[440] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/338.

büluğ çağının başlangıcı kız çocuklarda 9, erkek çocuklarda 12, sonu ise her iki cinste de 15 yaştır. Ebû Hanîfe'ye göre ise, büluğ çağının sonu erkek çocukları için 18, kız çocukları için 17 yaştır. Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve Şâfiî ise, ergenlik belirtisi görülmeyen erkek ve kız 15 yaşını tamamlamakla büluğ çağına ermiş sayılır.[441]
Büluğ çağının asgari ve azami sınırları arasında bulunan erkeğe "mürahik", kadına "murahika" denir.
Akıl ve bâliğ olan kimse malî tasarruflar dışında diğer iman, ibadet, hukuki ve sosyal nizamın gerektirdiği bütün görevleri ve sorumlulukları yüklenir ve malı olanlar dışında tam eda ehliyetine sahip olur. Kendisine namaz, oruç, hacc ve zekât farizaları gerektiği gibi, haksız fiillerden hem malen hem de bedenen sorumludur. Birisini öldürse kısas uygulanır, zina etse had cezasına muhatap olur. Ancak had cezalarının uygulanması için suçun işlendiği beldede İslâmî yönetimin iş başında olması gerekir. Çünkü fert olarak hadleri uygulama imkânı ve gücü bulunmaz.
Rüşd sözlükte makul davranmak, doğru yolu bulmak demektir. Mecelle'deki tarifi şöyledir: "Rüşd, malın muhafazası hususunda takayyüd ederek sefeh ve tebzirden tevakki eden kimsenin vasfıdır. Bu vasfı taşıyana "reşid" denir. Reşidin zıddı "sefih"tir. Sefih malını boş yere sarf ile masarifinde tebzir ve israf ile İzaa ve itlaf eden kimsedir"[442]
Rüşd, temyizden farklıdır. İnsan iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırır da, malını ve servetini iyi bir şekilde idare etmeyi beceremez. Çünkü malın idaresi ve işletilmesi ayrı bir tecrübe ve yetenek gerektirir. Rüştle büluğ aynı şeyler değildir. Rüşd yaşı eğitim, kültür, iklim şartları ve benzeri etkenlerin altında büluğdan önce teşekkül edebilir. Ancak çoğu zaman büluğdan sonra bu olgunluk hali ortaya çıkar.
Allah Teâlâ şöyle buyurur:
"Evlenme çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin. Eğer rüşde erdiklerini açıkça görürseniz mallarını kendilerine verin" (en-Nisâ, 4/6).
Bu âyete göre, mümeyyiz küçük büluğ çağına erişince hemen malı kendisine teslim edilmez ve reşid olup olmadığı araştırılır. İslâm rüşd yaşını belirleme hususunu yöneticilere bırakmıştır.
Ebû Hanîfe'ye göre büluğa eren şahıs sefih ve israfçı da olsa üzerinden malî velâyet kalkar ve tasarruf özgürlüğüne kavuşur. Ancak malı, bir ihtiyat ve tedbir amacıyla reşid oluncaya veya yirmibeş yaşını dolduruncaya kadar kendisine teslim edilmez. Çünkü yirmibeş yaşındaki kimse dede olabilecek bir yaşa gelmiş, bedeni ve fikri olgunluğa erişmiştir.[443] Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre ise, kişi reşid oluncaya kadar malı kendisine verilmez.
Osmanlı devrindeki uygulamada 1288 tarihli bir irade, yirmi yaşını doldurmamış şahısların rüşd davalarının reddedilmesi kuralını getirmiştir.[444]
İşte akıl ve fizik bakımından gelişmesini rüşdle tamamlayan bir müslüman artık İslâm'daki bütün emir ve yasakların, malî, bedenî ve cezaî her çeşit hükmün muhatabı olur. Artık onun fiilleri farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh veya müfsit olmak üzere sekiz maddede değerlendirilir. Bu fiillere ef'âl-i mükellefin (yükümlülerin fiilleri) adı verilir.[445]

EF'ÂL-İ MÜKELLEFİN

Yükümlülük sahibi olanların yaptıkları işler, fiiller.
Ef'âl "fiil", mükellefin de "mükellef" kelimesinin çoğuludur. "Teklif" mastarından türetilmiş olan bu kelime "yükümlülük sahibi kişi" anlamındadır. [446]
'Mükellef', teklifi yüklenen, yani İslâmí emir ve yasakların muhatabı olan, bunlardan sorumlu olan akıllı ve ergenlik yaşına ulaşmış insanlardır.
'Ef'al' ise, filler, yapılan işler, eylemler demektir.
Buna göre 'ef'al-i mükellefín', yükümlülerin yaptıkları işlerin, eylemlerin şer'í, diní yönden hükümleri demektir.[447]
Şer'i ıstılahta: "İslâmî emir ve yasakların muhatabı olan ve bunlara uymakla yükümlü bulunan kimse" demektir.
Bu terkip "yükümlülerin fiilleri" diye Türkçeleştirilebilirse de fıkıh ıstılahında "yükümlülerin fiillerinin şer'î hükümleri" anlamında kullanılmıştır. [448]
Dinin emir ve yasaklarından sorumlu bir kimsenin işlediği amellerin, yaptığı fiillerin Şeriat yönünden değerleri anlamındadır.

---

[441] el-Kâsânî, a.g.e., VII, 172; el-Cezîrî, Kitâbü'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa, Kahire 1392, II, 350 vd.; Mecelle, madde, 978; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul 1983, s. 122 vd.; Muhammed Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire, (t.y.), s. 331.
[442] Mecelle, mad., 946-947; İbn Abidin, Reddü'l-Muhtar, V, 95.
[443] el-Kâsânî, a.g.e., V,169 vd.; el-Cezîrî, a.g.e., II, 352.
[444] bk. Ali Haydar, Düraru'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, 989. mad. şerhi.
[445] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/339.
[446] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45.
[447] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 161.
[448] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45.

Aklı başında ve ergenlik çağına ulaşmış bütün insanlar Allah'ı Rabb, O'nun peygamberlerle gönderdiği vahy'i din olarak seçmekten; sonra da bu vahiyle bildirilen emir ve yasaklara uymaktan sorumludurlar. Bu bağlamda İslâm, yükümlü konumunda olan insanların işlerini, eylemlerini değerlendiriyor. Her birine, onların iyi ve kötü olma durumuna göre bir şer'í hüküm koyuyor. Kimisini emrediyor, kimisini yasaklıyor, kimisinde de mükellefi serbest bırakıyor. [449]
Ef'âl-i mükellefin sekiz tanedir: Farz, vâcib, sünnet, müstehab, mübah, haram, mekruh ve müfsid. Bu taksim Hanefi hukukçularına göredir. [450]

1. Farz:

Sübûtu ve ifâde ettiği anlamı (delâleti) kesin olan delillerle Allah veya Rasûlünün emrettiği fiiller "farz" adını alır. Farzlar, te'vile (başka anlama) gelme ihtimali bulunmayan âyet veya mütevâtir hadislerle sâbit olur. Namaz, oruç, hac, ibâdetleri gibi. Bunlarla ilgili hem kesin âyetler vardır, hem de Hz. Peygamber (s.a.s.)'in tevâtüre varan yollarla nakledilmiş hadisleri mevcuttur. Farzın hükmü işleyene sevap, terkedene ceza olması; inkâr edenin veya küçümseyenin dinden çıkmasıdır. Bu da farzı ayrı ve farz-ı kifâye olmak üzere ikiye ayrılır: [451]

a) Farz-ı Ayn:

Her yükümlü müslümanın bizzat yerine getirmesi gerekli olan farzlardır. Bir kısmının işlemesiyle diğerlerinden yükümlülük kalkmaz. Abdest, beş vakit namaz, ramazan orucu, mükellef olana hacc ve zekât ile İslâm toprakları saldırıya uğradığında cihada çıkmak gibi. [452]

b) Farz-ı Kifâye:

Yükümlü müslümanlara ayrı ayrı değil, topluca emredilen şeylerdir. Bir kısım müslümanlar bunu yerine getirince diğerleri sorumluluktan kurtulur. Cihad etmek. Kur'ân-ı Kerîm dinlemek, Kur'ân-ı Kerîm ezberlemek, selâm almak, cenaze namazı kılmak gibi. Farz-ı kifâyenin sevabı yalnız onu işleyenlere âit olur. Bu farzı hiçbir kimse yerine getirmezse bütün toplum günahkâr olur. Bir ibâdetin rükünleri ve şartları kabilinden olan farzlardan birinin terkedilmesi ibâdetin sıhhatine engel olur. Terk kasten olsun yanlışlıkla olsun hüküm değişmez. Kasten terk halinde ayrıca günâha girme vardır. Namaz kılarken rükû veya secde etmeyi terketmek gibi. [453]

2. Vâcib:

Farzla sünnet arasında kalan ve amel bakımından farz gibi kabul edilen emirlerdir. Bunları işleyene sevap, özürsüz terk edene ceza gerekir. İtikadı açıdan, inanma bakımından farzın hükmü gibi değildir. Yani vâcibi inkâr eden dinden çıkmaz. Bir ibâdetin vâciblerinden birisini kasden terketmek tahrimen mekruhtur, Sehven (yanlışlıkla) terketme hâlinde ise sehiv secdesi gerekir. Vâcibin de kifâye olânı vardır. Şâban ve Ramazan ayı sonlarında hilâli gözetlemek vacibtir. Fakat herkese vâcib değildir. Diğer vâcib amellere örnek: Kurban kesmek, vitir ve bayram namazı kılmak, yakın hısımlardan ihtiyaç içinde olanlara yardım etmek gibi. Vâcib; sübûlu kat'ı ve delâleti zannı olan delille sabit olur. Bu delil te'vile uğramış âyet veya hadis şeklinde olabilir. Mesela: Kur'ân-ı Kerim'de:
"Namaz kıl, kurban kes" (el-Kevser, 108/2) buyurulur. Burada, bayram namazı kılma ve kurban kesme emrinin muhâtabı Hz. Peygamberdir. Yani bunlar Hz. Peygamber için farz hükmünde olur. Ancak emrin, diğer müslümanları kapsayıp kapsamadığı kesin değildir. Ancak bu emirlerin diğer müslümanların kapsadığı daha kuvvetli görüştür. Böylece sünnetten daha kuvvetli, fakat âyetteki delâletin kesin olmaması yüzünden farz derecesine ulaşmayan bir emir çeşidi ortaya çıkmış olur ki buna vâcib denir.[454]

3. Sünnet:

İyi ahlâk, iyi huy. Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri, işleri ve takrirleri. Misvak kullanmak, cemâatle namaz kılmak gibi. Sünnet, müekked ve gayr-i müekked olma küzere iki kısma ayrılır. [455]

a) Müekked Sünnet:

---

[449] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 161.
[450] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45.
[451] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45.
[452] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45.
[453] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45.
[454] Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul 1938, VIII/, 6200 vd; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/45-46.
[455] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in devamlı işleyip nâdiren terk ettikleri farz ve vâcib olmayan amelleridir. Terkedilmesinde "itâb" vardır. Sabah, öğlen ve akşam namazlarındaki sünnetler ve çocukların sünnet ettirilmesi gibi. [456]

b) Gayr-i Müekked Sünnet:

Hz. Peygamber'in çok defa edâ edip, bazan terkettikleri sünnet. Namazda uzun okuma, ikindi ve yatsı namazlarının ilk sünnetleri gibi. Gayr-ı müekked sünnetlere müstehab ve mendûb isimleri de verilir.
Usûl bilginleri sünneti ikiye ayırmışlardır. [457]

a) Sünnet-i Hudâ:

Bunlar ibâdetlerle ilgili dinin tamamlayıcı olan sünnetleridir. Terkeden kınanır. Ezan okumak, kamet getirmek ve cemaatle namaz kılmak gibi. [458]

b) Sünnet-i Zevâid:

İbâdetlerle ilgili olmayan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetlerine denir. Bunları terkeden kınanmaz. Namazın rükünlerini uzatmak ve Hz. Peygamber'in yemesi, içmesi, oturması, kalkması gibi fiillerinin taklit edilmesi. Âyet-i kerimede şöyle buyurulur: "Allah'ın Rasûlünde sizin için güzel bir örnek vardır" (el-Ahzâb, 33/21).
Sünnet mutlak olarak kullanıldığında Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetini de kapsar. Ayrıca farz ve vâcibde olduğu gibi sünnetin kifâyî çeşidi de bulunur. Ramazan'ın son on gününde itikaf yapmak ve terâvih namazını cemaatle kılmak gibi. Farz namazlarda cemâat sünnet-i ayn'dır. Yani bir kısım müslümanların cemâatle namaz kılması, diğerlerinden sünnet yükümlülüğünü kaldırmaz.
Sünnet hükmü, farz ve vâcibden az sevap kazandırır. Kasden terk halinde ceza değil, kınama gerekir. [459]

4. Müstehab:

Buna mendub da denir. Hz. Peygamber'in bazan işleyip, bazan terk buyurdukları, selef-i sâlihinin sevip işlediği ve rağbet ettikleri işlerdir. Bazı nâfile namaz ve oruçlar gibi. Müstehabın hükmü; işlenmesinde sevap olup, terkinde kınama bulunmamasıdır. Müstehab genellikle gayr-i müekked sünnet ile eş anlamlıdır. [460]

5. Mübah:

Yükümlünün yapıp yapmamakta muhayyer bulunduğu işlerdir. Bunun hükmü işlenmesinde veya terk edilmesinde sevap veya kınamanın bulunmamasıdır. Eşyada asıl olan mubahlıktır. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulur: *"O Allah arzda olan şeylerin hepsini sizin için yaratmıştır"* (el-Bakara, 2/19). Bazan şartlar değişince, hükümler de değişir. Meselâ, haram olan şeylerden yemek içmek mübahtır. Ancak ölmemek için ihtiyaç miktarınca haram olan şeylerden de yiyip içmek farz olur. Eğer yenilen mal, başkasına aitse, yiyen bunu tazmin eder. Bu şekilde yiyip kendisini ölümden kurtarmakla sevap bile kazanır. Yemenin namazı ayakta kılacak ve oruç tutmaya kolaylık olacak ölçüde tutulması mendub ve müstehabdır. Şişmanlık için yemek mekruh, misafire ikram dışında doyduktan sonra yemeğe devam etmek haram sayılmıştır. Ancak cihad gibi bir hizmet için güçlenmek üzere fazla yemekte bir sakınca görülmemiştir. Mübah ve meşrû' eş anlamlıdır. [461]

6. Haram:

Yasaklanmış olan ve terk edilmesi istenen şeylere gayr-ı meşrû denir. Bunlardan sübût ve delâlet bakımından kesin delille sâbit olanlara "haram"; yalnız sübût veya delâletten birisi ile yasaklanmış bulunanlara ise "mekruh" denir. Harama, mahrem veya mahzur adı da verilir .
Haramın hükmü; terkine sevap, islenmesine ceza gerekmesi ve helâl ve mübah sayanın dinden çıkmasıdır. İçki içmek, kumar oynamak, anaya-babaya âsi olmak gibi. [462]

7. Mekruh:

---

[456] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.
[457] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.
[458] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.
[459] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.
[460] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.
[461] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.
[462] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46.

Subûtu kat'i delâleti zannı veya subûtu zannı, delâleti kat'ı delille sâbit olan şeyler mekruh adını alır. Mekruhun hükmü amel bakımından haramın hükmü gibidir. Terkine sevap, işlenmesine ceza korkusu vardır. Mekruhun helâl olduğuna inanan kimse dinden çıkmaz. Midye istiridye, ıstakoz ve benzeri balık cinsinden olmayan deniz hayvanlarını yemek, cuma saatinde alış-veriş etmek, abdest ve gusülde suyu israf etmek.
Mekruhun harama yakın olanına "tahrimen mekruh"; helâle yakın olanına ise "tenzîhen mekruh" denir. Birincisi vâcib karşıtı olarak kullanılır. Ebû Hanife ve İmam Ebû Yûsuf'a göre tahrimen mekruh, haram değilse de, ona yakındır. İmam Muhammed'e göre ise gayr-i meşrû, haram demektir. Ancak haramlığına kesin delil bulunmadığı için "Mekruh" tâbirini kullanmıştır. Mutlak sünnet kelimesi "müekked sünnet" anlamında kullanıldığı gibi, mekruh ifadesi de prensip olarak "tahrîmen mekruh" anlamında kullanılır. Ebû Hanife, mücerred mekruh kelimesiyle "tahrîmen mekruhu" kasdettiğini Ebû Yûsuf'un sorusu üzerine açıkça ifade etmiştir.[463]
Tahrîmen mekruh ifadesi de tenzihen mekruh ifadesi yerine kullanılır. Meselâ; Başka su varken kedi artığı olan suyu içmek ve kullanmak tenzîhen mekruhtur. Abdestte suyu israf etmek mekruh olduğu gibi, çok az kullanarak guslü mesh derecesine getirmek de mekruhtur. [464]

8. Müfsîd:

Başlanan bir ameli bozan ve ibtal eden kimsedir. Müfsidin yani başlanan bir ameli bozanın hükmü, bunu özürsüz olarak kasden yapmışsa cezanın gerekmesi, sehven yapmışsa cezanın gerekmemesidir. Başlanan bir orucu veya namazı bozmak gibi.
Sonuç olarak akıllı ve ergenlik çağına gelmiş olan her mü'minin günlük hayatta yapmış olduğu fiiller yukarda açıkladığımız sekiz maddeden birisine girer. Meselâ; meşru yoldan kazanç elde etmek helâl; rüşvet almak haram, ihtiyaç halinde karz-ı hasen almak mübah (câiz); muhtâca ödünç para vermek mendub; borcunu ödemek farz; sıkıntıda olan borçluya genişlik zamanına kadar süre vermek vâcibdir. Dinin emir ve yasaklarını öğrenmek her müslüman kadın ve erkeğe farz-ı ayn; başkalarına fayda verecek derecede ilim öğrenmek farz-ı kifâye; şer'î ilimlerde ihtisas sahibi olmak mendub; övünmek için öğrenmek mekruhtur. Satım akdinin gerektirmediği ve taraflardan yalnız birisinin yararına olân bir şârt müfsid ve böyle bir akid fâsittir. Her insan gücü dâhilindeki fiilleri yapmakla mükelleftir. Gücünün dışındaki işlerle sorumlu tutulmaz. (Fakir olana zekât ve hacca gitmenin emredilmesi gibi). [465]

Ehliyet:

"Teklif-i mâ lâ yutak" yani yapılması mümkün olmayan zor işlerden sorumlu tutmak. Zira *"Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler"* (el-Bakara, 2/286).
İnsana görev teklif edilebilmesi için, sorumluluğu yüklenmeye ehliyetli olması lâzımdır. Ehliyet kişinin lehine ve aleyhine olan şer'î teklifleri yerine getirmeye salâhiyetli bulunmasıdır.
Ehliyet, "vücûb ehliyeti" ve "edâ ehliyeti" olmak üzere iki kısımdır: [466]

a) Vücûb Ehliyeti:

Mükellefin, insanın kendi lehine ve aleyhine âit meşrû hakların gerekliliğine salâhiyet sahibi bulunması (vâris olma hakkını lüzûmuna salâhiyetli bulunması gibi). [467]

b) Edâ Ehliyeti:

İnsanın kendisinden şer'ân mûteber olacak şekilde fiillerin meydana gelmesine salâhiyet sahibi olması. Bu da, kâmil ehliyet (akıllı ve buluğa ermiş bir insanın sahib olduğu ehliyet; kendisinin nikâh akdini kabulü, alış-veriş, icâre gibi fiilleri meydana getirmeye tam salâhiyetli olması gibi) ve kasır ehliyet (mümeyyiz bir çocuğun veya matuh (bunamış) bir kimsenin yaptığı işlerin bir kısmının sahih ve mûteber, bir kısmının ise mûteber olmaması gibi) olmak üzere iki kısımda mütâlaa edilir.[468]
Allah ve Rasûlünün müslüman fertleri sorumlu tuttuğu fiiller önem sırasına göre itikat, ibâdât, muâmelât ve ukûbât'tır. Bunlar da ayrıca delillerinin sağlamlığı, lâfızlarının delâletinin katiliğine göre kendi içlerinde sıralanır. İslâmi bir toplumun imanı ve tâğutî olanı tefrik edebilmesi için yükümlülüklerini Allahu Teâlâ'nın rızasına uygun olarak bilmesi gerekmektedir. [469]

---

[463] Mehmet Zihni, Nimet-i İslâm, İstanbul 1316, s.4-12.
[464] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/46-47.
[465] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/47.
[466] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/47.
[467] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/47.
[468] Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslâmiyye Kamusu, I, 31.
[469] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/47.

Hükümlerin Çeşitleri:

İslâm hukukuna (fıkha) göre hükümler 'teklifî hükümler' ve 'vaz'í hükümler' olmak üzere ikiye ayrılırlar. [470]

1-Teklifí Hükümler:

Mükellefin yaptığı fillere, Şari'nin (şeriat koyucunun) yapılmasını veya yapılmamasını istemesine, ya da yapıp yapmada serbest bırakmış olmasına bağlanan şer'i özelliktir. [471]

2- Vaz'í Hükümler:

Şari'nin isteğine göre bir şeyin başka bir şey için sebep, şart ve engel teşkil etmesidir. Mesela, abdest almak namazın şartıdır. Ölüm olayı, miras taksiminin sebebidir gibi. [472]

Teklifí Hükümlerin Kısımları:

Şari'nin, bir fiilin yapılıp yapılmaması konusunda üç tavrı olabilir: [473]
1- Yapılmasını isteme,
2- Yapılmamasını isteme,
3- Yapılıp yapılmamasında serbest bırakma. Yapılmasını isteme veya yapılmamasını isteme, ya bağlayıcı bir şekilde, ya da bağlayıcı olmayan bir şekilde olabilir.
Böylece ortaya beş çeşit teklifî hüküm (ef'al-i mükellefín) çıkmaktadır: [474]

1- İcab:

Bir fiilin yapılması kesin ve bağlayıcı bir şekilde istenmiş ise, bu 'icab'tır. Böyle bir isteğe 'vücub-gereklilik'; yapılması istenen fiilin hükmüne de 'vacip' denilir.
Hanefilere göre böyle bir teklif 'farz' adını alır. Vacip ise, Şari'nin bağlayıcı bir tarzda yapılmasını istediği, ancak zanní (kesin olmayan) bir delile dayanan emirdir. [475]

2- Nedb (Mendup):

Şari'nin yapılmasını istediği, ama bağlayıcı olmayan fiillerdir. Bu emir yine 'nedb' olarak isimlendirilir. Yapılması istenen fiil ise 'mendup'tur.
Mendup üç kısma ayrılır:
a- İslâmî görevleri tamamlayıcı nitelikte olanlar ile Peygamberimizin devamlı yaptığı, pek az terkettiği fiiller. Bunlara 'sünnet-i müekkede-kuvvetli sünnet' adı verilir.
b- Peygamberimizin bazen yaptığı, bezen de terkettiği fiiller. Bunlara da 'sünnet-i gayri müekkede-kuvvetli olmayan sünnet', veya müstehab denilir.
c- Peygamberimizin bir insan olarak yaptığı, diní bir yönü ve bağlayıcılığı olmayan olmayan günlük davranışları ve filleridir. [476]

3- Tahrim:

Şari, bir fiilen yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir şekilde istemişse, bu 'tahrim'dir. Bu isteğe bağlanan sonuca 'hurmet-yasaklama', yapılmaması istenen fiile de 'muharrem veya haram' denilir. [477]

4- Kerâhet:

Şari, bir fiilen yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir şekilde istemişse, bu 'kerahat'tır. Bu isteğe bağlanan sonuca yine 'kerâhat', yapılmaması istenen fiile de 'mekruh' denilmektedir. [478]

---

[470] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 161.
[471] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 161.
[472] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 161.
[473] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 161.
[474] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 162.
[475] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 162.
[476] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 162.
[477] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 162.
[478] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 162.

5- İbahe:

Yapılıp yapılmaması yükümlünün kendi isteğine bırakılmışsa, buna 'ibahe' denir. Bu serbest bırakmaya bağlanan sonuç yine 'ibahe' olarak ifade edilir. Mükellefin seçimine bırakılan fiile de 'mübah' denilir.
Hanefiler, farzı vacipten ayrı olarak değerlendirdikleri gibi, mendub'u da 'sünnet' ve 'müstehab' diye ikiye ayırırlar. Onlara göre ef'al-i mükellefín yedi tanedir.
Bazı Hanefi hukukçuları da ibadetleri bozup geçersiz hale getiren sebeplere 'müfsid' adı verip, onu da yükümlünün fiillerine eklemişlerdir. Böylece ef'al-i mükellefín sekize çıkmaktadır. [479]

EHLİYET

İnsanın leh ve aleyhindeki haklara sahip olabilmesi, teklife muhâtap olma hâli.
Lügatta ehliyet; lâyık ve yeterli olmak demektir. Ayrıca; iktidar, liyâkat, istihkak, mahâret ve mensubiyet mânâlarına da kullanılır. Arapça "ehl" kelimesinden türemiş bir isim olan ehliyet, usûl-u fıkıhta akid ve tasarruflarda hüküm bahsinde bir ıstılah olarak kullanılır.
Sıhhat ve bâtıl olma durumlarındaki bütün fiil ve tasarruflarda mükelleflerin ehliyeti önem kazanır. Istılahta ehliyet; "insanın kendisine hüküm taalluk edecek bir durumda olması" seklinde târif edilmektedir.[480]
Ehliyet, şahısların akıl ve beden bakımından tedricî gelişmelerine bağlı bir vasıftır. Bu gelişme ile şahıs önce lehinde sonra aleyhinde hakların sübûtuna, sonra bazı muâmele ve tasarruflarının sıhhatine ve sonra da hukukun gereklerini ihlâlden sorumluluk, taahhüt ve bağlantıları sebebiyle borçlanma hususlarına tedricen ehil hâle gelir.[481]

Ehliyet Türleri:

Hukuk ıstılahında ehliyet ikiye ayrılır: Vücûb ehliyeti, edâ ehliyeti. [482]

1) Vücûb Ehliyeti:

İnsanın leh ve aleyhine olan meşrû' hakların şahıs hakkında sübûtu, hak ve vecibelere yetkisidir. Başka bir deyimle şahsın borçlandırma ve borçlanma yetkisidir.[483] Vücûb ehliyeti zimmetle yüklenme ve mükellef olma durumu ile olur. Zimmet, insanın leh ve aleyhinde birtakım hak ve vazifelerinin vücûbunu gerektiren şer'î vasfıdır.[484] Zimmet, ahd ve taahhüddür. İslâm ülkesinde oturan gayr-i müslimlere "ehlü'z-zimme", "ehlü'l-ahd" denilir. Ahdi bozmak kınamayı gerektirdiği için bunlara zimmet denmiştir. Vücub ehliyetinin dayanağı insanlık sıfatıdır, haklardan yararlanmak sağ olan herkes için sabittir; yaş, akıl ve rüşd ile alakalı olmayıp, her insan için bir haktır. İtibân bir durum olan zimmet, buna sahip olan kişinin mal varlığıyla bağlı kalmaksızın sınırsız bir genişliğe sahiptir. Bu sebeple kişinin gücüne, servetine, tasarrufunun sıhhatine bakılmaksızın bütün borçlanmaları sahih kabul edilmiştir. [485]

2) Edâ Ehliyeti:

Hukuk bakımından mûteber olması akla bağlı olan işleri şahsın bizzat yapma salâhiyet ve ehliyetidir.[486] Bu, temyiz çağında eksik olarak baslar, büluğ ve rüşd ile tamamlanır. Şahıs reşid olduktan sonra her hak ve borcun sahibi, taşıyıcısı ve âmili olma ehliyetini kazanır. Yani edâ ehliyetinin esâsi temyiz ve akıldır. Temyiz, akidler meydana getiren sözlerin manalarını, hüküm ve sonuçlarını, çok veya az aldatma ve aldatılmayı bilmektir. Kişi yedi yaşında akıl ve temyiz kudreti kazanır.
Vücûb, haklardan yararlanma ehliyeti; edâ, hakları kullanma ehliyeti olarak insanın doğumundan ölümüne kadar tâm yahut eksik olur.
Ehliyetlere göre insanların hukukî neticeler doğuran fiilleri iki kısma ayrılır: Fâilde aklın varlığına bakılmaksızın neticenin sırf maddî fiile bağlı bulunduğu hukukî fiiller ile hukukî neticelerinin husulü fiilinin akıl ve anlayış sahibi olmasına bağlı olan fiiller. Bütün akitler, kavlı ve fiilî medenî tasarruflar bu kabildendir. Namaz, oruç, hacc gibi ibadetler de bu ikinci türe girer. Edâ ehliyetine giren fiiller de ikiye ayrılır: Tam edâ ehliyetini

[479] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 162-163.
[480] Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku, İstanbul 1986, I, 178.
[481] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[482] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[483] Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, Çev: Ali şafak, İstanbul 1976, 455; H. Karaman, a.g.e." s.179.
[484] H. Karaman, Fıkıh Usulü, İstanbul 1964, 168.
[485] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[486] H. Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku, 180.

gerektiren hibe, vakıf vb. fiiller ve eksik edâ ehliyetinin mûteber olmalarına yeterli geldiği fiiller. Bazı akit ve tasarruflar ve bazı ibadetler böyledir. [487]

Ehliyetin Değişme ve Gelişmelerinin Merhaleleri:

Dolayısıyla insanın ehliyeti ana rahmine düşmesiyle başlar, temyiz, büluğ, rüşd devrelerince değişir, tamamlanır. Ehliyetin değişme ve gelişmelerinin beş ana merhalesi tesbit edilmiş ve sözkonusu ehliyetler de bunlara bağlanmıştır. Bu devreler cenin, çocukluk, temyiz, büluğ, rüşd çağlarıdır. [488]

1) Cenin Devresi:

Ana rahmine düşmesinden doğuma kadar çocuğa cenin denir ve onun vücûb ehliyeti noksan sayılır. Bunun bu devrede edâ ehliyeti yoktur. İctihadlarla cenin için dört hakkın sübûtunda görüş birliği vardır: Neseb, miras, vasiyyet, vakıf. Sağ olarak dünyaya geldiği takdirde bunlara fiilen sahip olur. Ahmed b. Hanbel'e göre cenin mirasçısı olduğu kimsenin vefâtı anından itibaren miras hakkına sahip olur. [489]

2) Çocukluk Devresi:

Doğumdan temyize kadar olan çağdır. Temyiz, şahısta basit de olsa bir şuur ve anlayışın başlamasıdır ve bu dereceye gelmemiş çocuğa gayr-i mümeyyiz denir. Bu devrede edâ ehliyeti bulunmaz, vücûb ehliyeti de iki yönüyle yani lehinde ve aleyhinde olarak sâbit olur. Ancak onun bedenî cezâ ehliyeti bulunmaz. Çocuk, cinâî fiillerde aleyhine tazminatı yüklense de, alışveriş, teslim, vb. medenî fiillerinde mûteber addedilmemiştir: "Hacr, fiiller için değil, kaviller içindir' şeklinde formüle edilmiştir. [490]

3) Temyiz Devresi:

Temyizden büluğa kadar olan devredir. Mümeyyiz, iyi ile kötüyü ayırdedebilen kişidir. Fukâha, yedi yaşını başlangıç olarak kabul etmiştir. Mümeyyizin dinî edâ ehliyeti başlar, medenî edâ ehliyeti eksiktir; tamamen zararına olan tasarrufları sahih değildir, menfaatine olan tasarrufları sahihtir; iki duruma da ihtimali olan tasarruflarda kanunî mümessilinin izin ve muvâfakati geçerlidir. Muvâfakata kadar tasarruf sahihtir fakat mevkuf sayılır; izin verilmemiş olanlar hacr altındadır, bunlara mahcur denir; izin verilmiş olanlara me'zun denir. [491]

4) Büluğ Devresi:

Ergenlik ile birlikte çocuk, bütün mükellefiyetleri yüklenir. Ergenliğin asgari haddi kızlarda dokuz, erkeklerde oniki yaştır. Bu biyolojik gelişmenin objektif ve açık belirtisinin âzamı sınırı da, Ebû Hanife'ye göre kızlarda onyedi, erkeklerde onsekiz yaştır.[492] Tercih edilen görüş diğer müctehidlerinkidir; bu, her iki cinste de onbeş yaştır. Büluğun asgarî ve âzamı hadleri arasındaki kişiye mürâhik denir. Fiilen büluğ; kızın ay hali, hamilelik; erkeğin ise ihtilâmıdır. Bâliğ, iman, ibadet, sosyal ve hukukî bütün vecîbeleri yüklenir. [493]

5) Rüşd Devresi:

Reşid, malını koruma konusunda boş yere tüketmek, saçıp savurmaktan uzak olan kimsedir. Zıddı sefihtir. Kişi şer'î ve cezaî mükellefiyete ehil olâbilir fakat malı tasarrufları bakımdan reşid olmayâbilir. Rüşd, büluğ demek değildir; ondan önce ve sonra da olabileceği gibi büluğlâ da olabilir. Kişi sadece büluğa erince değil, reşid olunca edâ ehliyetini bütünüyle kazanmış olur, üzerinden vesâyet kalkar, veliye ihtiyacı kalmaz, malında tasarruf hakkı doğar, mallarını teslim alır.[494] Rüşd yasının tesbiti ulu'l-emre bırakmıştır. Ebû Hanife'ye göre, büluğa eren şahıs sefîh ve müsrif de olsa tasarruf hürriyetine kavuşur ancak malı tedbir açısından reşid oluncaya kadar veya yirmibeş yaşına kadar alıkonur. Diğer fukahâ ise, reşid olmadan büluğa eren şahsın mahcuriyeti devam eder ve rüşdü beklenir demiştir. [495]

---

[487] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[488] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[489] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[490] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[491] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[492] H. Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, 186.
[493] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81.
[494] bk. en-Nisa, 4/5.
[495] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/81-82.

Ehliyetin Arızaları:

Ehliyetleri tamamen ortadan kaldırarak veya değiştirerek tesir eden arızalar, ehliyete müessir haller bulunmaktadır. Arızalar, semâvî ve müktesebe şeklinde ikiye ayrılır. [496]

1) Semâvî Arızalar:

Şahsın irâdesi dışında olanlardır. Akıl hastalığı (cünun), bunama (ateh), bayılma (iğma), uyku (nevm), ölümle sonuçlanan hastalık (Maradu'l-Mevt), kölelik (rıkk), küçüklük (sığar), unutma (nisyan), ölüm (mevt), ay hali (hayız), lohusalık (nifas). [497]

a) Delilik:

Deliden bütün ibadetler düşer. Arıza yirmidört saati geçerse namaz, bir ayı geçerse oruç, bir yılı geçerse hacc düşer. Gelip geçici deliliklerde tasarruflar mûteberdir. Delilik, hacr sebeplerinden biridir. [498]

b) Bunama:

İdrak ve temyiz kudreti kalmamış bunak, deli gibidir; vücûb ehliyeti vardır, edâ ehliyeti bulunmaz. İdrak ve temyiz kudreti olsa da akıllılarınki gibi tam olmayan bunak, mümeyyiz çocuk gibidir; edâ ehliyeti eksik sayılır, ibadetlerini yerine getirip getirmemesi bir şey değiştirmez, kul haklarıyla sorumludur. Borçlandığı takdirde velisi borçlarını ödemekle yükümlüdür. [499]

c) Uyku:

Geçici, ve doğal bir arızadır. Edâ ehliyetini kaldırır, ibadetleri düşürmez fakat edâ vaktini geciktirir. Uyanınca kaza vacibdir, uyuyanın sözleri mûteber değildir.
Bayılma: Doğal olmayan bir arıza dır, sahibinin sözleri geçersizdir, uzarsa namaz düşer, oruç ve zekatı düşürmez. [500]

d) Unutkanlık:

Böyle kişilerin vücub ve edâ ehliyetleri sahihtir. Kul haklarında özür olamaz; Allah haklarında ise unutma özürdür. Zira Hz. Peygamber: *"Ümmetimden unutma ve yanılmanın hükmü kaldırılmıştır"* buyurmaktadır.[501] Diğer bir görüşe göre, unutanın işlediği fiile hüküm terettüb eder, ancak iki şartı vardır: Unutana üzerinde bulunduğu işi hatırlatacak bir durumun olması ve unutarak işlediği fiile onu sevkeden bir şeyin bulunmaması. Namazda unutarak konuşmak namazı bozar. Bu iki şarttan biri olmazsa unutma halinde işlenen fiilin hükmü olmaz (Unutarak oruç sırasında yemek gibi.) [502]

e) Küçüklük:

Küçüğün bütün işlerini velisi idare eder. [503]

f) Hayz ve Nifâs:

Bu iki durum vücûb ve edâ ehliyetini düşürmez. Hayızlı veya Nifaslı kadınlar oruç ve namaza temizlendikten sonra devam ederler. Ancak bu dönemde Ramazan orucu geçirilmişse temizlendikten sonra kaza orucu tutarlar.[504]

g) Hastalık:

---

[496] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[497] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[498] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[499] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[500] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[501] Suyûtî, Câmiu's-Sağır, Harfü'r-Râ.
[502] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[503] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[504] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.

Ehliyeti yok etmez, bütün akitleri mûteberdir. İbadetler imkâna göre olur. Eğer hastalık ölümle sonuçlanırsa hasta başlangıçtan ölüme kadar mahcur sayılır. Varise vasiyet mûteber değildir. [505]

h) Ölüm:

Sorumluluk gerektiren bütün hükümler düşer. Fıtır sadakası, nafaka borcu gibi vazifeleri eğer vasiyyet etmemişse düşer, etmişse malının üçte birini geçmemek üzere harcanır. Zimmetinde olan borçlar, bir mal veya kefil bırakmamışsa düşer. Aynı hakları, vedialar, emânetler, gasbettiği mallar vs. sahiplerine verilir. Ölünün kendi ihtiyacından dolayı meşrû kılınan hakları düşmez, çünkü meyyit de bir mahluktur ama acz içindedir, bu yüzden techiz, tekfin ve defni için gerekli masraflar borcundan öne alınarak ifâ edilir. Daha sonra sırasıyla, önce borçları ödenir, vasiyetleri yerine getirilir, kalan malları varislere taksim edilir. Ölünün kısas hakkı varsa, bu veliye kalmıştır; dilerse affeder, dilerse kısasın uygulanmasını ister, dilerse kan diyeti alır. [506]

2) Mükteseb Arızalar:

İrâdîdir, ihtiyârîdir. Sarhoşluk (sekr), sefâhet (sefeh), yolculuk (sefer), bilmemek (cehl), yanılmak (hatâ) gayr-i ciddîdavranmak (hezl).
Ancak bunlardan küçüklük, unutma, ölüm, ay hali, lohusalık, cehl, yanılma ve hezl mutlak anlamda bir eksiklik değildir. Semâvî ve müktesebe arızalar vücûb ehliyetini kaldırmamakta, edâ ehliyeti açısından birtakım özel durumları ortaya çıkarmaktadır. Bazısı edâ ehliyetini tamamen kaldırır; akıl hastalığı gibi. Bazısı daraltır; ölüm hastalığı gibi. Edâ ehliyetini ortadan kaldıran arıza, şahsı çocukluk çağına döndürmüş olur, daraltan arıza da temyiz çağına indirmiş sayılır. [507]

a) Sarhoşluk:

Bazı âlimler sarhoştan edâ ehliyetinin düştüğünü, bir kısmı da sarhoşun tasarruflarını mûteber kabul ederler. Ancak mübah sarhoşlukla tedâvi için ilaç almak gibi durumlarda hüküm baygınların durumu gibidir; bunların beyânı sahih değildir, kanunî hüküm işlemez, tasarruflar meydana gelmez. İhtilâf, haram olan sarhoşluktadır. Zâhirîler, Câferîler, Tahâvî, Kerhî, Ebû Yûsuf, Züfer, İbnu'l-Kayyım, Leys ve bir görüşünde Ahmed b. Hanbel haram yolla sarhoş olan kişinin hiçbir sözünü mûteber saymazlar.[508] Genelde Hanefi mezhebi, Mâlikîler, Şâfiîler ise sarhoşun sözlerini ve hukukî neticelerin kabul eder, sözlü tasarruflarını mûteber sayar. [509]

b) Sefeh:

Hafiflik denen sefâhet, bir çeşit irade zayıflığıdır; insanı akıl ve dinin gerektirdiğinden başka türlü davranmaya sevkeder. Malını yerli yersiz tüketen, harcamalarında haddi asan ve servetini israf eden kişiye sefih denir. Vücûb ve edâ ehliyeti olmasına rağmen sefih olarak ergenlik çağına gelen kişiye reşid oluncaya kadar mallarının verilmeyeceğinde ittifak vardır[510]; Ebû Hanife ergenlikten sonra sefih olanın tasarruflarını geçerli kabul eder. Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed ise onun hacr altına alınmasını savunurlar. [511]

c) Sefer:

Kişinin yaya olarak onsekiz saat sürecek bir mesafeyi katetmek niyetiyle bulunduğu yerden ayrılması seferdir. Seferinin vücûb ve edâ ehliyeti tamdır, ancak bazı kolaylık ve ruhsatları vardır; Orucun kazâ edilmek üzere açılması, namazların kasrı ve İmâm-ı Şâfii'ye göre kasr ve cem'i. [512]

d) Cehl:

Kişinin bilmesi gereken şeyi bilmemesi demektir. Bilmemek basit bir cehalet, bilmediği halde bildiğini iddia etmek ise mürekkeb cehâlettir. Allah'ı, birliğini, kemâl sıfatlarını bilmemek mazeret sayılmaz. İkincisi, mâzeret sayılmayan ama birinci derecede olmayan cehldir (Mutezile ve bir kısım filozofların ilâhı sıfatları inkârları gibi). Bir müctehid, meşhur sünnete veya icmaa aykırı bulunan ictihadında mâzur sayılmaz üçüncüsü ceza ve

---

[505] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[506] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[507] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[508] Abdülkerim Zeydan, a.g.e., 483.
[509] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[510] Bk. en-Nisâ, 4/5-6.
[511] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[512] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/83.

keffâretlerin düşmesi hususunda şüphe ve mâzeret sayılan cehldir (hatalı ictihadlar gibi). Dördüncüsü, doğrudan doğruya mazeret sayılan cehldir ki, vekil ile müvekkil arasındaki cehl gibi. [513]

e) Hezl:

Ciddiyetin zıddı olup, kendisiyle hakikî veya mecazî bir mana kastedilmeyen söz ve fiilleri ifade eder.[514] Vücûb veya edâ ehliyetine engel değildir. Akâid ve iman konularında hezl hükümsüzdür, yani mazeret olamaz, hattâ küfrü gerektirir.[515] Mâlı olmayan tasarruflarda, talâk, azad, kısası af, yemin, nezir vb. hususlarda fesha kabiliyeti olmayan kısımda netice ve hükmün meydana geleceği ve hezlin bunlara tesir etmeyeceği ittifakla kabul edilmiştir. [516]

f) Hatâ:

Birşeyin kusurlu bir kasıtla yapılması demektir. Ehliyetleri düşürmez. Cezayı düşürür, keffâreti düşürmez, kul haklarında özür olamaz. [517]

İkrâh:

Bir kimseyi haksız olarak istemediği bir şeyi yapmaya zorlama, ve bunun için korkutma ve tehditle bunu yapmaya sevketmektir. Ehliyeti kaldırmaz. Ancak zorlanandan meydana gelen tasarruflar sözlü veya uygulamalı olur ki, bunlardan sözle olanlar bozulması mümkün olmayan türden olursa zorlama halinde de geçerli sayılır: Boşama, azad etmek, nikâh, ric'at, kısası affetmek, yemin, nezir, uhar, i'lâ, fey vb. hususlar. Feshi mümkün olanlar ise fâsittir.
Zorlama ile meydana gelen fiilî tasarruflarda mânevî sorumluluk zorlayana aitse de hüküm zorlanana nisbet olunur. Ancak zorlayan da sorumluluktan kurtulamaz ve hüküm yer ve fiilin işleniş durumuna bakılarak verilir. Eğer suçun yer ve hükmü değişiyorsa fâile, değişmiyorsa zorlayana yüklenir (Zorlama ile satış veya öldürmek gibi). Öldürmek doğrudan doğruya zorlayana nisbet edilir. Malı ödeme, kısas, diyet ve keffâret zorlayana düşer. Haram üç türlüdür: Hiçbir suretle sâkıt olmayan öldürmek gibi fiilleri zorlanan da yapsa haramdır. Zarûret halinde ortadan kalkan haramlar ise leş yemek, şarap içmek gibi haramlardır. Üçüncüsü de düşmeyen fakat bazı hallerde ruhsata tabi olanlardır. İmanın dille ifadesi ve namaz, kalben inkâr edilmemek üzere mülcî zorlama halinde terkedilebilirler.[518]
İslâm hukukçularının bütün dinî, hukukî, medenî ve sosyal nazariyelerini dayandırdığı bir zimmet nazariyesi vardır.[519] Zimmet nazariyesi, usûlcülerce "mahkum aleyh" bahsinde ehliyet münâsebetiyle incelenmektedir. Vücûb ehliyetinin temelde leh ve aleyhteki haklara sahip olmaya elverişliliğe dayandığı konusunda ve istisnasız her insanın doğuştan leh ve aleyhindeki haklara sahip olmaya elverişli bir zimmetinin bulunduğu yolunda icma vardır. Zimmet, mukavele, ahd, misak demektir.[520]
Bu târiflere göre ehliyet, bir vasıf olarak insanda bulunmakta ve onun ruh ve bedence gelişmesine paralel olarak gelişmektedir. Bu gelişim ile insan, lehinde ve aleyhindeki haklardan istifade imkânına ve bazı hukukî tasarrufların mûteber olmasına, sonra da fiil ve tasarruflarından sorumlu olmaya ve borçlanmaya ehil hale gelmektedir.[521]

EMÂNET

Birisinin koruması için bırakılan maddî ve manevî hak. Emniyet edilip inanılan şey. [522]
'Emanet' kelimesinin aslı 'emn' kökûdür. 'Emn' sözlükte, güvenmek, korku ve endişeden emin olmak, ruhun sükûnet bulması anlamına gelir.
Aynı kökten gelen 'iman', inanma, Allah'ın gönderdiği inanç ilkelerinin doğru olduğundan emin olma, 'mü'min' ise, iman eden demektir.
'Emanet' insanın güvenilir olması, kendisine bir şeyin korkusuzca teslim edilebilir olması demektir. Bunun anlamı şudur: Emanet, -maddi olsun manevi olsun-, bir şeyi veya bir değeri gönül huzuru ve güvenle başkasına teslim etmek ve aynı gönül huzuru ve eminlikle geri almaktır.

---

[513] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82.
[514] H. Karaman, Fıkıh Usulu, 177.
[515] bk. et-Tevbe, 9/65.
[516] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/82-83.
[517] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/83.
[518] bk. en-Nahl, 16/105.
[519] Fahri Demir, İslâm Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı, İstanbul 1981, s.159.
[520] Bk. Ahzab, 33/72; Araf, 7/172; et-Tevbe, 9/10; en-Nisâ, 4/58.
[521] Ahmed Ağırakça, Sait Kızılırmak, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/83.
[522] Yusuf Kerimoğlu, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/92.

‘Emanet’ ayrıca, güvenilen bir kimseye koruması için geçici olarak bırakılan şeydir. Hukuk ilminde ve halk arasında bu son mana daha fazla yaygındır. [523]

Kavram Olarak Emanet:

Kur’an’da geçen ‘emanet’ kavramının açıklanması konusunda bilginlerin çeşitli görüşleri olmuştur. Bekara Suresi, 283. ayette geçen *‘kendisine güvenilen; emaneti sahibine versin’* ifadesi, dar anlamdaki, yani ‘bir kimseye koruması için bırakılan şey’ manasına geldiği gibi, insanın sahip olduğu ve kendisine geçici olarak verilmiş malí, ruhí ve diğer imkanlar anlamını da kapsamaktadır.
‘Emanet’ kişinin bulunduğu yere, imkanlara, yetkilere göre bir anlamda sorumluluktur. Üzerine aldığı görevdir, yapmakla yükümlü olduğu işdeki mesuliyetidir. Yahutta bir başkasının kendisine koruması için bıraktığı bir şeydir. Başkasına verilmesi, ulaştırılması istenmeyen eşyadır, sözdür veya sırdır.
Kur’an şöyle buyuruyor:
“Hiç şüphe yok ki Allah (cc), size emanetleri ehline (sahiplerine) teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Bununla Allah (cc) size öğüt veriyor! Doğrusu Allah (cc) işitendir, görendir.” (Nisa: 4/58)
Bu âyette hukuk ve ahlâkın en geniş kapsamlı iki kavramı olan ‘emanet’ ve ‘adalet’ birlikte geçmektedir. Bu ilkeler insanların günlük davranışlarında söz konusu olduğu gibi, toplumların yönetimi işinde de geçerlidir. Yöneticilik; halkın ihtiyaçlarını görme, haklarını koruma, güvenliklerini sağlama, aralarında adaletle karar verme ve din ve vicdan hürriyetlerini sağlama açısından bir emanettir. Devlet yöneticileri bu gibi emanetleri korudukları gibi, iş başına getirecekleri yetkililerde bu özelliklerin olması, bu ahlâkı taşımaları gerekir. Yönetimin, hak etmeyene ya da görevini kişisel çıkarlara alet edene, veya emaneti nasıl yerine getireceğini bilmeyene verilmesi, zulme, adaletsizliğe ve huzursuzluğa sebep olur.
Bu âyetten sonra, mü’minlerin siyasí yönden kimlere itaat edeceğinden bahseden âyetin gelmesi de oldukça dikkat çekicidir. (4 Nisa/59) [524]

İnsanın Yüklendiği Emanet:

“Gerçek şu ki, biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk ta onlar bunu yüklenmekten kaçındılar ve ondan korkuya kapıldılar; insan onu yüklendi. Çünkü o, çok zalim, çok cahildir.” (Ahzab: 33/72)
Özellikle bu âyette geçen ‘emanet’ konusunda çok farklı açıklamalar bulunmaktadır. Göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten kaçındıkları ‘emanet’ ne olabilir? Bu emaneti yüklenen insan niçin zalim ve cahil olarak nitelendiriliyor.
Şüphesiz bu sorulara tatmin edici kesin bir cevap verilemez. Ancak Kur’an’ın bütünlüğü ve Peygamberimizin tebliğinin hedefi içerisinde düşünüldüğü zaman, âyetin maksadını anlamaya çalışabiliriz.
‘Emanet’in kelime anlamında görüldüğü gibi ‘emanet’ olayında iki taraf söz konusudur. Birisi, kendisine güvenilen, itimat edilen, emin olan taraf; diğeri de ona herhangi bir şeyi gönül huzuruyla, güvenerek veren taraf. Emaneti veren de, kendisine emanet edilen de bu işin şuurundadır. Böylece şuurla, birbirine güvenen iki taraftan birinin diğerine ‘korunması için bıraktığı şey’ bir ‘emanet’ olarak karşımıza çıkmaktadır.
Kimilerine göre buradaki ‘emanet’; Tevhid kelimesi ve gereği, akıl, kulluk veya Allah’a itaattır. ‘Emanet’i eğer böyle anlarsak, o zaman şöyle dememiz mümkündür: Emanet olayının farkında olan ve onu dünya hayatında gereği gibi koruyan mü’minler, emanete hıyanet etmedikleri ve onun değerini, ne olduğunu unutmadıkları için ‘zalim ve cahil’ değildirler.
Puta tapanlar, taptıkları nesneleri ilâh edinirler. Halbuki onlar şuursuz, güçsüz, aciz varlıklardır. Kur’an bu yüzden şuursuz varlıklara tapanlara ‘cahil’, bilgisiz ve olgun hareketten yoksun kimseler diye tanımlıyor. Onların taptıkları bu şuursuz ve güçsüz varlıklar, insana bir fayda vermedikleri gibi, ona bir görev de yükleyemezler. Puta tapanların, ‘kulluk’ emanetini bu gibi ilâhlara yapmaları olacak şey değildir.
‘Emanet’ kelimesindeki karşılıklı eminlik özelliğinden hareketle diyebiliriz ki, ‘emanet’i ancak şuurlu ve akıllı insan taşıyabilir. Akılsız, şuursuz, iradesiz varlıkların bu emaneti yüklenmeleri mümkün değildir.
İnsanın yüklendiği bu ‘emanet’, onun dünya hayatının sırrıdır, oluş sebebidir. Varlık, insanın emaneti taşıyıp taşımadığına göre bir anlam kazanmaktadır. İnsan, ‘emanet’in gereğini yapıp-yapmamakla denenmektedir.
İlim adamları buradaki ‘emanet’i, İslâm’ın insanlara teklifleri, kulluk, ruhí ve bedení kabiliyetler, marifetullah (Allah’ın hakkıyla tanıma), Allah’ın insanlara gönderdiği hak din ve onun yüklediği görevler, akıl, insanın yeryüzündeki halifeliği, emir ve yasaklar, adaleti yerine getirme, doğruluk (emin olma), Allah’a itaat şeklinde açıklamışlardır.
Bilginlerin bir çoğunun görüşüne göre ‘emanet’, insana yüklenen kulluk görevi ve O’nun hükümleriyle amel etmektir. Allah (cc), gerek kendi hakları, gerekse kullarıyla ilgili haklar konusundaki hükümlerini ve bunların yerine getirilmesini, emin olma-güvenilir olma sıfatını kazanan, yeryüzünde halife olan insanlara, baskı ve

[523] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 163.
[524] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 163-164.

zoraki değil, gönül rızasıyla veriyor. Zaten ‘emanet’ verme konusunda zorakilik değil, gönül rızası vardır. Böylece ‘emanet’in gereğini yapan mükâfat alır, yapmayan ise büyük kayıplara uğrar. Nitekim, müslüman olmak ve İslâmí ilkeleri yerine getirme konusu da gönül rızasıyla, hür irade ile olmaktadır.
İnsan önce Rabbine karşı, sonra kendine karşı, sonra da diğer insanlara karşı ‘emin-güvenilir’ olmak görevindedir. Yani her türlü emaneti taşıyabilecek bir özellikte olması gerekir. İnsana düşen görev, öncelikli olarak Rabbinden gelen ‘emanet’i korumak, gereğini yapmak, ona ihanet etmemektir.
İnsana verilen ömür, ni’metler, ilim, beden ve imkanlar birer emanettir. Bütün bunların gereği gibi korunması lazımdır. Zaten insan bu emanetlerin hesabını vermeden Ahirette kurtuluşa eremez.[525]

Hukuk ve Ahlâk Açısından Emanet:

Hukuk açısından emanete riayet hem bir kabiliyeti, hem de o emaneti yüklenmeyi sağlayan ehliyeti (yetkiyi-beceriyi) gerekli kılar.[526]
Ahlâk açısındanda emanet’in geniş bir çerçevesi vardır.
İslâma iman ederek mü’min olanlar, öncelikli olarak Allah’tan gelen ‘emanet’i korurlar. Bu bir iman borcudur, kulluğun gereğidir. Onlar, imanlarından aldıkları şuurla, hayatlarının her safhasında emanetleri korurlar. Zaten ‘emanet’i korumak mü’minlerin özelliklerindendir.[527] Onlar bilirler ki, Allah’a ve Rasulüne ihanet etmek, bile bile ‘emanet’e hainlik etmektir.[528]
Mü’min, aynı zamanda kendisinden emin olunan, yani emanet sahibi kimsedir. Hem Allah’tan gelen ‘emanet’i korur, hem de insanların haklarıyla ilgili konularda ‘emanet’i yerine getirir. Bu anlamda, verilen sözler, yapılan anlaşmalar, ev ve aile mahramiyetine saygı duymak, selâma karşılık vermek, yapılan ikramlara teşekkür etmek, sırları saklamak, ayıpları yaymamak, alınan görevi yerine getirmek, birer emanettir. Bunları korumak toplumsal huzuru sağladığı gibi, dostlukları artırır, insanların zarar görmesini engeller.
Peygamberimiz (sav); *“ ‘emanet’ yerine getirilmezse, kıyameti beklemek gerek”* diye buyurmaktadır.[529] Emanete hıyanet etmek münfıkların özelliğidir.[530]
‘Emanet’ sahibi olmak, yani güvenilir olmak toplumsal barışın ve huzurun en önemli garantisidir. Emanet duygusunun yok olması bir toplumsal felakettir.
Peygamberlerin, peygamber olmaları sebebiyle sahip oldukları özelliklerden biri de ‘emanet’ sıfatıdır. Onlar her bakımdan güvenilir insanlardır. Onlar, Allah’a ait emanetleri hakkıyla yerine getirdikleri gibi, insanlar arasında da güven ve emin olmanın temsilcisiydiler.
Peygamber (s.a.v.) Vedâ Hutbesinde ümmetine iki önemli şeyi ‘emanet’ olarak bırakmıştır. O şöyle buyuruyor:
“Size bir şey bırakıyorum ki, ona srıldığınız müddetçe sapıklığa düşmezsiniz. O, Allah’ın Kitabı’dır.”[531]
Bir başka rivâyette ise ümmetine Allah’ın ipi Kur’an ile Ehl-i Beytini (Ev halkını) emanet olarak bıraktığını bildiriyor.[532]
Allah’tan gelen ‘emanet’i yüklenerek mü’min sıfatı kazanan müslümanlar, iman ettikleri İslâm’dan aldıkları şuur ve ahlakla bu ‘emanet’i taşıma görevini hakkıyla yrine getirmek, her yerde bu aziz ve hassas ‘emanet’i korumak, insanlar arasında ‘emanet’ sahibi, yani emin (güvenilir) kimseler olarak herkese güzel örnek olmak zorundadırlar. Aynı zamanda onlar bu en büyük ‘emanet’i ona hiç bir zarar vermeden, olduğu gibi koruyarak başkalarına ve gelecek nesillere devretmelidirler. Bunu sağlayacak olan metod ta, Peygamberimizin bizlere ‘emanet’ olarak bıraktığı Kitab’a ve O’nun Sünnetine sarılmak ve onları hayata uygulamaktır.
Mü’minler, bu en ağır emanetin değerini bilmek, onu korumak ve onu en ehil sahiplere gereği gibi teslim etmek borcundadırlar. [533]
Peygamberlerde bulunan sıfatlardan biri de "emânet"tir. Kur'an'a, Sünnete ve Resulullah'ın eşyasına da "emânet" denir.
Resulullah, hicretten önce, kendisinde bulunan emânetleri sahiplerine iade etmişti. Çünkü kâfirler ona "el-emin" olarak mallarını emânet ediyorlardı.
Hz. Peygamber "emânete ihânetin münâfıkların alâmetlerinden olduğunu" söylemiştir.[534] Emânet, müminlerin de vasfıdır.[535] Vedâ Haccı'nda Rasûlullah, kadınların da erkeklere birer emânet olduklarını açıklamıştır.[536] Yine Vedâ Hutbesi'nde Rasûlullah, *"Size bir emânet bırakıyorum ki, ona sarıldıkça sapıklığa ve dinsizliğe*

---

[525] Tirmizí, S. Kıyame: 1, Hadis no: 2416, 4/612; Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 164-165.
[526] Nisa: 4/58, Müslim, İmare:16, Hadsi no: 1825, 3/1457.
[527] Mü’minûn: 23/8; Meâric: 70/32.
[528] Enfal: 8/27.
[529] Buharí, İlim: 2, 1/22.
[530] Buharí, İman: 24, 1/15. Müslim, İman: 107-108, Hadis no: 59, 1/78. Ebu Davud, Sünne/Hadis no: 4688, 4/221.
[531] Müslim, Hacc: 147, Hadis no: 1218, 2/886. İbni Mace, Menasik: 84, Hadis no: 3074, 2/1022. Buharí, (Tecrid, 1654). S. İbni Hişam, 4/251.
[532] Müslim, Fezailu’s Sahabe/36, Hadis no: 2408, 4/1873. Ahmed b. Hanbel, 5/181. nak. TDV İsl. Ans. 10/498.
[533] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 165-166.
[534] Buhâri, İmân, 64; Müslim, İmân, 106.
[535] el-Mü'minûn: 23/8.
[536] Ebû Dâvûd, Menâsik, 56.

düşmezsiniz. Bu emânet Allah'ın kitabı Kur'ân ve benim sünnetimdir"[537] İbn Hanbel rivâyet eder: *"Emânet sahibi olmayan kişinin gerçek imânı yoktur"*[538]
Allah Teâla, "emânet" kavramını Kur'an-ı Kerîm'de çok geniş bir anlamda zikretmiştir:
"Biz, emâneti göklere, yere ve dağlara sunduk da onu yüklenmekten kaçındılar; onu insan yüklendi; çünkü o çok zâlim çok câhildir..." (el-Ahzâb, 33/72).
Bu genel anlamlandırmadan sonra,
"Emanetleri ehline vermemizi, insanlar arasında hükmettiğimiz zaman adâletle hükmetmemizi emreder" (en-Nisâ, 4/58).
Rasûlullah'ın şu buyruğu da emânete riâyetin yozlaşması durumunda neler olacağını açıklamaktadır:
"Emânet kaybedildiği -işler ehli olmayanlara verildiği- zaman kıyâmeti bekle"[539]
İsrailoğulları bu yüzden çökmüş ve sapmışlardı. Beceriksiz, sorumsuz, ahlâksız, adâletsiz kimselere yetki vermişlerdi. Halbuki İslâmî harekette, her işte en ehil kişilerin yeraldığı "Ulu'l-emr"e itâat sözkonusudur.
Geniş anlamıyla, "Allah'ın tekliflerinin tamamına" emânet denilmiştir.[540] Usûl-i fıkıhta, Allah'ın insanlâra yüklediği bütün mükellefiyetlere emânet denilmiştir.[541] Eşref-i mahlûkat, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak tanımlanan insan; Allah'ın öğüdü ve rehberi olan Kur'an-ı Kerîm ile ruhlar âleminde verdiği 'misâk'ı aldığı emâneti yerine getirmeye çalışmakla mükelleftir. Bu manada, herhangi bir şekilde kendisine emânet edilmiş bir malı korumamak nasıl hâinlik olmaktaysa; daha geniş kapsamlı olarak Kur'ân ve Sünnet emânetini sahiplenmemek, İslâm'a yönelmemek ve İslâmî ilkeleri yaşamamak, yaşatmayı unutturmak veya engellemek de emânet ve emânet ilkelerine uymamak demektir.[542]

ŞART

Yerine getirilmesi gerekli olan şey.
Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olmakla birlikte onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıf. Meselâ, namaz için "abdest" bir şarttır. Abdest bulunmayınca, geçerli bir namazın varlığından söz edilemez. Bununla birlikte abdest, namazın kendinden bir parça değildir.
İslâm'da yükümlülük doğuran asıl hükümler "şer'î hüküm" adı alırken, bu hükümlerin ortaya çıkmasını sağlayan ve onları tamamlayan sebep, şart ve mâni denilen yardımcı hükümlere "vaz-ı hüküm" denir. Meselâ; namaz emri şer'î bir hüküm, namaz için vaktin girmesi bir "sebep" namaz için abdest almak "şart" ve kadının namaz sırasında veya Ramazan içinde hayızlı bulunması "mani (engelleyici)" nitelikteki hükümlerdir.
Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olan ve onun yapısından bir parça teşkil eden unsura ise "rükün" denir. Namaz için "kıraat", "rükû", "secde" bu niteliktedir. Rükün ve şartın bulunmayışı ibadetlerde hükmün yokluğunu gerektirir. Ancak akitlerde rüknün yokluğu akdi batıl kılarken, şartlardaki eksiklikler bazan akdi fasid derecesine düşürür. Eksikliğin giderilmesi ile akit sonradan tamamlanabilir. Meselâ; satım akdinde rükün olan icap ve kabulün bulunmaması akdi ortadan kaldırır. Fakat bedellerin belirlenmesi veya satılanın temlike elverişli olması yahut satılanın teslimine gücün yetmesi şartlardan olup, bunların bulunmaması akdi batıl kılmaz. Çünkü bunlar akdin bir parçası değil, dışta kalan şartlardır. Ancak bu eksiklik giderilmedikçe de tarafların akdi bozma hakları doğar.

Şartın Çeşitleri:

1- Şer'î Şart:

İslâm'ın koyduğu şartlar olup, ibadet veya akidlerin gerçekleşmesi için bunarın bulunması gerekir. Akdin meydana gelmesi için akdi yapanın ehliyetli olması gibi. Bu da ikiye ayrılır:

a. Sebebin Şartı:

Sebep, hükmün o anda ortaya çıkmasını sağlayan bir unsurdur. Meselâ, zina' suçu recim cezasının sebebidir. Fakat bu sebebin söz konusu sonucu doğurabilmesi için zina edenin "muhsan" olması şarttır. Zinadan önce, meşrû evlilik içinde zifafa girmiş olan kimseye "muhsan" denir. Yine kısas cezasının sebebi olan öldürme fiilinde "kasıt ve düşmanlık" bulunması bu sebebin şartıdır. Bu şart yoksa sebep eksik kalacağı için kısas cezası uygulanmaz.

---

[537] Buhâri, Tecrid, 1654; İbn Hişâm, es-Sire, IV, 603; Sahih ve Sünen'lerin Vedâ Haccı bölümleri.
[538] Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 135.
[539] Buharı, İmân, 1.
[540] Mecmuat'ut-Tefâsir, İstanbul 1979, V. 142, 143.
[541] Molla Hüsrev, Mir'at el-Usûl fî Şerhi'l Mirkat el-Vüsûl, İstanbul, 1307, I, 591.
[542] Yusuf Kerimoğlu, Şamil İslam Ansiklopedisi: 2/92.

b. Hükmün Şartı:

Rükünleriyle meydana gelen hükmün tamamlanması için İslâm· bazı şartlar belirlemişse bunların da bulunması gerekir. Meselâ; evlilik akdi sırasında iki şahidin bulunması, evliliğin sıhhati için şarttır. Aksi halde nikâh fâsid olur. Zekâtta; nisap miktarı mala mâlik olduktan sonra üzerinden bir yıl geçmesi de zekâtın farz olma hükmünün bir şartıdır. Çünkü hadiste; *"Bir malın üzerinden bir yıl geçmedikçe, o maldan zekât gerekmez"*[543] buyurulmuştur.

2. Ca'lî Şart:

Akdi yapanın, akitte özel bir maksadı gerçekleştirmek için kendi isteği ile koyduğu şartlara "ca'lî şart" denir. Bu şart ya doğrudan akde bitişik olur ya da kefâleti veya boşamayı bir şarta bağlamak gibi askıda bırakılabilir. Meselâ; "Senin borçlun bugün yolculuğa çıkarsa, ben ona kefilim" veya eşine yönelik olarak; "Sen şu işi yaparsan, benden boşanmış olacaksın", yine "Şu işim olursa, yoksullara şu kadar para dağıtacağım" gibi sözler ca'lî şart örnekleridir.

Tarafların satım, kira, rehin, kefâlet, âriyet, şirket ve benzeri akitlerde öne sürecekleri özel şartlar da bu niteliktedir. Bu konuda genel ve düzenleyici şartları Allah ve Rasûlü koyar. Ancak akitlerin uygulanması ile ilgili özel şartları da bu genel şartlarla çelişmeyecek şekilde taraflar serbestçe belirlerler. Bu şartlar, tarafları genel şartlar gibi bağlayıcı olur.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Müslümanlar, kendi aralarında belirledikleri şartlara uymak zorundadırlar. Ancak helalı haram, haramı helal yapan şart müstesnadır"[544]

Buna göre, müslümanların kendi aralarındaki sözleşmelere ilâve ettikleri şartların helali haram, haramı helal kılacak nitelikte olmaması gerekir. Aksi halde o konuda genel şartlar geçerli olur ve taraftarın belirlediği nass'larla çelişen özel şartlara itibar edilmez. Diğer yandan bu özel şartların uyulması mümkün ve anlamlı olması, sıkıcı nitelikte de olmaması gerekir.

Meselâ; sermaye ortaklığında, ortaklar kârın paylaşılma biçimini yüzde olarak serbestçe belirleyebilirler. Ortaklıkta bizzat çalışan veya şirketin itibarını temsil eden bir ortak sermaye oranının üstünde kâr da talep edebilir. Fakat zarara katlanma sermaye oranlarına göre olur. Çünkü bu esas hadisle belirlenmiştir: "Kâr, ortakların serbestçe belirledikleri şartlara göre paylaşılır. Zarara katlanma ise sermaye oranlarına göre olur"[545]

Başka bir hadiste Allah'ın kitabında yer almayan şartın bâtıl olduğu, hasta insanların bir araya gelerek yüz tane birden şart koşsalar bile bu esasın değiştirilemeyeceği belirtilir.[546] Hz. Peygamber'in koyduğu şartların da bağlayıcı olduğu, Rasûlullah (s.a.s.)'a itaatın Allah'a itaat sayıldığı bilinen bir husustur.[547]

RÜKN

Bir şeyi oluşturan asıl parçalardan her biri; direk, dayanak, maddî ve mânevî destek; bir ibadet veya muamelenin varlığı kendisine bağlı bulunan ve onun esas unsur ve parçalarını teşkil eden temeller. Çoğulu "erkân" ve "erkün" gelir. İbadet ve muâmelelerde "rukn"ün benzeri başka bir terim "şart"tır. Şart; varlığı kendisinin varlığına bağlı bulunan, fakat onun gerçek varlığından ve mahiyetinden ayrı olan şeydir.

Namazın rükünleri; kıyam, kıraat, rukû, secdeler ve son rekatta teşehhüd miktarı oturmaktır. Şartları ise; abdest alma, avret yerlerini örtme, kıbleye doğru dönme ve vakit gibi dışında olan şeylerdir. Bu şartlar bulunmadan da namaz kılınabilir, fakat geçerli olmaz. Fakat namazda, kıyam veya rukû gibi bir rukün eksik olsa, namaz ibadeti fasit olur. Nikâh akdinde icab ve kabul, rükün; şahitlerin bulunması ise şartlardandır. Bu rükünlerden birisi eksik olsa akit bâtıl olur, fakat şahitsiz evlilik fasit olur. Şahitlerin önünde nikâhı yenileyerek bu eksikliği gidermek mümkün bulunur. Yine alım-satımda icap-kabul ve malın mevcut bulunması rükünlerden olup; bunlardaki bir eksiklik akdi ortadan kaldırır. Veresiye satışta vadenin belirtilmesi gibi bir şartın eksik olması ise akdi fasit kılar. Böyle bir akitte taraflar için akdi bozma hakkı doğar, kabzla mülkiyet alıcıya geçer ve yeni bir vade belirlenince de akdin eksikliği ortadan kalkmış olur.

Hanefiler dışındaki çoğunluk fakihlere göre akitlerde fasit ile batıl arasında bir fark bulunmaz. Çünkü bir akdin rükün veya şartlarında eksiklik, Allah veya Rasûlünün emir veya nehyine isyan demektir. Bu yüzden böyle bir akid hiç bir sonuç doğurmaz. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Kim, bizim emrimize uymayan bir iş yaparsa, hu reddedilınıştir; kim, dinimize, onda olmayan bir iş sokarsa bu reddedilmiştir"[548]

---

[543] Ebû Dâvud, Zekât, 4; Tirmizî, Zekât, 8,10; Ahmed b. Hanbel, I,148.
[544] Buhârî, İcâre, 14; Ebû Davud, İcâre 12; Tirmizî, Ahkâm, 17.
[545] ez-Zeylaî, Nasbu'r-Râye, III, 475.
[546] bk. Buhârî, Mekâtib,1-3,5; Şurt,10,17; Nesaî, Talâk, 31; Ahmed b. Hanbel, VI,183.
[547] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[548] Buhâri, İ'tisâm, 20, Büyü', 60, Sulh, 5.

Çoğunluğa göre, meselâ, hakkında yasak bulunan faiz ve müşriklerle yapılan evlenme akdi bâtıl sayılmıştır. Çünkü âyetlerde şöyle buyurulmuştur:
"Allah alış-verişi helal, faizi de haram kılınıştır" (el-Bakara, 2/275);
"İman etmedikçe müşrik kadınlarla evlenmeyin; mü'min bir cariye, hoşunuza giden müşrik bir kadından daha iyidir. İman etmedikçe müşriklerle mü'min kadınları evlendirmeyin; mü'min bir köle, hoşunuza giden müşrik bir erkekten daha üstündür" (el-Bakara, 2/221).
Hanefilere göre, ibadetler konusunda "batıl" ve "fasit", eş anlamda kullanılır. Akitlerde ise, rükünleri veya bunları tamamlayan şartları eksik olan akit batıldır. Eğer hükmü tamamlayan veya hükümle ilgili olan bir şart eksikse, akit fasit olur, batıl olmaz.
Sonuç olarak, Hanefiler, akitleri sahih, batıl ve fasit olmak üzere üçe ayırır. Rükün ve şartları tam olan akitler sahih; rükünleri eksik olan akitler bâtıl; şartlarında eksiklik bulunan akit ise fasit olur. Fasit akitte rükünler tam olduğu için, akit eksik de olsa var sayılır, fakat iki taraf için bunu feshetmek vacib olur. Böyle bir akidde, bir kimse satın aldığı şeyi kabz etse, buna malik olur ve konuşulan parayı değil, kıymetini vermekle yükümlü tutulur. Buradaki mülkiyet kesin olmadığı için, feshi gerekir.[549]

BÂTIL

Batıl Nedir?

Bâtıl kelimesi Arapça olup Be-Ta-Le fiil kökündendir. Lûgatta "boşa gitmek, hükümsüz ve geçersiz olmak, yok olmak" gibi mânâlara gelir.[550] Kur'ân-ı Kerîm'de 28 âyette geçen "bâtıl" kelimesi; "hak ve gerçek olmayan, hükümsüz, gayr-i meşrû ve yok olup giden, boş, temelsiz, yanlış şey" mânâlarında kullanılmıştır.[551]
'Batıl' sözlükte; boş, boşa giden, doğru ve hakk olmayan, devamlı olmayan, hükümsüz olan, yok olan şeydir. 'Hak' kavramının karşıtıdır.
'Batıl' yapılmış olsa da, meydanda bulunsa da hiç bir hükmü ve geçerliği olmayan şeyler hakkında kullanılır. Meselâ, bir kimse iki kız kardeşle aynı anda evlenmiş olsa, bu evlilik ortada olduğu halde yapılan iş 'batıl'dır, hakk değildir.[552]
İlmin olduğu yerde cehaletin, adaletin bulunduğu yerde zulmün tutunamadığı gibi, hakkın olduğu yerde de batıl tutunamaz.[553]

Kur'an'da Batıl:

Kur'an 'batıl' kelimesini bir kaç anlamda kullanmaktadır. Söz gelimi, 'batıl' hakkı örten bir perdenin adıdır.
"Ey kitap Ehli, neden hakkı batıl ile örtüyor ve siz de bildiğiniz halde hakkı gizliyorsunuz?" (Âli İmran: 3/71)
'Batıl', hakkın, yani Allah'tan gelen doğrunun karşıtı olan yanlış ve geçersiz inançlardır.[554]
'Batıl' bir âyette gerçek bilgiye dayanmayan delil anlamındadır.[555]
'Batıl' bir âyette ise boş şey, amaçsız ve faydasız bir iş manasında kullanılmaktadır.
"Ayakta, oturarak veya yanları üzerinde Allah'ı zikredenler derler ki: Rabbimiz, Sen bunu (yeri ve göğü) batıl olarak (boşu boşuna) yaratmadın." (Âli İmran: 3/191)
Kur'an, insanların bir kısmının Allah'ı bırakıp ta tapmakta oldukları ilâhlara veya putlara da 'batıl', geçersiz, hükmü olmayan temelsiz şeyler demektedir.
"İşte böyle, hiç şüphesiz Allah, O, Hakk olandır ve hiç şüphesiz O'nun dışında tapmakta oldukları (tanrılar) ise batıldır ..." (Lukman: 31/30)
Haklı bir sebebe ve gerekçeye dayanmayan, zulüm olan ve hak edilmeyen şeye de 'batıl' denilmektedir. Kur'an bu anlamda 'insanların mallarını batıl yollarla yemeyin' buyurrnaktadır.[556] Bir takım ahbar (yahudi din adamları) ve ruhbanların (hıristiyan din adamlarının) insanların mallarını haksız yere yedikleri haber veriliyor.[557]
Allah hakkın batılla gizlenmesini yasaklıyor:
"Hakkı batılla karıştırıp bile bile gizlemeyin." (el-Bakara: 2/42).
"Ey ehl-i kitap, neden hakkı batıla karıştırıp bildiğiniz halde (bile bile) hakkı gizliyorsunuz." (Âli İmrân: 3/71).
İnsanların birbirlerinin hak ve hukukuna riayet etmeleriyle ilgili olarak batıl kavramı şöyle ifade edilir:

---

[549] Ebû Zehra, Usûlül-Fıkh, t.y., 1377/1958, s. 66 vd.; el-Mülkiyyetü ve Nazariyyetül-Akd, Kahire 1938, s. 355 vd. , "Namaz" maddesi; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslâm İlmihali, İstanbul 1991, s. 222 vd; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[550] Geniş bilgi için: Râğıb el-Isfahani, el-Müfredat fI Garibi'I Kur'ân, İst. 1986, Kahraman yay., sh. 66, Ayrıca bkz.: Seyyid Şerif Cürcani, et-Ta'rifat, İst. ty, Kaynak Yay., sh.42.
[551] Geniş bilgi için bkz.: Âl-i İmrân: 3/71, Bakara: 2/42, Nisa: 4/29, Saad: 38/27; Yusuf Kerimoğlu, Kelimeler ve Kavramlar, İnkılap Yayınları: 59.
[552] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 67.
[553] H. Yunus Apaydın, Şamil İslam Ansiklopedisi: 1/207.
[554] Fussilet: 41/42, Şûra: 42/24.
[555] Mü'min: 40/5.
[556] Bakara: 2/188; Nisa: 4/29.
[557] Tevbe: 9/34; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 67-68.

"Ey iman edenler mallarınızı aranızda batıl yolla (haksızlıkla) yemeyiniz." (en-Nisâ: 4/29).
Bunların dışında bu kelime yerine göre yalan[558], zayi etme, boşa çıkarma[559], zulüm ve haksızlık[560], şirk[561] put ve tağut[562] anlamlarında kullanılmıştır.
Ayrıca Kur'an'da *"Hak geldi, batıl yok oldu. Zaten batıl ortadan kalkmaya mahkûmdur."* (el-İsra: 17/81) buyrularak hakkın hakim olduğu yerde, batıl'ın barınamayacağı ve her zaman batıl sistem ve yönetimlerin yıkılmağa mahkûm olduğu gerçeği ifade edilmektedir. [563]

Hakkın Karşıtı Olarak Batıl:

'Hak ve batıl' kavramları İslâm ile onun dışındaki dinleri nitelendirmek için kullanılıyor. Nitekim dinler tarihini yazan bir çok müslüman yazar dinleri 'hak dinler' ve 'batıl dinler' şeklinde iki başlıkta incelemişlerdir.
Hak dinlere 'milel', batıl dinlere de 'nihal' denmiştir.
Kur'an, hakk kelimesini hem Allah (cc) için, hem de O'nun dini İslâm için kullanmaktadır. Çünkü Allah (cc) mutlak gerçektir, mutlak varlıktır, varlığı değişmeyen ve ebedidir. O'nun dini İslâm da doğrudur, temeli vardır, gerçektir ve kalıcı olandır.[564]
'Batıl', geçersiz, hükümsüz ve kalıcı olmayandır.
Şu âyet hak ve batıl kelimelerini çok net bir şekilde ortaya koyuyor:
"(Allah) gökten bir su indirdi de kendi miktarınca sel oldu. Sel de yüze vuran bir köpük yüklendi. Bir süs veya meta (fayda) sağlamak için ateşte yakıp-erittikleri şeylerden (madenlerden) de bunun gibi bir köpük (posa) kalır. İşte Allah, hak ile batıla böyle örnekler verir. Köpüğe gelince, o atılır, insanlara fayda sağlayacak şey ise yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle örnekler vermektedir." (Ra'd: 13/17)
Allah (cc) mutlak Hak'tır. O kendi varlığı ile vardır ve her şeyin yaratıcısıdır. Kıyamette her şey ölecektir ve yalnızca O'nun varlığı kalacaktır.[565] Öyleyse O'nun dışındaki her şey O'nun sebebiyle vardırlar. Kendi başlarına bir varlıkları ve bir gerçeklikleri yoktur. Bu anlamda onlar batıldırlar, yani mutlak gerçek değillerdir ve varlıklarının tek başına bir hükmü yoktur.
Hak olan Allah (cc)[566] yeri ve gökleri hak olarak yarattı. Bunları ve diğer bütün varlıkları varlığının âyetleri, belgeleri yaptı. İnsan bunlara bakar, basiretle bunları idrak eder ve hak olan yola, İslâma teslim olur.[567] Ayrıca Rabbimiz, Hz. Muhammed'i hak peygamber olarak gönderdi.[568] O'nunla beraber bir de hak Kitap indirdi.[569]
Bütün bunlara rağmen bazı insanlar kalıcı, sağlam, doğru olan Hakk'ı bırakır, köpük gibi bir değeri ve kalıcılığı olmayan batıl'a uyar. Halbuki köpük kaybolmaya mahkûmdur, bir faydası da yoktur.
Kur'an şöyle buyuruyor:
"De ki: Hak geldi, batıl zail oldu (yok oldu). Çünkü batıl yok olucudur." (İsra: 17/81)
"Hayır, biz hakkı batılın üstüne fırlatırız o da onun beynini darmadağın eder. Bir de bakarsın ki o, yok olup gitmiştir ..." (Enbiya: 21/18)
Görüldüğü gibi 'batıl', köksüzdür ve güçsüzdür. Yok olmaya, dağılmaya, silinip gitmeye mahkûmdur. Hakk'ın karşısında tutunamaz. Suyun üzerindeki köpük gibi olan batıl'ın, demir gibi olan hakkın karşısında tutunması rnümkün olabilir mi?
Dünya hayatında 'batıl' bazen hakk'a galip gelmiş gibi görünür. İnsanlar öyle zannederler. Ya da müslümanların mağlup oluşlarına bakarak kimileri bunu batıl'ın galibiyeti gibi sayarlar. Halbuki gerçek böyle değildir. Müslümanlar da insandırlar; hataları, eksikleri vardır. Görevlerini yapmamış, gerekli tedbirleri almamış olabilirler. Onların zayıf durumu veya hataları, Hakk'ın zayıflığı veya zilleti değildir. Yeryüzünde hiç bir müslüman kalmasa bile Allah'ın adı ve Onun dini yine yücedir. O'nun kelimesi olan İslâm ve O'nun kitabı olan Kur'an yine üstündür.[570]
Allah (cc) mücrimler, yani azgın günahkârlar istemese bile Hakk'ı gerçekleştirmek ve yerleştirmek, batıl'ı ise iptal etmek, geçersiz kılmak istiyor.[571]
Köksüz, temelsiz ve doğru olmayan batıl'a, yani Allah (cc) katında geçersiz olan inançlara inanan kimseler elbette zarara uğrayacaklardır. Allah'ı inkâr eden kafirler, batıl'a din diye inanmaktadırlar. Bu da onlar için

---

[558] el-Ankebut, 29/48.
[559] el-Bakara, 2/264.
[560] el Bakara, 2/188.
[561] en-Nahl, 16/72.
[562] el-Ankebût: 29/52.
[563] H. Yunus Apaydın, Şamil İslam Ansiklopedisi: 1/207.
[564] Hacc: 22/62.
[565] Kasas: 28/88.
[566] Tâhâ: 20/114; Kehf: 18/44. vd.
[567] Bakara: 2/109, 147. vd.
[568] Bakara: 2/119.
[569] Bakara: 2/213.
[570] Tevbe: 9/40.
[571] Enfal: 8/8.

büyük bir zarardır.[572] Allah (cc) dururken, hiç bir şey yaratamayacak kadar aciz ve güçsüz, bir fayda sağlayamayan, bir zararı gideremeyen batıl şeylere (tanrılara) ibadet edenler çok büyük bir yanlışın içerisinderler.[573] Bu gibilerin inandıkları din mahvolucudur ve bu batıl dinlere inananların yaptıkları işler de batıldır.[574]

Küfre düşenler kendi akıllarınca hak olarak gönderilen Peygamberin davetine ve mesajına karşı mücadele ederler, hakkı iptal etmek, yani geçersiz kılmak için uğraşırlar. Ancak bu çabaları boş bir çabadır.[575]

'Batıl', kavram olarak bazı insanların Allah'ın dışında uydurdukları ilâhların ortak adı olduğu gibi, bu ilâh fikrine uygun olarak inandıkları dinlerin de ortak adıdır. Allah (cc) katında geçerli olmayan, hükümsüz, temelsiz ve yanlış olan bütün inanç ve ibadetler batıldır.

"De ki; Hak geldi; batıl ise ne (bir şey) ortaya çıkarabilir, ne de geri getirebilir." (Sebe': 34/49)

Günümüzde peşine gidilen; İslâm'a aykırı bütün inançlar, dünya görüşleri, hayat anlayışları, toplumsal düzenler, ideolojiler Allah'ın katında batıldır; geçersiz ve hükümsüzdür.

Aynı kökten gelen 'iptal' bir şeyi geçersiz ve hükümsüz kılmak demektir. Bunun fail (özne) ismi olan 'mubtıl' ise iptal edici, işi gücü batıl olan, ya da işleri boşa giden anlamlarına gelir.

"... Allah'ın emri geldiği zaman hak ile hüküm verilir ve işte burada (hakkı) iptal etmekte istekli olanlar (mubtıl) zarara uğrarlar." (Ğafir: 40/78)[576]

Tarih ilminin konusu, zaman içerisinde meydana gelen hadiselerdir. İbn-i Haldun Makaddime isimli eserinde: "Tarih, yaşanan zamanın ve hâlin aynasıdır. Tarihi hadiselere hâkim olan kanunlar hiçbir zaman değişmez. İçinde yaşadığımız hâl, maziyi aksettirir. Esasen yaşanan hayatın geçmişe intikal eden kısmına tarih denilmektedir. Onun için günlük hayatımızı, geçmişten tecrid edemeyiz. Tarihi ve geçmişi iyi öğrenmek, hal ve istikbal hakkında sağlam tesbitler ve doğru teşhisler yapılmasına imkân verir." diyerek, üzerinde iyi düşünülmesi gereken noktalara işaret etmektedir. Tarih sahasında tartışılmaz bir otorite olan el-Şehristani'nin meşhûr eserinin ismi el-Milel ve'n-Nihal'dir. Bilindiği gibi nihal "nıhle"nin çoğuludur. Nıhle ise, "kupkuru zan ve vehim" mânâsına gelir. Dolayısıyla "el-milel", vahye dayanan dinlerin (milletlerin) tarihi, "en-nihal" ise, vahye dayanmayan ideolojilerin ve sistemlerin tarihi mânâsınadır. Tarihi bu iki temele oturtmadığımız müddetçe, doğru sonuçlar elde etmemiz imkânsızdır. Zira Hz. Âdem (as) ile başlayan insanlık tarihi, hak ile bâtılın mücadelesine dayanır.

Hz. Âdem (as)'den, Resûl-i Ekrem (sav)'e kadar devam eden dönem içerisinde bütün peygamberler, yeryüzü müstekbirlerine karşı cihad etmiş ve adâleti ayakta tutmaya çalışmışlardır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de *"Andolsun ki, biz peygamberlerimizi açık açık belgelerle gönderdik ve insanların adâleti ayakta tutmaları için beraberinde kitabı ve mizanı da indirdik."* (Hadid: 57/25) hükmü beyan buyurulmuştur. "Adaletin ayakta tutulabilmesinden" maksat, Allahû Teâla (cc)'nın indirdiği hükümlerle amel edilmesidir. Zira insanların hevâ ve heveslerinden kaynaklanan kanunlar, kuvvetli olan zümrelerin hâkimiyetini ve zulmünü gündeme getirir. Mizân'dan murad ise, adâlet terazisidir ve kitaba bağlı olarak zikredilmiştir.[577] İmam-ı Şafii (rha): "Adâletten murad, Allahû Teâla (cc)'nın emrine uygun şekilde amelde bulunmaktır."[578] diyerek, bir inceliğe işaret etmiştir. Yine diğer bir âyet-i kerime'de: *"Ey Davud!.. Biz seni yeryüzüne halife yaptık. O halde insanlar arasında hak ve adâletle hükmet!.. (Sakm) Hevâ ve hevese tâbi olma ki, bu seni Allah yolundan saptırır. Hesap gününü unuttukları için (heva ve hevese tâbi olanlara) çetin bir azap vardır."* (Sad: 38/26) buyurulmuştur. Bilindiği gibi peygamberler; akıllı, zeki ve kuvvetli rey sahibi olan kimselerdir. Buna, fetanet denilir. Allahû Teâla (cc) peygamberlere, tâğûtî güçlerin her türlü iddialarını ortadan kaldırabilmesi için, fetanet vasfını ihsan etmiştir. Dikkat edilirse âyet-i kerime'de; "hak ve adâletle hükmetmesi" emredilirken, hevâ ve hevesten sakınması da hatırlatılmaktadır. İbn-i Abidin: "Hukuk kelimesi, hak kelimesinin çoğuludur. Hak, lugâtte bâtılın zıddıdır, Mevcut olan demektir."[579] tarifini zikretmektedir. Şurası muhakkatır ki, bâtıl, hakkın ve hakikatin zıddıdır.

Şurası unutulmamalıdır ki; doğrudan doğruya (yalın olarak) bâtılı savunmak mümkün değildir. Ancak hak ile bâtılı birbirine karıştırıp, hakkı gizlemek, şüphe ve inkârı artırmak sözkonusu olabilir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de kitap ehline hitaben: *"Kendiniz bilip dururken (bile bile) hakkı bâtıla karıştırıp, hakikati gizlemeyin."* (Bakara: 2/42) buyurulmuştur. Hak ile batılı birbirine karıştırmak ve hakkı gizlemek, kâfirlerin değişmez bir taktiğidir. Hatta tuzak kurmak niyetiyle (tıpkı "Mescid-i Dırar" hadisesinde olduğu gibi) ve gayet gizli olarak, mü'minlerin hoşuna gidecek amellerde bile bulunabilirler. Nitekim Resûl-i Ekrem (sav)'in tebliğe başladığı dönemde, Yahudiler gizli bir toplantı yaparak, şu kararı almışlardır: "Sabahleyin iman edelim. Hatta gidip müslümanlarla birlikte sabah namazını kılalım. Akşam olunca yine kendi dinimize (yahudiliğe) dönelim. Böylece bazı bilgisiz

[572] Ankebût: 29/52.
[573] Nahl: 16/72-73.
[574] A'raf: 7/139; Hûd: 11/16.
[575] Kehf: 18/56.
[576] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 68-70.
[577] Mecmuatu't-Tefasir, İst. 1979, Çağrı Yay., c. VI, sh. 186. Ayrıca bkz.: İbn-i Kesir, Tefsirû'I Kur'an'il Aziym, Beyrut:1969, c. IV, sh. 314-315.
[578] er-Risale, Kahire 1979 (2. bsm.), sh. 25, Madde: 71.
[579] İbn-i Abidin, Reddü'l-Mulıtar Ale'd-Dürri'1-Muhtar, İst.1984, c. XI, sh.167.

kimselerin kalbine şüphe tohumlarını ekmiş oluruz."[580] Dikkat edilirse tuzağı kuranlar gayet kurnazdırlar. Bu ve benzeri tuzaklar üzerine Allahû Teâla (cc); *"Ey kitap ehli!... Siz bilip dururken niçin hakkı bâtıl ile karıştırıyor (sentez yapıyor) ve hakkı gizliyorsunuz? Kitap ehlinden bir zümre dedi ki: `İman edenlere indirilene (Kur'ân-ı Kerîm'e) gündüzün evvelinde iman edin, günün sonunda (akşam vakti) inkar edin. Olur ki (müslümanlar da şüpheye düşerek dinlerinden) dönerler."* (Al-I İmran: 3/71-72) hükmünü indirmiş ve kurulan tuzağı bildirmiştir.
İdeolojiler, hakikati bulmanın değil, ancak birbirlerinin yanlışlarını tespit etmenin ve hakikatten mahrum kalmanın vasıtalarıdır. Hakikate tâlip olan her insan, mutlaka ve mutlaka vahye sarılmalıdır. Unutulmamalıdır ki; hak birdir, bâtıl ise sayısızdır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de: *"Allah iman edenlerin velisidir. Onları karanlıklardan (zulûmattan) nura çıkarır. Küfredenlerin velisi ise tâğûttur. O da kendilerini nurdan (ayırıp) karanlıklara çıkarır. Onlar, (tevağıt zümresi) cehennemin arkadaşlarıdır. Onlar orada, bir daha çıkmamak üzere ebedî kalıcıdırlar."* (Bakara: 2/257) hükmü beyan buyurulmuştur. Fahrüddin-i Razi; bütün müfessirlerin "Nûr ile zulûmat kelimelerinden kasdın, iman ve küfür olduğunda ittifak ettikleri" üzerinde durmuştur.[581] İbn-i Kesir, önemli bir inceliğe işaret ederek, şöyle demektedir: "Allahû Teâla (cc) bu âyette nuru tekil, zûlumatı ise çoğul olarak zikretmiştir. Şüphesiz ki hak (nur) tektir. Küfrün çeşitleri ise, çoktur. Hepsi de bâtıldır."[582]
Uluslararası küfür örgütleri (bâtılın askerleri), değişik vasıtalarla ve korkunç propaganda gücüyle; İslâm'a (Hakk'a) karşı mücadele vermektedirler. Bu bir propaganda savaşıdır. Propaganda "zihinleri hapsetme sanatı" olarak tarif edilir. İslâm topraklarında, zihinleri bâtıl tarafından kuşatılmış ve "çağdaş uygarlık" sloganıyla zehirlenmiş binlerce insan vardır. Tağutî güçlere karşı cihadı esas alan âlimleri yıpratabilmek için akla hayale gelmeyecek iftiraları gündeme getiren ve şeytânî tuzaklar kuran güçleri iyi tanımak şarttır. İdeolojiler bâtılın birer hücresi gibi çalışmakta ve faaliyetlerini "İslâmı tahrip etme" hedefine göre ayarlamaktadırlar. Günümüzdeki manzara budur ve batılın iktidarı söz konusudur.
Uluslararası küfür örgütlerinin, bâtıla sahip çıkarak, İslâm'a karşı savaşmasında, şaşılacak bir durum yoktur. Bütün mesele müslümanların; Allahû Teâla (cc)'nın râzı olacağı amelleri ihlasla edâ etmeleri ve bu hususta sabırlı olmalarıdır. Sünen-i Darimi'de, Hz. Ömer (ra)'ın güzel bir tesbiti yer almıştır. Hz. Ömer diyor ki: "Muhakkak ki İslâm İslâm olamaz, cemaat olmadıkça!.. Ve cemaat cemaat olamaz, emiri olmadıkça!.. Ve emir de, emir olamaz, ona itaat olmadıkça!.."[583] Takva ve iyilik hususunda birbirleriyle yarışmayı arzu eden mü'minlerin, şikâyet ve sızlanma ile vakit geçirmeleri düşünülemez. Unutmayalım ki, şeytanın askerleri gece gündüz gayret içindedirler. Hesap gününü düşünenler sadece ve sadece Allahû Teâla (cc)'nın rızası için, bâtıla karşı cihad etmeyi ihmal etmemelidirler. [584]

Fıkıh İlminde Batıl:

Fıkıh ilminde 'batıl', ya da bunun masdarı olan 'butlan', rükün veya şartları tamamen veya biraz eksik olan ibadetler ve hukuk işlemlerine denir.
Bilindiği gibi İslâm'a göre bir ibadetin geçerli (sahih), yani kabul edilebilir olması için, o ibadete ait rükünlerin ve şartların yerine getirilmesi gerekir. Yine bir hukuk işleminin, örneğin bir alım-satımın, bir evlilik işleminin (nikâh akdinin) İslâm şeriatına göre geçerli olması için bazı şartlara uymak gerekir. Bu şartlara uyulmadığı zaman o ibadet veya işlem geçersiz, yani 'batıl' olur.
'Butlan', ibadetin veya hukukí işlemin hükümsüz olması; 'batıl' ise; hükümsüz olan, geçersiz hale gelen işlemin adıdır. Bunlar birbirinin yerine kullanıldığı gibi, bir işlemin geçersiz olmasına 'fesat', geçersiz olan işleme veya ibadete de 'fasit' denilmektedir. Müfsid de ibadeti geçersiz kılan sebeptir.
Abdest almak namazın rükünlerinden biridir. Dolaysıyla abdestsiz kılanan bir namaz batıl; abdestsiz namaz kılma durumu ise butlandır. Ortada mevcut olmayan bir malın satışı batıl'dır, geçersizdir. Çünkü satışla ilgili şartlardan biri yerine gelmemiştir. Zorla kıyılan bir nikâh geçersizdir, batıl'dır. Çünkü nikâhın şartlarından olan 'icab', yani evlenme teklifi şartı yerine getirilmiş olsa bile 'kabul', yani evlenme teklifini kabul etme şartı gerçekleşmemiştir. [585]
Batıl kavramı bütün İslâmî ilimlere geçmiş bir kavramdır. Fakat özellikle bu kavram daha çok fıkıh ve fıkıh usûlünde kullanılır. Rükün ve şartları tamamen veya kısmen eksik olan ibadetler batıl kabul edilir. Ayrıca Kur'an'a göre, Allah'ın emirlerinin uygulanmadığı gayr-i İslâmî düzen ve sistemler de batıl düzenlerdir.
İslâm hukuk terminolojisinde ise, batıl ve bunun masdarı olan "butlân", sözlük anlamının dışına çıkmamakla beraber, yepyeni teşrü-amelî bir muhtevaya bürünmüştür. Buna göre batıl; aslındaki bir kusur (halel) nedeniyle kanun koyucu nazarında hukukî varlık kazanamayan ve dolayısıyla hüküm ve sonuçlarını meydana getiremeyen hukukî işlem ile, emre uygun şekilde yapılmayan ya da kaza borcunu düşürücü vasıfta olmayan ibadeti ifade eder.

---

[580] İbn-i Kesir, Tefsirû'l-Kur'ani'l-Azînı, Beyrut 1969.c. I, sh. 373.
[581] Fahrüddin-i Râzi, Mefatihû'l-Gayb, İst. 1308, c. II, sh. 231.
[582] İbn-i Kesir, a.g.e., c. I, sh. 312.
[583] Sünen-i Darimi, İst. 1401, Çağrı Yay., Mukaddeme: 26, c. I, sh. 76.
[584] Yusuf Kerimoğlu, Kelimeler ve Kavramlar, İnkılap Yayınları: 59-62.
[585] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 70.

Hukuki işlem, hüküm koyucu tarafından belirlenen hukuki muhtevasına ve yapısına aslî yönden aykırı bir şekilde yapılırsa bâtıl olur. Burada "aslî yön", akdin "taraflar", "konu" ve "sîğa"dan ibaret temel unsurları ile bu unsurlarla ilgili in'ikad şartlarını ifade eder. Butlan daha ziyade alım-satım, kiralama gibi karşılıklı iki irade beyanına dayanan hukuki muhteva taşıyan akitler için söz konusu olmakla birlikte; ikrar ve dava gibi tek taraflı sözlü tasarruflar ile mebün teslimi, ihraz gibi fiilî tasarruflarda da söz konusu olabilmektedir.

Hukuki işlemin, kanun koyucu tarafından belirlenen hukuk sistemine aykırılığı usûlî açıdan izah edilecek olursa; bunun temelinde, kanun koyucunun yasağının (nehy) yattığı söylenebilir. Ancak, nehyin yorumu, diğer bir ifadeyle yasağın, hukuki işlemin varlık ve muteberliğine etki derecesi, bu konudaki temel tartışma odaklarından birini teşkil eder. Hanefî ekolü ile diğer İslâmî hukuk ekollerinin hükümsüzlük anlayışları arasındaki görüş ayrılığı da büyük ölçüde nehyin yorumuna dayanır.

Hanefi hukukçular, nehyin, hukuki işlemin aslî unsurlarına (asl) veya bunlar dışındaki tamamlayıcı şartlarına (vasf) yönelik olması durumunu birbirinden ayırarak, birinci durumda hukuki işlemin "batıl", ikinci durumda ise, "fâsid" olacağını ileri sürmüşlerdir.[586]

Buna göre, hukuki işlemin aslına yönelik olan nehiy, Hanefilere göre, kişiyi imtihan amacıyla yasaklanan şeyi yapma ya da yapmama seçeneği arasında muhayyer bırakan bir yasaklama değil; "nefy"den mecaz olur. Nefy ise, söz konusu yasakla korunmak istenen unsur olmaksızın hukuki işlemin hiç bir sûrette meydana gelemiyeceğini bildirme demektir. Burada Hanefi hukukçuların Cumhur hukukçulardan ayrıldığı temel özellik, Hanefilerin, kanun koyucunun yasağını butlan sebebi olarak kabul etmeyişleridir. Öyle görünüyor ki, Hanefi hukukçular öncelikle, akdin varlık-in ikad; "sıhhat" ve "nefaz" şartlarını belirlemişler ve nehyi bu şartlara göre değerlendirmişlerdir. Diğer bir ifadeyle; farklı derecelerdeki bu şartlara yönelik olan nehye şartın önem derecesine göre farklı sonuçlar yüklemişlerdir. Bu anlayıştan hareketle Hanefiler hukukî işlemleri "sahîh", "fâsid" ve "batıl" olmak üzere üçlü bir ayırıma tabi tutmuşlar; bazıları da bu ayırıma "mevkûf" akdi dördüncü bir kısım olarak eklemişlerdir. Bu görüşleriyle Hanefi hukukçular, İslâm hukuk tarihinde dereceli hükümsüzlük sisteminin kurucuları olmuşlardır.

Cumhur hukukçular ise, nehyin, akdin aslına yönelik olması ile vasfına yönelik olması arasında bir fark gözetmemiş; her iki durumda da akdin batıl olacağını ifade etmişlerdir. Bu itibarla Cumhur, batıl ve fasîd* terimlerini birbirinin müradifi olarak kullanır. Hanefiler de aynı şekilde ibadet konularında ve -hakim görüşe göre- nikâh akdi konusunda batıl-fasîd ayırımı yapmamışlardır.

Batıl akit, dış görünümü itibariyle mevcut olsa bile, hukukun yok hükmündedir ve sahih olması durumunda meydana getireceği hilkilm ve sonuçları meydana getiremez. Meselâ, temyiz gücünden yoksun çocuğun yaptığı alım-satım; vakıf gibi kamuya ait mallar ile domuz ve şarap gibi kullanılması ve ticareti yasaklanmış haram malların satılması durumunda, söz konusu işlemler akit görünümünde olsalar bile kurucu unsurlarındaki kusur ve eksiklik sebebiyle hukuk nazarında yok sayılırlar.

Batıl akit, mülkiyeti nakil fonksiyonunu üstlenemediği için tarafların mal varlıklarında bir değişiklik olmaz: yani, mebî satıcının, semen de müşterinin mülkiyetinde kalmaya devam eder. Bu itibarla batıl akit icra edilmiş bile olsa, taraflar verdiklerini isteme ve alma hakkına sahiptirler.

Batıl akit hiç bir hüküm ifade etmez. Hukuk nazarında yok hükmünde sayıldığı için, sonradan verilen "icazet" ile ya da butlan sebebinin sonradan giderilmesiyle sahih hale gelmez. Taraflar, bu akdin sonuç doğurmasını istiyorlarsa onu şartlarına uygun olarak yeniden yapmak (tecdîd) durumundadırlar. Batıl akit zaman aşımına da tabi değildir. Batıl akitler kendiliğinden hükümsüz olduklarından ayrıca iptal davası açmaya gerek yoktur. Ancak, bazı durumlarda bir tesbit davası açılabilir. Butlan, bir anlamda, genel yararı koruma amacı güttüğünden, gerektiğinde maslahatı olan herkes butlanı ileri sürebilir.

Batıl akit hiç bir hukuki sonuç doğurmamakla birlikte, bazı istisnai durumlarda, hukuki varlık kazanmış bir işlem olarak değil de, maddî bir vakıa olarak sonuç doğurabilir. Meselâ, batıl bir evlenme akdine miras, cinsî ilişkinin helâlliği gibi aslî hükümlerin hiçbirisi terettüp etmez. Ancak, batıl bir evlenme akdinde cinsî birleşme (duhul) vukua gelmişse, bu fiilî durumun bir sonucu olarak, kadın mehire hak kazanır ve iddet beklemesi gerekir. Çocuğun nesebi sabit olur.

Batıl akde istinaden ve satıcının izniyle kabzedilen mebün, müşterinin elinde helâk olması durumunda ortaya çıkan tazmin problemi de bu çerçevede ele alınabilir. Bu konuda Hanefi doktrinde iki görüş vardır. Bir görüşe göre, mebi' bu durumda müşterinin elinde "emanet" hükmünde olup, müşterinin kusur ve aşırılığı olmaksızın helâk olmuşsa tazmin gerekmez. Mecelle de bu görüşü almıştır.[587] Diğer görüşe göre ise, müşteri her halukârda mebii tazmin etmek durumundadır.[588]

İslâm hukukçuları, bölünme imkânı bulunan batıl akdin, sahih kısmını korumak amacıyla, bölünebileceğini genelde kural olarak kabul etmişlerdir. Bunun gibi, başka bir akdin unsurlarını kendinde bulunduran batıl akdin, bazı özel şartlarla o akde dönüşebileceğinin de bazı örnekleri vardır.

---

[586] Ubeydullah b. Mes'ud el-Mahbübi (ö. 747/1346), et-Tavzih (Telvih haşiyesi ile), Kahire 1957, I, 215-222; Mustafa Ahmed ez-Zerka, el-Fıkhu'l-İslâmî fi Sevbihi'l-Cedîd, Dımaşk 1967-68, II, 641-671.

[587] Mecelle, md. 370.

[588] el-Kâsâni Alâuddin Ebu Bekr b. Mes'ûd (b. 587/1191), Bedâiu's-Sanayi', Kahire 1910, V, 305.

Batıl akde bazı istisnaî ve ârızî sonuçların yüklenmesi, hukukî işlemlerdeki istikrarı sağlama yanında, karşı tarafın veya üçüncü şahısların hukukunu koruma amacına da yöneliktir.[589]

AZÎMET

Allah'ın yapılmasını emrettiği ve yapılmamasını istediği hususlarda tam bir titizlik gösterip bir emir ve yasaklara kuvvetle ve kesin kararlılıkla uymakla ilgili bir fıkıh ıstılahı. Azimet, kuvvetle, ısrarla ve büyük bir kararlılıkla bir şeyi istemek veya yapmaktır. Azimetin karşıtı olarak; ruhsat tabir ve ıstılahı kullanılmıştır. Bir İslâmî emir ve hükmü tam ve mükemmel olarak yerine getirme hususunda dikkat ve sağlam irade kullanılırsa bu tavır azimettir. Fakat bu hükmü tam ve mükemmel bir şekilde yerine getirmek mümkün olmazsa o zaman ruhsatları kullanmak sözkonusudur.

Bu duruma göre azimet; farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, mekruh ve haramların tümünü içerir. Meselâ vaktinde ve bütün şartlarını yerine getirerek namaz kılmak bir azimettir. Fakat hastalık halinde oturarak; yolculukta cem ve takdim yaparak kılmak ruhsattır. Oruç, normal zaman ve şartlarda bütün müslümanların tutması ve yerine getirmesi gereken bir ibadettir. Fakat hastalık ve yolculuk halinde daha sonra kaza etmek şartıyla orucu Ramazan'dan sonraya bırakmak bir ruhsattır.

Zaruretler bazı haram ve yasak olan şeyleri mübah kılar. İşte buna ruhsat denir. Bu açıdan haram olan şeyler üç kısma ayrılır:

1- Hiç bir şekilde işlenilmesine ruhsat verilmeyen haramlar. Meselâ bir kimse ne kadar tehdit ve baskı altında kalsa da başkasını öldürmesi veya bir uzvunu kesmesi caiz değildir. Buna ruhsat verilmemiştir.

2- Zaruret ile sakıt olan haramlar. Zaruret bunların işlenmesini mübah kılar ve haram olmasını ortadan kaldırır. Ölmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan kimse, ölmeyecek kadar murdar et yiyebilir. Tedavi maksadıyla doktor, kadın ve erkeklerin avret mahallerine bakabilir.

3- Haram olması tamamen ortadan kalkmayıp, zaruret anında ruhsat ihtimali olan ve mübah muamelesi gören haramlar. Meselâ bir kimsenin malına tecavüz etmek haramdır. Aç kalıp da ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir kimse başkasının malını rızası olmasa da alıp yiyebilir. Bundan dolayı günahkâr olmaz ve sorguya çekilmez. Ancak sonra mal sahibine hakkını vermesi veya helâlleşmesi gerekir.[590]

Aslî emir ve hüküm olduğundan dolayı ibadetlerde azimeti kullanmak esastır. Bir mazeret olmadığı müddetçe ruhsatlara başvurmamak, takvaya en yakın olan yoldur. Meselâ Allah'ı inkâra veya onun emir ve hükümlerini redde zorlanan bir insanın, bu imanında direnip kâfirler tarafından şehit edilmesi bir azimettir. Fakat böyle bir işkenceye katlanamayıp, bir an için imanı içeride gizleyerek, kâfirlerin dediğine uymak bir ruhsattır. Aynı şekilde yolculuk veya hastalık anında ölüm söz konusu ise, o zaman azimetle amel edip oruç tutmağa kalkmak haramdır. Böyle tehlikeli bir durumda ruhsatı tercih etmek müslüman için farzdır. Açlıktan ölmek üzere olan bir kimsenin de başka bir yiyecek olmadığı takdirde ölü hayvan eti veya domuz eti yemesi de onun için farzdır. Böyle bir durumda da azimetle amel edilemez.[591]

ZARÛRET

Şiddetli sıkıntı, ihtiyaç, şiirde şairin nesirde caiz olmayan dil kullanımına ihtiyaç duyması. Çoğulu "zarâir"dir. Zarûret, ızdırar mastarından isimdir. Izdırar; muhtaç ve mecbur etmek demektir.[592] Bir fıkıh terimi olarak zarûret; dinin yasak ettiği bir şeyi yapmaya veya yemeğe zorlayan, iten durum, demektir. Bir kimse haram olan yiyeceği yemez veya içeceği içmezse, ölecek veya ölüme yaklaşacaksa zarûret hali ortaya çıkmış olur.[593]

Zarûret konusunda İslâm'da "Zarûretler haram olan şeyleri mübah kılar" prensibi uygulanır. Zarûretin haram olan şeyi mübah kılmasına fıkıh usûlünde "ruhsat" denir. Ruhsat özür nedeniyle ikinci olarak meşrû kılınan şeydir. Meselâ; başkasının malını telef etmek prensip olarak yasaklanmış iken tam zorlama karşısında zarûret ve özür nedeniyle ikinci olarak mübah kılınmıştır. Ruhsat ise; haramlık devam etmekle birlikte mübah olan şeydir. Mübah bir fiili işleyen kimse nasıl sorumlu olmazsa, ruhsata uyan kimse de sorumlu olmaz. Bir kimse tâm ikrah altında başkasının malını telef etse, ikrah zarûreti, başkasının malını telefin haramlığını kaldırmaz. Bu haramlık devam eder, ancak zorlanan kişi bundan sorumlu tutulmaz. Yine açlıktan helâk olma derecesine varan kimse, diğerini daha sonra vermek veya sahibiyle helallaşmak üzere başkasının malını, izinsiz olarak zorla alıp yese veya kendisine saldıran, başkasına ait bir hayvanı değerini mâlikine vermek üzere, canını kurtarmak amacıyla telef etse ruhsata uymuş olur. Böylece açlık yüzünden başkasının malını almak mübah olduğu gibi, saldırıcı hayvanı canını kurtarmak için telef etmesi de mübah olur.[594]

---

[589] H. Yunus Apaydın, Şamil İslam Ansiklopedisi: 1/207-208.
[590] Ali Haydar, Mecelle Kavaid-i Külliye Şerhi, İstanbul, 1317, 28-29.
[591] es-Serahsî, el-Usûl, Kahire, 1372, I, 118, 121; Ahmed Ağırakça, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[592] İbn Manzûr, Lisanü'l-Arab, Beyrut 1374/1955, IV, 483.
[593] Ali Haydar, Duraru'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, 3. baskı, İstanbul 1330, tıpkı basım, I, 76, 79.
[594] Ali Haydar, a.g.e., 76, 77.

İslâm'da azîmet asıl ve genel olan hükümdür. Herkesi ilgilendirir ve yükümlü mü'minler buna uymak zorundadır. Ruhsat ise asıl hüküm değildir. Zarûret meşakkat, güçlük ve benzeri sebeplerle insanlar zarûret içinde kalır, meselâ ölmek tehlikesi ile karşı karşıya gelirse murdar eti yemesi gerekir. Meşakkat ve güçlükle karşılaşırsa orucu bozabilir. Tedavi amaciyle doktor, kadının mahrem yerlerine bakabilir.
Kur'ân-ı Kerîm'de bazı yiyecek ve içecekler haram kılınmıştır. Murdar hayvan, kan, domuz eti, şarap bunlar arasındadır. Ancak zarûret hali bulununca bunlar mübah hale gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurur:
"Şüphesiz ki Allah, size leşi, kanı, domuz etini bir de Allah'tan başkası adına kesilenleri haram kıldı. Bir kimse mecbur kalır da zarûret halini aşmadan ve başkalarının hakkına tecavüz etmeden bunlardan yerse, ona günah yoktur" (el-Bakara, 2/173).
"Size ne oluyor da, Allah'ın adı zikredilerek kesilenlerden yemiyorsunuz? Halbuki O, size mecbur kalmanız dışında haram olan şeyleri geniş olarak açıklamıştır. Doğrusu bir çokları heveslerine uyarak hiçbir ilme dayanmaksızın insanları doğru yoldan saptırırlar. Şüphesiz Rabbin haddi aşanları çok iyi bilir" (el-En'âm, 6/119).
Âyetlerde geçen ızdırâr hali darda kalmak, mecbur olmak anlamına gelir. el-Kurtubî'ye (ö. 671/1273) göre, bu darda kalış; "ya haksız olarak bir kimsenin zorlamasıyla, yahut da açlık hâlinde helâl yiyecek bulamamakla gerçekleşir"[595] Kurtubî, zarûretin kapsam ve sınırını şöyle belirler: "Zarûret halinde kişi bütün mübahlardan aciz kaldığı için Allah Teâlâ bütün haramları mübah kılmıştır"[596] *"Ancak darda kalıp yediğiniz müstesnâ...."* âyetinin tefsirinde de; "...murdar hayvan ve benzeri gibi bütün haram kılınanları, kastediyor..."[597] demiştir.
İbn Kudâme (ö. 620/1223), darda kalınan murdar hayvan etini yemesinin mübah olduğunu belirttikten sonra kapsamı genişleterek şöyle der:" .... diğer haram ve yasaklar da böyledir"[598]
Ancak mezhep müctehitleri sınırı bu kadar geniş tutmayarak darda kalanın şarap içmesi veya insan eti yemesi konusunda bazı şartlar öne sürmüşlerdir.
İmam Şâfiî ve İmâm Mâlik şarabın susuzluk meydana getirdiğini dikkate alarak şarabın darda kalan susuz kimse tarafından içilmesinin caiz olmadığını söylemişlerdir. eş-Şâfiî (ö. 204/819) şöyle der: "Darda kalan şarap içemez, çünkü o da susatır ve acıktırır"[599] İmam Mâlik de, susuzluğu gidermediğini dikkate alarak aynı görüşü savunmuştur.
İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi bilginler ise şarabın zarûrî olan su ihtiyacım karşılayacağını söyleyerek, darda kalanın şarap içebileceği görüşünü benimsemiştir.[600]
Diğer yandan susuzluk halinde şarap içmenin hükmü konusundaki bu görüş ayrılığına rağmen, dayanılmaz zorlama halinde şarabın içileceği konusunda görüş birliği vardır. Çünkü böyle bir baskı altında kalan kimsenin murdar hayvan, domuz eti ve benzerlerinin yenebildiği gibi şarabın da içilebileceğinde görüş ayrılığı yoktur.[601]
Darda kalanın kanı helal olmayan, kendi kendine ölmüş insan eti yemesi Şafiîlerin en meşhur ve sahih görülen görüşüne ve Hanbelîlerden Ebü'l Hattab'a göre caizdir. Dayandıkları delil, darda kalanın ölü insanın etini yemesi hayat hakkının tanınmasına aykırı değildir.
Mâlikî ve Zâhirîlere göre ise aç kalan ve açlıktan öleceğinden korkan kimsenin ölü insan eti yemesi caiz değildir. Mâlikîlerden ed-Düsûkî hâşiyesinde şöyle der: "İnsana gelince, ölü olsun diri olsun onu yemek caiz değildir. Darda kalan açlıktan ölse de bu böyledir"[602] Zâhirîlerden İbn Hazm (ö. 456/1063) da aynı görüştedir.[603]
Hanbelîlerin çoğunluk görüşüne göre, ölü düşman askeri gibi kanı helal kimselerden ise, açlıktan öleceğinden korkan kimse onun etinden yiyebilir. Delil şudur: Öldürülmesi helâl olan kimsenin öldürüldükten sonra yenmesi de zarûret halinde helâ) olur. Kendi kendine ölmesi de aynı hükme tabidir. Fakat kişi hayatında iken kanı helal olanlardan değilse, ölümünden sonra onun etini yemek de helâl olmaz. Nitekim hadiste; *"Ölünün kemiğini kırmak dirinin kemiğini kırmak gibidir"*[604] buyurulmuştur. Böyle bir kimseyi öldürmek nasıl haramsa ölünce etini yemek de aynı hükme tabi olmalıdır.
Ölü etinin yenebileceğini söyleyenlere göre ise yukarıdaki hadis yemenin haramlığına delâlet etmez, çünkü yenen kemik değil ettir. Diğer yandan hadiste kastedilen anlam, ölünün de diri gibi saygıya lâyık oluşudur. Yoksa ölüye diri kadar hak verilmiş değildir. Nitekim kısas, tazminatta olduğu gibi korunma hakkında da ölü ile diri arasında farklar vardır.[605]
Yolculuk halinde açlıktan öleceğinden korkan kimsenin murdar hayvan eti ve benzeri haram şeyi yiyebilmesi veya haram içecekten içebilmesi için yolculuk meşrû bir yolculuk olması gerekli midir? Başka bir deyimle yol

---

[595] el-Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, 3. baskı, Mısır 1387, II, 275.
[596] el-Kurtubî, a.g.e., II, 232.
[597] el-Kurtubî, a.g.e., VII, 73.
[598] İbn Kudâme, el-Muğnî, 2. baskı, Mısır 1367, VIII, 595.
[599] eş-Şâfiî, el-Ümm, Mısır, t.y., II, 253.
[600] İbn-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'ân, Mısır 1376, I, 57.
[601] İbnü'l-Arabî, a.g.e., I, 56; es-Serahsî, el-Mebst. XXVI, 48.
[602] ed-Derdîr, eş-Şerhu'l-Kebîr maa Hâşiyeti'd-Düssûkî. I, 59.
[603] İbn Hazm, Mu'cemu'l-Fıkhî, I, 57.
[604] Mâlik, Muvatta', Cenâiz, 45; Ebû Dâvud, Cenâiz, 60; İbn Mâce, Cenâiz, 63; Ahmed b. Hanbel, VI, 58,100,105,169, 200, 264.
[605] İbn Kudâme, el-Muğnî, VIII, 601; en-Nevevî, el-Mecmû Şerhu'l-Mühezzeb, IX, 41; Abdülkerîm Zeydan, İslâm Hukukunda Zaruret Hali, Irak İslâm Araştırmaları Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, yıl 1970.

kesmek. hırsızlık yapmak, suçsuz bir insanı öldürmek veya zina yapmak üzere yola çıkıp da açlık veya susuzluktan dolayı ölecek duruma gelen kimse İslâm'ın ruhsatlarından yararlanabilir mi?
Çoğunluk müctehitlere göre günah işlemek üzere yola çıkan kimse zarûret ruhsatlarından yararlanamaz. Çünkü bu ruhsatlar darda kalana yardım için tanınmıştır. Günah için yolculuk yapan bu yardıma lâyık değildir. Ancak tevbe edip hak yola dönüş yaparsa yararlanabilir. Çünkü Allah Teâlâ darda kalanın haramı yiyebilmesini "bâğî" olmama şartına bağlamıştır.[606] Âyetteki; "Bâğî" kötü amaçlı, kötülük yapmak isteyen kimse; "âdî" ise; cevaz sınırını aşan kimse demektir. Bu konuda İmam eş-Şâfiî (ö. 204/819) şöyle der: "Günah yolcusunun durumu ne olursa olsun, ona yüce Allah'ın haram kıldığı hiçbir şey helâl olmaz, çünkü o, darda kalana, haddi aşmamak ve günah da işlememek şartıyla haramı helâl kılmıştır"[607]
Bazı fıkıh bilginlerine göre ise günah için yolculuk yapanlar da zarûret ruhsatlarından yararlanabilirler. Çünkü yiyemeyerek kendilerini ölüme bırakmaları daha büyük günahtır. Allah Teâlâ; *"Kendinizi öldürmeyin"* (en-Nisâ, 4/29) buyurmuştur. Bu emir taat üzere olanı da günah işleyeni de kapsamına alır.
Diğer yandan günah işleyen tevbe edebilir ve Allah günahlarını affeder.[608]
Günah işlemek amaciyle yola çıkıp da açlık veya susuzluktan ölümle karşılaşan kimse pişmanlık duyarak günahından dönmeli ve normal yolcular gibi zarûret ruhsatlarından yararlanmalıdır. Çünkü zarûret halinden söz eden âyet ve hadislerde yolcu ile mukîm, hayır için yolculuk yapanla ma'siyet için yolculuk yapan arasında bir ayırım yapılmamıştır.
Darda kalanın murdar hayvan ve benzeri şeylerden yiyebileceği miktar kendisini ölümden kurtaracak ve hayatını sürdürecek kadar olan miktardır. Doyumluktan fazla yiyemez. Bu konuda görüş birliği vardır. Ancak doyma konusunda Hanefiler doyuncaya kadar yiyemez, çünkü zarûret sebebiyle helâl kılınan, zarûreti gideren miktardır, daha fazlası değildir, demişlerdir.[609]
Bu prensip Mecelle'nin 22. maddesinde şöyle ifade edilmiştir: "Zarûretler kendi miktarlarınca takdir olunur". Bunun anlamı; zarûret için mübah kılınan şey zarûret miktarı ile takdir olunur, demektir. Meselâ; açlıkla dara düşen kimse, açlığın derecesi kadar zarûret ruhsatından yararlanır. Sonuç olarak, zarûret için mübah kılınan şey, yalnız zarûreti kaldıracak kadar işlenebilir, yoksa zarûret bahane edilerek bundan fazlası işlenemez. Örneğin; bir kimse açlıktan helâk olma derecesine gelince, bedelini vermek veya sahibiyle daha sonra helallaşmak üzere izinsiz başka birisinin malından yemeğe mecbur kalsa, ancak kendisini ölümden kurtaracak kadar yiyebilir. Yoksa bu açlık bahanesiyle daha fazlasını yiyemez.[610]
Diğer yandan zarûret, haram kılınan şeyi yemediği takdirde kişinin ölümüne yol açan hal iken ihtiyaç (hâcet); bir kimsenin yiyecek bulamasa telef olmaz ise de sıkıntı ve meşakate düşmesi hâlini ifade eder. İhtiyaç hali haramı mübah kılmaz ise de oruçlunun orucu bozmasını mübah kılar. Meselâ; bir kimse açlıktan helâk olma derecesine varmış değil iken, mücerred koyun eti, yağlı yemek ve tatlıları canı istemekle izinsiz olarak başkasının malından bunları alamaz. Eğer alırsa "gâsıp" olur ve İslâm'ın yasakladığı bir fiili işlemiş bulunur.[611]

Zarûret Halinde Haramı İşlemek Farz mıdır?

Bazı zarûret hallerinde kişi azîmetle ruhsat arasında seçimlik hakka sahip değildir. Ruhsata uyarak haram olan yiyecek veya içeceği kullanması gerekir. Aksi halde günahkâr olur. Çoğunluğun görüşü böyledir. Büyük Hanefî hukukçusu es-Serahsî (ö. 490/1097) bu konuda şöyle der: "Bir kimse ölü hayvan eti, domuz eti yemeğe veya şarap içmeye, ölüm tehdidi altında zorlansa, bu şartlarda bunların helal olduğunu bilerek yapmaz ve öldürülürse günahkâr olur. Çünkü zarûret hali haramlıktan müstesna edilmiştir. Bu durumda murdar et ve şarap, zarûret hali dışındaki diğer yiyecek ve içecekler gibi olur. Kişinin bunlardan ölüme kadar kaçınması caiz olmaz. Görmez misin ki, açlık ve susuzluktan dolayı ölmekten korkan kimse murdar hayvan veya domuz eti ya da kan bulsa, bunların caiz olduğunu bilerek yiyip içmese ve sonunda ölse günahkâr olur. Bu görüş Mesrûk'tan da nakledilmiştir"[612]
Şâfiîlerden bir grup, darda kalanın direnebileceğini ve bu yüzden öldüğü takdirde günaha girmiş olmayacağını ileri sürmüştür. Ebû Yûsuf'tan da aynı görüş nakledilmiştir.[613]
Çoğunluğa göre zarûret haram olan yiyecek ve içeceklerin haramlık niteliğini kaldırır, onları darda kalan için koyun, ekmek gibi mübah kılar. Dayandıkları delil şu âyettir: *"...Allah üzerinize haram kıldığı şeyleri teker teker açıkladı. Ancak darda kalmanız durumu müstesnadır"* (el-En'âm, 6/119). Buradaki istisna, darda kalan için bazı haramların helal hale geleceğini gösterir. Buna göre haram kılınmanın normal hallere mahsus olduğu anlaşılır.
Kısaca insanın bedeni ve hayatı kendisine emanettir. Bu emaneti sonuna kadar kullanmayarak ölümü seçen kimse, kendisinin ölümüne yol açmış olur ki, buna savaş ve benzeri haller dışında izin verilmemiştir. Çünkü

[606] bk. el-Bakara, 2/173.
[607] eş-Şâfiî, el-Ümm, Mısır, t.y., II, 253.
[608] el-Kurtubî, a.g.e., II, 232-233.
[609] İbn Nüceym, el-Eşbâh, ve'n-Nezâir, Mısır, 1387, 86; Şâfiî, a.g.e., II, 252; İbn Kudâme, a.g.e., VIII; 595.
[610] Ali Haydar, Düraru'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, I, 78, 79.
[611] Ali Haydar, a.g.e., I, 79, 80.
[612] es-Serahsî, el-Mebsut, 3. baskı, Beyrut, t.y., XXIV,151; el-Kurtubî, a.g.e., II, 232.
[613] bk. es-Serahsî, a.g.e., XXVI, 48; İbn Kudâme, el-Muğnî, VIII, 596.

âyette: *"Kendi kendinizi öldürmeyiniz"* (en-Nisâ, 4/29) buyurulmuştur. Hz. Peygamber'in şu hadisi de bunu desteklemektedir. Bir savaşta büyük yararlılık gösteren bir sahabe için diğer sahabeler;
"Bugün onun yaptığı kahramanlığı hiç birimiz yapamadık" dediler. Hz. Peygamber;
"O cehennem ehlindendir" buyurdu. Bu cevabı hayretle karşılayan bir arkadaşı bu savaşçıyı izledi. Sonunda savaşçı ağır bir yara aldı ve bir an önce ölmek isteyerek kılıcının kabzasını yere koydu, ucunu da göğsüne dayayarak intihar etti. Durum Allah'ın Rasûlüne iletilince şöyle buyurdu:
"Kişi dış görünüş bakımından cennetliklerin işini işler, halbuki o, cehennemliktir, yine kişi, insanlara göre cehennemliklerin işini işler, halbuki cennetliktir"[614]
Bu duruma göre, bir kimsenin kendi isteğiyle meşru yiyecek ve içecekleri de terkederek bir amaca ulaşmak, sesini duyurmak veya bir kesimin haklarını dile getirmek gibi düşüncelerle "ölüm orucu" tutması caiz değildir. Bu bir ibadet olmadığı gibi, ölümle sonuçlandığı takdirde kişi için bir intihardır. Ancak ölüme yol açmayacak ölçüde, bir takım meşrû istekleri dile getirmek için bir veya iki öğün yemeğe katılmamak veya yemek boykotu yapmak, buna katılanların niyetine ve amaçlarının olup olmadığına göre değerlendirilmelidir.

Zarurette Ölümün Tercih Edilebilirliği Haller

Bazı durumlarda azîmete uymak ölüme sebep olabilir, buna rağmen azmete uymak caiz olur. Ancak böyle bir kimse ruhsata uyarak canını da kurtarabilir. Örneğin; bir kimse silahla küfre zorlansa, ölmemek için, dıştan bunu kabul edebilir. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulur.
"Gönlü imanla dolu olduğu halde, zor altında kalan dışında, inandıktan sonra gönlünü küfre açarak Allah'ı inkâr edenlere, Allah katından bir gazap vardır, büyük azap da onlar içindir" (en-Nahl, 16/106).
Nitekim ashab-ı kiramdan Ammar b. Yâsir (r.a) müşriklerin ağır işkenceleri altında küfrü gerektiren sözleri söylemiş, gelip durumu arz edince Rasûlüllah (s.a.s) kendisine;
"Arkanda ne vardı" diye sormuş, o da;
"Kötülük vardı; seni kötülükle onların tanrılarını ise iyilikle anmadıkça beni bırakmadılar" dedi. Hz. Peygamber;
"Kalbini nasıl buluyorsun?" diye sorunca da;
"İmanla dolu buluyorum" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Allah Rasûlü;
"Onlar sana aynı şeyi yaparlarsa, sen de aynı şeyi tekrar edebilirsin" buyurmuştur.[615]
Bu durma göre, Müslümanın işkence ve baskı altında bulunduğu sırada, kalbi imanla dolu olduğu halde, diliyle şirk sözlerini söylemesi onu dinden çıkarmaz. Ancak buna rağmen güçlüklere sabrederek gerçeği söylemeğe ve susmaya devam ederse bu daha faziletlidir. Nitekim ashab-ı kiramdan Hubeyb b. Adiy (r.a), müşriklerin İslâm'dan dönmesi için yaptıkları baskılara rağmen, dinden döndüğünü söylememesi üzerine öldürülmüş, Cebrail (a.s) tarafından bu şehidin durumu Rasûlüllah (s.a.s)'e iletilince o, şöyle buyurmuştur:
"O, şehitlerin en üstünü ve cennette benim arkadaşımdır"[616]
Bazı ülke ve devirlerde iyiliği emir ve kötülükten sakındırma görevi yapılamaz olur. Gerçeği söyleyene büyük baskı, tehdit ve ölüm uygulaması yapılır. Böyle bir yer ve dönemde mü'minin "takıyye" yapması ve ruhsata uyması caiz olur. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulur:
"Mü'minler mü'minleri bırakıp kafirleri dost ve idareci edinmesin, kim böyle yaparsa, Allah katında iyi bir Şey yapmış olmaz; ancak onlardan korkmanız durumu müstesnadır. Allah sizin kendisinden korkmanızı ister" (Âlu İmrân, 3/28).
Ancak böyle bir durumda sonu ölüm bile olsa, korkup susmamak ve doğru yolu göstermek azîmete uymak olur. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:
"Şehitlerin başı, Abdulmuttalib'in oğlu Hamza ile doğruyu söylediği için zâlim sultan tarafından öldürülen kimsedir"[617]

Tedavi ile İlgili Zarûretler

İnsanın hastalandığı zaman tedavi olma hakkı hatta görevi vardır. Çünkü beden bir emânettir. İbadetlerin ve diğer bir takım İslâmî emir ve yasakların eksiksiz yapılabilmesi bedenin sağlıklı olmasını gerektirir. Korunulmasına rağmen hastalık olursa mü'minin tedavi olması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber; *"Ey Allah'ın kulları tedavi olunuz"* buyurmuştur.[618]
Tedavi olmanın kapsamına ilâç kullanmak, yarayı ameliyatla temizlemek girdiği gibi gerektiğinde kan nakli, bir uzvun kesilmesi ya da vücuttan ayrılması gereken bir uzvun çıkarılması gibi bütün tedavi yöntemleri girer. Doktor böyle bir operasyon sırasında hastanın, ihtiyaç kadar olan mahrem yerlerine bakabilir. Ancak kadınlar

---

[614] Müslim, Sahîh, (Nevevî Şerhi ile), el-Mısrıyye Tab'ı, VIII, 49.
[615] es-Serahsî, a.g.e., XXIV, 43.
[616] es-Serahsî, a.g.e., XXIV, 44.
[617] Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire, t.y., terc. Abdulkadir Şener, 4. baskı, Ankara 1986, 51.
[618] bk. Tirmizî, Tıbb, 2; Ebû Dâvud, Tıbb, 1, II; İbn Mâce, Tıbb, 1; Ahmed b. Hanbel, III, 156, IV, 278.

için hu konuda imkân ölçüsünde bayan doktor ve hemşirelerden yararlanılması asıldır. Çünkü Hz. Peygamber'in bu konuda çeşitli uyarıları vardır.
Hz. Peygamber'e ashabı kiram;
"Ey Allah'ın elçisi, bizden birimiz tek başımıza bulunduğumuzda da mı örtünmeye dikkat edeceğiz?" diye sorunca, o şöyle cevap vermiştir:
"Şüphesiz Allah, kendisinden utanılmaya daha layıktır"[619]
Bir defasında Rasûlüllah (s.a.s) zekât develerinin bulunduğu yere gitmişti. Çobanın güneşte soyunmuş olduğunu görünce, onu görevden azletti ve şöyle buyurdu: *"Hayası olmayan kimse bizim işimizde çalışmasın"*[620]
Ancak özür sebebiyle erkeğin veya kadının avret yerine bakılmasında bir sakınca bulunmaz. Örneğin; sünnet için sünnetçinin erkeğin mahrem yerine bakması caiz olduğu gibi, hastalık halinde de bu caiz olur. Yine doğum sırasında ebe, kadının mahrem yerlerine bakar, zarûret halinde kadın doktor bulunmayınca erkek doktor da kadının tedavisinde bulunabilir. Çünkü Hz. Peygamber doğum sırasında ebenin hazır bulunmasına ve gerektiğinde doğuma şahitlik yapmasına cevaz vermiştir. Bu durum bakmayı da kapsar.[621]
es-Serahsî (6. 490/1097), kadının erkek tarafından tedavi ve muayenesi konusunda şöyle der: "Kadında çıkan bir çıbanı tedavi edecek bir kadın (doktor) bulamaz, başka bir kadına tedavi şeklini öğretmek de mümkün olmaz ve hasta kadının ölmesi veya bitkin hale gelmesi yahut dayanamayacağı bir acının meydana gelmesi söz konusu olursa, bu yaranın bulunduğu yer dışında kadının örtünmesinde, sonra onu bir erkeğin tedavi etmesinde bir sakınca yoktur. Bu erkek, gücünün yettiği ölçüde yaranın bulunduğu yer dışındaki kısımlardan gözünü sakınır. Çünkü bir cinsin diğer cinse bakması daha ağırdır. Burada zarûret halinin gerçekleşip gerçekleşmediğine bakılır. Bu ise ölüm tehlikesidir, böyle bir tehlike ortaya çıkınca da zarûret miktarından fazlası mübah olmaz"[622]

Haram Kılınmış Şeylerle Tedavî

Necis (pis) olsun veya olmasın yenmesi ve içilmesi haram kılınmış olan şeylerle tedavinin caiz olup olmadığı konusunda görüş ayrılığı vardır.
Hanefilere göre şifa vereceği kesin olarak bilinen haramla tedavi caizdir, bilinmiyorsa mübah değildir. Büyük Hanefî fakihlerinden el-Kâsânî (ö. 587/1191) şöyle der: "Dayanılmaz açlık sırasında murdar ölmüş hayvan eti yemek, susuzluk halinde şarap içmek ve boğazına takılan lokmayı gidermek nasıl caiz ise, şifa vereceği kesin olarak bilindiği takdirde haram yiyecek ve içeceklerle tedavi de bu şekilde caizdir. Ancak şifa konusunda kesinlik yoksa tedavi caiz olmaz. Diğer yandan Ebû Yûsuf, aslında haram olduğu halde deve sidiğinin tedavi amaciyle içilmesini mübah görmüştür. Çünkü Hz. Peygamber, iklim farkı nedeniyle hastalanan Urenîlere zekât develerinin sidiğini içerek tedavi olmalarını emir buyurmuştur.[623] Ebû Hanife'ye göre ise, bu caiz değildir, çünkü şifa vereceği kesin olarak bilinmemektedir. O'na göre Ureniler hadisini şu şekilde anlamak mümkündür "Hz. Peygamber o sidiğin, yalnız onların hâstalığına şifa vereceğini bilmiştir"[624]
Hanbelîlere göre, İslâm'da haram kılınmış yiyecek ve içeceklerle tedavi de caiz değildir. İbn Teymiyye; şarap domuz eti ve benzerleriyle tedavinin caiz olup olmadığı sorusuna, şu cevabı vermiştir: "Bunlarla tedavi caiz değildir"[625] İbnü'l-Kayyim de aynı cevabı vermiştir.[626] İbnü'l-Arabî de, Sahnûn'un; "Şarap ve domuz eti ile tedavi olunmaz" sözünü naklettikten sonra ayni görüşü benimsemiştir.[627]
Dayandıkları delil sünnettir. Târık b. Süvey el-Cuff'den rivâyet edildiğine göre, Rasûlüllah (s.a.s)'den şarabı sormuş, o da yasaklamıştır, ya da üretilmesini çirkin görmüştür. Târık'ın:
"Ben onu yalnız tedavi için üretiyorum" demesi üzerine de
"O ilâç değil derttir" buyurmuştur.[628]
Ebu'd-Derdâ (r.a)'dan Rasûlüllah (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:
"Allah Teâlâ hem derdi hem de ilâcı (deva) indirmiştir, her hastalık için bir ilâç yaratmıştır, tedavi olun, ancak tedavide haramı kullanmayın"[629]
İbn Mes'ûd (r.anhümâ)'dan şöyle dediği nakledilmiştir: "Âllah şifanızı haram kıldığı şeylerde yaratmamıştır"[630]
Başka bir hadiste de Allah elçisi pis ilâcı yasaklamış ve; *"Âllah Teâlâ ümmetimin şifasını, onlara haram kıldığı şeylerde yaratmamıştır"*[631]

---

619 Buharî, Gasl, 20; Tirmizî, Edeb, 22, 39; İbn Mâce, Nikâh, 28.
620 es-Serahsî, a.g.e., X, 156.
621 es-Serahsî, a.g.e., X, 156.
622 es-Serahsî, a.g.e., X, 157.
623 el-Kâsânî, a.g.e., I, 61.
624 el-Kâsânî, a.g.e., I, 61-62.
625 İbn Teymiyye, Fetâvâ, Mısır, 1329, I, 270.
626 İbnü'l-Kayyim, Zâdü'l-Meâd, II, 114.
627 İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'ân, I, 59.
628 Dârimî, Eşribe, 6; Müslim, Eşribe, 12; Ebû Dâvud, Tıbb, II; Tirmizî, Tıbb, 8.
629 bk. Mâlik, Muvatta', Ayn, 12; Ahmed b. Hanbel, Müsned I,13, 446, III, 156.
630 eş-Şevkanî, Neylü'l-Evtâr, VIII, 203.
631 bk. Ebu Dâvud, Tıbb, II; Tirmizî, Tıbb, 7; İbn Mâce, Tıbb, II, Ahmed b. Hanbel, II, 305, 446, 478; eş-Şevkânî, a.g.e., VIII, 203; İbn Teymiyye, I, 270.

Bu görüşte olanlara göre, dara düşen kişi için açlığı ve susuzluğu giderecek haramdan başka bir şey bulunmadığı zaman, çare tek olmaktadır, bu da haramı zarûret yüzünden yemek veya içmekten ibarettir. Hastalıkların tedavisinde ise ilâç bu haramdan ibaret değildir. Çoğunlukla tedaviye alternatifli ilaçlar ya da tedavi yöntemleri vardır. Bu yüzden açlıkla hastalık aynı nitelikte değildir. Çünkü açlığın haramı yemekle giderilebileceği kesindir, hastalığın ilaçla iyileşmesi ise bu derece kesin olarak önceden bilinmemektedir. Diğer yandan açlıktan öleceğini anlayan kişinin haramı yemesi farz olur, hastalık halinde tedavi olmanın farz oluşu ise ihtilaflıdır. Çünkü sahabe ve tabiîlerden birçok kimse tedavi olmamış ve hiçbir bilgin bunları kıramamıştır.[632]
Zâhirîlere göre haram şeyle tedavi olmak caizdir. Zâhirî bilgini İbn Hazm şöyle der: "Şarap darda kalıp zarûret haline düşen için mübah olur. Susuzluğu gidermek, tedavi olmak veya boğulmayı önlemek için şarap içene ceza gerekmez"[633] İbn Hazm'ın dayandığı delil şudur: "Sidiği yemek ve içmek normal zamanda haramdır, fakat tedavi ve benzeri zarûret durumunda haram değildir. Nitekim Rasûlüllah (s.a.s) Urenîlere hastalıklarının tedavisi için deve sidiğini mübah kılmıştır"[634] İbn Hazm, haram tedaviyi caiz görmeyenlerin dayandığı hadislerin kritiğini yaparak bir bölümünü zayıf bulmuş, bir bölümünü ise şöyle te'vil etmiştir: "Zarûret halinde tedavi amaciyle haram kılınmış şeyleri içmek mübahtır. Bunlar mübah olunca, tedavide kullanılması yasaklanmış "pis ilaçlar" sınıfına girmemelidir, bu yüzden bunlara "pis" denemez"[635]
Sonuç olarak haramla tedavi konusunda orta yol Hanefîlerin görüşüdür. Eğer hastalığı meşru gıda, yiyecek, içecek ve ilaçlarla tedavi mümkün olursa bu yola gidilir. Eğer tedavinin haram bir yiyecek, içecek veya ilaçla tedavi edilebileceği tecrübelerle biliniyorsa böyle bir ilâç ameliyat ve operasyonla tedavi yoluna gidilebilir. Burada "Zarûretler sakıncalı olan şeyleri mubah kılar" kuralına uyulmuş olur. Çünkü hastalık da ağırlık durumuna göre zarûret kapsamına girer.

Sarhoşluk Veren Maddenin İlaca Karıştırılması

Bazı ilâçlara alkol veya başka sarhoşluk veren maddeler karıştırılmakta ve tedavi için bunlar doktor tarafından hastaya tavsiye edilmektedir. Bu konuda önce ilâcın alkolsüz olan alternatifi varsa Müslüman hasta için bunun tercih edilmesi gerekir. Alternatifi yoksa ve şifa vereceği veya hastayı rahatlatacağı kesin olursa hastaya böyle ilaç kullanmak mübah olur. Günümüzde pek çok depresyon ve nörolojik vak'alarda kullanılan ilaçların çoğunda müsekkin maddesi bulunmaktadır. Hastanın sinir sistemi teskin edilerek, acı duyması önlenmekte, uykusuzluğu giderilmekte ve ameliyatlarda heyecan ve panik hali en aza indirilmektedir.
İlaçlarda kullanılan müsekkin maddesi bazı istihaleler geçirerek değişime uğrarsa aslında bulunan "necis (pis)" olma niteliği de değişebilir. Büyük Hanefî hukukçusu el-Kâsânî (ö. 587/1191) Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805)'nin bu konudaki görüşünü açıklarken şöyle der:
"İmam Muhammed'e göre necaset zamanın geçmesiyle başkalaşır ve özellikleri nitelik değiştirirse başka bir şey olur ve temiz hale gelir... Necâset istihale geçirip nitelikleri ve anlamı değişince pis olmaktan çıkar. Çünkü necâset sözcüğü bir şeye, belirli bir niteliğinden dolayı ad olarak verilmiştir. Vasıf değişince ad da değişir ve sirkeye dönüşen şarap gibi olur"[636]
Mâlikîlerden İbnü'l-Arabî şöyle der: "Bir kimse murdar hayvanla tedaviye muhtaç olursa, ya olduğu gibi kullanır veya yaktıktan sonra kullanır. Eğer yakmak suretiyle değişikliğe uğrarsa onun tedavide kullanmak ve üzerinde bulunduğu halde namaz kılmak caizdir"[637]
Hanbelîlerden İbn Teymiyye de bu konuda şöyle der: "Murdar hayvan, kan, domuz eti ve benzerlerinden Allah Teâlâ'nın haram kıldığı pis maddeler suya veya başka bir sıvıya düşüp karıştığı, parçalanıp vasıf ve eseri kalmadığı takdirde, artık orada ne murdar hayvan, ne de kan, ne de domuz eti vardır. Şarap da akıcı bir maddeye karışıp kaybolduğu ve (duyu organlarıyla algılanabilen) bir niteliği kalmadığı takdirde, o maddeyi içen şarap içmiş değildir"[638]
Sonuç olarak yenilmesi ve içilmesi haram olan bir maddeden az bir miktarı eriyip kaybolacak, rengi, tadı veya kokusu yahut kendisine ait etkisi kalmayacak şekilde bir ilâca karıştırılmış olursa; erime, veya pişme yoluyla başka şeye dönüşen necâsete kıyas edilerek, haram olma vasıfları kalkar ve ilâç olarak kullanılmalar da caiz olur.[639]

Meşru Savunma Halinde Saldırganı Öldürmek

---

[632] İbn Teymiyye, Fetâvâ, I, 259-260, 268-270.
[633] Mu'cemü'l-Fıkhı İbn Hazm, Te'lif, komisyon, Dimaşk Üniversitesi.
[634] Mu'cemü'l-Fıkhı İbn Hazm, I, 353; el-Kâsânî, a.g.e., I, 61.
[635] bk. Ebû Dâvud Tıbb, II; Tirmizî, Tıbb, 7; İbn Mâce, Tıbb, II; Ahmed b. Hanbel, II, 305, 446, 478; Mu'cemü'l-Fıkh, I, 353.
[636] el-Kâsânî, el-Bedâyi'l, 85.
[637] İbnü'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'ân, I, 59.
[638] İbn Teymiyye, Fetâvâ, I, 20.
[639] bk. Abdillkerim Zeydan, İslâm Hukukunda Zarfiret Hali, Terceme, H. Karaman, İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri, İstanbul 1982, I, 312 vd.

Genel olarak bütün hukuk sistemlerinde ölmemek için kendisini savunurken başka çare kalmadığı takdirde saldırganı öldürmek hakkı tanınmıştır. Çünkü saldırıya uğrayan kimseden sabredip öldürülmeyi beklemesi istenemez. Saldırı şahsa olduğu gibi mala yönelik de olabilir. Delil şu âyettir: *"Size saldırana size saldırdıkları gibi saldırın"* (el-Bakara, 2/194).

MÜKREH

İstemediği ve çirkin gördüğü bir işi yapmağa zorlanan kimse; ikrah kökünden ism-i mef'ûl. İkrah; tehdit etmek suretiyle kişinin hukuken yapmakla yükümlü olmadığı bir işi yapmaya onu zorlamak demektir. Zorlayan, tehdit eden kimseye "mükrih" denir.
Hukukî sonuç doğuran akit ve tasarruflarda kişinin ihtiyar ve rızası. önemli unsurlardır. İhtiyar; bir şeyi yapıp yapmama konusunda bir tercihte bulunma, riza ise; bir şeyi arzu etme ve onu kabul etme anlamına gelir. Hanefilere göre, bir akitte ihtiyar, meydana gelme (in'ikad); rıza ise sıhhat şartlarındandır.

İkrahın Kısımları:

İkrah, tam ve eksik olmak üzere ikiye ayrılır:

I) Tam İkrah:

Öldürme, bir organı yok etme veya toplumda mevki sahibi kişi için alçaltıcı bir muameleye maruz bırakma tehdidi ihtiva eden zorlama. Bu çeşit zorlama, zorlanan kimsenin ihtiyar ve rızasını ortadan kaldırır.

2) Eksik İkrah:

Öldürme veya bir organı yok etme tehdidini kapsamayan korkutma. Kısa süre hapisle veya ölüm yahut organ kaybı tehlikesi taşımayan dövmeyle tehditte bulunarak yapılan korkutma gibi. Bu çeşit ikrah, rızayı ortadan kaldırır, fakat ihtiyarı etkilemez.

Mükrehin Tasarruflarının Hükümleri:

Mükrehin zorlama altında yaptığı tasarrufların hükümlerini şöylece özetlemek mümkündür:

a) Mükrehin Akitleri:

Hanefilerin çoğunluğuna göre korkutma; tam olsun, eksik bulunsun, korkutulanın alım-satım, kira ve benzeri akitlerini fasit kılar. Çünkü korkutulanın rızası yoksa da ihtiyarı vardır. Korkutulan, zorlandığı şeyle, muamele arasında tercihini yapmış ve iki şeyden daha uygun gördüğünü işlemiştir. Ancak rıza bulunmadığı için akdin hükmü sahih değildir, fasit derecesinde kalmıştır. Eksik kalan bu rıza sonradan satış bedelini kabz veya satılanı kendi arzusu ile teslim gibi bir yolla yerine getirilirse akit tamamlanır ve sıhhat kazanır. Aksi halde zorlanan tarafından feshedilebilir.[640]
İmam Züfer'e (Ö. 158/775) göre, böyle bir satım akdi, zorlananın korkutma kalktıktan sonra vereceği icazete bağlı olarak sahihtir. Bu bakımdan Fuzûlî'nin akdine benzer.
Şâfiî ve Hanbelîlere göre, satım akdinde tarafların tam hür bir iradeye sahip olmaları gerekir. Bu nedenle, mükrehin yapacağı satım akdi geçerli değildir. Dayandıkları delil şu hadistir:
"Ümmetimden yanılma, unutma ve yapmaya zorlandıkları şeyin hükmü kaldırılmıştır"[641]
Sonuç olarak, Hanefîler dışında çoğunluk İslâm hukukçuları rıza ile ihtiyarı eşanlamlı kabul ederek, biri olmayınca, diğerinin de bulunmayacağı prensibini benimsemiştir. Zorlamada rıza veya ihtiyar bulunmadığı için zorlananın nikâh akdi dahil, tüm akitleri bâtıldır. Çoğunluğa göre, ibadetler ve muameleler konusunda batıl ile fasit aynı anlama gelir. Hanefilere göre ise; ibadetler konusunda batıl ile fasit eş anlamlıdır; fakat muamelelerde (akitler) batıl ve fasit farklı anlamlardadır.[642]

b) Mükrehin Boşaması:

Ebu Hanîfe'ye göre, zorlananın boşaması geçerlidir. Çünkü zorlama, aslında iradeyi ortadan kaldırmaz. Tehdit edilen kimse iki şerden daha uygununu tercih ederek irade ve ihtiyarını belirtmiş olur. Rızasının olmaması, durumu değiştirmez: Ashab-ı kiramdan öğle uykusuna yatmış birinin hanımı; kocasının göğsüne oturmuş ve

---

[640] es-Serahsî, el-Mebsût, Beyrut 1398/1978, XXIV, 145; İbn Abidîn, Reddü'l-Muhtâr, Beyrut, t.y., IV, 4.
[641] İbn Mâce, Talâk: 16.
[642] bk. Hamdi Döndüren, İslâm Hukukuna göre Alım-Satımda Kâr Hadleri, Balıkesir 1984, s.51 vd.

hançeri boğazına dayayarak; "Beni üç defa boşa aksi halde keserim" demiştir. Kocası, bu tehdit üzerine üç defa boşamış, sonra Hz. Peygamber'e başvurmuştur. Rasûlüllah (s.a.s); "Boşamada öğle uykusunun hükmü yoktur" buyurarak, boşamanın geçerli olduğunu belirtmiştir.[643]
Diğer yandan, bir kimse tehdit altında, karısına dört ay yaklaşmayacağına yemin etse, eşiyle bir araya gelmeden dört ay geçince Îlâ' yoluyla boşama meydana gelir. (Ric'î cayılabilir) boşama halinde, babası oğlunu eşine dönmesi için zorlasa, bu dönme (barışma) geçerli olur.
Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre mükrehin boşaması geçerli değildir. Dayandıkları deliller şunlardır: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"İğlâk (tazyik, tehdit ve gazap) hâlinde boşama ve köle azadı geçerli değildir"* [644]
Hadisteki gazap ve öfkeyi; insanı boşama sırasında temyiz gücünden ayıran, normalin üstündeki öfkeyi anlamak gerekir. Diğer bir delil şu hadistir: *"Şüphesiz Allah, ümmetimden yanılma, unutma ve yapmaya zorlandıkları şeyin hükmünü kaldırmıştır"*[645] Hanefîlere göre bu hadis umum ifade etmez ve yalnız ahiretteki cezanın kaldırılması ile ilgilidir.[646]
1917 tarihli Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi; "İkrah ile vuku bulan talak muteber değildir" (Madde 105) hükmü ile, çoğunluğun görüşünü kanunlaştırmıştır.
Hanefîler ikrah olunca, genel olarak akitleri fasit kabul ettikleri halde bu kuraldan bazı muâmeleleri istisna etmişlerdir. Evlenme, boşanma, köle azadı, ric'î boşamada eşine dönme, adak ve yemin, bunlardandır. Onlara göre, Allah ve Rasûlü bu muamelelerde belirli lafzın kullanılmasını yeterli görmüştür. Lafzı kullananın bu yönde iradesi bulunmasa bile, lafzın kullanılmış olması hüküm doğurur. Nitekim hâzil (şaka yapan, latife beyanında bulunan) hakkında da hüküm böyledir. Bu konuda mükreh de hâzile kıyas yapılmıştır. Hezl; sözün konulduğu anlamdan başka bir kavram için kullanılmasıdır. Yaptığı tasarruflarda ciddî davranmayan şakacı kimselere "hâzil" denir. Hâzilin hukukî tasarrufları fâsit sayılmıştır. Ancak şu üç şey hadisle istisna edilmiştir:
"Üç şey vardır ki, ciddisi de ciddidir, şakası da ciddidir; Nikâh, talâk ve ric'î boşama halinde, kocanın karısına yeniden dönmesi"[647]
Mâliki ve Hanbelîlere göre yukarıdaki hadis, bu üç şeyin önemine işaret etmektedir. Diğer yandan Hanbelîler; *"Ameller niyetlere göredir"*[648] hadisinin umum ifade ettiğini, bu yüzden akit ve tasarruflarda niyetin bulunması gerektiğini söylerler.[649]

c) Mükrehin Haksız Fiilleri:

Bir kimse haksız olarak birisini öldürmeye veya içki içmeye yahut başkasının malını telef etmeye ve benzeri fiile zorlanmış ise, bu durumda hüküm fiilin ve korkutmanın çeşidine göre değişik sonuç doğurur.
Eksik zorlama (gayr-i mülci) hâlinde böyle bir fiilin işlenmesi caiz olmaz. Buna rağmen fiil işlenmiş ise, fiile bağlanacak sonuçlar tehdit edene değil, fiili işleyen mükrehe ait olur.

Tam İkrah Durumunda Fiiller:

Tam ikrah durumunda ise üç çeşit fiil söz konusu olur.

a) Mükrehin Yapması Gereken Fiiller:

İçki içmeye, murdar et veya domuz eti yemeğe zorlanan kimse, bunları yapmaz, ölünceye veya bir organını kaybedinceye kadar direnirse günahkâr olur. Çünkü zaruret halinde böyle şeylerin yenilip içilmesini Allah'u Teâla mübah kılmıştır. Ayette şöyle buyurulur:
"Allah size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Fakat kim darda kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan (bunlardan yemesinde) günah yoktur." (el-Bakara, 2/173)
Mübahtan kaçınarak canı veya bir organı telefe maruz bırakmak haram olup, bilerek kendini tehlikeye atmak niteliğindedir. Kur'an'da şöyle buyurulur:
"Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın" (el-Bakara, 2/195).

b) Mükrehin Sabredip İstenileni Yapmamakla Sevap Kazandığı Fiiller:

Allah'ı inkâr etmek, dinle alay etmek gibi bir isteği canı pahasına yerine getirmeyen ve direnen kimse büyük ecir kazanır. Ancak bu durumda kendisine, kalbi imanla dolu olmak şartıyla tehdit altında istenen sözleri söylemesine

---

[643] el-Kâsânî, Bedâyiu's-Sanâyi, III, 100; İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr, III, 39, 40; el-Mevsılî, el-İhtiyâr, III, 124.
[644] Buhârî, Nikâh: 10.
[645] Buhârî, Talâk, 44, Şurût, 12, Enbiyâ, 27; İbn Mâce, Talâk, 16, 20.
[646] İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr, III, 39.
[647] Ebû Dâvud, Talâk, 9; Tirmizî, Talâk, 9; İbn Mâce, Talâk, 13.
[648] Buhâri, Bed'ül-Vahy, 1; Müslim, İmâre, 155.
[649] bk. es-Serahsî, el-Mebsût, XXIV, 122; İbn Âbidîn, Beyrut, t.y., IV, 7; Zekiyuddin Şa'ban Usulü'l-Fıkh, Terc. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990, s. 256, 257.

ruhsat da verilmiştir. Nitekim Kur'an'da; *"Kalbi imanla dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan kimse müstesnâ..."* buyurulmuştur (en-Nahl, 16/106).
Müşrikler Hubeyb b. Adiyy'e işkence yaparak Hz. Peygamber'e sövmesini ve putları övmesini istemişler, o da bu isteğe uymayarak, onlar kendisini öldürünceye kadar sabretmiştir. Hz. Peygamber durumu öğrenince şöyle buyurmuştur: *"O, şehidlerin en üstünü ve Cennette benim arkadaşımdır"*[650]
Bilginler, farz namazı terketmeye, Ramazan orucunu bozmaya veya başkasının malını telef etmeye zorlanan kimseyi de bu çeşit içinde mütalâa etmiştir. Buna göre, bir kimse can ve organ telefini göze alarak isteğe uymaz ve bunları yerine getirirse sevap kazanır. İşkence ve zorlamaya dayanamayıp isteneni yaparsa günahkâr olmaz. Başkasının malına zarar verilmesi halinde tazmin yükümlülüğü mükrehe değil, zorlayana aittir.

c) Mükrehin Yapması Hiç Bir Şart Altında Caiz Olmayan Filler:

Haksız yere bir cana kıyma, bir organı telef etme veya ölüme yol açabilecek şekilde dövme ve müslümanların çok önemli ve gizli sırlarını açıklama gibi. Yapmaması hâlinde, kendi canını yitirme tehlikesi bulunan bile, mükrehin bu çeşitleri işlemesi caiz değildir. Bu konuda görüş birliği vardır. Çünkü başkasının canı da kendi canı gibi masumdur. Bir kimsenin bir zararı, kendisinden, aynı zararı başkasına vermek suretiyle gidermesi caiz değildir.[651]
Kurtubî, Tefsirinde bu konuda şöyle der: "Bilginler şu hususta görüş birliği içindedir. Başkasını öldürmeye zorlanan kişi, onu öldürme, hattâ dövme ve benzeri yolla onun insanlık onuruna karşı işkence ve saygısızlık etme hakkına sahip değildir. Kendi başına gelen belâya sabretmesi gerekir; çünkü bir kimse kendi canını kurtarma karşılığında başkasını feda edemez"[652]
Ebu Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre, mükreh kendi canını kurtarmak için cinayet işlerse, kısas cezası zorlayana (mükrih) uygulanması gerekir. Mükrehe ise İslâm devleti'nin koyacağı ta'zir cezası verilir. Burada mükreh, zorlayana göre, caninin cinayeti işlerken kullandığı alet mesabesindedir. Suçlarda ceza alete değil, o aleti kullanana verilir. İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'e göre, her ikisine yani fiili işleyene de, onu bu işe zorlayana da kısas gerekir. İmam Züfer'e göre, kısas cezası fiili bizzat işleyene (mükreh) verilmesi gerekir. Çünkü kasten ve haksız yere maktulü öldüren bizzat mükrehtir. Ebû Yusuf'a göre ise, bu durumda yalnız zorlayanın (mükrih) diyet ödemesi gerekir. Zorlama yoluyla işlenen suçlarda, suç bütün unsurlarıyla oluşmadığı için kısas cezası uygulanmaz.[653]
Zorla ırzına geçilen kadına günah ve had cezası gerekmediği konusunda İslâm bilginleri arasında görüş birliği vardır. Ancak zorlama erkeğe karşı yapılmışsa, onun zina fiiline ceza gerektiğini Ebû Hanife söylemiştir. Çoğunluk İslâm hukukçuları aksi görüştedir. Zorlama halinde haramlık kalkmamakla birlikte şüphe sebebiyle had cezası düşer. Hadis-i şerifte şöyle buyurulmuştur:
"Gücünüzün yettiği kadar şüphelerde had cezalarını düşürünüz"[654]

İKRÂH

Zorlamak, bir kimseyi istemediği ve çirkin gördüğü bir işi yapmaya mecbur tutmak. Bir İslâm hukuku terimi olarak; bir kimsenin başkasına yaptığı, ondaki rızayı kaldıran veya ehliyetini yok etmediği halde, onun ihtiyarını (seçme hürriyeti) bozan, yahut da şer'î yükümlülüğü kaldıran korkutma hâlini ifade eder. Mecelle'nin tarifi şöyledir: "İkrah; bir kimseyi korkutmak suretiyle rızası olmaksızın bir iş işlemek üzere haksız yere zorlamaktır"[655]
İslâm'da, insana din, inanç ve vicdan özgürlüğü tanınmış; iradeyi baskı altına almak ve insanı rızası olmayan işlere zorlamak yasaklanmıştır. İkna etme, güzel öğüt, toleranslı davranış ve en güzel irşad ve eğitim metodunu bulup uygulamak İslâm'ın amacıdır. Kur'an-ı Kerîm'de şöyle buyurulur:
"Ey Peygamber! insanları Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et. Onlarla en uygun şekilde mücadele et. Şüphesiz ki Rabbin, yolundan sapanı da, doğru yolda yürüyenleri de çok iyi bilir" (en-Nahl, 16/125).
"Dinde zorlama yoktur. Hak yol, bâtıl yoldan ayrılmıştır. Kim tâğutu inkâr edip Allâh'a iman ederse, muhakkak ki o, kopmayan sağlam bir kulpa sarılmıştır. Allah, her şeyi çok iyi işiten ve çok iyi bilendir" (el-Bakara, 2/256).
Ayetin inme sebebi şu olaydır. Huseyn el-Ensarî'nin, müslüman olmayan iki oğlu Ensar'da bazılarıyla birlikte yiyecek almak üzere Medîne'ye gelmişlerdi. Babaları; "müslüman olmadan sizi bırakmam" dedi. Oğulları İslâm'a girmek istemeyince, Hz. Peygamber'e başvurdu ve; "Ben bakıp dururken, bende bir parça olan çocuklarım ateşe mi girsin?" dedi. Bunun üzerine yukarıdaki ayet nâzil oldu.[656]

---

[650] es-Serahsî, a.g.e., XXIV, 44.
[651] bk. el-İsrâ, 17/33; el-Ahzâb, 33/58; Müslim, Birr, 32.
[652] Kurtubî, el-Cami'li Ahkami'l-Kur'an, Beyrut 1966, X, 180-181.
[653] bk. es-Serahsî, a.g.e., 74 vd.; Ebû Zehra, Usulü'l-Fıkh, s. 356 vd.; Zekiyüddin Şa'ban, a.g.e., s. 256 vd.
[654] Ebû Dâvud, Salât, 15; Tirmizî, Hudûd, 2; İbn Mâce, Hudûd 5; Ebû Zehra, a.g.e., s. 262; Zekiyüddin Şaban, a.g.e., s. 259; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[655] Mecelle, Madde 948.
[656] et-Taberî, Câmiu'l-Beyân, Mısır 1388/1968, III, 14.

Başka bir ayette iradesi zorlanan kimse için bazı kolaylıklara işaret edilir:
"Müminler müminleri bırakıp da, kâfirleri dost ve idareci edinmesinler. Kim bunu yaparsa, ona Allah'tan hiçbir şey (yardım) yoktur. Eğer ki, onlardan gelebilecek bir tehlikeden dolayı sakınmış olasınız. Allah size, asıl kendinden korkmanızı emrediyor. Nihayet gidiş de ancak onadır" (Alu İmrân, 3/28).
Bu ayetteki; *"meğer ki onlardan gelebilecek bir tehlikeden dolayı sakınmış olasınız"* hükmünün tefsîrini İbn Abbas şöyle yapar. "Bu, kalbi iman ile dopdolu olduğu halde, diliyle küfür kelimesini söyleyip, işkence ve ölümden kurtulmuş olmasıdır. Böyle yapan kimse hem hayatını kurtarır, hem de o anda günahı kaldırıldığı için, sorumlu olmaz"[657] İbn Kesîr, bu konudaki ruhsatı şöyle açıklar: "Bazı yer ve zamanlarda inkârcıların şerrinden korkanlar, niyyet ve kalblerinden değil de, dış görünüş bakımından kendilerini koruyacak şekilde davranabilirler"[658]
Hanefîlere göre, ölüm tehlikesi ve bir uzvun koparılması söz konusu olunca, bir kimsenin, diliyle küfür kelimesini açığa vurmasında bir sakınca yoktur. Hz. Peygamber'in Ammar b. Yâsir'e bu konuda verdiği müsaade, bir konuda en büyük delildir. Ammar'ın ana ve babası inançlarından vazgeçmedikleri için Kureyş müşriklerince şehit edilmiş, kendisi de dayanılmaz işkence karşısında, müşriklerin söylenmesini istediği küfür sözlerini söylemiştir. Ammâr'ın durumu Hz. Peygamber'e ulaşınca, kendisine, küfür kelimelerini söylerken kalbinin durumunu sormuştur. Ammâr b. Yâsir; "iman ile mutmain olarak buldum" cevabını verince, Resulullah (s.a.s) "Eğer yine aynı işkenceyi yaparlarsa, onların istedikleri sözleri söyleyip kurtulabilirsin" buyurmuştur. Bunun üzerine şu ayet-i kerîme inmiştir:
"Kalbi iman üzere sabit ve bununla mutmain olduğu halde, ikrâha uğratılanlar müstesna olmak üzere, kim imanından sonra, Allah'ı tanımış, küfre göğsünü açarsa, işte Allah'ın gazabı o gibilerin başınadır. Onların hakkı en büyük azaptır" (en-Nahl, 16/106).
Hz. Peygamber; *"Şüphesiz Allah, ümmetimden hata, unutma ve üzerine zorlandıkları şeyin hükmünü kaldırmıştır"*[659] buyurmuştur.
Bu duruma göre, zor altında iken, dil ile küfür kelimesini söylemek, imanın zail olmasına sebep teşkil etmez. Zira kalbî tasdik mevcuttur. O şartlarda dahi; küfrü gerektiren bir söz söylemekten ve kâfirlerin dediklerini yapmaktan kaçınmak, ölümü göze almakla mümkündür. Bu sebeple, ikrah altında iken küfrü gerektiren söz söylemek caiz olur. Fakat mümin sabreder, küfür kelimesini söylemez ve bu sebeple katledilirse, büyük sevap kazanır. Zira Ashab-ı Kirâm'dan Hubeyb b. Adiyy küfür kelimesini, bütün işkencelere rağmen söylemedi ve onu idam ettiler. Resul-i Ekrem (s.a.s) Hubeyb'e "Seyyidü'ş-Şüheda" (şehitlerin efendisi) ismini verdi ve buyurdu ki: *"-O cennette benim arkadaşımdır"*. Çünkü o halde dahi; küfür kelimesini söylemenin haramlığı bakidir. İslâm'ı aziz kılmak için kâfirlerin isteklerini yerine getirmekten kaçınmak azimettir. Küfür kelimesini söyleyip kurtulmak bir ruhsattır.[660]

Zorlamanın Şartları:

1) Korkutanın, söylediğini yapacak durumda olması: Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre başkasından yardım istemek mümkün olup da, o şekilde tehditten kurtulmak imkân dahilinde bulunsa bile yine ikrâh hali gerçekleşir.
2) Korkutulanın, korkutulduğu şeyin derhal gerçekleşmesinden korkması: Korkutulan, söylenen şeyi yapmadığı takdirde, tehlikeye maruz bulunduğu kanaatine sahip olmalıdır. Bu konuda onun galip zanni ölçü alınır.
3) Korkutmanın, zorlananın veya yakınlarının mal, can veya uzuvlarına karşı yapılmış olması:
Büyük İslâm hukukçusu es-Serahsî (ö. 490/1097) yakınlara karşı vuku buları korkutma altında yapılan bir satım akdini kıyasa göre geçerli kabul ederken, bunun istihsan prensibine göre bir korkutma sayılacağını belirtir. Çünkü kişiye, babasına veya eşine yapılacak işkence, kendisine yapılacak işkenceden daha ağır gelebilir.[661]

Hukukçulara Göre İkrah:

İslâm hukukçuları ikrahı üç kısına ayırır:

1) Tam İkrah:

Zorlananın mal, can veya uzvunun telefine yol açabilecek ağırlıktaki ikrah.

[657] el-Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l Kur'an, Kâhire 1967, IV, 57.
[658] İbn Kesîr, Tefsîr, Beyrut 1969, I, 357.
[659] Buhâri, Talâk, 11, İlim, 44, Şurût, 12, Enbiya, 27.
[660] İbnü'l Hümâm, Fethu'l-Kadîr, Beyrut 1317, VII, 299-300; Molla Hüsrev, Düraru'l-Hukkâm, İstanbul 1307,II, 270-271; es-Serahsî, Şerhu's-Siyeri'l Kebîr, Kahire 1971, I, 227.
[661] es-Serahsî, el-Mebsût, XXIV, 93.

2) Eksik İkrah:

Malın bir kısmını telefle tehdit, uzuvların telefine yol açmayacak şekildeki dövme, tehdit, hapis ve bağlamakla tehdit bu kısına girer.

3) Yakınlara Verilecek Zararla İkrah:

Ana, baba, dede, nine, çocuklar, torunlar ve eş gibi yakınlardan birisine eziyetle tehdit bu kısına girer.

İkrah Hükmü:

İkrah, söz ve fiillerin sonuçlarına etki yapar, fakat ehliyetin aslını ortadan kaldırmaz.
Geçerli olan ikrah, tam olsun, eksik bulunsun, sözleri hükümden düşürür. Bu nedenle, ikrah altında yapılan ikrarlar geçerli olmaz. Ancak, ikrah hâli kalktıktan sonra rıza gösterilmesi hali müstesnadır. Tam ikrah da, eksik ikrah da rızayı yok eder. Bağlayıcı akid ve sözlerde ise karşılıklı rıza esastır. Nitekim Kur'an'da: *"...Aranızda mallarınızı bâtıl yollarla değil, ancak karşılıklı rızaya dayanan ticaretle yeyin"* (en-Nisâ, 4/29) buyurulmuştur. Hz. Peygamber de; *"Bir kimsenin malı, ancak onun gönül hoşluğu ile helâl olur"*[662] buyurur.
Zorlananın fiilleri, zorlamanın tam veya eksik olmasına göre değişik hükme tâbi olur. Eksik ikrah, zorlananı fiilinin sonucu bakımından mutlak olarak serbest bırakmaz. Meselâ, bir kimse hapisle tehdit edilerek içki içmeye veya bir şahsı öldürmeye zorlansa, teklifi yerine getirirse tamamen sorumlu olur. Çünkü karşılaştığı eziyeti kabul ederek istenilen şeyi yapmayabilir. Söyleneni yapmadığı takdirde uğrayacağı eziyet tahammül edilir cinstendir.
Tam ikrahta ise zorlanan, işlediği fiilden sorumlu olmamakla birlikte, korkutan sorumlu olur. Sorumluluk ikisi arasında yer değiştirmiş bulunur.[663]

ZÂHİR

Ortaya çıkan, bir şeyin üstüne çıkan, üstün gelen, galip gelen. Bir fıkıh usûlu terimi olarak zâhir bir lâfız çeşidi olup şöyle tarif edilir: Anlaşılması için dış bir karineye muhtaç olmayacak şekilde bu anlama açık olarak delâlet eden, fakat te'vîl ve tahsîs ihtimaline açık bulunan ve kendisinden çıkarılan sözün asıl sevk sebebi olmayan lafza "zâhir" denir.
İslâm Hukuk usûlünde lafızlar manaya delâletin açıklığı ve kapalılığı bakımından ikiye ayrılır. Mânâya delâleti açık olan lafızlarda, kasdedilen mananın anlaşılması için bir açıklamaya veya dış karineye ihtiyaç duyulmaz. Bunlar açıklık ve delâlet kuvvetine göre açıktan daha açığa doğru; **a)** Zâhir, **b)** Nass, **c)** Müfesser, **d)** Muhkem olmak üzere dörde ayrılır.
Mânâyı delâlet kapalı olan lafızlarda ise kasdedilen mananın anlaşılması için, bir açıklamaya veya dış karîneye ihtiyaç duyulur. Bunlar da dört tane olup; **a)** Hafî, **b)** Müşkil, **c)** Mücmel, **d)** Müteşabih adlarını alırlar.
Anlamı açık olan zâhir lafız, delâlet kuvveti bakımından en aşağı derecede bulunur. Çünkü sözcüğün anlamı sözlük bakımından kolaylıkla terceme edilip anlaşılmakla birlikte, sözcük bu anlaşılan anlam veya ondan çıkarılan hükmü, bildirmek için gelmemiştir. Bir lafzın böyle sevkedilmediği manaya delâleti, lafzî bir delâlettir. Çünkü onunla birinci derecede bu anlam kasdedilmemiştir.
Meselâ; *"Faiz (ribâ) yiyenler, kıyamet günü ancak şeytan çarpmış gibi kalkarlar. Bu, onların; "alış-veriş de ribâ gibidir" demelerinden ötürüdür. Oysa Allah alış-verişi helâl, ribâyı haram kılmıştır"* (el-Bakara, 2/275) âyeti faiz ile alış-verişin aynı şeyler olmadığını ve aralarında fark bulunduğunu bildirmek için inmiştir. Çünkü müşrikler "alış-veriş de ribâ gibidir" diyerek bu iki muameleyi eşit sayıyorlardı. Âyette; ayrıca Âllah alış-verişi helal kıldı, ribâyı ise haram kıldı"buyurulması dış bir karîneye ihtiyaç duyulmayacak şekilde açık helal ve haram hükmü bildirmektedir. Ancak âyet bu helallığı ve haramlığı bildirmek üzere inmediğinden, dolaylı olarak zikredilen bu hüküm "zâhir" anlamdır.
Başka bir örnek evlilikle ilgili olarak şu âyette görülür: *"Eğer velisi bulunduğumuz yetim kızlar için (kendileriyle evlenince) haksızlık yapmaktan korkarsanız, (onlarla değil) hoşunuza giden (diğer) kadınlardan iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz. Şâyet aralarında adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir tane yeter"* (en-Nisâ, 4/3). Bu âyetin lafzı yetim kızlara adaletli muâmele edilmesini bildirmek için sevk edilmiştir. Fakat bu âyet zâhir anlamıyla iki, üç ve dörde kadar evlenmenin adaletli davranamama korkusu bulunursa, tek kadınla evlenmekle yetinmenin mübah olduğuna delâlet etmektedir.
Kısas âyeti de zahire örnek verilebilir: *"Biz orada (Tevrat'da) şöyle yazdık; cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralar için kısas gerekir"* (el-Mâide, 5/45). Bu âyet, Tevrat'ın hükümlerini terkeden yahudilerin kusurunu yüzüne vurmak için inmiştir. Fakat aynı zamanda zâhir anlamıyla, Kur'ân'da da kısasın emredildiğini ifade etmektedir. Çünkü Kur'ân, bunların Allah'ın hükmü olduğunu belirtmekte ve âyetin sonu şu şekilde bitmektedir:

---

[662] Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 72.
[663] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:

"Kim bu hakkını bağışlarsa, bu onun için bir keffârettir. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar zâlimlerin ta kendileridir" (el-Mâide, 5/45).

Zâhirin Hükmü:

Aksine delil bulunmadıkça lafızdan çıkan açık anlama göre amel etmek gerekir. Çünkü aslolan, lafzın zahir bir anlam taşıması halinde başka bir delil bulunmadıkça onun bu anlam dışına çekilmemesidir. Eğer zahir "âmm (genel nitelikli)" bir lafız ise bu genel anlamı üzere bırakılması gerekir. Tahsise delâlet eden bir delil bulunmadıkça, hükmü bazı fertleri ile sınırlandırılamaz. Şayet mutlak bir lafız ise, ıtlakı üzere bırakılması gerekir. Bir delil olmadıkça anlamda sınırlama yapılamaz. Eğer "hâs (özel nitelikli)" bir lafız ise, hangi anlamı ifade etmek üzere konulmuşsa, o anlamın kastedildiğine hükmetmek gerekir. O yönde bir delil bulunmadıkça, bununla mecaz bir anlamın kasdedildiğine hükmedilemez. Bu duruma göre "zâhir" lafız, açıkça ifade ettiği yükümlülük bildiren hükme delâlet etmekle birlikte, "tahsîs" "te'vîl" veya "nesh"e de ihtimali bulunur. Ancak zâhirin anlamına böyle bir sınırlama getirebilmek için başka bir delil olmalıdır.[664]

NASS

Belirlemek, sınırlandırmak; yukarı kaldırmak; üst üste koymak; teşvik ve tahrik; müellifin kaleminden çıkan asıl ve metin; anlamı açık olan, ihtimalden uzak söz; son sınır; Kitap ve Sünnet.
Söz söyleyenin ifade ettiği mânâya, zahirde açıklık kazandıran şey; ancak bir tek mânâya ihtimali olan söz, te'vîle ihtimali olmayan şey. "Kur'an'ın nass'ı" veya "sünnetin nass'ı" sözleri ile, bu kaynaklardaki açık (zahir) sözler ile ifade olunan hükümler anlaşılır.[665] Şâfiî, er-Risâle'sinde, kitabın nass'ı, hükmün nass'ı gibi ifadeleri çokça kullanır ve bununla Kur'an'ın vazettiği hükümleri kasteder. Sünnetin nass'ı sözleriyle de bazı yerlerde hadis metnini ifade eder.[666]
Kelime, yukarıdaki mânâlar içinde gelişerek, ayrıca şu üç mânâyı da ifade edebilmektedir:
a) Yazılı olan veya olmayan bir kanunî hükmün metni;
b) Mukaddes bir metnin zâhiri;
c) Böyle bir metnin asıl mânâsı.[667]
İslâm'da her türlü hüküm çıkarma temelde Kur'an ve Sünnet nass'larına dayanır. Şer'î deliller ikiye ayrılır:
a) Âyet ve hadisler gibi nass olanlar;
b) Kıyas, istihsan, toplum yaran ve kötülüğe giden yolu kapama (zerâyi) gibi nass olmayanlar. Bunlar da temelde nass'lara dayanan ve onlardan çıkarılmış olan delillerdir.
Ayet ve hadislerden uygulanabilir prensipleri çıkarma metodları fıkıh usûlünün konusudur. Nass'lar, hûküm çıkarmada metin anlamlarının açık veya kapalı oluşuna göre ikiye ayrılır. Anlamı açık olandan en açık olana doğru yapılan zâhir, nass, müfesser, muhkem dizisinde nass, ikinci sırada yer alır.
Hanefi metoduna göre, zahir lafız, açıkça bir mânâya delâlet eden sözdür; fakat o söz bu mânâ için sevkedilmemiştir. Nass ise sevkedildiği mânâya delâlet eden lafızdır. Zahir ve nass anlamları için şu ayet örnek verilebilir:
"Fâiz yiyenler Kıyamet günü ancak şeytan çarpmış gibi kalkarlar. Bu, onların, zaten faiz, alım-satım gibidir demelerindendir. Oysa Allah, alım satımı helâl, faizi haram kılmıştır" (el-Bakara, 2/275).
Bu ayet, faizin haram oluşunu ve faiz ile alım-satım arasındaki farkı bildirmek için gönderilmiştir. Ayetin nass anlamı budur. Kıyas için alım-satımın helal olduğunun bildirilmesi ise zahir anlamdır. Çünkü ayetin gerçek iniş sebebi bu son anlam değildir.
Nass'ın hükme delâleti, zahirden daha kuvvetlidir. Bu yüzden zahirle çatışırsa nass tercih edilir. Nass da, zahir gibi tahsîs ve te'vîli kabul eder. Neshi de kabul eder. Ancak nesih söz konusu olacaksa bu, Hz. Peygamber asrında sâbit olmalıdır.
Nass'ın, zahire tercih edilişine şu ayetler örnek verilebilir:
"Ey iman edenler! içki, kumar, putlar fal okları, şüphesiz şeytan işi pisliklerdir. Onun için bunlardan kaçının ki felâha eresiniz" (el-Mâide, 5/90, 91).
Bir nass anlamı taşıyan bu ayet aşağıdaki ayetle çatışmaz:
"İman edip de güzel amellerde bulunanlar sakındıkları, imanda sebat ve iyi islere devam ettikleri, sonra inanıp sakındıkları ve sonra yine sakınıp iyi işler yaptıkları takdirde tattıklarında (yiyip içtiklerinde) hiç bir günah yoktur. Allah iyi işler yapanları sever" (el-Maide, 5/93).

---

[664] Fethî ed-Düreynî, Usülü't-Teşrîi'l-İslâmî ve Menâhicü'l-İctihad bi'r-Re y, Dimaşk, 1396-1397/1976-1977, 75 vd.; Muhammed Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire, t.y., 119, 120; Zekiyüddin Şa'ban, Usülü'l-Fıkh, terceme: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990, 313 vd; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[665] İbn Manzûr, Lisânül-Arab, Beyrut t.s., VII, 97, 98; et-Tehânevî, Keşşâfu İstilâhâti'l-Fünûn, İstanbul 1404/1984, II,1405 vd.; Taftazanî, et-Ta'rifât, İstanbul h.1283, s.163.
[666] er-Risâle, Kahire 1321, s. 7,16, 21, 24, 30, 50, 66.
[667] A.J. Wensinck, İslâm Ansiklopedisi, "nass" mad.

Bu ayet, her türlü yiyecek ve içeceğin helal olduğunu bildirmek için değil, takvânın derecesini açıklamak için nâzil olmuştur. Böylece, birinci ayette nass anlamıyla sâbit olan içki yasağı hükmü, ikinci ayette zâhir anlamıyla sâbit olan, her türlü yeme, içmenin helal olduğu prensibi ile çatışmaktadır. Bu durumda nass anlamı tercih edilerek içki yasağı sâbit kalır.
İçki içen bir kimse Hz. Ömer'in huzuruna getirilince, Halîfe ona, niçin içki içtiğini sormuş; o da, yukarıdaki ikinci ayeti, yaptığı işin mübah oluşuna delil getirmiştir. Hz. Ömer, bunun üzerine ona ceza olarak vurulan değneğin sayısını arttırmış ve "Bu fazlası senin kötü te'vilin içindir; eğer sen, Allah'tan sakınsaydın içki içmezdin" demiştir. Çünkü takvâ sahibi kimse birinci âyetin içki yasağı hükmüne uyacak, yeme, içme konusunda getirilen sınırlamalara riâyet edecektir.[668]

Nass'ın Delâleti

Fıkıh usûlünde ayet ve hadis metinlerini ifade eden nass, önce ibâresiyle bir hükme delâlet eder. Bu hüküm başka bir olaya da tam olarak uygulanabilirse, nass'ın bu ikinci hükmü ifadesine "nass'ın delâleti" denir. Buna "mefhûm-i muvâfakat (uygun düşen mânâ)" adı verildiği gibi "delâlet-i evlâ" da denir. Bazı fakîhler de nass'ın delâletine "celî kıyas" demişlerdir.
"Ana babaya öf bile deme" (el-İsrâ,17/23) ayeti ibâresiyle ana babaya öf demenin haramlığına delâlet etmektedir. Öf demekle ana babaya eziyet verilmiş olur. Eziyet verme, yasağın illetidir. Onlara öf demek haram olursa, onları dövmek, onlara sövmek öncelikle haram olur. Çünkü sövmek ve dövmekte de daha ağır ezâ bulunmaktadır. O halde onlar da haramdır. Konu açık olduğu için bu ayeti işiten herkes, ictihad ve araştırmaya ihtiyaç duymadan, ana babaya sövmenin ve onları dövmenin de haram olduğu hükmüne varabilir.
Nass'ın delâleti ile kıyas arasında fark vardır. Kıyasta, hakkında nass bulunan hüküm ile, hakkında nass bulunmayan meseleyi birleştiren illet, ancak ciddî araştırma sonucu tesbit edilir. Nass'ın delaletinde ise araştırmaya gerek olmaksızın bilinir. Kimi zaman bunu hukukçu olmayan kimseler bile anlar. Kaza hükümlerin çoğu bu türlü delâlete dayanır. Çünkü bu, uygulanacak prensiplerin maksat ve ruhundan anlaşılmaktadır. Böylece prensibin lafzına bir şey eklenmiş olmaz, sadece anlamı uygulanmış olur.[669]

Nassın İbâresi:

Nass, ayet ve hadislerin metni, bu metinlerin açık sözlerinden çıkan hüküm, sevkedildiği mânâya delâlet eden lafızlar. İbâre ise, ifade, lafız ve yorum demektir.
Nass'ların lafızları delâlet bakımından ikiye ayrılır: Anlamı apaçık olanlar ve anlamı kapalı olanlar. Zâhir, nass, müfesser ve muhkem, anlamı açık; hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih ise anlamı kapalı olan lafızlara örnektir.
Lafızlar mânâya delâlet kuvveti bakımından da dörde ayrılır: Nass'ın ibâresi, nass'ın işareti, nass'ın delâleti ve nass'ın iktizası. Hanefîler dışındaki çoğunluk İslâm hukukçuları buna mefhûm-ı muhâlefet'i de eklerler.
Bu dizide, nass'ın ibâresi en kuvvetli delâleti gösterir, ayet ve hadislerin lafzından anlaşılan mânâyı ifade eder. Bu lafız; zahir, nass, müfesser veya muhkem çeşidine giren anlamlardan birini taşıyabilir. Lafzın, kendisi için konulan mânâya veya bu mânânın bir bölümüne yahut geri kalan bir lâzimesine, şâriin veya sözü söyleyenin bu mânâyı kasdetmesi ve sözün de bu amaç için söylenmesi şartıyla delâlet etmesi, ibârenin delâletidir. Bu delâlet, lafızdaki vuzuh kuvvetine göre derecelere ayrılır. Nass'ın sevkedildiği mânâya delâleti, zahirin sevkedilmediği mânâya delâletinden kuvvetlidir. Meselâ; *"Allah alım satımı helâl ve faizi haram kıldı"* (el-Bakara, 2/275) ayetinin uygun iki mânâsı vardır. Malı malla mübâaelenin mübah, ribânın ise haram oluşu. Nass'ın ifadelerinde yer alan bu mânâ, nass'ın lafızlarının dışında kalan başka bir mânâyı akla getirir. Bu da, alış-verişle ribâ arasında bir farkın olduğunu veya bu iki muâmelenin gerçekte farklı bulunduğunu vurgulamaktır.
Ayet, helallık ve haramlık konusunda zahir, bu ikisi arasındaki fark konusunda ise nass'tır. Ayette her ikisi de kastedilmiştir. Bu duruma göre ayet, ilk iki mânâya ibaresiyle; alım-satımla riba muâmelesinin farklı olduğu prensibine ise akıl yoluyla delalet etmektedir.[670]

MUHKEM

Sağlam, anlamı açık, yorum götürmez, şüphe kabul etmez anlamında "if'âl" vezninde, arapça ism-i meful bir kelime; âyet ve hadislerde bulunan ve sevk edildiği maksada delâlet eden lafız manasına gelen bir fıkıh usulu terimi. Manâsı, tevil ve tahsis kabul etmeyecek derecede açıktır. Usul ilminde anlamı açık olan lafızlar dörttür: Zâhir, nass, müfesser ve muhkem. Bu sıralamada muhkem, mânâsı en açık olan lafızdır. Bunun zıddı olan müteşabih ise; manası kapalı, yorum isteyen kelimelerdir. Manâsı kapalı olan lafızlar dört olup; hatî, müşki,

---

[668] et-Tehânevî, a.g.e., II,1406 vd.; Fethî ed-Düreynî, el-Menâhicü'l-Usüliyye, Dımaşk 1395/1975, s. 51 vd.; Ebû Zehra, Usulül-Fıkh, s. 119-122.
[669] ed-Düreynî, el-Menâhicül-Usüliyye, Dımaşk 1395/1975, s. 307 vd.; Ebû Zehra, Usûlül-Fıkh, s. 141-144.
[670] ed-Düreynî, Usûlü't-Teşrîil-İslâmi, Dımaşk 1397/1977, s. 321, 326; Ebü Zehra, Usülü'l-Fıkh, s. 140; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:

mücmel ve müteşabih olmak üzere az kapalıdan çok kapalıya doğru sıralanmışlardır.[671] Müteşabih; manası kapalı olan, anlaşılması için akılca bir yol bulunmayan, Kitap ve Sünnet'te tefsirine rastlanılmayan ve anlamı Allah'a havale edilen nas (âyet-hadis metni)dir.
Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulur:
"Sana Kitab'ı indiren O'dur. O'nun bir bölüm âyetleri muhkem (anlamı apaçık) dir ki bunlar Kitab'ın anasıdır. Diğerleri müteşabihtirler. İşte kalblerinde eğrilik bulunanlar, sırf fitne aramak ve te'vîline yeltenmek için O'nun müteşabih olanına tâbi olurlar. Halbuki onun te'vilini Allah'tan başkası bilmez, ilimde ilerlemiş olanlar da şöyle derler: "Biz Ona inandık. Hepsi Rabbimizin katındandır" (Alu İmran, 3/7-8).
Bu âyette sözü edilen te'vil, bir âyet veya hadisi açık (zahirî) anlamından çıkarıp, muhtemel bulunduğu başka bir anlama yüklemektir. Böylece Kur'an-ı Kerim âyetleri muhkem ve müteşabih olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Müteşabihler te'vil ve tahsisi kabul ederken; muhkem lafızlar bunları kabul etmeyecek derecede açık anlamlıdır. Hattâ bazan âyet veya hadis metninde, neshi (şer'î bir hükmün, daha sonra gelen bir hüküm tarafından yürürlükten kaldırılması) kabul etmeyeceğine delâlet eden bir ifade bulunur. Meselâ; *"Cihâd kıyamete kadar devam edecektir"*[672] hadisi ile zina iftirası (kazf) cezasına uğrayanlarla ilgili olarak inen: *"Onların şahitliklerini ebedî olarak kabul etmeyin; onlar fâsıkların tâ kendileridir"* (en-Nur, 24/4) âyeti buna örnek verilebilir. Bunlardaki "kıyamete kadar" veya "ebedi olarak" ifadeleri, bu hükümlerin sonsuza kadar bu şekilde devam edeceği anlamına gelir. Bu da nass'ın muhkem olduğunu gösterir. Âyetin devamında; *"Ancak bu iftira günahından sonra tevbe edip, kendini düzelterek ilâhi yola dönenler müstesnadır"* (en-Nur, 24/5) buyurulur. Hanefiler bu son nass'ın (âyet) istisnayı da kabul etmediğini, kazf cezasına uğrayan kimsenin, tevbe etse, durumunu düzeltse bile şahitliğinin kabul edilmeyeceğini söylerler. Çünkü onlara göre, şahitliğin kabul edilmeyişi dinî bir cezadır. İmam Şâfiî ise, bu istisnayı âyetin bütünü içinde değerlendirir ve tevbe edenlerin şahitliğinin kabul edilebileceğini belirtir. Hanefiler, istisnayı bir önceki cümlede yer alan "onlar fâsıkların ta kendileridir" kısmı ile bağlantılı kabul eder ve iftiracının tevbe edince yalnız fasıklık ithamından kurtulabileceğini belirtirler. Bu ilâhî hükümler, insanın hak, şeref, iffet ve haysiyetini korumayı amaçlamaktadır.[673]
Muhkem'in neshi kabul etmeyişi nass'ın kendisinden ise, ona "muhkem li zâtihi" denir. Yukarıdaki örnekler bu niteliktedir. Nesheden başka bir nass bulunmaması yüzünden ise, buna da "muhkem li gayrihî" denir.
Muhkem lafız, kendinden daha az açık olan zahir, nass veya müfesser bir lafızla çatışırsa, muhkem tercih edilir. Şu âyetler arasında bir çatışma görülür:
"Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca, onları güzelce nikâhınız altında tutun veya onlardan güzellikle ayrılın. İçinizden, adalet sahibi iki kişiyi yaptıklarınıza şahit tutun" (et-Talâk: 65/2).
Bu âyetteki iki şahit, "'adâletle" tefsir edilmiştir. Yani, şahit lafzı müfesserdir. Adalet ise, günah işlenmesi halinde ortadan kalkar. Bu âyet, yukarıda zikrettiğimiz, iffetli kadına zina iftirası atan kimse hakkındaki "ebediyyen onların şahitliğini kabul etmeyin" âyeti ile çelişir. Sonsuza kadar ifadesi, bu âyeti muhkem kılmakta ve tevbe etse bile şahitliğinin kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir. Manâ muhkem olunca da, Hanefilere göre, müfessere tercih edilmiştir.[674]
Muhkem'e, şu prensipler örnek verilebilir: Kur'ân'da zamanın değişmesi ile değişmeyen, temel hükümlere delâlet eden âyetler. Allah'a, Meleklere, Kitaplara, Peygamberlere ve âhiret gününe iman gibi. *"Mü'minlerin hepsi, Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman etti"* (el-Bakara, 2/285). Yine fazilet ve ahlâk esaslarını bildiren ve selîm fıtratın benimsediği kurallarla, zulüm, hıyanet, yalan, sözde durmama, ana babaya karşı gelme ve fısk (bozgunculuk) gibi kötü hasletleri yasaklayan hükümler de muhkemdir.[675]

MÜEVVEL

Birkaç anlama gelebilen ve anlamı ancak galib bir zan ile tespit edilen Kur'an ve Sünnet lafızlarından biri.
Kur'an ve Sünnet manâlarının açık ve kapalı olmaları açısından lafızlarını iki ana gruba ayırmak mümkündür.
Manâları açık olan lafızlar, sırasıyla "zâhir", "nass", "müfesser" ve "muhkem" olmak üzere dört kısma ayrılırlar. Manâsı kapalı olanlar da sırasıyla "hafi", "müşkil", "mücmel" ve "müteşâbih" olmak üzere yine dört kısma ayrılırlar.
Manâsı kapalı olan lafızlardan ne kastedildiği başka bir açıklayıcıya ihtiyaç gösterir. Bunlardan bir kaç anlama gelebilen ve anlamı ancak zann-ı galip ile tesbit edilene "müevvel" denilmiştir.[676]
Kur'an ya da Sünnet lafızlarının zahir anlamlarına sarılmak asıldır. Aksi takdirde dinî emir ve hükümler heva sahiplerinin elinde oyuncak durumuna düşerler. Mevcut bir delilden dolayı zahir anlamları kabul edilemeyecek nasslar ancak te'vil edilir ve yakın muhtemel manâlardan birine yorumlanırlar.

---

[671] M. Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire t.y, s. 119 vd.
[672] Ebû Dâvud, Cihad, 33.
[673] M. Ebû Zehra, a.g.e., s.,123,124.
[674] Fethi ed-Derînî, el-Menâhicü'l-Usûliyye, Dimaşk 1395/1975, s., 66, 67; İbn Rüşd, Bidâyetü'l-Müctehid, Mısır, t.y, II, 72, 73.
[675] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[676] Ömer Nasûhî Bilmen, Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul 1985, I, 20.

Ferî meselelerin çoğunda te'vile başvurulabileceği konusunda alimler ittifak etmişlerdir. Ancak inançla ilgili meselelerde ve özellikle Allah'ın sıfatları ile ilgili olarak te'vile gidilip gidilemeyeceği konusunda üç görüş vardır:
a- Lafızları zâhirleri üzere kabul edip, Allah hakkında kullanılan bu nassların yaratıklar hakkında kullanılanlarla aynı anlamda kullanıldıklarını söyleyen görüş. Bu görüşe sahip olanlar Müşebbihe -Allah'ı yaratıklara benzetenler- olarak adlandırılırlar.
b- Lafızları zâhirleri üzere kabul edip yaratıklar hakkında kullanılanlarla anlam bakımından bir ayniliğin sözkonusu olmadığını söyleyen görüş. Selef alimleri ve müctehid imamlar bu görüştedir.
c- Bu lafızların zâhirleri üzere kabul edilmeyip muhtemel anlamlarından birine te'vil edilirler görüşü. Müteahhir Kelâmcılar bu yolu benimsemişlerdir. İmam el-Cüveynî, Gazzalî ve Fahruddin er-Razî gibi meşhur alimler, başlangıçta müteahhir kelamcıların yolunu izlemişlerse de sonradan bu yolun hatalı olduğunu anlamış ve selefin yoluna dönmüşlerdir.[677]

HAFİ

Gizli, saklı şey. Kendisinde değil de tatbik sahasında kapalılık bulunan ve bu kapalılığı ictihadla giderebilen lafız anlamında bir fıkıh usulü ıstılahı.
Buna göre hafi, kendisi açık ve anlaşılır bir kelimedir. Ancak bu kelimeyi uygulamaya koyduğumuzda başka şeyler buna dahil ölur mu olmaz mı konusunda kapalılıkla karşılaşırız. Bu yönüyle hafi yine kapalı lafızlardan olan müşkil'den ayrılır. Çünkü müşkilde kapalılık lafzın kendisindedir. Ancak gerek hafi de ve gerekse müşkildeki kapalılık, ictihadla açığa kavuşturulabiliyor. Kapalılığın giderilmesi için başka nasslara ihtiyaç kalmıyor. Hafi ve müşkilin ortak yönü de budur. Bu yönüyle hafi ve müşkil, yine kapalı birer lafız olan mücmel ve müteşâbihten ayrılır. Çünkü bu son ikisinde kapalılık ancak nass ile giderilebilir. Böylece hafi için iki önemli nokta ortaya çıkıyor: Lafzın tatbik sahasında kapalılık ve bu kapalılığın giderilmesi için ictihadın yeterli olması.
"Erkek hırsız ve kadın hırsızın, yaptıklarına karşılık Allah'tan bir azab olarak ellerini kesin..." (el-Mâide, 5/38) âyetinde geçen hırsız (sânık) kelimesinde bir kapalılık yoktur. Kolayca anlaşılabilmektedir. Fakat uygulamaya konulduğunda bazı başka şeylerin buna dahil olup olmadığı konusunda kapalılık ortaya çıkar: Hırsızlık hükmü yankesici (tarrâr) veya kefen soyucu (nebbâş) hakkında uygulanabilir mi? Kefen soyucu veya yankesiciyi de "hırsız" kelimesi kapsamına girer mi? İşte bu konuda ilim adamları ictihadlarda bulunmuş ve nisbeten farklı sonuçlara varmışlardır.
Yankesici ittifakla hırsız kabul edilmiştir. Kefen soyucu ise İmam Ebû Hanife ve İmam Muhammed tarafından hırsız kabul edilmemiş ve onlar, kefen soyucuya hırsızlık cezasını veremeyiz demişlerdir. Onlar bu neticeye varırken, kefen soyuculuğun, hırsızlık şartlarını taşımadığından hareket etmişlerdir. Fakat başta İmam Ebû Yusuf olmak üzere diğer mezheb imamları kefen soyucuyu hırsız kabul etmişlerdir.
Sözkonusu örnekte görüldüğü gibi "hırsız" (sârık) kelimesinde bir kapalılık yok ama kapsamında kapalılık vardır. Bu kapalılık da ictihadla açıklığa kavuşturulmuştur. Hafi ve müşkil'de kapalılık, nassa ihtiyaç duyurmayacak kadar azdır.[678]

MÜŞKİL

Karışık olan, güçleşen şey, rengi kırmızıya çalan nesne; bizzat lafzındaki bir sebepten veya başka bir nasla çatışmasından dolayı anlamı kapalı olan lafız anlamında bir fıkıh usulü terimi. Müşkil, delâleti açık olmayan lafızlardandır. Müşkildeki kapalılık doğrudan doğruya lafzın kendisinden kaynaklanır ve onunla kastedilen manâ, ancak onu kuşatan karîne ve emareler üzerinde incelemede bulunma ve derinlemesine düşünme yoluyla anlaşılabilir.
Müşkil'e, birden çok anlam ifade eden müşterek lafızlar örnek verilebilir. Müşterek lafız; her biri ayrı vaz' ile olmak üzere birden fazla anlam için vaz' olunmuş ve tek anlam için vaz' olunmakla birlikte, mecaz yoluyla başka anlamda da kullanılan ve bu mecazî anlamının gerçek anlamıymış gibi yaygın hale gelecek ölçüde çok kullanılması sonucunda, birden çok anlama delâlet eder hale gelmiş lafızlardır.
Meselâ, müşterek bir lafız olan "ayn" sözcüğü; göz, pınar, mâhiyet, casus gibi anlamlara gelir. "Ayn" kelimesinin bu anlamlardan hangisine delâlet ettiği, cümlenin gelişinden veya dış bir karineden (delilden) anlaşılır. Cümlenin gelişine örnek: "Ordunun durumunu anlamak için aynları her tarafa yaydım" cümlesindeki "ayn"lar (uyûn) casus anlamında kullanılmıştır. Biz bunu, cümlenin gelişinden anlıyoruz.
Müşterek olan lafzı anlamak için baş vurulan şeyin cümlenin gelişi değil de dış bir delil olmasına örnek:
"Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç kurû' beklerler. Eğer bu boşanan kadınlar Allah'a ve âhirete inanıyorlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri helâl olmaz" (el-Bakara, 2/288) âyetinde geçen kurû' kelimesinde ihtilâf edilmiştir. Hanefilere göre kurû' kelimesi hayız (ay hali)dir. Şafiî'lere göre ise, kurû' iki ay

---

[677] Muhammed eş-Şevkânî, İrşâdu'l-Fuhûl, Mısır 1937, s. 176-177; M. Sait Şimşek, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[678] Orhan Çeker, Şamil İslam Ansiklopedisi:

hali arasındaki temizlik süresidir. Her iki tarafın da ileri sürdükleri dış delilleri vardır ve kurû'u bu delillere göre manâlandırırlar. Müşkile bir örnek:
"Sizden ölüp, hanımlarını bırakacak olanlar, evlerinden çıkmaksızın senesine kadar hanımları için nafaka vasiyet etsinler" (el-Bakara, 2/240) âyetidir. Bu âyet-i kerime, *"Sizden ölenlerin bırakmış olduğu eşler, kendi kendilerine dört ay on gün beklerler"* (el-Bakara, 2/234) âyetiyle çatışır gibi gözükmektedir. Çünkü kelâmın zâhirine bakılırsa, iki türlü iddet bildirilmiştir: Biri dört ay on gün; diğeri ise tam bir yıldır. Ancak iyi düşünüldüğü zaman görülüyor ki, *"Evlerinden çıkarılmaksızın senesine kadar karıları için nafaka vasiyet etsinler"* (el-Bakara, 2/240) âyeti ölenin karısı için bir hak tesbit etmiş, onun, kocasının evinde bir yıl oturabileceğini göstermiştir. Bunun delili, *"Çıkarlarsa onlar için bir günah yoktur"* (el-Bakara, 2/240) âyetidir. *"Sizden ölenlerin bırakmış olduğu kadınlar dört ay on gün beklerler"* (el-Bakara, 2/234) âyeti ise, iddeti bildirir. Yani bu âyetlerden birisi kadının hakkını, ötekisi de görevini belirlemektedir.
Fıkhî hüküm ifade eden nasslardaki müşkillik, kendisinden kastedilen hüküm bilinemeyecek derecede kapalı olmak değil; ancak lafız veya üslûp üzerinde iyice düşünülmedikçe manânın anlaşılmama ihtimali bulunmasıdır.
Onun için müşkildeki kapalılık nisbî demektir. Mutlaka Sünnet tarafından tefsire ihtiyaç duyacak derecede bir kapalılık söz konusu değildir. Bu yüzden müşkildeki müşkillik (işkâl) müctehidlerin nasslar ve bunların genel maksatlarını birleştirmek için yaptıkları ictihadlarla ortadan kalkar.
Müşkilin hükmü şudur: Lafzın muhtemel bulunduğu anlamlar ele alınıp, lafzı çevreleyen karineler vasıtasıyla bu anlamlardan hangisinin kastedilmiş olduğunu tespit için ictihad yapılır. Bu konuda ictihad yapabilecek bir ilme sahip olmayan kimseler veya toplum, müctehidin yaptığı ictihad ve tercihe uyarak amel eder. Nitekim, boşanan kadının iddetinin belirlenmesinde, kuru lafzına Hanefiler "ay hali", Şâfiiler ise "iki ay hali arasındaki temizlik süresi" anlamı vererek bununla amel etmişlerdir.[679]

MÜCMEL

Mübhem ve kapalı olan, kendisinden ne kasdedildiği anlaşılamayacak derecede muğlak olan, tefsir ve araştırmayı gerektiren lafız. Bu itibarla mücmel, manâsı gizli olan bir lafızdır ki, kasdedilen manâ ancak şari yahut mütekellim (sözü söyleyen)den gelen bir açıklama ile anlaşılabilir. Çünkü mütekkelimin kasdettiği manaya delâlet eden hiç bir karine (işaret) yoktur. Mücmeldeki gizlilik lafzî olup, Arızî değildir. Yani mücmel lafız, siğası ile kasdedilen manâya delâlet etmez. Onu açıklayan herhangi bir karine mevcut değildir. Onun için kendisinden kasdedilen manâyı anlayabilmek için doğrudan doğruya şari'e müracaat etmek gerekir.

Mücmeldeki İcmalin (Kapalılığın) Sebepleri:

a- İstenilen manâyı belirleyen karinelerin bulunmayışından dolayı lafıın müşterek olması. el-Bakara sûresinin 228. âyetinde geçen "Kuru" lafzı gibi. Çünkü bu lafız hem hayz, hem de temizlik anlamınâ gelir. Ayrıca Tekvir sûresi 17. ayetteki “As as” kelimesi de mücmeldir. Zira hem giden hem gelen anlamına gelir.
b- Lafzın garib oluşu. el-Bakara sûresinin 232. âyeti ile el-Mearic sûresi 70/19. ayeti buna örnektir. (Helû) mücmel bir lafızdır. Zira bunda garabet vardır. Mücmel olan bu lafzı bir kaç ayet sönrasında açıklanmıştır.
c- Lafzın luğavî manadan istilahî manâya nakledilmiş olması (Abdu'l-Kerim Zeydân, el-Veciz fi Usuli'l-Fıkh., Bağdât 1393/1973, s. 298).
Kur'an-ı Kerim'in teklifi hükümlerle ilgili ibarelerinin çoğu mücmeldir. Bunları Sünnet açıklamıştır. Meselâ, Kur'an'da namaz mücmel olarak zikredilmiş, onu Sünnet açıklamıştır; hem fiili ve hem de kavlî olarak... Hz. Peygamber (s.a.s), *"Namazı ben nasıl kılıyorsam siz de öylece kılınız"* buyurmuştur.[680] Hac da böyledir. Rasûlullah (s.a.s), *"Hac ile ilgili ibadetlerinizi benden alınız"*[681] diyerek onu açıklamıştır: Zekât ve alım satım da mücmel olarak zikredilmiş, sonra Sünnet onları tam anlamıyla açıklamıştır. Suçlarla ilgili bir kısım hükümler de mücmel olarak zikredilmiştir. Meselâ; Kur'an-ı Kerim, diyet gerektiğini bildirmiş, Sünnet onun miktar ve şekillerini izah etmiştir. Yine Kur'an yaralar için kısas gerektiğini haber verir, Sünnet bu yaraların hükümlerini, ne zaman tam kısas ve ne zaman nâkıs kısas yani diyet icab ettiğini açıklar. Böylece Kur'an-ı Kerim'in mücmel olan her ifadesini Sünnet açıklamış, onun kapalı bir tarafını bırakmamıştır.

Mücmelin Hükmü:

Kasdedilen manânın belirlenmesinde tavakkuf etmek, herhangi bir açıklamaya girişmemek. Onun için Şâri'den, mücmelin icmalini kapalılığını ortadan kaldıran, manâsını tam olarak açıklayan bir açıklama olmadıkça; mücmel

---

[679] Abdülkerim Zeydân, el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh, s. 269-297; M. Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Dâru'l-Fikri'l-Arabi tab'ı, y.y.,1958, s.128-131; Zekiyüddin Şabân, Usülü'l-Fıkh, Çv. İbrahim Kafi Dönmez Ankara 1990, s. 327-329; Abdülbaki Turan, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[680] Buhârî, Ezan, 18, Edeb, 27, Ahad, 1.
[681] Ahmed b. Hanbel, Müsned III, 318-366.

ile amel etmek caiz olmaz. Şâri tarafından yapılan açıklama yeterli ve kesin olduğu zaman mücmel "Müfesser" hükmünü alır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in; namaz, zekât ve benzerlerini beyan etmesi buna örnek teşkil eder.[682]
Dâvud ez-Zahirî, mücmel âyetlerin Kur'an-ı Kerim'de varlığını kabul etmez.[683]

MÜTEŞABİH

Birbirine benzeyen birey ve cüzleri bulunan şeyler, kendisinde karışıklık ve iltibas bulunan şey; Kur'an-ı Kerim'de manâsı kapalı, bir çok anlama gelebilen, tefsirinde güçlük çekilen ayet veya kelimeler. Bunlara müteşabihât denir. Bunların hangi manâya geldikleri yalnız kendilerinden anlaşılmaz. Başka harici bir delile ihtiyaç gösterirler. "Müteşabih"in karşıtı "muhkem"dir. Allah'ın sıfatları, kıyametin durumu, Cennet nimetleri, Cehennem azabı vs. hakkındaki lafızlar müteşabihtir.
Bir âyette; *"Allah, sözün en güzelini müteşâbih ikişerli, bir kitap halinde indirdi"* (ez-Zümer, 39/23) buyurularak Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğu belirtilmektedir. Burada müteşâbih, benzeşme anlamında kullanılmıştır.[684] Kur'ân'ın baştan sona lafızları, anlatım üslûbu ve manâları biribirine benzetmekte ve birbiriyle uyum içerisindedir. Kur'ân'ın bir âyeti, başka bir âyetiyle çelişmez.
Başka bir âyette ise, Kur'ân-ı Kerim âyetleri muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır:
"Kitabı sana O indirdi. Onun bazı âyetleri muhkemdir; bunlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalblerinde bir eğrilik bulunanlar sadece onun müteşâbih olanlarının ardına düşerler; fitne aramak, te'vilini aramak için. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde râsih (derinlik sahibi) olanlar da derler ki: İnandık, hepsi Rabbimizden, ne var ki aklı selim sahiplerinden başkası düşünüp anlamaz" (Alu İmran, 3/7).
Bu âyette müteşâbih, muhkem'in karşıtı olarak kullanılmıştır. Muhkem, manâsı apaçık anlaşılan âyetlerdir. Ayrıca "kitabın anası" -ummu'l kitab- olarak vasıflandırılmaları Arap dili açısından diğerlerinin anlaşılmasında başvurulacak kaynak anlamına gelir ve diğerlerinden sayıca daha çok olduklarını gösterir.[685]
Müteşâbihler ise, birden fazla anlama gelebilen veya manâsında kapalılık bulunan âyetlerdir.
Müteşâbihlik ya lafız yönünden, ya manâ yönünden ya da her ikisi yönünden olur.
Lafızda müteşâbihlik ya kelimede, ya da cümlede olur. Kelimenin garip bir kelime olması veya birden fazla anlama gelmesi onu müteşâbih kılar. Cümlede müteşâbihlik ise, cümlenin kuruluşunda takdim-tehir gibi cümlenin üslûbundan kaynaklanan durumdur.
Manâ yönünden müteşâbihlik; Allah'ın sıfatları, kıyamet ile ilgili hususlar gibi insan aklının künhüne varmaktan âciz olduğu hususlardır.
Hem manâ, hem de lafız yönünden müteşâbihler ise; âmm-hâs, nâsih-mensûh ve mübhematu'l-Kur'ân'ı ilgilendiren hususlardır.[686]
Geniş anlamıyla müteşâbihlerin kapsamına yukarıda anlattığımız hususların hepsi girmesine rağmen, özel ve yaygın anlamıyla müteşâbih, Allah'ın sıfatlarını konu alan âyetlerdir.
Kur'ân-ı Kerim Allah hakkında istivâ, vech (yüz), yed (el), ayn (göz) gibi sıfatlardan bahsetmektedir. Allah hakkında kullanılan bu sıfatlar zahirleri üzere mi kabul edilecekler; yoksa te'vil mi edilecekler? Âlimler arasında bu hususlar tartışma konusu olduğundan, müteşâbih derken ilk akla gelen hususlar bunlar olmaktadır.
Selef alimleri bu sıfatları zahirleri üzere kabul eder, te'vil etmezlerdi. Onlara göre bu sıfatları te'vil etmek, meselâ "istivâ"ya "istilâ" demek "vech"e Allah'ın zâtı; "yed"e Allah'ın kudreti gibi anlamlar vermek, bu sıfatları tatîl (işlevsiz kılma) ve onları yok saymaktır.
Selef âlimleri bunu söylerken, Allah'ın elinin bizim elimize benzediğini ya da Allah'ın cisim olduğunu kasdetmezler. Nasıl Allah'ın zat ve sıfatlarını bilmiyorsak, sıfatlarının da keyfiyetini bilemeyiz, derler. İmam Malik'in, "istivâ"nın ne olduğunu soran birine; "İstivânın keyfiyeti akıl ile bilinemez. İstivâ'nın dildeki anlamı ise meçhul değildir. Ayrıca buna iman etmek vacib, hakkında soru sormak ise bid'attir" şeklindeki cevabı meşhurdur.[687]
Bu sıfatları ilk te'vil eden fırka, Mu'tezile olmuştur. Daha sonra Müteahhirûn diye bilinen Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Mutezileye uyarak bu sıfatları te'vil etmiş ve "onları zahirleri üzere kabul edersek, bu bizi teşbih ve tecsime götürür" demişlerdir.[688]

ÂMM

Delâlet ettiği bütün ferdleri sınırsız olarak içine alan ve birçok şeyi ifade eden lâfız. Lâfız, bir cümle içerisinde birçok şey akla getiriyor ve onların hepsini ifade ediyorsa o kelime âmm'dır.

[682] Muhammed Ebu Zehrâ, İslâm Hukuku Metodolojisi, Terc. Abdulkadir Şener, Ankara 1979, s. 115.
[683] İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, Ankara 1979, s. 182; Abdülbaki Turan, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[684] er-Razî, et-Tefsîru'l-Kebîr, Tahran (t.y)., VII,17.
[685] Ebû İshak es-Şâtibi, el-Muvafakat, Beyrut 1975, III, 86.
[686] Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât fi Ğaribu'l-Kur'an, Beyrut (t.y), s. 254.
[687] Beyhakî, Kitabu'l-Esmâ ve's-Sıfât, Mısır 1358, s. 408.
[688] M. Said Şimşek, Şamil İslam Ansiklopedisi:

Âmm’da Aranan Şartlar:

Bu tarif çerçevesinde âmm'da üç ayrı şart aranır:
1- Âmm'ın içine aldığı ferdler (maddi veya manevî olsun) ikiden fazla sayı olmalıdır. Bir'e veya ikiye delâlet eden bir söz âmm değil has'tır.
2- Lâfız sınırsız ve sayısız olacak. Yani lâfzın bütün ferdlerine değil sadece bir kısmına, yahut bazısına delâlet ederse yine âmm değildir.
3- Bütün fertleri içine alacak. Bazı ferdler lâfzın kapsamının dışında kalırsa böyle bir ifade âmm olmaz.
Âmm, "mutlak" ile karıştırılmamalıdır. Zira ikisi arasında fark vardır. Mutlak, tek şeyin mahiyetini ifade eder, aynı türden başka şeyleri ifade etmez. Âmm ise mahiyetin ötesinde sayıya delâlet eder. Dolayısıyla lâfız sayıyı ifade ediyorsa o lâfız âmm; mahiyeti ifade ediyorsa mutlaktır. Yani mutlak, tek şeyin içerisindeki bütün cüzleri ifade eden lâfızdır. "İnsan akıllıdır", "insan yenmez" cümlelerindeki birinci insan kelimesi âmm'dır. Çünkü ne kadar insan varsa onların hepsinin akıllı olduğunu ifade etmekte dolayısıyla manaya "sayı" girmektedir. Ama ikinci cümledeki insan kelimesi sayıyı ifade etmez. Sadece insanın vücudunda ne kadar cüz' varsa onların hepsinin yenmeyeceğini, dolayısıyla mahiyeti ifade etmektedir. Onun için de ikinci insan kelimesi mutlak lâfızdır.

Âmm'ın Hükmü:

Âmm'ın hükmü, lâfzının içine giren, anlamına uygun gelen bütün ferdleri kesin olarak kapsamasıdır. Hanefilere göre bazı şartlarla âmm'ın, ifade ettiği manaya delâleti kat'idir. Ondan zannî bir mana çıkmaz. Diğer mezhepler ise âmm lâfzın, manaya delâletinin zannî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü âmm lâfzın tahsise ihtimali vardır. İhtimalli bir lâfzın manaya delâleti zannî olur.[689]
Âmm lâfızların bazıları, umûmî ifadesinin sınırlandırılmasına müsaittir. Âmm'ın böyle sınırlandırılmasına "tahsis"; tahsis edilmiş lâfza da "hâss" denir. Neticede tahsis eden lâfız "muhassıs", tahsis edilen âmm lâfız da "muhassas" adını alır.
Diğer bazı âmm lâfızlar da tahsise müsait değildir. Meselâ "Allah herşeyi bilir", "Anneleriniz size haram kılındı" lâfizları böyledir. Ama *"...iki kız kardeşi (bir nikâhta) cem etmek... size haram kılındı"* (en-Nisâ, 4/23) ayetinin umum lâfzı, "Resulullah (s.a.s.) kadının, halası veya teyzesi üzerine nikâhlanmasını yasakladı"[690] hadisince tahsis olunmuştur. Burada ayet, muhassas; hadis ise muhassıstır.[691]

HÂSS

Tek bir mânâyı ifade etmek üzere konmuş ve bir tek ferde delâlet eden lafız. Bir fıkıh usûlü terimi. Kelimenin kapsamında çokluk bulunmakla birlikte bu çokluk sınırlı ise, lâfız yine hâss sayılır. İki, üç, dört, yüz gibi.
Hâss'ın konulduğu mânâya kesin bir şekilde delâlet ettiği ve aksine delil bulunmadıkça konulduğu mânâdan başka bir anlama çekilemeyeceği konusunda İslâm hukuk usûlü bilginleri görüş birliği içindedir. Meselâ; *"Onlaza seksen değnek vurun"* (en-Nûr, 24/4) âyetindeki "seksen (semânîn)" lâfzı, *"Zina eden kadın ve zina eden erkeğin herbirine yüz değnek vurun"* (en-Nûr, 24l2) âyetindeki "yüz (mie)" lâfzı ile miras âyetlerindeki "sülüsân (üçte iki)", "nısıf (yarım) ", "dörtte bir (rubu)" gibi lâfıılar hâss lafızlardır. Bunların başka bir anlama çekilmeleri söz konusu değildir.
Âyet veya hadislerden hüküm çıkarırken lâfzın hâss veya âmm oluşu sonucu etkiler. Meselâ; *"Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç kuru' süresi iddet beklerler"* (el-Bakara, 2/228) âyetindeki "kuru" lâfzı Hanefi ve Hanbelîlere göre "hayız hali" Şâfiî Mâlikîlere göre ise "tuhur (temizlik) günleri" anlamındadır. Hanefiler konuyu şöyle açıklar: âyetteki üç (selâse) lâfzı, "hâss" bir lâfız olup, iddetin eksik veya fazla olmaksızın tam üç kur' olduğunu ifade etmektedir. Bu durum ise, âyetteki "kuru"'un hayız olarak anlaşılması ile gerçekleşebilir, tuhur anlamı verilmesi hâlinde ise, hâss'ın yani ilç (selâse) lâfzının anlamı bozulmuş olurdu. Çünkü, kadının içinde boşandığı tuhur (temizlik günleri) bir tuhur sayılsa, sayı da; iki tam, bir yarım şeklinde eksiklik; bu ilk tuhrun dikkate ahnması hâlinde ise; üç tam tuhur, bir de yarım tuhur şeklinde fazlalık ortaya çıkar.

Hâss'ın Çeşitleri:

Bulunduğu durum veya sıyga bakımından hâss'ın birçok çeşitleri vardır. Mutlak, mukayyed, emir ve nehiy bunlar arasında sayılabilir.

---

[689] el-Hâdimî, Mecâmiu'l-Hakayık, İstanbul 1308, 4; Ebû Zehra, İslâm Hukuk Metodolojisi, terc. Abdülkâdir Şener, Ankara 1973, 159.
[690] Buhârî, Nikâh, 27; Müslim, Nikâh, 37, 39.
[691] Orhan Çeker, Şamil İslam Ansiklopedisi:

1) Mutlak ve Mukayyed:

Belirli olmayan bir ferdi veya fertleri gösteren ve kendisinin herhangi bir sıfatla kayıtlandığına dair delil bulunmayan lâfza "mutlak",. herhangi sıfatla kayıtlanmış olan lâfza da
"mukayyed" denir. Meselâ; adam veya adamlar, kitap veya kitaplar "mutlak lafız" sayılırken, imanlı adam veya adamlar, kıymetli kitap veya kıymetli kitaplar "mukayyed lâfız" çeşidine girer.[692]
Âyet veya hadiste mutlak olarak gelen ve kayıtlandırıldığına dair bir delil bulunmadıkça mutlak haliyle amel edilir. Örnekler: *"Kim hasta olur veya yolculuk halinde bulunursa, tutamadığı günler sayısınca orucu, başka günlerde kaza etsin"* (el-Bakara, 2/185). Bu âyetteki "günler (eyyâm)" kelimesinden sonra "peşpeşe" kaydı gelmediği ve kaza orucunun peşpeşe tutulmasını bildiren başka bir delil de mevcut olmadığı için, kelimenin mutlak anlamı ile amel edilecektir. Buna göre, Ramazan ayında hastalık veya yolculuk nedeniyle oruç tutamayan kimse, bu oruçları Ramazandan başka günlere peşpeşe veya ayrı ayrı tutabilecektir.
"...Ve karılarınızın anaları (ile evlenmek size haram kılındı)" (en-Nisâ, 4/23) âyetindeki "karılarınız (nisâikum)" kelimesi mutlaktır. "Zifafa girilmiş olmak" kaydını taşımadığı ve bu konuda başka kayıtlayıcı bir delil de bulunmadığı için; bir kadınla zifafa girmeksizin mücerred nikâhlanmış olmak, bu kadının annesi ile damadı arasında ebedî evlenme engeli doğması için yeterlidir.
Bir nass'ta mukayyed olarak bulunan lafızla, bu kaydın kaldırıldığına dair bir delil bulunmadıkça, kayıtlı hâliyle amel edilir. Örnek:
"...Ve kendileriyle cinsel temasta. bulunduğunuz kanlarınızdan olup da, evlerinizde bulunan üvey kızlarınız (ile evlenmek size haram kılındı)" (en-Nisâ, 4/23) âyetinde; "karılarınızdan" kelimesi "zifafa girmiş olma" kaydını taşımaktadır. Bunun sonucuna göre ise, bir kimse, evlendiği karısı ile cinsel temasta bulunmadan önce boşanır veya bu karısı ölürse üvey kızlarıyla evlenebilecektir.
Diğer yandan yukarıdaki âyette: "üvey kızlarınız" lafzı "evlerinizde bulunan" kaydını taşımaktadır. Bu, üvey babanın evinde ve gözetiminde bulunan demektir. Fakat bu kayıt âyetin devamında kaldırılmaktadır. *"Eğer onlarla (üvey kızlarınızın anaları ile) zifafa girmemişseniz (evlenmenizde) bir sakınca yoktur"* (en-Nisâ, 4/23). Burada anne ile cinsel temasta bulunulmamışsa üvey kızı ile evlenmenin helâl olduğu bildirilmektedir.

2) Emir:

Fiili ileride yerine getirilmesi isteğine delâlet eden sözlerdir. Bu talep şu şekillerde olabilir. Emir sıygası ile: *"Namazı kılın, zekâtı verin"* (el-Bakara, 2/43) âyetinde olduğu gibi. Başına emir lâm'ı gelmiş muzari sıygası ile: *"Îçinizden kim Ramazan ayına yetişirse, farz olan onıcu tutsun"* (el Bakara, 2/185) âyetinde olduğu gibi. Talep anlamında kullanılan haber cümlesi ile: *"Anneler çocuklarını emzirirler"* (el-Bakara, 2/233) âyetinde amaç emzirmeyi haber vermek değil, bir görevi hatırlatmaktır.
Her emir sıygası farz anlamında istek bildirmez. Emir bazan vücûba, bazan mübahlığa, bazan nedbe, irşada veya te'dıbe delâlet eder.[693]

3) Nehiy:

Fiilden el çekme ve fiili terketme talebine delâlet eden sözdür. Bu yasaklama aşağıdaki şekillerde olabilir.
Nehiy sıygası ile:
"Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın" (el-İsrâ, 17/33).
Yasak anlamı taşıyan emir sıygası ile:
"...Ve alış-verişi bırakın" (el-Cum'a, 62/9).
Nehiy mastarından türetilmiş fiil ile:
"...Çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar" (en-Nahl,16/90).
Haram kılma (tahrîm) kökünden türetilmiş fiil ile:
"Size, analarınız, kızlarınız... (ile evlenmek) haram kılındı" (en-Nisâ, 4/23)
Helallığın kaldırılması ile:
" ... Onlara (kadınlara) verdiklerinizden bir şey almanız helâl değildir" (el-Bakara, 2/229) âyetlerinde olduğu gibi.
İslâm hukukçularının çoğunluğuna,göre, âyet ve sahih hadislerdeki nehiy, prensip olarak haramlık bildirir. Bunun dışında bir anlam taşıdığına dair bir delil veya karine bulunursa hüküm değişir. Çünkü nehiy, bazı durumlarda işin çirkinliğini göstermek, irşad veya te'dib amacına ulaşmak için yapılmış olabilir. Hatta bazan duâ anlamı da taşıyabilir.[694]

---

[692] Zekiyüddîn Şa'bân, İslâm Hukuk ilminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh), terc. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990, s. 270.
[693] bk. Zekiyüddîn Şa'bân, a.g.e., s. 280 vd.
[694] bk. el-Cum'a, 62/9; el-Mâide, 5/121; Âlu İmrân, 3/8; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:

MUTLAK

Çözmek, salmak, boşamak, mutlak olarak söylemek, bir şeye nişan ve isim koymak anlamlarına gelen "itlak" masdarından ism-i mef'ul cinsinde yayılmış olan bir medlûle(anlama) delâlet eden lafız, Mutlak; lafzî herhangi bir kayıt olmaksızın, belirsiz bir veya bir kaç ferde delâlet eden lafızdır. Buna göre mutlak, yalnız mahiyete delâlet eder. Meselâ; "Bir köle azad etmek" ayetinde geçen "köle" lafzı mutlaktır. Mutlakın zıddı mukayyed'dir. Mukayyed; sayı göz önünde bulundurulmaksızın herhangi bir kayda bağlı olan lafızdır. Meselâ; *"Mü'min bir köle âzad etmek"* (en-Nisâ, 4/32) âyetindeki köle, Mü'min vasfıyla mukayyed'dir.

Mutlakın Mukayyed'e Hamli:

1) Mutlak ve mûkayyedin hükmü ve hükmün sebebi bir ise; mutlak, mukayyede hamlolunur. Meselâ; *"Murdar ölmüş hayvan eti, kan ve domuz eti size haram kılındı"* (el-Maide, 5/3) âyetinde kan mutlak olarak geçer. Buna karşılık *"De ki; bana vahy olunanlar arasında bir kimsenin yiyeceğinden haram kılınmış bir şey bulmuyorum; ancak murdar hayvan eti veya dökülmüş olan kan veya domuz eti müstesnâdır"* (el-En'am, 6/145) âyetinde ise, kan lafzı "dökülmüşlük" le mukayyed'dir. Bu iki ayette de hüküm aynıdır. Bu hüküm kanın içilmesidir. Hükmün sebebi de birdir o da kanı içmekten meydana gelen zarardır. Öyleyse birinci ayetteki mutlak kan, ikinci ayetteki kan'a hamlolunur.

2) Mutlak ile mukayyedin hüküm ve sebep bakımından değişik olmaları: *"Erkek hırsızla kadın hırsızın ellerini kesin"* (el-Maide, 5/38) âyetiyle, *"Ey iman edenler, namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi ve başınıza meshedip her iki topuğa kadar ayaklarınızı yıkayın"* (el-Maide, 5/6) âyeti buna misaldir. Şöyle ki, "eller" kelimesi birinci âyette mutlaktır, ikinci âyette ise "dirseklere kadar" kaydı ile mukayyed'dir. Burada hüküm muhteliftir. Zira hüküm ilk âyette hırsızın ellerinin kesilmesidir. İkinci âyette ise hüküm ellerin vucuben yıkanmasıdır. Birinci âyette hükmün sebebi hırsızlıktır, ikinci ayette ise, namazı kılmak iradesidir. Bu durumda mutlak, mukayyede haml olunmaz; bilâkis mutlakın bulunduğu yerde mutlakla; mukayyedin bulunduğu yerde de mukayyedle amel edilir. Zira iki nass'ın mevzuunda hiç bir bağlantı ve irtibat yoktur. Hırsızlık ayetinde ittakla amel edilerek hırsızın elinin bütünüyle kesilmesi itlakın muktezası idi. Fakat Samet bu itlakı mukayyed bir hâle getirmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in, hırsızın elini bilekten kestirdiğine dair rivayet vardır. Bu itibarla, Hanefilerce meşhur olan bu Sünnet'e göre Kur'an'da mutlak olarak geçen nass'ın Sünnetle mukayyed bir hale getirilmesi sahih olur.

3) Hüküm değişik, sebep bir olursa: Bu durumda mutlak itlakı üzere kalır. Varid olduğu yerde mutlakla amel edilir. Misal: *"Ey iman edenler, namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın"* (el-Maide, 5/6) ayetiyle *"... Ve bu halde su bulamamışsanız, o vakit temiz bir toprakla teyemmüm edin. Buna göre ondan yüzlerinize ve ellerinize sürün"* (el-Maide, 5/6) âyetidir. Birinci nassdaki hüküm mukayyed olarak geçen ellerin yıkanmasıdır. İkinci nassdaki hüküm ise, mutlak olarak varid olan ellere meshedilmesidir. Bu iki hükmün sebebi ise, birdir ki o da namaz kılmak arzusudur. Bu durumda mutlak, mukayyed üzerine hamlolunmaz.

4) Mutlak ve mukayyedin hükmü bir, fakat hükmün sebebi değişik ise: Bu durumda da mutlak, mukayyede hamledilmez. Mutlaka itlakına göre, mukayyede de takyidine göre amel edilir. Bu görüş Hanefilerindir. Diğerlerine göre burada mutlak mukayyed üzerine hamlolunur. Bunun misali zihar keffaretinde Allah Teâla'nın; *"... Birbirleriyle temas etmeden önce bir köle âzad etmek gerekir"* (el-Mücadele, 58/3) ayetiyle hata olarak vaki olan katl keffareti hakkındaki *"Mü'min bir köle âzad etmek gerekir"* (en-Nisa, 4/92) ayetidir. Rakaba yani köle lafzı birinci Nass'da mutlak, ikinci Nass'da ise mukayyed (Mü'min olma kaydı ile) olarak geçer.[695]

MUKAYYED

Herhangi bir vasıfla kayıtlanmakla beraber, kendi cinsi içinde umumi manâya delalet eden söz anlamında bir fıkıh terimi. "Mü'min köle", "Iraklı adam" sözlerinde olduğu gibi... Bu, bir vasıf, hal, gaye veya şart kaydına bağlı olarak, mahiyete delâlet eder. Başka bir tabirle; mukayyed, sayı dikkate alınmaksızın herhangi bir kayda bağlı olan lafızdır. Meselâ: *"Mü'min bir köle âzad etmek..."* (en-Nisa, 4/92) âyetindeki köle, mü'minlik vasfıyla mukayyeddir. Şartla mukayyede misal: *"... Bulamazsa üç gün oruç tutsun..."* (el-Mâide, 5/89) âyetindeki *"üç gün oruç tutsun"* sözü, köle azad etme, on kişiyi doyurma veya giydirme imkânı bulamama şartı ile mukayyeddir. Gaye ile takyide misal: *"...Sonra geceye kadar orucu tamamlayın..."* (el-Bakara, 2/187) âyetinde orucun tamamlanması, "geceye kadar" kaydıyla mukayyeddir. Buna göre, akşam olduktan sonra, iftar etmeksizin, ertesi günkü oruca devam etmek caiz değildir.[696]

Mukayyed sözün hükmü: Mutlak olarak zikredilen sözlerde olduğu gibi, mukayyed sözün hükmü de kayıtlandırılmış olarak olduğu gibi bırakılmaktır. Mukayyed sözün hükmü ile amel etmek vaciptir. Herhangi bir

---

[695] Abdülkerim Zeydân, el-Veciz fi Zisuli'l-Fıkhı, s. 234-238; Abdülbaki Turan, Şamil İslam Ansiklopedisi:

[696] Muhammed Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi (trc. Abdulkâdir Şener), s. 169; Abdulkerim Zeydan, Fıkıh Usûlü (trc. Ruhi Özcan), s. 364,

delil bilmeksizin mukayyed sözün hükmünün kaldırılması sahih değildir. Hanefîlere göre meşhur Sünnet, Kitâb'ın mutlak olarak zikredilen sözünün hükmünü kayıtlandırabilir. Fakat Cumhur'a muhâlif olarak âhad Sünnet, Hanefilerce, Kitab'ın mutlak ifadesini kayıtlandıramaz.[697]

Mukayyed İle İlgili Tatbikî Örnekler:

1- Namazın farz oluşu; *"Namazı kılın..."* (el-Bakara, 2/43) âyetindeki "ekîmû"(kılın) emri ile sâbittir. Bu emir mutlak olup vakit ile kayıtlandırılmamıştır. Mutlak olan bu namaz kılma emri ancak, *"Şüphesiz namaz, mü'minlere vakitli olarak farz kılınmıştır"* (en-Nisâ, 4/103) âyeti ile kayıtlandırılmıştır. Bu sebeple vakit tekrarlandıkça sorumlu müslümanlar için namazın farziyeti de tekrarlanmaktadır. Yine mutlak olan namaz kılma emrinin günde beş vakte inhisar etmesi âyetlerin işaretiyle sâbit olup kayıtlandırılmıştır. Bir âyette şöyle buyurulmuştur: *"Öyle ise akşama girdiğiniz (akşam ve yatsı namazlarını kıldığınız) ve sabaha erdiğiniz zaman, gündüzün sonunda ikindi vaktinde öğle namazı vaktinde Allah-ı -ki göklerde ve yerde hamd O'na mahsustur- tesbih edin (namaz kılın)"* (er-Rûm, 30/17-18). Diğer bir âyette de: *"Namazlara ve orta namaza devam edin..."* (el-Bakara, 2/238) buyurulmuştur. Birinci âyette namazın dört vakti belirlenmiştir. İkinci âyette ise, orta namazdan kasdedilen manâ ikindi namazıdır. Akşam namazının farz olduğuna delil ise: *"Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl..."* (el-İsrâ, 17/78) âyetidir. Ayrıca: *"Gündüzün iki ucunda ve gecenin gündüze yakın zamanlarında namaz kıl..."* (Hûd, 11/114) âyeti, sabah namazı ile akşam namazına delil teşkil eder.

2- Keza Ramazan orucunun farziyeti: Oruç, *"Sizden öncekilere farz kılındığı gibi, sakınasınız diye, size sayılı günlerde farz kılındı"* (el-Bakara, 2/183-184) âyeti ile sabittir. Âyette geçen "kütibe" (farz kılındı) kelimesi, emir manâsında mazi sîgasıdır ve mutlaktır. Hangi ayda ve ne kadar oruç tutulacağını tayin etmediği için, mutlaktır. Oruç tutmanın farz olduğuna ikinci delil: *"Sizden her kim bu ayı idrak ederse, onda oruç tutsun..."* (el-Bakara, 2/185) âyetidir. Bu âyet, yukarıda orucun farz olduğunu bildiren âyetin mutlak olan hükmünü "ay" ile kayıtlandırmıştır. Ancak, tutulacak orucun günün hangi vaktinde olacağını belirtmemesi bakımından yine mutlaktır. Gece mi, gündüz mü oruç tutulacak? Bu husus açıklanmamıştır. Bu âyet de, *"Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırdedilinceye kadar, yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın..."* (el-Bakara, 2/187) âyeti ile kayıtlandırılmıştır.

Mutlakın Mukayyede Hamli:

Konu ve hüküm aynı olursa, alimlerin ittifakına göre mutlak, mukayyed üzerine hamledilir. Meselâ: *"Leş, kan, domuz eti... size haram kılındı"* (el-Mâide, 5/3) âyetinde "kan", mutlak olarak zikredilmiştir. Öte yandan: *"...De ki: Bana vahyolunanda, leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki pistir- ve günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilen hayvandan başkasını yemenin haram olduğuna dâir bir emir bulamıyorum..."* (el-En'âm, 6/145) âyetinde ise, "akıtılmış olan kan" şeklinde mukayyed olarak geçmektedir. Her iki âyette de konu "kan" ve hüküm de, bunun haram kılınışıdır. O halde birinci âyetteki mutlak kan, ikinci âyetteki mukayyed kan'a hamledilir.
Eğer mutlak ile mukayyed arasında hüküm veya sebep bakımından bir ayrılık varsa, Ebu Hanife ve arkadaşlarına göre mutlak, mukayyed üzerine hamledilmez. Yine, mutlak ile mukayyed, hüküm bakımından ayrıldığı halde, sebep bakımından birleşirse; başka müstakil bir delil bulunmadıkça, mutlak, mukayyed üzerine hamledilmez. Ancak, sebep değişik, hüküm aynı olduğu zaman mutlakın mukayyed üzerine hamledilip edilmemesinde fakihler ayrı görüşler belirtmişlerdir. Fakihlerin çoğunluğuna göre ise, bu durumda mutlak, mukayyed üzerine hamledilir. Fakat hüküm aynı ve sebep değişik olduğu zaman, Hanefiler, mutlak-ı mukayyed üzerine hamletmezler, Onların bu konudaki delillerinin esası şudur: Şer'î nass'lar kendi başlarına birer huccettir. Bunları, âyet veya hadis gibi bir delil bulunmaksızın kayıtlandırmak, Şâri'in (Allah'ın) emri olmadan konuyu daraltmaktır. Üstelik mutlak-ı mukayyed üzerine hamletmek, her ikisinin de nüzûl ve tarih bakımından aynı olmasını gerektirir; tâ ki mukayyed, mutlakın tefsiri mahiyetinde olsun... Cumhur ise, hüküm aynı ve sebep değişik olursa, mutlak-ı mukayyed üzerine hamleder. Bunların delilleri de şunlardır: Kur'an'ın vahdeti, i'câz ve vecizliği, onu indirenin birliği böyle icabeder. Kur'ân'da bir kelime herhangi bir hükmü açıklamışsa, bu kelimenin geçtiği her yerde hükmün aynı olması kaçınılmazdır. Meselâ; Kur'ân'da âzad edilmesi istenilen "köle"nin, bütün Kur'ân nasslarında cins ve vasıf bakımından aynı olması gerekir. Eğer bu, bir yerde herhangi bir kayıdla mukayyed ise, diğer yerlerde de aynı kayda tâbi olmalıdır ki, cezanın ve Kur'ân'ı indirenin birliği anlaşılsın, hükümlerde birlik ve âhenk kurulmuş olsun...[698]

EMİR

Belli bir topluluk üzerinde emrini yürüten kişi. Devlet başkalığından başlayarak çeşitli kademelerdeki yöneticilere verilen ünvan. Bu anlamıyla yerine göre İmam, Halife, Vali, Komutan vb. kelimelerle aynı anlamı

---

[697] Sadru eş-Şerîa, et-Tavzih, I, 121: Zeydan, a.g.e., s. 365-369; Ebu Zehra, a.g.e., s. 170-172.
[698] bk. Şevkâni, İrşâdü'l-Fühul, s. 145; Ebu Zehra, a.g.e., s. 169-172; Zeydan, a.g.e., s. 366-369; Ahmet Güç, Şamil İslam Ansiklopedisi:

ifade eder. Bununla birlikte özel bir görevi belirtmek üzere Emirü'l-Müminin İmam, Halife, Emirü'l-Ceyş (Komutan], Emirü'l-Hac [Hac Emiri] gibi terkib halinde kullanılır.
İslâm hukukuna göre, hangi kademede olursa olsun, emir olabilmenin temel şartı müslüman olmaktır. Fakat bu şart kendi başına yeterli değildir. Emir seçilecek kişinin ehil, emin ve adil olması da zorunludur. Basına getirileceği işin gerektirdiği bilgi ve beceriye, güvenilirliğe, beden ve ruh sağlığına sahip olmayanlar, hayatını İslam'ın öngördüğü ölçü ve kurallar Sinde sürdürmeyerek zulüm, fısk ve fücura sapanlar, hükmettiklerinde adalet ölçülerinin dışına sıkanlar emirlik ehliyetine sahip olamazlar. Gerekli şartları taşımayan kişilerin emirliği, İslâm'ın ve İslâm toplumunun varlığına yönelik en büyük tehlike anlamına gelir. Bu nedenle Hz. Peygamber ehil olmayan kişinin emirliğe getirilmesini Allah'a, Rasûlüne ve müminlere hıyanet olarak nitelemiş[699], ehil olmayanların emir olmasını Kıyamet'in alametlerinden birisi olarak saymıştır.[700]
Kur'an, Allah'a ve Resulune itaatla birlikte emir sahiplerine (ulü'l-emr) itaatı da emreder[701]. Bu nedenle emirlere itaat, müminler için farz olan bir görevdir. Fakat bu itaat mutlak ve sınırsız değildir. Emirlere itaat, yönetim, uygulama ve buyruklarının İslam'ın temel ilke ve kurallarına, İslâm hukukunun belirlediği ölçülere uygunluk şartına bağlıdır. İslâm hukukunun belirlediği sınırların dışına çıkıldığı an emir yasallığını yitirir, kişilerin itaat yükümlülüğü düşer. Seçildikten sonra ehliyetini yitiren emirler de görevlerini sürdüremezler. Belli bir emirliği zorla ele geçiren kişinin emirliği de hukuki olmadığı için, bireyleri bağlayıcılık niteliği taşımaz.
Hz. Peygamber'den sonra İslâm devlet başkanlığına seçilen Hz. Ebu Bekr'e Halife-i Resulullah ya da yalnızca Halife deniliyordu. Hz. Ömer'e ise bu ünvanların yanısıra Emirü'l-Müminin (Müminlerin Emiri) de denilmeye başlandı. Bundan sonra Emirü'l-Mü'minin ünvânı Halife ünvanının eş anlamlısı olarak kullanıldı. Emirü'l-Müminin ünvanı, daha sonra Emeviler, Abbasiler ve hilafetin Osmanlılara geçişinden itibaren Osmanlı sultanlarınca da kullanıldı.
Tarih boyunca, merkezi yönetimlerden bağımsız bütün devletlerin yöneticileri de bu ünvanı kullanmayı sürdürdüler. Merkezi yönetime bağlı olmakla birlikte muhtar bir yönetime sahip küçük devlet yöneticileri ise Emirü'l-Müminin ünvanı yerine Emirü'l-Müslimin (Müslümanların Emiri) ünvanını kullandılar.
Emir ünvanı Hz. Peygamber döneminden başlayarak askerî ve idarî alanlarda da kullanıldı. Başlangıçta askerı birliklerin komutanlarına Emirü'l-Ceyş denildi. Abbasîlerde Hicri dördüncü (M.X) asrın ortalarından itibaren Halifeden sonraki yetkili kişiye, aynı zamanda ordu başkumandanına Emirü'l-Umera (Emirler Emiri) ünvanı verildi. Donanma komutanlarına da Emirü'l-Mâ' (Su, Deniz Emiri) deniliyordu. Eyâlet valilerine de Emir ünvanı verilirdi. Osmanlıların ilk döneminde sultanlar bey ünvanını kullandıkları gibi Emir ünvanını da kullanıyorlardı. Bir süre şehzadelere de emir denildi. Sancak beylerine Emirü'l-Umera denilmesi de Osmanlılar döneminde gelenekleşti.
Hac ibadetinin düzen içinde ve kurallarına uygun biçimde yerine getirilmesinden sorumlu kişilere de Emirü'l-Hac deniyordu. İslâm'da Emirü'l-Hac atanan ilk kişi, Mekke'nin fethinden sonraki ilk haccı yöneten Hz. Ebu Bekr (r.a) oldu. Sonraki dönemlerde hep halifelerce atanan Hac emirleri, Abbasîlerin siyâsi hâkimiyetlerini yitirmesinden hilâfetin Osmanlılara geçişine kadar süren dönemde Osmanlılar ve Mısır Memluklularınca ayrı ayrı atandı. Hilafetin Osmanlılara geçişinden sonra Hac emirliği, Sürre Eminliği adıyla sürdürüldü.[702]

NEHİY

Nehy'in Mahiyeti:

'Nehiy' sözlükte, yasaklamak, men etmek anlamındadır.
Nehiy' bir fiilden el çekme ve o fiili terketme isteğini dile getiren bir kavramdır.
'Nehiy', İslâmın haram kıldığı, hoş görmediği, çirkin kabul ettiği, yapılmasında fayda görmediği şeylerin yapılmasını istemesini anlatmaktadır. Bu bir yasaklama, yapılmamasını istemektir.[703]
"Nehâ" fiilinin mastarı; "ilâ" edatı ile ulaşma, varma; "an" edatı ile menetme, yasaklama; fiilden el çekme ve fiili terketme isteğine delalet eden sözcük anlamında bir fıkıh usulü terimi.
Bir fiilin yapılmamasını istemek şu şekillerden biri ile olur.
1. Nehiy sıygası ile şu ayetlerde olduğu gibi.
"Birbirinizin mallarını horam yollarla yemeyin. Ancak bu malların sizden karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret malı olması durumu müstesnadır" (en-Nisâ', 4/29)
"Zinaya yaklaşmayın" (İsra: 17/32)
"Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın" (el-İsrâ; 17/33)
2. Fiilden el çekme isteğini bildiren emir siygası ile;
"Ve alış-verişi bırakın" (el-Cum'a, 62/9)

---

[699] Hâkim'den Tefsirü'l-Kasımî, V, 1334.
[700] Buhâri, İlim, 2.
[701] en-Nisa, 5/59.
[702] Ahmed Özalp, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[703] Hüseyin K. Ece, Şamil İslam Ansiklopedisi, Beyan Yayınları: 494.

"Eğer gerçek müminler iseniz Allah'tan korkun da faizden henüz alınmamış olan kalanı bırakın" (el-Bakara, 2/278)
“Günahın açığa çıkanını da gizli kalanını da bırakın” (En’am: 6/120)
3. Nehiy mastarından türetilmiş fiil ile buna aşağıdaki ayetler örnek gösterilebilir:
"O Resul, size neyi verdi ise onu alın. Sizi nelerden nehyetmişse ondan da kaçının" (el-Haşr, 59/7)
"Siz iyiliği emreder, kötülükten de nehyedersiniz" (Âli İmran, 3/110)
"...Allah çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar" (en-Nahl, 16/90)
4. Haram kılmak anlamında "tahrîm" mastarından türetilmiş fiil ile veya helâllığın olumsuz şekli ile şu ayetler örnektir:
"O, onlara temiz olan şeyleri helal, pis ve necis olan şeyleri ise haram kılar" (el-A'râf, 7/157)
"Size ölü hayvan eti, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların eti haram kılınmıştır" (el-Mâide, 5/3)
Helâlın olumsuzluğu yoluyla yasaklamaya ise şu ayetler örnek verilebilir:
"Onlara (kadınlara) verdiklerinizden bir şey almanız helâl değildir" (el-Bakara, 2/229)
"Kadınlara, Allah'ın rahimlerinde yarattığı şeyi gizlemeleri helâl olmaz" (el-Bakara, 2/228) [704]

Nehy’in Kapsamı:

Nehiylerde kullanılan kipler (sözler) her zaman kesin haramlık ifade etmeyebilir. Nehiy sözlerinde beş noktanın bulunması mümkündür:
1- Haram ifadesi olabilir: *“Meşru bir hakk olmadıkça Allah’ın haram kıldığı bir cana kıymayın”* (En’am: 6/151) âyetinde ‘adam öldürmek’ kesin olarak haram kılınmaktadır.
2- Mekruh kılınmış olabilir: *“Cuma namazı için çağrıldığınızda alış verişi bırakın”* (Cuma: 62/9) âyetinde, bizzat alış veriş değil, bunun cumaya engel olacak bir şekilde yapılması mekruh sayılmıştır. Yahut *“Develerinizin çöktüğü yerde namaz kılmayın”* hadisi gibi.
3- Dua anlamı olabilir: *“Ya Rabbi bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizdeki hakktan saptırma.”* (Âli İmran: 3/8) âyetinde olduğu gibi.
4- Ümidini kırma, umutsuzluk verme anlamı olabilir: “*Boşuna özür dilemeyin”* (Tahrim: 66/7) âyetinde inkarcıların özürünün boş bir şey olduğu anlatılıyor.
5- İrşad ve yol gösterme manası olabilir: *“Size açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın”* (Maide: 5/101) ayeti gibi.
‘Nehiy’ kesin haram veya mekruh olup olmadığı tartışılsa bile, onda bir sakındırma vardır, bir fiilin yapılmaması isteği sözkonusudur. Bu yapmama isteği (nehiy) süreklidir ve mü’minlere yasaklama hükmünü bildirir. Nehyedilen fiiller mü’minlere zararlıdır ve onları günaha götürücü şeylerdir.
İslâmın, yapılmasını hoş görmediği, haram veya mekruh dediği şeylerin ister özleri şeriata uymasın; ister taşıdıkları şartlar, farketmez. Nehyedilen bütün davranışlar ve fiiller mislümanların kaçınması gereken şeylerdir.
İslâmî kişiliğin ve İslâmî toplumsal yapının oluşturulması konusunda çok önemli bir faaliyet olan ‘münker’den nehiy’ ayrı bir ilkedir. Bilindiği gibi ‘emr-i bi’l ma’ruf (marufu emretmek), nehy-i ani’l Münker (münkeri yasaklama)’ İslâmın en önemli emirlerinden ikisidir.
Buradaki münkeri ‘nehiy’, insan ve toplum hayatından kötülük ve günahların uzaklaştırılmasına veye azaltılmasına çalışmak şeklinde anlamak gerekir. [705]
Çoğunluk müctehidlere göre nehiy, nehyedilen fiilin haram kılındığını gösterir ve özel karine bulunmadıkça "haram kılma" dışında bir anlama çekilemez. Karine varsa nehiy, kerahet anlamını da içerir. Meselâ;
"Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığınız vakit, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış-verişi bırakın" (el-Cuma, 62/9).
Bu ayetteki yasaklama, cuma namazı sırasında alış-veriş yapmanın mekruh olduğuna delâlet etmektedir. Bu yasağı "haramlıktan" çıkarıp "kerahet" anlamına sokan karine şudur: Burada nehiy bizatihi alışveriş hakkında değildir. Alış-veriş, kişiyi farz eden cuma namazından alıkoyma endişesiyle yasaklanmıştır. Yine;
"Açıklanması halinde hoşunuza gitmeyecek bir kısım şeyler vardır ki, onlar hakkında soru sormayın" (el-Mâide, 5/121).
Bu ayetteki yasaklama zarara ve eziyete yol açan fiilin terkedilmesi konusunda "irşad (yol gösterme" anlamını taşımaktadır.
Bazı usulcülere göre nehiy, nehyedilen fiilin mekruh olduğunu gösterir. Özel karine bulunmadıkça haram kılındığını göstermez. Bazılarına göre ise haram ve kerahet arasında müşterektir. Karineye göre bunlardan birisine hamledilir.
Nehiy derhal ve sürekli olarak hüküm bildirir. Yasaklanan bir fiilden derhal ve sürekli olarak el çekmek gerekir. Çünkü bu fiildeki zarar ve kötülükten ancak bu şekilde korunmak mümkün olur.

---
[704] Hamdi Yusufoğlu, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/76-77.
[705] Hüseyin K. Ece, Şamil İslam Ansiklopedisi, Beyan Yayınları: 494-495.

Nehiy bir muamelenin özü ile ilgili olmayıp, akdin gereklerinden olan bir sakatlıkla ilgili bulunursa, bu nehiy sadece özellik olarak fesadını gerektirir; amelin kendisi meşru olarak kalır. Onlar bu çeşit fiile "fasit" adını verirler. Eksiklik amelin gereklerinden olmayıp, onu çevreleyen bir durumdan ötürü ise, amel batıl da fasıt da olmaz. Amel sahih olarak kalır ve kendisine normal olarak bağlanan sonuçlar bağlanır. Fakat hakkında yasaklama bulunduğu için yapılması mekruh olur.

Eğer yasaklama amelin mahiyeti ve özündeki bir eksiklik sebebiyle konulmuşsa, amelin batıl olacağı konusunda görüş birliği vardır. Meselâ; murdar ölmüş hayvan etinin, ana karnındaki yavrunun ve henüz ortada olmayan belirli ekinin satışı batıl olup, bunlara hiçbir sonuç bağlanmaz. Çünkü akdin konusu mevcut değildir.

İbadetler konusunda fasit ve batıl eş anlam ifade ederken, Hanefilere göre muamelatta bu iki terim farklı anlamda kullanılır. Fasit akde bazı sonuçlar bağlanır. Meselâ; şahitsiz akdedilen nikâh fasittir. Yeniden şahitlerin önünde akit yenilenerek bu eksiklik giderilebilir. Yine vade belirlenmeden yapılacak vadeli satış fasittir. Fakat sonradan vadeyi belirleyerek bu eksikliği gidermek mümkündür.

Nehiy akdin veya ibadetin gereklerini çevreleyen bir dış sebepten dolayı olmuşsa bu akit veya ibadet Hanefilere göre kerahetle birlikte sahih olur. Meselâ; Şaban'ın son günü mü, yoksa Ramazan'ın ilk günü mü olduğu şüpheli kalan şek gününde oruç tutmak yasaklanmıştır. Bu günde tutulan oruç mekruh olmakla birlikte sahihtir. Bayram günleri oruç tutmak yasaklanmıştır. Bu, ibadetin özü sebebiyle olan bir yasaklama değildir. Yeme, içme ve ikram gününe katılımı sağlamak için konulan bir yasaktır. Pazara getirilen malı yolda çevirip almak, akit yapılmışsa batıl olmaz. Burada da yasaklama sebebi karaborsaya ve piyasaya kontrollü mal sürerek fiyatların yükselmesine sebep olma endişesine dayanır. Yine, birisinin dünür olduğu kızı, o vazgeçmeden istemek ve nikâh akdi yapmak da mekruh olmakla birlikte sahihtir.

Zahirilere, Ahmed b. Hanbel'e ve İmam Mâlik'ten bir rivayete göre, bir konuda nehiy varsa, bu ister öz ile ilgili olsun ister akdin gerekleri veya bu gereklerin çevrelediği durumlarla ilgili bulunsun, akit batıl olur. Onlar fâsit ve batılı muamelatta da eş anlamlı olarak kabul ederler.

Bu konuda dayandıkları delil Hz. Peygamber'in şu hadisidir:

"Bizim emrimize (dinimizin talimatına) uygun olmayan her iş merduttur"[706]

Bu hadis şâriin emir ve isteğine uygun olmayan her türlü işin onun nazarında geçersiz sayıldığına açık bir delildir. Şu halde şâriin emrine aykırılık ister amelin niteliği ve özü, isterse gerekli vasıflardan biri ile ilgili olsun, bu amel ile hedeflenen hükümler o amele bağlanamaz.[707]

Nehyin ikinci bir alanı, toplumda görülen haram ve mekruhlara engel olmak için yapılan irşad ve mücadele faaliyetleridir. Buna "münkerden nehiy" denir. Bu görev, fertlerle devlet arasında ortaklaşa yönleri bulunan bir görevdir. Çünkü Allah'ın emirlerini ikame etmek ve İslâm'a aykırı olan işleri engellemek devlet gücünün varlığına dayanır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

"Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten nehyeden bir topluluk bulunsun. Onlar felaha erenlerin ta kendileridir" (Âli İmrân, 3/104);

"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsizin. İyiliği emreder, kötülükten menedersiniz ve Allah'a iman edersiniz" (Âli İmrân, 3/110).

Yüce Allah, kötülüğe engel olmaya çalışmamaları nedeniyle yahudilerin lânete uğradıklarını şöyle ifade buyurur:

"İsrailoğullarından olup da küfredenler, Davud'un ve İsâ b. Meryem'in diliyle lânetlendiler. Bu, âsi olmaları ve haddi aşmaları sebebiyledir. Onlar işledikleri herhangi bir kötülükten birbirini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Gerçekten yapmakta oldukları o hal ne kötü idi" (el-Mâide, 5/78, 79).

Bütün müminler iyiliği emir ve kötülükten nehiyle görevlidir. Kur'an-ı Kerim'de bu genel görevden şöyle söz edilir:

"Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirinin dostu ve velisidir. Onlar iyiliği emreder ve kötülüğü de nehyederler" (et-Tevbe, 9/71).

Ehl-i küfrün bu konuda yardımlaşma içinde oldukları şöyle bildirilir:

"Kafir olanlar bile birbirinin yardımcılarıdır. Eğer siz bunu yapmazsanız yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesat olur" (el Enfâl 8/73).

Kötülüğe engel olmanın gereğini vurgulayan birçok hadis gelmiştir. Bu konuda genel prensip şu hadiste ifade edilir:

"Siz hepiniz çobansınız. Hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz. Devlet başkanı bir çobandır, tebaasından sorumludur; erkek, ailesi içinde bir çobandır, aile fertlerinden sorumludur; kadın, kocasının evinde bir çobandır ve güttüğünden sorumludur..."[708]

İyiliği emir kötülükten nehiy görevini yapmayan toplumun karşılaşacağı tehlikeyi Allah elçisi şöyle haber verir:

"Ruhumu kudret elinde tutan Allah'a yemin olsun ki, ya iyiliği emreder, kötülüğe engel olmaya çalışırsınız, ya da fazla geciktirmeden size azap indirir. Sonra O'na dua edersiniz, fakat duanızı kabul etmez"[709]

---

[706] bk. Buhârî, İ'tisâm, 20; Sulh, 5; Ebû Dâvud Sünnet"5; İbn Mâce, Mukaddime, 3.

[707] Ebû Zehra, Usûlül-Fıkh, Dârul-Fikril-Arabî tab'ı, y.y., 1377/1958, s. 179 vd.; Zekiyüddin Şa'ban, Usûlül-Fıkh, Terc. İbrahim Kafi Dönmez, Ankara 1990, s. 288 vd.

[708] Buhârî, Cum'a,11; İstikrâz, 20; Vesâyâ, 9; Nikâh, 81, 90; Ahkâm, l; Müslim, İmâre, 20; Ahmed b. Hanbel, II, 111.

[709] et-Tergîb ve't-Terhîb, III, 230, el-İsbehânî İbn Ömer (r.a)'ten.

Sonuç olarak Allah elçisi, her müminin içinde bulunduğu imkan ve şartlara göre Allah'ın emir ve yasaklarının yaşanması için mücadele vermesi gerektiğini şu hadisi ile belirlemiştir: "Sizden kim haram veya mekruhun (münker) işlendiğini görürse, onu eliyle değiştirsin. Eğer buna gücü yetmezse, diliyle engellesin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğz etsin. Ancak el ve dille mücadeleyi bırakıp, işi kalbe bırakmak imanın zayıf tarafıdır"[710]

KİNAYE

Bir sözü tek kullanımda hem gerçek, hem de mecaz anlamıyla kullanma sanatı. Anlatıma kazandırdığı imkanlar nedeniyle özellikle şiirde çok kullanılır. Kur'an'da da oldukça sık rastlanılan edebi sanatlardandır.
Kinaye birden çok anlamı düşündürtmek amacıyla kullanılan bir sanat olmakla birlikte sözün açıkça söylenmesinin uygun olmadığı durumlarda da kendisine başvurulan bir sanattır. Alay, şaka ve sitem de çoğunlukla kinaye yoluyla dile getirilir. Bu kullanımda sözün gerçek anlamından bir sonuç çıksa da geçerli olan mecaz anlamıdır. Gerçek anlamın tam zıddını dile getirmek amacıyla yapılan kinayeler de vardır. Bu kullanımda kinaye tariz anlamına gelir. Kinayenin kullanıldığı diğer bir şekil de belli bir olayı anıp hatırlatma yoludur. Kinayenin bu çeşidi de telmihle çakışır. Deyimler de çoğu kere mecaz anlamıyla kullanıldıkları için kinayeli sözlerdir.
Kur'an'da kinayenin çeşitli biçimlerde kullanıldığı görülür. Sözgelimi *"Elbiseni temizle, pislikten kaçın"* (el-Müddessir, 74/4-5) âyetleri maddi pisliklerden arınmayı ve kaçınmayı dile getirdiği gibi şirk gibi manevi pisliklerden arınmayı, kaçınmayı da anlatmaktadır. *"Elini boynuna bağlanmış yapma, tamamen de açma"* (el-İsra, 17/29) âyeti ise açık anlamının yanısıra cimrilik ve savurganlığın yasaklığını da bildirmektedir. *"Hasta yahut yolcu iseniz, yahut biriniz tuvaletten gelmişse, ya da kadınlara dokunmuş ve su bulamamışsanız temiz toprağa teyemmüm edin..."* (el-Maide, 5/6) âyetinde ise abdest bozma ve cinsel ilişkinin doğrudan anlatımı uygun görülmediğinden "tuvaletten gelme" ve "dokunma" kelimeleriyle dile getirilmiştir.[711]

MEFHÛM-İ MUHALEFET

Mefhum sözlükte, anlam, kavram; muhalefet ise zıt, muhalif, karşı anlamlarına gelir. Mefhum-i muhalefet; zıt anlam demektir. Bir fıkıh usulü terimi olarak; şer'î bir sözde söylenmeyenin söylenene ve zikrolunana hükümde zıt olmasıdır. Başka bir deyimle bir şer'î söz, kayıtta kayıtlanmış bir yerde bir hüküm gösterir ise, Meselâ; bir vasıfla vasıflanmış, bir şartla şartlanmış, bir gaye ile gayelenmiş veya bir sayı ile sınırlanmış ise, kaydın bulunduğu yerde sözün hükmü, sözün söylenmiş olduğu husustur. Ancak kaydın bulunmadığı yerin hükmü ise zıt anlamdır. Kısaca, söıün açıkça ifade ettiği anlamın aksine zıt anlam denir.
Şer'î sözde, söylenmeyenin söylenene hükümde olumlu veya olumsuz olarak uygun olmasına "uygun anlam (mefhum-i muvâfık)" denir. Meselâ: *"Anne babaya öf deme"* (el-İsrâ, 17/23, 24) ayetinde söylenene, "onları dövme, onlara sövme" şeklindeki söylenmeyen hüküm uygundur.
"De ki: Bana vahyolunanda leşten, akan kandan.... başka bir şeyin haram olduğunu görmedim" (el-En'âm, 6/145) ayetinde kan sözcüğü "akan" kaydıyla kayıtlanmıştır. Bunun zıt anlamı akmayan kandır. Bu ayet, söylenen ifadesiyle akan kanın haram olduğunu açıkça bildirmektedir. Zıt anlamıyla da akmayan kanın helâl olduğuna delâlet etmektedir.
Hanefî usul bilginleri zıt anlamı, ayet ve hadis sözcüklerinden hüküm çıkarmak için elverişli görmezler. Bu konuda aşağıdaki delillere dayanılır:
a) Zıt anlam alındığı takdirde, İslâm'a zıt sonuçlara götüren nasslar vardır. *"Haram aylarda kendinize zulmetmeyin"* (et-Tevbe, 9/36) ayetinin ııt anlamı alınırsa, zulmün yalnız bu dört ayda haram olduğu bu dört ayın dışında onun haram olmadığı sonucuna ulaşılır. Halbuki zulüm her zaman haramdır.
Yine: *"Sizden birisi, durgun suya küçük abdestini yapmasın ve o suda cünüplükten ötürü gusül yapmasın"*[712] hadisi, söylenen ifadesiyle, durgun bir suya küçük abdest yapmanın ve böyle bir su ile cünüplükten ötürü gusül etmenin yasak olduğunu bildiriyor. Zıt anlamıyla da cünüplüğün dışında bu su ile gusül edilebileceğini ifade ediyor. Halbuki içine idrar yapılmış durgun bir suda hem cünüplükten ötürü, hem de başka bir sebeple gusül edilmesi yasaklanmıştır.
b) Vasıflar çoğu zaman, hükmü kayda bağlamak için değil, teşvik veya sakındırmak için zikredilmiştir. Meselâ: *"Kendileriyle cinsel temasta bulunduğunuz karılarınızdan olup, himayelerinizde bulunan üvey kızlarınızla evlenmeniz size haram kılındı. Eğer analarıyla zifafa girmemişseniz onlarla evlenmenizde sizin için bir sakınca yoktur"* (en-Nisâ, 4/23) ayetlerinde geçen "üvey kızlar" için vasıf zikredilmiştir. Bu kızların, babalıklarının himayesinde bulunması ve babalıkların, üvey kızın anasıyla nikâhlanıp cinsel temasta bulunması. Burada zıt anlam esas alınırsa, cinsel temas olmamışsa, babalığın üvey kızıyla evlenmesi caiz olur, sonucuna ulaşılır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm bizi zıt anlamla yetinmeye bırakmamış ve bu hükmü ayetin devamında zaten açıklamıştır: *"Eğer*

---

[710] Müslim, İman, 78; Tirmizî, Fiten,11; Nesâî, İmân,17; Ahmed b. Hanbel, III, 20; Ebû Dâvud, Salât, 242; Melâhım,17; İbn Mâce, İkâme, 155; Fiten, 20; bk. Emr-i bil-Ma'rûf ve Nehyi Anil-Münker" maddesi; Hamdi Yusufoğlu, Şamil İslam Ansiklopedisi: 5/77-78.
[711] İbrahim Sarmış, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[712] Buhârî, Vudû, 68; Müslim, Tahâre, 94, 96.

analarıyla cinsi temasta bulunmamışsanız, onlarla evlenmenizde bir sakınca yoktur" (en-Nisâ, 4/23). Buradan, anneyle mücerred nikâh akdinin üvey kızı haram kılmadığı hükmü çıkmaktadır. Bu konuda genel prensip şudur: Kızlarla mücerred nikâh akdi anneleri; annelerle cinsel temasta bulunmak da kızlarını bu erkeğe haram kılar.[713]
c) İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre hükümlerin birer illeti vardır. Böylece hükümler, hakkında nass bulunmayan fakat ortak nitelik taşıyan meselelere uygulanır. Diğer yandan zıt anlam yoluyla elde edilecek hükümle ilgili özel bir nass bulunmadığı da söylenemez.
Şafiî, Malikî ve Hanbelilere göre ise şer'î sözlerin zıt anlamları hüküm çıkarmaya elverişlidir. Bu mezhepler, vasıf, şart, gaye ve âdet kavramlarıyla hem şer'î nasslarda, hem de onların dışında ihticâcda bulunmayı caiz görmüşlerdir. Buna göre, nasslardaki kayıtlar anlamsız ve boşuna değildir; bunların bir gayesi, bir maksadı vardır. Bu mezheplerin, zıt anlamla amel edileceğini söylerken dayandıkları deliller şunlardır:
a) Arap dilinde, hüküm bir kayıtla kayıtlanmışsa, kaydın kalkmasıyla hüküm de ortadan kalkar. Meselâ: *"Zenginin oyalanıp, borcunu geciktirmesi zulümdür"*[714] hadisinin zıt anlamı, yoksul borçlunun ödemeyi geciktirmesinin zulüm sayılmayacağına delâlet eder. Çünkü zenginlik vasfı kalkınca hüküm de zıt yönde ortaya çıkmaktadır.
b) Yine, *"Sâime'de zekât vardır"*[715] hadisinde sâime; yılın çoğunu otlakta geçiren hayvanları ifade eder. Zıt anlamı, sâime olmayan hayvanlara zekât gerekmeyeceğidir. Bunu Hanefîler de kabul eder. Ancak İmam Mâlik, yılın çoğunu ağılda geçirerek beslenen hayvanlar için de zekât verileceğini söylemiştir.[716]
Zıt anlamın delil olarak alınması için iki şart vardır:
Şer'î sözdeki kaydın teşvik ve tehdit gibi başka sabit bir amacı olmamalıdır. Meselâ: *"Ey iman edenler, kat kat faiz yemeyin"* (Âl-i imrân, 3/130) ayetindeki "kat kat" sıfatı faizden nefret ettirmek içindir. Bu anlam, daha sonraki şu ayetle açıklık kazanmaktadır: *"Eğer tevbe ederseniz ana paranız sizindir. Böylece zulmetmemiş ve zulme de uğramamış olursunuz"* (el-Bakara, 2/279). Bu ayette, zıt anlam yoluyla hüküm elde edilemez.
Yine zıt anlamın sabit olduğu yerde bunun aksini gösteren özel bir delil bulunmamalıdır. Meselâ: *"Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas yazıldı. Hür ile hür, köle ile köle ve kadın ile kadın kısas edilir"* (el-Bakara, 2/178) ayetinin zıt anlamına göre kadını öldüren bir erkek kısas yoluyla öldürülemez. Ancak kadını öldüren erkeğin kısas yoluyla öldürüleceğini şu ayet hükme bağlamıştır:
"Orada onlara cana can, göze göz, buruna burun... kısas yazdık" (el-Mâide, 5/45). Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: *"Cana can kısas edilecektir"*[717]

MASLAHAT

Faydalı olanı elde edip, zararlı olanı defetme.
İslâm dininin maksadı; insanların faydasına olanları gerçekleştirmek, bunları korumak ve insanlardan zararı uzaklaştırmaktır. Buna maslahat denir. Ancak maslahatlara insanların istediklerine göre değil, Allah'ın koyduğu çerçeve dahilinde itibar edilir. [718]
'Maslahat', 'salah' kökünden türemiş bir kavramdır. Salah sözlükte; 'fasad'ın zıddı olup, düzgün oldu, istikamet üzere oldu, sağlam oldu, düzeldi, kendisinden fesat gidip sulh (barış-iyi durum) oldu gibi anlamlara gelir.
Aynı kökten türemiş 'salih' iyi, faydalı işler, akla ve dine göre yarayışlı olma, fesat içinde olmama anlamlarına gelmektedir.
'Maslahat' kelimesi ise; faydalı olmanın, fesattan uzak olmanın getirdiği fayda, menfeattır.
Bu kavram fıkıhta, yararlı olanı elde etme, zararlı olanı (müfsidi) defetme anlamında kullanılmıştır.
İslâmın amacı, insanlar için faydalı olanı elde etme ve onu gerçekleştirme, zararlı olan, ifsat eden şeyleri defetme, onları insanlardan uzaklaştırmaktır. (Maslahatı celb, mefsedeti def')
İşte İslâmın bu amacına 'maslahat' denir.
Bu maslahat amacı, ancak Allah'ın koyduğu kurallar içinde elde edilebilir. İnsan hevasından çıkmış ölçülerle gerekli maslahatı elde etmek mümkün değildir. Çünkü insan hakkında en hayırlı olanı ve en zararlı olanı sonunda bilen yalnızca Allah'tır.
Maslahatın iki türlü kullanılışı vardır: Faydalı olanı elde etmek veya onu korumaya çalışmak, ki bu olumlu bir anlamdır. Zararlı olanı uzaklaştırmak, ki bu da olumsuz bir manadır. Ama her ikisi de 'maslahattır'.[719]

Maslahatın Türleri:

Maslahatları üçe ayırmak mümkündür.

---

[713] ed-Derînî, el-Menâhicü'l Usüliyye, Dımaşk 1395/1975, s., 428, 430; Ebû Zehra, Usûlü'l-Fıkh, Kahire (t.y.), s., 150.
[714] Buhârî, Havâle, 1, 2, İstikrâz, 12; Müslim, Müsâkât, 33; Ebû Dâvud, Büyü', 68; Nesâî, Büyû', 100, 101.
[715] Buhârî, Zekât, 38; Ebû Dâvud, Zekât, 5; Mâlik, Muvatta', Zekât, 23.
[716] ed-Derînî, a.g.e., s., 439, 440; Ebû Zehra, a.g.e., s., 152.
[717] Buhâri, Diyât, 6; Müslim, Kasâme, 25, 26; Tirmizî, Diyât, 10; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:
[718] Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67.
[719] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 385-386.

1. Zarurîyyat:

Ümmetin bütünü ve birimleriyle elde etmek zorunda olduğu maslahatlardır. Bu maslahatlar zemin edilmediğinde düzen bozulur, ümmetin hali fesat ve çöküşe gider. Bu maslahatları elde etmeyenler ahirette azaba uğrarlar. Bundan dolayı bu maslahatlar bütün ilâhî dinlerde mevcuttur. Zarurî maslahatlar beş kısma ayrılır:
a) Dini muhafaza, **b)** Nefsi muhafaza, **c)** Nesli muhafaza, **d)** Aklı muhafaza, **e)** Malı muhafaza.
Bu maslahatları korumak iki şekilde mümkündür:
a) Erkân ve adabına göre ikame etmek suretiyle,
b) Kendilerine arız olan zararı defetmek suretiyle. [720]

2. Hâciyyât:

Zorluk ve meşakkati ortadan kaldırmak, genişliği temin etmek için insanların muhtaç oldukları maslahatlardır. Bu maslahatlar gözetilmediğinde ümmetin bir kısmı sıkıntıya düşer. İbadetlerdeki kolaylıklar, seferde ruhsat, alış-veriş imkânı ve şekilleri bu gruba girer. [721]

3. Tahsiniyyât:

İnsanların hal ve durumlarının yüksek edep ve sağlam ahlâkî temellerin gerektirdiği şekilde olmasını temin eden maslahatlardır. Güzel giyinmek, adab-ı muaşerete riayet vb. bu gruptandır.[722]
Şeriat bazı maslahatları muteber (faydalı) saymış, bazılarını kaldırmış, bazıları hakkında ise bir şey dememiştir. Onlar duruma göre faydalı veya zararlı olabilirler.[723]

Maslahat-ı Mutebere:

Şariin hüküm koyarken itibar ettiği maslahatlara "maslahat-ı mutebere" denir. Meselâ aklın muhafazası Şariin istediği bir maslahattır. Bunun için şârî sarhoş edici içkileri haram kılmıştır. Çünkü içki sarhoşluk vermek suretiyle aklı ifsad eder. O halde aklı izale eden bütün içkiler haramdır ve şârî tarafından yasaklanmıştır. Kıyası hüccet kabul eden bilginler, bu tür manalara göre tahlil yapılabileceği ve bunlar üzerine hüküm kurulabileceğine müttefiktirler. [724]

Maslahat-ı Merdude-Maslahat-ı Mulgat:

İslâmın kabul etmeyip iptal ettiği ve ortadan kaldırdığı maslahatlara da "maslahat-ı merdûde" veya "maslahat-ı mulgât" denir. Şer-î hükümlere aykırı olan herhangi bir maslahat, esasında mefsedettir. Düşmana teslim olmak, bazen faydalı bir çözüm olarak düşünülebilir. Zira bu çözüm, öldürülmeyi ve hatta bazen esir edilmeyi malların telef olup gitmesini önleyen bir yoldur. Fakat şârî bu faydaya itibar etmemiş, düşmanla savaşılmasını ve ülkenin savunulmasını emretmiştir. Çünkü bu daha üstün faydayı sağlamaktadır. O da müslümanların varlık ve şerefinin korunmasıdır. [725]

Maslahat-ı Mürsele:

Hükmün kendisine bağlanması ve üzerine hüküm bina edilmesi, insanlara bir fayda sağlayan veya onlardan bir zararı gideren, fakat muteber veya geçersiz sayıldığına dair belirli bir delil bulunmayan manaya "maslahatı mürsele" denir.[726]
İslâm uleması ibadetlerde mesâlihi mürsele ile amel edilemeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Muamelât konusunda ise delil olup olmaması hususu ihtilâflıdır. Hanefîler ve Şafiîler nazariyatta mürsel maslahatı bir delil olarak kabul etmemelerine rağmen, fıkıh kitaplarında maslahat esasına dayanan ictihadların bulunduğu görülmektedir. Malikî ve Hanbelîler ise mesâlih-i mürsele'yi müstakil bir delil olarak kabul etmektedirler. Bunun yanısıra Gazzalî ve Beyzâvî gibi bazı âlimler zarurî, kat'î ve küllî olması şartıyla maslahat-ı mürsele'yi hüccet olarak kabul ederler. Malikî ve Hanbelîler de hakkında nas bulunmayan meselelerde mesâlih-i mürsele'nin

---

[720] Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 386.
[721] Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 386.
[722] Şâtibî, el-Muvafakât (Nşr. A. Dıraz), Kahire, ts., II, 8-12; Karâfi, el-Furuk, Kahire 1347, IV, 33; Tâhir b. Âşûr, Mukasıdü'ş-şerîatil-İslâmiyye, Tunus 1978, s. 78-96; H. Karaman, Fıkıh Usulü, İstanbul 1982, s. 91; Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 386.
[723] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 386.
[724] Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67.
[725] Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67.
[726] Zekiyüddin Şaban, İslâm Hukuk İlminin Esasları, Trc. İ. Kâfi Dönmez, Ankara 1990, s. 149-151; F. Atar, Fıkıh Usulü, İstanbul 1988, s. 80-81.

müstakil bir delil olabilmesi için, maslahatın şer'î bir delile aykırı olmamasını kat'î olmasını ve küllî (umumî) olmasını şart koşmaktadırlar.[727]

İSTİNBÂT

İctihad yoluyla, nass veya icmâ'ın tayin etmediği hüküm veya illeti Kur'an ve Sünnet metinlerinden çıkarma.
"Nebt" kökünden gelen istinbât, lügatte yerden veya kuyudan su çıkarmak, kapalı ve gizli olan bir şeyi ortaya koymak anlamına gelir.[728]
Hüküm; kıyas, istidlal, istihsan vb. metodlarla çıkarılırken illet, sebr ve taksîm veya münasebet gibi illeti bulma yollarıyla istinbât edilir.[729] İstinbât şümûl yönünden, şer'î hükmü elde edebilmek için müctehidin bütün gücünü harcaması anlamına gelen ictihaddan daha dar, kıyastan ise daha geniştir.[730]
İstinbât istidlâlin benzeridir. Nisa suresinin 4/83. ayeti, hakkında açıkça nass bulunmayan olayların ortaya çıkması halinde kıyas ve rey ictihadının gerekliliğine delâlet etmektedir. Hakkında nass bulunan konularda ise istinbâta ihtiyaç yoktur. Hükümler, nasslar tarafından tayin edilmiş olabileceği gibi bazen de nassların içine yerleştirilmiştir ki bunların istidlâl ile ortaya konulmasına istinbât denir.[731]
Bu ayet aynı zamanda cüzî hadiselerin hükümlerinin tamamının açıklanmadığını, bunların istinbat ile elde edilebileceğini, istinbâtın bir delil olduğunu, istinbâta ehil olmayanların ilim ehline sormalarının gerekli olduğunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de istinbât ile mükellef bulunduğunu ifade etmektedir.[732]
Tahric de istinbatın bir çeşididir ve hakkında mezhep imamlarının hüküm beyan etmedikleri meselelerde mezhebin kesin olarak kabul ettiği usûl ve kaidelere dayanarak hükmü elde etmek demektir.[733]
İslâm Hukukunda istinbât Arapça olan Kur'an ve Sünnetin nasslarına dayanır. Arap diline göre lâfızların çeşitlerini ve bu lafızların mana ile ilişki durumlarım iyice tanımadan söz konusu metinleri doğru biçimde anlamak ve onlardan isâbetli hüküm çıkarmak mümkün değildir. Bunun yanısıra, İslâm hukukunun ana gayelerini, teâruz görülen deliller arasındaki uzlaştırma metodlarını bilmek gerekir. Ayrıca Hz. Peygamberin Kur'an'ı tefsîr ederken ve yeni hükümler ortaya koyarken kullandığı metodu ve istinbât usûlünü bilmek zarurîdir. Böylece hüküm istinbâtında, Hz. Peygamberin hadislerinden çıkarılacak ve tesbit edilecek istinbât kaidelerinin bilinmesi de önem kazanmaktadır.[734]
Hüküm istinbâtı için lisanla ilgili usul kaidelerini bilmek arapça yazılmış olan nassların tefsiri için zaruridir. Zira arapça ibareleri anlamak için birer mi'yâr ve ölçü olan bu kaidelerin nassların tefsirinde dikkate alınmaması kanunun hatalı anlaşılmasına, hükümlerin yanlış bilinmesine, değişik olaylara hangi hükümlerin uygulanacağının kavranılamamasına yol açar ve neticede haklar kaybolur. Çünkü hâkim, kanunu anladığına göre tatbik etmektedir. Anlayışı yanlış veya kusurlu olması durumunda hak sahipleri haklarını kaybeder, haksızlar hak sahibi, suçlular suçsuz; suçsuzlar da suçlu hâle gelir.[735]
Nasslardan hüküm istinbât etmek için konulmuş olan kaideler "tefsîr beyânı" (el-Beyânu't-tefsîr) ile ilgilidir.[736]

İCTİHAD

Terim Olarak İctihad:

'İctihad' sözlükte, güç, takat ve çaba, bir şeyi elde etmek için ya da bir şeyi yapmak için olanca çabayı göstermek, çalışıp çabalamak anlamındadır.
Fıkıh ilminde 'ictihad', İslâmın hükümlerini anlayıp öğrenmek üzere gayret göstermektir. Başka bir deyişle; belirli bir seviyeye gelmiş bir İslâm aliminin, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in yorumlanması gereken kısımlarını yorumlaması, sağlam metodlar uygulayarak bu kaynaklardan dini bilmek ve yaşamak için gerekli bilgi ve hükümleri çıkarması demektir.
İctihad yapabilen islâm alimlerine (fakihlere) 'müctehid' adı verilmektedir.
Kur'an-ı Kerim, insan hayatıyla ilgili bütün sorunlara açık hükümler koymamıştır. Bir kısmını açıklamıştır, bir kısmını işaret etmiştir veya Sünnete bırakmıştır. Bazı konularda ise bir takım ip uçları vererek, insanların bu konular üzerinde düşünmelerini tavsiye etmiştir.

---

[727] F. Atar, a.g.e., s. 82-85; Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/67.
[728] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VII, 410-412; Zebîdî, Tâcu'l-Arûs V, 229-230.
[729] el-Mevsu'atü'l-Fıkhiyye, Kuveyt 1404/ 1984, IV, 111; Nizâmüddîn Abdülhamid, Mefhûmü'l-Fıkhi'l-İslâmî, Beyrut 1404/1984, s. 182.
[730] el-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye, IV, 111; Hayreddin Karaman, İslâm Hukuku'nda İctihad, Ankara, (t.y) III, 18.
[731] Cassâs, Ahkâmü'l-Kur'an, Beyrut (t.y.), III, 183.
[732] Elmalılı, Hak Dini, İstanbul 1979, II, 1403-1404.
[733] el-Mevsûatu'l Fıkhiyye, lV, 111.
[734] Zekiyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990. s. 263-264; Fahrettin Atar, Fıkıh Usûlü, İstanbul 1988, s. 169-170.
[735] Abdülkerim Zeydan, el- Veciz fi Usûli'l-Fıkh, Bağdad 1405/1985, s. 275 dipnot.
[736] Vehbe ez-Zühaylî, Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî, Dımaşk 1406/1986, I, 200-201; Saffet Köse, Şamil İslam Ansiklopedisi:

Peygamberimizin sünneti, Kur'an'ın uygulamasıdır. Peygamberimiz hayatında, Allah'ın açık hükümlerini uygulamış, işaret edilenleri vahiyden aldığı yetkiyle açıklamış ve bazen de ashabıyla istişare ederek görüşerek hükümler vermiş, uygulamalar yapmıştır. Yine kendi zamanında bir takım konularda yapılan doğru ictihatları kabul etmiş, 'Kur'an'da ve Sünnette bulmadığım konularda kendi ictihadımla karar vereceğim' diyen sahabeyi doğru görmüştür.
Rasûlüllah (sav) Muaz b. Cebel (ra)'i Yemen'e göndermek istediği zaman ona şöyle sordu:
"-Sana bir dava geldiği zaman nasıl hüküm vereceksin?" Muaz b. Cebel;
"Allah'ın Kitabıyla" şeklinde cevap verdi. Peygamberimiz (sav) bu sefer;
"-(Sana gelen davanın hükmünü) orada bulamazsan" diye tekrar sordu. O da;
"Allah'ın Rasûlünün sünnetiyle hükmederim" dedi. Peygamberimiz;
"-Ne Rasûlüllah'ın sünnetinde ve ne de Allah'ın Kitabında (o meseleyi) bulamazsan?" diye yine sordu. Muaz şöyle cevap verdi:
"Kendi görüşümle ictihad edeceğim ve bundan da geri kalmayacağım." Bunun üzerine peygamberimiz eliyle onun göğsüne vurarak;
"Rasûlüllah'ın elçisini, onu memnun edecek şekilde başarılı kılan Allaha hamdolsun" buyurdu.[737]
Güç, takat ve çaba. Bir şeyi elde etmek için olanca gücünü sarfetmek anlamında hakîkî; kıyas vb. yollarla hüküm çıkarmak anlamında ise mecazîdir.[738]
Bu kelime Kur'an-ı Kerîm'de zikredilmemiş, hadis-i şeriflerde ise her iki anlamda kullanılmıştır. Hz. Peygamber, düzgün namaz kılmayan bir sahâbiye "namazını yeniden kıl, çünkü sen namaz kılmadın" demiş ve bu hal üç defa tekrar edilmiştir. Üçüncüde namaz kılan "bana doğrusunu öğret, vallahi ben elimden geleni yaptım" derken "ictehedtü" ifadesini kullanmıştır.[739] Şu hadislerde mecazî anlamında kullanılmıştır: *"Hâkim hükmedip, ictihadda bulunur ve isâbet ederse ona iki ecir vardır"* [740]
Allah Rasûlü, Muaz b. Cebel'i Yemen'e yönetici olarak gönderirken
"Kitap ve sünnette hüküm bulamazsan ne ile hükmedersin" sorusuna Muaz
"Reyimle ictihad ederim" diye cevap vermiştir.[741]
Bir terim olarak ictihad en eski fıkıh usûlü kaynağı oları Şâfiî (ö. 204/819)'nin er-Risâlesi'nde şöyle tarif edilmiştir: "Her hâdise hakkında ya ona ait bir hüküm veya hak olan hükmün yolunu gösteren bir delâlet vardır. Hâdisenin açık hükmü varsa ona uymak gereklidir. Eğer muayyen bir hüküm yoksa, hâdisenin hak oları hükmüne götüren yolun delili ictihad ile aranır; İctihad ise kıyastan ibarettir"[742]
En eski fıkıh usulü kaynağında yer alan bu tarif yeterli değildir. Çünkü ictihad, kıyas yoluyla olabileceği gibi, ayet ve hadislerde hâkim bulunan genel prensiplerden, kelime ve cümlelerin çeşitli delâlet ve inceliklerinden kıyas dışında kalan diğer istidlal yollarından hüküm çıkarmak tarzında da olabilir. Bu duruma göre kıyas her zaman ictihada muhtaçtır, fakat ictihadın tek yolu kıyas değildir.[743]
Kıyas; hakkında ayet-hadis bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak illet dolayısıyla, hakkında ayet-hadis bulunan meselenin hükmüne bağlamaktır.[744]
Ayet ve hadislerden amelî (pratik) hükümleri çıkarma gücüne sahip oları fâkih'e "müctehid" denir. ictihad ya şer'i delillerden hüküm çıkarma tarzında olur, ya da çıkarılan bu hükümlerin toplum hayatına uygulanmasıyla ilgili bulunur. Birinci kısma giren ictihad; şer'î kaynaklardan hüküm çıkaran müctehidlere mahsustur. Sahâbe, Tâbiûn, Tebe-i tabiîn ve mezhep imamları devrinde bu çeşit ictihadlarla İslâm hukuku sistemleştirilmiştir. Ancak üçüncü hicrî yüzyıldan sonra giderek ictihad yapanlar azalmış ve şartlarının ağırlığı sebebiyle bu kapının kapandığı kanaati uyanmıştır. Hanbelî, Zâhirî ve Şiî mezheplerinde, ictihad kapısı sürekli açık telakki edilmiştir. İkinci kısına giren ictihada gelince; hükümlerin toplum hayatına uygulanması bu tür ictihadda sürekliliği gerekli kılmıştır. İslâm hukukunun yürüyen ve yaşayan hayata intibakını sağlamak, gelişen toplum hayatının yeni problemlerini çözmek için her devirde bu yola başvurulmuştur. Bunu yapanlara "tahrîc âlimleri" denilir. Bunlar, çıkarılmış hükümlerin illetlerini belirleyip yeni, benzer cüz'î meselelere uygularlar. Bu, hükümleri uygulama çalışması olup, böylece ilk müctehidlerin, üzerinde görüş beyan etmedikleri bir kısım meselelerin hükümleri de anlaşılmış olur.[745]
İslâm hukukunda, şer'î hükümler kesin delillere yani açık ayet ve hadislere veya icmaa dayanıyorsa ictihada yer verilmez. Mecelle'nin 14. maddesinde "mevrid-i nass'da ictihada mesağ yoktur, yani ayet-hadis oları yerde ictihad yoluna gitmek caiz değildir" denilmiştir. Ancak nass'ların sübûtu ve delâleti kat'i olur veya bir konuda icma bulunursa ihtilafa mahal kalmaz. Eğer nassların sübûtu veya delâleti zannî olup kesinlik ifade etmiyorsa

---

[737] Ebu Davud, Akdiye, Hadis no: 3592, 3/303. Tirmizí, Ahkâm: 3, Hadis no: 1327, 3/616. Camiu Beyani'l 'Ilm, 2/56; Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 287-288.
[738] Zebîdi, Tâcu'l-Arûs, Mısır 1307, II, 329.
[739] İbn Ebî Şeybe, el-Musannef, Haydarâbâd, 1966, I, 156.
[740] Buhârî, el-İ'tisâm, 21; Müslim, Akdiye, 15; Ahmed b. Hanbel, III, 187.
[741] Tirmizî, III, s. 616: Ahmed b. Hanbel, V, 230; Şafii, el-Ümm, VII, 273.
[742] Şafii, er-Risâle, thk. Ahmed M. Şakir, Mısır 1940, s. 477.
[743] Gazzalî, el-Mustasfâ, Mısır 1324, II, 229.
[744] Şâfiî, el-Ümm, Mısır 1329, VII, 85; Şevkânî, İrşâdü'l Fuhûl, Mısır 1937, s. 197.
[745] Muhammed Ebû Zehra, Usulü'l-Fıkh, Kahire, t.y., s. 379.

veya bir nasstan bir kaç hüküm çıkarmak mümkün oluyorsa ictihada başvurmak gerekir. Diğer yandan ictihad, en çok hakkında nass bulunmayan olayların hükümlerini belirlemek için yapılır.[746] Devamlı farklılaşan toplum hayatında yeni meselelerin zuhûru tabiîdir. Çözüm bekleyen problemlere eğilmek gerekir. Ayrıca bir takım amelî hükümlerin örf-âdet, istihsan, maslahat gibi... tali derecedeki delillere dayandığı düşünülürse problemin ağırlığı daha iyi anlaşılır.

Ancak ictihad yapacak kimsede bir takım şartların bulunması gerekir. Aşağıda vereceğimiz bu şartları taşıyanlara "müctehid" denir. Bu esaslar fıkıh usûlünün tedvini ile birlikte ilk olarak müctehid imamlar devrinde tesbit edilmiştir.[747]

İctihad kelimesi gayret, tâkat, çaba mânâlarına gelen Ce-He-De kökünden ve iftial babındandır.[748] Istılâhta; şer'i delilleri esas alarak, fer'i hükümler çıkarma hususunda, fakih olan kimsenin bütün gücünü sarfetmesidir.[749] Müctehid ve fakih olmayan bir kimse; bir konu üzerinde bütün gücünü sarfetse ictihad yapmış olmıyacağı gibi, müctehidin de fıkhın dışında herhangi bir sahada bütün gücünü sarfetmesi ictihad sayılmaz.[750]

Kur'ân-ı Kerim'de: *"Halbuki onu Peygambere ve içlerinden Ulû'lemr olanlara arzetseler, elbette bunların istinbata kâdir olanları, onu anlar, bilirlerdi."* (Nisa: 4/83) buyurulmuştur. Bu âyet-i kerîmede geçen yestenbitûnehû ibaresinden kasdm, ictihad yoluyla hüküm çıkarmak olduğu hususunda ittifak vardır.[751]

Resûl-i Ekrem (sav)'in, *"Âlimler peygamberlerin vârisleridir."*[752] buyurduğu bilinmektedir. İbn-i Kesir, Nisâ sûresinin 59.ncu âyet-i kerimesini tefsir ederken "ulû'lemr'den kasıt ûlemadır"[753] hükmünü zikreder. Aynı hükme İbn-i Abidin'de de rastlamak mümkündür.[754] Kaldı ki, *"Bilmiyorsanız, zikir ehlinden sorunuz."* (Nahl; 16/43) âyet-i kerîmesi emir bildirir ve hükmü umûmîdir. Kadı Beyzavi, bu âyet-i kerîmede geçen zikir ehlinden kastın "ûlema" olduğunu kaydeder.[755]

İctihadın bizzat Resûl-i Ekrem (sav)'in teşvikiyle ortaya çıktığı gerçeği gizlenemez.[756] Bu durumda hiçbir ferdin, Resûl-i Ekrem (sav)'in sünnetini iptal etme hakkı yoktur. Ancak ictihad da kendi arasında, farz-ı ayn, farz-ı kifaye, mendûb ve haram gibi bölümlere ayrılır. Tabiî ki; başta müctehidde aranan bütün vasıfların bir kişide toplanması zarûreti vardır.[757] Bu işin değişik ilim dallarındaki mütehassısların bir araya gelerek yapılması iddiası, tutarlı değildir.

Son yıllarda, tâğûtî düzenlerden maaşla beslenen bazı tipler, "ictihad yapılmalıdır" sloganına sarılmışlardır. Ancak bunun hangi konuda derhal yapılması gerektiğini, (yani farz-ı ayn ictihada konu olduğunu) bir türlü ortaya koyamamaktadırlar. Tabî müctehidin kim olduğu da gizlenmektedir. Mü'minlerin bir "ulû'lemr" etrafında toplanıp İslâm topraklarındaki müstekbirlere karşı cihad etmesinin zarurî olduğu günümüzde, "İctihad yapılmalı mı, yapılmamalı mı?" tartışmasına katılmanın bir mânâsı yoktur. Zira ilim adamlarının önce, tâğûtî güçlere karşı mücadele ve cihad etmeleri farzdır. Bu hususta hiçbir hassasiyet göstermeyen kimselerin muttaki olduğunu kabul etmek güçtür. Halbuki ictihadı tamamlayan şartlar arasında doğruluk ve takva esastır.[758] Müçtehid, hevâ ve heveslerden uzak, bid'atlardan korunmuş olmalıdır. Başta ukûbat olmak üzere,. muamelât ve ferâizin inkâr edilmediği toplumlarda ictihad değil, cihad farz-ı ayındır. Her mü'min bilir ki, farz-ı ayn olan bir ibadeti kasten terkeden kimseye fâsık denir. Fısk u fücûru zâhir olan kimsenin hükmü ile hiç kimse amel etmez. [759]

İctihad'ın İşleyişi:

İctihad, bir anlamda kapalı bir sorunun çözülmesi, hakkında hüküm bulunmayan yeni ortaya çıkmış meselelerin diní hükmünün bulunabilmesi çalışmasıdır.

Müslümanlar hayatlarının bütün alanlarında dinlerine uygun yaşamak, bütün sorunlarını Kur'an'a ve Sünnet'e göre çözmek isterler. Kur'an'da ve Sünnette o sorunun çözümü yoksa, müslümanın ya kendisinin, ya da kendisinin bilgisi yetersiz ise yetkin bir alimin o sorunu Kur'an'a ve Sünnet'e göre çözmesi gerekir.

Bir şer'í hüküm'de ictihad olabilmesi için, o hükmün yoruma açık olması gerekir. Kesin ve açık hükümlerde ictihada zaten ihtiyaç bulunmamaktadır.

---

[746] Abdülvahhâb Hallâf, Masâdiru't-Teşrîî'l-İslâmî, s.10.
[747] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/86.
[748] Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, Essasü'l Belâğa, Beyrut:1965, D.Sadr Matb. sh.156.
[749] Kemaluddin İbn-i Hümam, et-Tahrir, Bulak: 1316, c.III, sh. 291, İbn-i Abidin, (Türkçe nüsha, İst.1982, c.I, sh. 84) "İhtilâftan murad, müctehidlerin arasında fer'i meselelerde cerayan eden ihtilâftır" hükmünü zikreder. Ayrıca İmam-ı Gazzalî, el-Mustasfa min İlmi'l Usûl, Beyrut:1937 c.II, sh. 350
[750] es-Seyyid Muhammed Musa; el-İctihad, Kahire 1973, sh. 98.
[751] Ebû Bekir el-Cessas, el-Alıkâmul Kur'ân, Beyrut: 1335, c. II, sh. 215, vd.
[752] Sünen-i Ebû Davud, İst. 1401, Çağrı Yay. c. IV, sh. 58, Hadis No: 3641.
[753] İbn-i Kesir, Tef'sirû'l Kur'ân'il Azını, Beyrut: 1969, Daru'l Marife Yay. c. I, sh. 518.
[754] İbn-i Abidin, a.g.e., c.I, sh. 29. (Türkçe Nüsha, İst. 1982, Şamil yayını, c.I, sh. 40)
[755] Kadı Beyzavi, Envarû't-Tenzîl Esrarû't-Tev'il, İst. Mtb. Âmire Tb., c. I, sh. 459.
[756] Ebu Bekir el-Cessas, a.g.e., c. II, sh. 212 vd.
[757] İmam-ı Gazzalî, el-Mustasfa min İlmû'l Usul, Beyrut:1937, c. II, sh. 351-352.
[758] İbn-i Hümam a.g.e., c. III, sh. 292-304, Ebû İshak İbrahim b. Musa el-Lahmi el-Gınadı eş-Şatıbi, el-Muvafakat, Mısır ty., c. IV, sh.107.
[759] Yusuf Kerimoğlu, Kelimeler ve Kavramlar, İnkılap Yayınları: 197-199.

"Mevrid-i Nass'ta ictihada mesağ yoktur" denilmiştir. Yani Nass'ın (Kur'an ve Sünnet'in) açıkça ortaya koyduğu meselede ictihad yapmaya müsade yoktur.
İslâmí hükümlerin bazıları 'muhkem' yani açık ve net değildir. Onlar üzerinde yorum yapmak imkanı vardır. Hatta onları yorumlamak, onlardan yeni hükümler çıkarmak gerekir.
Bu demektir ki, ictihada ihtiyaç vardır. Aksi halde İslâmı yaşamak zorlaşır ve insanlar İslâm dışında çözümler aramaya başlarlar.
İnsanlar ve toplumlar geliştikçe, yeni yeni problemler çıkmakta, yeni yeni olaylarla karşılaşılmaktadır. Eğer ictihada izin verilmemiş olsaydı, belki milyonlarca konu çözümsüz kalırdı.
Müctehidlerin ictihadı, hem Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olur, hem de İslâm hukukunu sistemli bir şekilde öğrenip yaşamamıza yol açar. Ancak müctehidlerin ictihadları dinin kesin emri değillerdir.
Alimler, ictihad yapacak kimselerde bazı özelliklerin olmasını şart koşmuşlardır. Yeterli bilgisi ve yeteneği olmayan kimseler 'ictihad' yapmaya kalkarsa, din yara alır ve yanlış anlaşılır. Yani her önüne gelen diní meselelerde, 'benim görüşüme göre, benim anladığıma göre' deyip, istediği fetvayı veremez, vermemeli. Cahil bir kişinin görüşü, kararı, ya da fetvası hem kendine, hem de başkalarına zarar verir.[760]

İctihadlar Bağlayıcı mıdır?

İctihadlar her ne kadar dinin kendisi değilse de, dinin hükmü böyle olabilir, eldeki deliller böyle olabileceğini gösteriyor, ya da diní bir hüküm bu şekilde uygalanabilir demektir. Öyleyse bir müslümanın 'alimlerin yaptığı ictihatlar beni bağlamaz, ben bildiğim gibi amel ederim', ya da 'ictihatlar dine yapılmış eklemelerdir, bağlayıcı değillerdir' demesi doğru değildir. Unutmamak gerekir ki dinin anlaşılması ve pratikte uygulanabilmesi için yetkin bilginlerin ilmine ihtiyaç vardır.
Mezheblerin fıkıh kitaplarına baktığımız zaman, aynı meselede çok farklı ictihadların yapıldığını görürüz. Bu bizi şaşırtmamalı. Çünkü bütün müctehitler ellerindeki delillere, kendilerine ulaşan hadislere ve haberlere dayanarak fetva vermişlerdir. Onların iyi niyetlileri, bütün güçlerini kullanarak cevabın en isabetlisini bulmaya çalışmışlardır. Müctehidler bu çabayı gösterirken hatalı kararlar verseler bile sevap kazanırlar. Çünkü onlar hiç bir etki altında kalmadan, hiç dünyalık kazancı düşünmeden yalnızca Allah rızası için, olanca güçlerini kullanarak doğruya ulaşmaya çalışırlar. Ancak alim olmayan, meseleleri ve delillerini yeterince bimeyen birisi işine geldiği gibi fetva vermeye kalkışırsa bırakın sevap almayı; günah kazanır, belki de delâlete bile düşebilir. Bir kişinin herhangi bir konu hakkında bilgisi yoksa hevasına (arzularına) göre fetva veya karar verir. Bu cahillik te onu doğru yoldan uzaklaştırabilir.
Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur:
"Hâkim (hükmeden-karar veren) ictihad eder ve isabetli karara ulaşırsa kendisine iki ücret (sevap) verilir. Eğer ictihad eder ve hatalı karar verirse ona da bir ücret verilir."[761]
Belli bir mezhebe göre amel edenler, o mezheb imanlarının ictihadlarını göz önüne alırlar ama başka müctehidlerin ictihadlarının yanlış olduğunu düşünmezler. Çünkü müctehidler, ellerindeki delillerden hareket ederek o sonuca ulaşmışlardır. Deliller ve o delilleri uygulama metodu farklı olursa, farklı ictihadların olması doğaldır. Onların pek çoğu ortaya koydukları ictihatlarda ısrarcı olmamışlar, müslümanlara 'bizim ictihadımızdan daha isabetlisini bulursanız ona uyun' demişlerdir.
Sahabeler gibi, daha sonradan gelen bazı alimler de bir konu hakkında ortak ictihadta bulunmuşlardır. Bunlara 'icma' denir. Müctehid alimler bir konuda ortak ictihad yapmışlarsa, yani bir meselede 'icma' olmuşsa; artık o konuda ictihada ihtiyaç yoktur.
İnsanlara bırakılan yani İslâmın bir şey söylemediği, hüküm koymadığı, fıkıh dışı konularda söz söyleme yetkisi yalnızca müctehidlere ait değildir. Böyle konularda uzman olanlar söz söylerler, hüküm verirler. Bunların verdiği karar da ictihad olmaz. Özellikle islâm tarihinde görüldüğü gibi bir takım siyasí mezheplerin ve gurup görüşlerinin –terim anlamıyla- ictihad sayılmasının imkanı yoktur. Yani ictihadın alanı Kur'an ve Sünnetle belirlenmiştir. Bu da onlardaki yoruma açık hükümler ve yeni karşılaşılan fıkhí sorunlardır.
Yeni ortaya çıkan meselelere cevap verebilmek ve İslamı bütün çağlara, bütün topluluklara uygulayabilmek için ictihad yapılması gerekir. Elbette işin ehli olan insanlar tarafından.
İslâmdaki ictihad faaliyeti, İslâm hukukunun her devirde ve yerde uygulanmasını sağladığı gibi, onu donukluktan (statiklikten) kurtarır. İctihad, hem İslâm'ın mevcut hükümlerinin uygulanabilmesi, hem de sonradan ortaya çıkmış sorunlara İslâmî çözümler getirilebilmesi için gereklidir. İslâmı hükümler ile hayat arasında bir kopukluk yoktur, olmamalıdır. İctihad bu kopukluğu ortadan kaldıran çok önemli bir çabadır. [762]

İctihad Kapısı Kapalı mıdır?

[760] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 288.
[761] Buharí, I'tisam/21, 9/133. Müslim, Akdiye/15, Hadis no: 1716, 3/1342. Ebu Davud, Akdiye/2, Hadis no: 3574, 3/299. Tirmizí, Ahkâm/2, Hadis no: 1326, 3/615. Nesâí, Kadâ/3, 8/197.
[762] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 289-290.

Yakın yüzyıllarda, ictihad kapısının kapandığı iddia edilmiştir. Hâlâ bu görüşü savunanlar da bulunmaktadır. Halbuki, ictihadın kapısını kapamak, İslâmî hükümlerin uygulanmasının önüne tıkayıp, insanları çözümsüzlük yüzünden başka milletlerin hukuk ilkelerine yöneltmektir. Ya da İslâm'ı hayata uygulamayı zorlaştırmaktır.
Günümüzde yetkili müctehidlerin, veya müctehidlerin oluşturacağı konsey ve kuralların ictihadına şiddetle ihtiyaç vardır. Bu ictihad hiç bir zaman yeni mezhebler uydurmak, yeni namaz kılma veya hacc yapma şekli icat etmek değildir. İctihadı böyle anlayanlar şüphesiz asıl maksadın uzağına düşerler, işi zorlaştırırlar. Bugün, batıdan kaynaklanan modern kültürün, değişen hayat şartlarının, ortaya çıkmış sayısız hayat felsefesinin, yoğun iletişim kültürünün etkisinde kalan, bu gerçeklerle yüzyüze olan, yığınla ekonomik ve sosyal sorunlarla boğuşan müslümanların problemleri çözüm beklemektedir. Müslüman hukukçuların bunca yeni meseleye İslâmî fıkıh çerçevesinde çözüm üretmeleri gerekir.
İslâm hukukunda terim anlamıyla ictihad, fıkıh ile sınırlıdır. İctihadı geniş anlamıyla alıp, din konusunda söylenen her şeye, varılan her yoruma ictihad deyip, sonra da hepsini; ictihad kapısı kapalı olduğu için reddetmenin mantığı yoktur.
İctihad kapısını bu anlamda da kapalı tutanlar, cahil-alim müslümanları kör bir taklitçiliğe, önceden gelip geçmiş ataları aynen izlemeye ve yeni meseleler karşısında ebkem (dilsiz) olmaya davet ediyorlar. Nitekim, İslâm âleminin son beşyüz yıllık geriliğinde bu kafa yapısının etkili olduğu inkâr edilemez.
Her şeyin adını iyi koymak gerekir.
İlmin alanı çok geniştir. Eskiden olduğu gibi şimdi de insanla ve onun ihtiyaçlarıyla ilgili sayısız ilim dalı gelişmiştir. Bunların bilinmesi, öğretilmesi, uygulanması bir sorunu çözüyorsa, müslümanların bunun uzağında olması düşünülemez. Hikmet olan, İslâmın temel ilkelerine aykırı olmayan her şeyi, ihtiyaç kadar almak gerekir. Bu nedenle günümüzde korkunç boyutlara ulaşan bilgiden ve iletişimden yoksun olmak, başkalarının güdümüne ve giderek onların dünya görüşlerine girme tehlikesini beraberinde getirir.
Pozitif bilimlerde araştırma, cehd, fikir ürteme, deney yapma, düşünce geliştirme faydalı ve ihtiyaç olduğu gibi, İslâmí ilimler sahasında da aynı şeyleri yapmak hem faydalıdır, hem de gereklidir. Din'in anlaşılması, her devirde yaşanabilmesi için yeniden yorumlanması, günümüzde ulaşılan bilgi ve tecrübeleri de hesaba katarak yeni açıklamalar yapılması zararlı değildir.
Yeter ki bu işleri yapanlar iyi niyetli olsun, İslâm'ın asıl kaynaklarına bağlı kalsın, İslâm'ı ve onun ilkelerini çağa, siyasí sistemlere ya da birilerinin keyfine uydurmaya kalkmasınlar. İslâm, hiç kimsenin çağına, keyfine, hevasına, ölçüsüne, kafa yapısına uymak durumunda değildir. Ama bütün insanlar, Allah'a kulluk için İslâm'a teslim olmak zorundadırlar.
Tekrar edelim ki, bütün ilim dallarında yoğun bir çabaya (ictihada) ihtiyaç olduğu gibi, yeni fıkhí meseleleri çözmek için de -terim anlamında- ictihada ihtiyaç vardır. [763]

MÜCTEHİD

Müctehid Kimdir?

'İctihad' fiilinin fail (özne) ismidir. İctihad yapan demektir.
İctihad, 'cehd veya cühd' kökünden türemiştir. Sözlükteki anlamı, herhangi bir işi yapmak için olanca gayreti sarfetmek, çalışıp çabalamak demektir.
Fıkıh ilminde 'ictihad'; Şeriatın (İslâmın) hükümlerini anlayıp öğrenmek isteğiyle gayret etmektir. Yahutta, belirli bir seviyeye gelmiş bir alimin Kur'an'ın ve Sünnet'in yorumlanması gereken kısımlarını yorumlayarak, hüküm çıkarması, bu konuda çaba sarfetmesidir.
İctihad yapabilen İslâm alimlerine (fakihlere) 'müctehid' adı verilmektedir.
Müctehidlerin ictihad çabalarında şu hususları görmekteyiz:
Müctehid, ictihad ederken bütün gayretini, sarfeder, çok çalışır.
Şeriat ilimleri konusunda ictihad etme yetkisi yalnızca müctehid olan kimselere aittir. İslâmı bilmeyenlerin görüşü ictihad olmaz.
Bu çaba şeriatın hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda olmalıdır. Meselâ, dil, tarih veya sosyal konularda çaba sarfetmek, yorum getirmek ictihad değildir.
Şer'í hükümler, derin bir araştırmanın, üstün bir çabanın, dikkatli bir incelemenin sonucunda delillerinden çıkarılabilir.
Müctehid, kendisinde 'ictihat' yeteneği olan kimsedir. Yani o, yoruma açık delillerden (Kur'an ve hadis hükümlerinden) araştırma ve inceleme yoluyla yeni hükümler çıkarabilen, yeni yorumlar yapabilen insandır.
Bir şer'í hüküm'de ictihad olabilmesi için, o hükmün kesin olmaması, yoruma açık olması gerekir. Kesin ve açık hükümlerde ictihada zaten ihtiyaç bulunmamaktadır.
"Mevrid-i Nass'ta ictihada mesağ yoktur" denilmiştir. Yani Nass'ın (Kur'an ve Sünnet'in) açıkça ortaya koyduğu meselede ictihad yapmaya müsade yoktur.

---

[763] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 290-291.

İslâmí hükümlerin bazıları ‘muhkem’ yani açık ve net değildir. Onlar üzerinde yorum yapmak imkanı vardır. Hatta onları yorumlamak, onlardan yeni hükümler çıkarmak gerekir.
İnsanlar yaşadıkça yeni yeni sorunlarla karşılaşıyorlar, yeni yeni olaylar olmaktadır. Bunlarla karşılaşan müslümanlar, onları inançları doğrultusunda, dinlerine zarar vermeyecek bir şekilde çözmek istemektedirler. İşte bu gibi konularda ‘ictihad’ gündeme gelmektedir. Yeni karşılaşılan sorunlar konusunda ‘ictihad’ yapılmazsa, işin ehli olmayan insanlar din adına yalan yanlış karar ve hüküm verebilirler. Herkes işine geldiği gibi anlar ve uygular. Bu da dinde karışıklığa, giderek ayrılığa yol açar.
Peygamberimiz (sav) Muaz b. Cebel’i (ra) Yemen’e vali olarak gönderirken, Kur’an’da ve Sünnet’te olmayan meseleleri nasıl çözeceğini sorduğu zaman O, kendi reyimle (görüşümle) diye cevap vermiştir. O’nun bu cevabı Peygamberi memnun etmiştir.
Bu olay İslâmdaki İctihad ihtiyacını ve bu konuda verilen iznin isbatıdır. Elbette bütün sorunların cevabı, çok net bir şekilde Kur’an ve Sünnet’te olmayabilir. Bu gayet mantıklı bir gerçektir. Kur’an bütün çağlara ve bütün insan topluluklarına hitap etmektedir. O insanlar için lazım olacak hidayeti ve genel prensipleri ortaya koyar. İnsanların ve toplumlar karşılaştıkları yeni probnlemleri bu genel prensipler ve Kur’an’ı hidayet kaynağı olması doğrultusunda çözeceklerdir. [764]
Müctehid: Ayet ve hadislere dayanarak hüküm çıkaran İslâm bilgini; İslâm hukukçusu; alim, fakîh.
İctihad, sözlükte güç, takat ve çaba anlamına gelen "cehd" kökünden "iftial" vezninde olup, bir şeyi elde etmek için olanca gücünü harcamak demektir. Âyet ve hadislerden kıyas ve benzeri yollarla hüküm çıkarma anlamında mecazen kullanılır. Ayet ve hadislerden hüküm çıkarma gücüne sahip olan fakîh zata da "müctehid" denir.[765]
İctihad, ya şer'î delillerden hüküm çıkarma şeklinde olur, ya da çıkarılan bu hükümlerin toplum hayatına uygulanmasıyla ilgili bulunur.
İslâm hukukunda şer'î hükümler kesin delillere yani açık ayet ve hadislere veya icmaa dayanıyorsa ictihada gerek kalmaz. Mecelle, bunu "Mevrid-i nas'da ictihada mesağ yoktur" prensibiyle ifade etmiştir.[766] Ancak nassların sübûtu veya delaleti zannî olup, kesinlik ifade etmez veya âyet ve hadislerde çözümü bulunmayan meselelerle karşılaşılırsa, reyle (ictihad) hareket edileceği, bizzat Hz. Peygamber tarafından, Muâz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderirken açıklanmıştır. Hz. Muhammed, Muâz'a Yemen'de ne ile hükmedeceğini sormuş; Muaz,
"Allah'ın Kitabı ile" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)
"Allah'ın Kitabında bir hüküm bulamazsan?" buyurunca;
"Rasulünün sünnetiyle" demiştir.
"Onda da bulamazsan" sorusuna ise Muaz,
"Reyimle ictihad ederim" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Allah Rasulü şöyle buyurmuştur:
"Rasulünün elçisini, Peygamberinin razı olduğu şekilde muvaffak kılan Allah'a hamd olsun"[767]
Arapça'yı iyi bildikleri ve Hz. Peygamberle beraberlik sayesinde Allah ve Rasûlünün maksadını çok iyi anladıkları için Sahabe neslinden müctehidlerin sayısı bir hayli çoktur. Ancak kendilerinden hüküm ve fetva nakledilen Sahabe müctehidi yüzotuz kadardır. Bunlardan yedi tanesi fetvaları birer kitab olacak kadar çoktur. Fukâhâ-Seb'a denen bu sahabiler şunlardır; Hz. Ömer, Ali, Aişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer.[768]
Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eşârî'ye gönderdiği mektupta onu kıyas ve ictihada teşvik etmiş yine aynı konuda Kâdî Şurayh'a (ö. 78/697) şöyle demiştir: "Kitâptan açıkça anlayabildiğinle hükmet. Eğer kitabın tamamını bilemezsen Rasulullah'ın hükmettiği ile hükmet. Bunun hepsini bilmezsen, doğru yolda olan alimlerin kazalarıyla hükmet. Bunların da hepsini bilemezsen, reyinle ictihad et, alim ve salih kişilerle de istişare et"[769]

Müctehid Olabilmenin Şartları:

Müctehid olmanın bir çok şartı vardır. Bunlar alimler tarafından tesbit edilmiştir. Bu şartlara ne lüzum var denilmez. Yapılan ictihadın kabul edilmesi, ümmet tarafından itibar görmesi için bunlara ihtiyaç vardır. Müctehidler ne özel bir okulda yetişir, ne de kişisel iddia ile gerçekleşir. Bir ilim adamı kendini yetiştirir, aşağıdaki şartları taşıdığı; alimler ve ümmet tarafından kabul edilirse, onun ictihadları değer taşır. Müctehidler, ‘ey insanlar ben ictihad ediyorum, bana uyun’ demezler. Onlar kendi tabi ortamlarında meselelere çözüm üretmeye çalışırlar, insanlar da onlara itibar eder ve onların yorumlarını alıp değerlendirirler. Elbette müctehidlerin ictihadları ‘din’ değildir, ama dini anlama ve yaşama konusunda kolaylıktır, ihtiyaçtır. Müctehid alimlere itibar etmeyenlerin kendilerinin her meseleyi bilmeleri ve isabetli karar vermeleri gerekir. Bunun da mümkün olmadığını herkes bilir.
Öyleyse, ümmetin müctehidlere ihtiyacı vardır.

---

[764] Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 436-437.
[765] Zebîdî, Tâcû'l-Arûs, II, 329; Şâfiî, er-Risale, s. 477, el-Ümm, VII, 275.
[766] Madde, 14.
[767] Tirmizi, Ahkâm: 3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 230, 236, 242; Şafii, el-Ümm, VII, 273.
[768] İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Mısır 1955, I, 14 vd.
[769] Şîrâzî, Tabakât, s: 7; İbnü'l-Kayyim, a.g.e., I, 204; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/322.

İctihad kapısının her zaman açık tutulması gerektiğini de ekleyelim. Kimileri bu kapıyı kendiliklerinden kapatmışlardır. Yani artık müctehid yetişmez, ictihada gerek yoktur. Bu görüş, din adına bir talihsizliktir, büyük bir zarardır. İctihad, dinin her devirde yaşanabilmesinin çabasıdır, çözümüdür. Bu çabayı kaldırmak, dini doğma haline getirir, statikleştirir. Bazı kimselerin görüşlerinin de din zannedilmesine yol açar.
Tekrar hatırlatmak gerekir ki müctehidlik rastgele konularda, rastgele fikir ileri sürmek değildir. O hakkında 'nass (kesin hüküm)' olmayan konularda dinin anlaşılmasının, yeni sorunların çözüme kavuşturulmasının yoludur. Bu açıdan müctehidlerde bazı özelliklerin olması gerekir.
Müslümanların batının gelişmesi karşısında zayıf kalmaları ve İslâmın sekuleştirilme (laikleştirilme) çabaları karşısında ictihad ihtiyacı kendini daha çok belli ediyor. Kıyamete kadar geçerli olacak İslâmın hayata aktarılması noktasında yeni müctehidlerin yetişmesi bir zarurettir. [770]
Ayet ve hadislerden hüküm çıkarmak ve ictihad gerektiren konuları çözebilmek için bir takım şartlara ihtiyaç vardır. Bu esaslar fıkıh usulünün tedvini ile birlikte, ilk defa Müctehid imamlar devrinde tesbit edilmiştir.
Bir müctehidde bulunması gereken özellikleri şöylece ifade edebiliriz[771]:

1) Arapçayı Bilmek

Arapçayı bütün özellikleriyle, sanat dallarıyla bilmek gerekir. [772]
Fıkıh usûlü bilginleri bu noktada ittifak etmişlerdir. Çünkü Kur'ân bu dille inmiş, Hz. Peygamberin sünneti de aynı dille ifade edilmiştir. İslâm şerîatında araştırma yapan kimsenin nasslardan hüküm çıkarma gücü, Arapçanın sır ve inceliklerini bilmesi oranındadır. Ebû İshak eş-Şâtibî (ö. 790/1388) bu konuda şöyle der: "Arapçayı anlamakta mübtedî olan kimse, şerîatı anlamakta da mübtedîdir. Arâpçayı orta derecede anlayan kimse, şerîatı anlamakta da orta durumdadır. Bu, son dereceye ulaşmamıştır. Arapçada son dereceye ulaşan kimse, şerîatı anlamakta da son dereceye ulaşır. Dolayısıyla onun anlayışı şerîatte hüccet olur; tıpkı sahabîlerin ve Kur'ân'ı hakkıyla anlayan bilginlerin anlayışlarının huccet oluşu gibi... Bunların seviyesine ulaşmayan kimselerin şerîat konusundaki anlayışları kendi seviyeleri ölçüsünde eksiktir. Anlayışı eksik olan herkesin görüşü ise ne bir hüccet olur, ne de başkaları tarafından kabul edilir"[773] Ancak maslahat veya mefsedet kabilinden bir manâ ve illete bağlı olan konularda Arapça bilmeyen de prensipleri kavrayıp uygulama alanını belirleyebilir. Kıyas ictihadlarının çoğu bu kabildendir.[774]
Müctehidin Arapça bilgisi genel olarak, Arapça'nın inceliklerini kapsamalıdır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, Arapçanın en beliğ ve en fasihini teşkil eder. Bu yüzden, ayetlerden hüküm çıkaracak kimse, Kur'ân'ın belâgat, fesahat ve sırlarını bilmelidir ki, bu sayede onun içine aldığı hükümleri kavrayabilecek duruma gelmiş olsun. [775]
Âyet ve hadislerdeki kelimeleri ve hitabı anlayacak kadar sarf ve nahiv bilgisiyle Arapçayı bilmek gerekir.[776]

2) Kur'ân İlmine Sahip Olmak

Kur'an'ı (Kitabı), bütün yönleriyle; dil, sanat, sûre, âyet, iniş (nüzul) sebebleri, muhkem-müteşabih, nasih-mensuh, mucize oluşu açısından ve özellikle ahkâm ayetlerini bilmek gerekir. [777]
Kur'ân, İslâm'ın direği, şer'î hükümlerin esasıdır. Kur'ân ilmi çok geniştir. Bunu tam olarak bilen Hz. Peygamberdir. Bu yüzden bilginler, müctehid için Kur'ân'da hüküm ifade eden beş yüz kadar âyetin inceliklerini, özelliklerini bilmek gerekir demişlerdir. Bu ayetlerin âmm-has, mutlak mukayyed, nâsih-mensuh, Sünnetle ilgili durumlarını bilmek gerekir. Diğer yandan Kur'ân'ın geri kalan bütün âyetlerini de topluca (icmâlî olarak) bilmek gerekir. Çünkü Kur'ân bir bütün olup parçaları birbirinden ayrılmaz. Kur'ân'ın hüküm bildiren ayetlerini diğerlerinden ayırdetmek, şüphesiz bütün Kur'ân'ı bilmekle mümkün olabilir. Kur'an'ı ezbere bilmek gerekmez, ihtiyaç duyulan ayetlerin yerini bulabilecek durumda olmak yeterlidir.[778]
Ebu Bekir el-Cassas (ö. 370/980) ile İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi bilginler "Âhkâmü'l-Kur'ân" adlı eserlerinde hüküm âyetlerini açıklamaya çalışmışlardır. Ebû Abdillah el-Kurtubî (ö. 671 H.), "el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'ân"; es-Sâbûnî de, "Tefsîru Âyati'l-Ahkâm" adlı eserleriyle hüküm âyetlerinin tefsîrini yapmışlardır. [779]

3) Sünneti Bilmek

[770] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 437-438.
[771] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 4/322.
[772] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[773] eş-Şâtibî, el-Muvâfakât, IV,114.
[774] eş-Şâtıbî, a.g.e., IV, 162, 165.
[775] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/86; 4/322.
[776] Gazzâlî, a.g.e, II, 350-353; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/86.
[777] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[778] Gazzâlî, a.g.e, II, 350-353.
[779] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/86; 4/322.

Peygamberimizin sünnetini; sahih ve zayıflık yönünden, mütevatirlik ve peygamberimizin uygulamaları açısından bilmek gerekir. [780]
Bu şart üzerinde de bilginlerin ittifakı vardır. Hüküm hadislerini bilmek yeterli olup, mev'ıza, ahiret hükümleri vb. hadisleri bilmek şart değildir. İctihadın bölünebileceğini kabul etmeyenlere göre bir müctehidin teklifî hükümleri içine alan bütün hadisleri okuması, onların amaçlarını kavraması, onlarla ilgili özellikleri bilmesi gerekir. Yine onun, sünnetin nasih ve mensuhunu, âmm ve hass'ını, mutlak ve mukayyedini bilmesi gerektiği gibi; hüküm hadislerinin rivayet yollarını, senedlerini, hadis rivayetlerinin kuvvet derecelerini, râvilerin derece ve hallerini, adâlet ve zabt gibi vasıflarını da bilmesi gerekir.
Hadis rivayet edenlerin hal tercemeleri ile adâlet ve zabt bakımından durumları hakkında bir çok eserler yazılmıştır. Kütüb-i Sitte gibi sahih hadis mecmuaları meydana getirilmiş ve bunlar üzerine bir çok âlimler tarafından şerhler yazılmak suretiyle hadisler senetleri bakımından tasnif edilmiş ve İslâm hukukçularının bazı hadisler üzerindeki görüş ayrılıkları ortaya konulmuştur. Bu hadis çalışmaları müctehidin bunlara başvurarak hüküm çıkarmasını kolaylaştırmaktadır. Hükümlerle ilgili bütün hadislerin ezbere bilinmesi şart değildir. Ancak gerektiğinde yerlerinin, başvurma metodlarının ve hadis rivâyetlerinin bilinmesi yeterlidir.[781]

4) Üzerinde İcma ve İhtilaf Edilen Konuları Bilmek

Üzerinde alimlerin 'icma' ettikleri konuları bilmek gerekir. [782]
Üzerinde icma (ittifak) meydana gelen konuları bilmek yanında Sahabe, Tabiî ve onlardan sonra gelen müctehidlerin ihtilâfa düştükleri konuları bilmek gerekir. [783] Ancak bütün icmâ yerlerini ezberlemek şart değildir. Araştırma konusu yapılan mesele hakkında icmâ veya ihtilaf bulunup bulunmadığını bilmek yeterlidir.[784] Medine ve Irak fıkhının metod ve farklarını bilme yanında; doğru olanla doğru olmayan, naslara yakın olanla uzak olan şeyler arasında karşılaştırma yapabilecek akıl, anlayış ve değerlendirme gücüne sahip olmak gerekir. Gerçekte Asr-ı saadette ve daha sonra yaşamış büyük hukukçuların görüşlerini incelemek, delil ve temayülleri bakımından onlar arasında karşılaştırmalar yapmak kişinin muhâkeme gücünü ve araştırma melekesini geliştirir.
Müctehidlerin ittifak ve ihtilaf ettikleri meseleleri, ihtilaf sebeplerini açıklayan eserler meydana getirilmiştir. eş-Şirâzî'nin (ö. 476/1083) "el-Mühezzeb" adlı eseri ve Nevevî'nin buna yazdığı şerh, İbn Kudame (ö. 620/1223)'nin "el-Muğni"si, İbn Hazm'ın (ö. "456/1063) "el-Muhallâ" sı Hafîd İbn Rüşd'ün (ö. 595/1199) "Bidâyetü'l-Müctehid" ve İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1327) "el-Fetâvâ" adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir.[785]

5) Kıyas Bilmek

Fıkıh usulünü, yani fıkıh ilminin metodunu, şeriatın delillerini ve bunların nasıl kullanılacağını bilmek gerekir.[786]
İctihad, bütün şekil ve metodlarıyla kıyası bilmeyi gerektirir. Hattâ imam Şâfiî'ye göre ictihad kıyastan ibarettir.[787] Kıyasın metodunu bilmek; naslardan hüküm çıkarma esaslarını öğrenme ve ictihad yapılacak konuya en yakın olan nassı seçme imkânını sağlar. Kıyası bilmek şu üç şeyi bilmeyi gerektirir:
1- Kıyasın dayanacağı asıl hükmü bilmek. Bu dayanağın ayet, hadis veya icma olması, bunlarla ilgili gerekli bilgilere sahip olunması da gereklidir.
2- Kıyas kaide ve prensiplerini bilmek. Meselâ belirli ve özel bir durumu ifade ettiği sabit olan bir nas üzerine kıyas yapılamaz. Kendisine dayanılan asıl hükmün illetini tesbit ettikten sonra hükme bağlanacak yeni meselede (fer'î) de aynı illetin gerçekleşip gerçekleşmediğini araştırmak gerekir. Hz. Peygamber'in dörtten fazla olan eş sayısına kıyas yapılarak hüküm çıkarılamaması gibi. Çünkü bu müsâade yalnız O'na âittir.
3- Önceki müctehidlerin kıyas metodlarını bilmek. el-İsnevî (ö. 772/1370) "Kıyas bilmek bir ictihad kaidesi ve sayısız hükümlerin açıklanmasına götüren bir yoldur" der.[788]

6) Hükümlerin Amaçlarını Bilmek

Şeriat hükümlerinin amaçlarını, insanların faydalarını (maslahatlarını) ve hükümlerini illetlerini (sebeplerini) bilmek gerekir. [789]

---
[780] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[781] Ebû Zehra, Usulü'l-Fıkh, s., 382 vd; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/86; 4/322-323.
[782] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[783] Şafiî, er-Risâle. s. 510.
[784] Ebû Zehrâ, a.g.e, s. 383 vd.
[785] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/86-87; 4/323.
[786] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[787] Şâfii, a.g.e, s. 383 vd.
[788] el-İsnevî, Şerhu Minhâci'l-Usûl, III, 310 (İbn Emîr'in Takrîri kenarında) Mısır 1316; Şafii, a.g.e., s., 477; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87; 4/323.

İslâmî hükümlerin amaçları, belli bir nas'dan değil, bütün nasların toplamından anlaşılabilir. Böylece, cüz'î bir meseledeki maksadı anlamak, küllî hükümleri ortaya koyan nass'ları anlamaya bağlıdır. Bu hükümlerin asıl amacı insanlar için rahmet olmaktır. Ayette; *"Biz, seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik"* (el-Enbiyâ, 21/107) buyurulur. İslâm'da güçlük ve sıkıntının kaldırılması, zorluğun değil kolaylığın tercih edilmesi bu rahmetin bir sonucudur. Emredilen bazı güçlükler büyük zararları gidermek amacına yöneliktir. Cihadın farz kılınışı böyledir. Nitekim âyette şöyle buyurulur:

"Allah, insanların bir kısmını diğer bir kısmıyla defetmeseydi manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler yıkılıp giderdi. Şüphesiz Allah, kendisine yardım edenlere yardım eder. Gerçekten Allah, güçlü ve yücedir" (el-Hacc, 22/40).

Maslahata göre fetva vermede, gerçek maslahatlarla (toplum yararı) nefsî ve şehevî arzulardan gelen bir vehimden ibaret olan maslahatları birbirinden ayırdetmek gerekir. Böylece mazarratı defetme, maslahatı celbetme, bütün insanlara faydalı olan şeyleri tercih etme, başka bir deyimle toplum yararını kişisel yararın üstünde tutma melekesi gelişir. [790]

Şâtibî şöyle der: "İnsan, Allah ve Resulunün amaçlarını bütün meselelerde anlayacak bir dereceye gelirse, o, ilim öğretme, fetvâ verme ve Allah'ın bildirdiği hükümleri açıklamada Peygamber (s.a.s)'in vârisi olma özelliğini kazanmış olur"[791]

7) Doğru Bir Anlayış Ve İyi Bir Takdir Gücüne Sahip Olmak

Yaratılış olarak bu işi becerebilecek bir kabiliyette olmak. Açık bir zihne, ince bir anlayışa, geniş bir kavrayışa, basirete (sağlam bir bakış açısına) sahip olmak gerekir. [792]

Müctehidin gerçek fikirleri yanlış olanlardan ayırdetme melekesine sahip olması gerekir. Bu da doğru bir anlayış ve keskin bir görüşe sahip olmakla gerçekleşebilir. [793]

8) İyi Niyet ve Sağlam Bir İtikad Sahibi Olmak

İslâm dinî, ancak kalbi iman ve ihlasla aydınlanmış olanların idrak edeceği bir dindir. İtikadı bozuk kimse bid'at ve nefsî arzularının peşine düşer; tarafsız bir gönülle naslara yönelemez. Kötü niyet düşünceyi de kötüleştirir. Bu yüzden büyük müctehidler fıkıhla şöhret yapmadan önce ihlâs ve takvâlarıyla meşhur olmuşlardır. İhlaslı kimse gerçeği nerede bulursa bulsun kabul eder, taassub göstermez. Büyük imamların hepsi; "Bizim görüşümüz doğrudur, yanlış da olabilir. Başkalarının görüşü yanlıştır, fakat doğru da olabilir" demişlerdir.[794]

İşte İslâm hukukçularının müctehidde bulunmasını gerekli gördükleri şartlar bunlardır. Bu şartları kendisinde toplayan müctehide "mutlak veya müstakil müctehid" denir. [795]

Müctehid Bazı Konularda Bir Başka Müctehidi Taklid Edebilir mi?

Fakihlerin büyük çoğunluğuna göre ictihad bölünme (tecezzi) kabul etmez. Nikâh meselelerinde ictihad yapan kimse, ibâdet konularında başkasını taklid edemez. Yine ibadet konularında müctehid olan kimse, alım satım, nikâh ve talak gibi konularda başka bir müctehidi taklid edemez. İctihadla taklid bir kimsede birleşemez. Ancak müctehidin bütün şer'î meseleleri aynı derecede bilmesi mümkün olmayabilir. Birçok müctehid soruları bazı sorulara "bilmiyorum" diye cevap vermiştir. İmam Mâlik'in otuzaltı kadar soruya "bilmiyorum" diye cevap verdiği nakledilir.[796]

Taklid ve İttiba:

Dayandığı kitap, sünnet ve icmâ delillerinden biri bilinmeksizin bir müctehidin sözünü alıp, bununla amel etmeye "taklid" denir. Fakat deliline bakmak, öğrenmek ve ictihadına katılmak sûretiyle bir müctehidin re'yini benimsemeye ise "ittibâ" adı verilir. eş-Şevkânî (ö. 1250/1832)'ye göre, sahâbe, tabiûn ve etbâü't-tâbiîn içinden ictihad derecesine ulaşamayanlar muayyen bir müctehidi taklid etmiyor. onlardan problemleriyle ilgili delilleri sorup öğrenerek bunlara ittibâ ediyorlardı. Taklit bu nesillerden sonra zuhûr etmiştir.[797] Müslümanlar arasında taklid yerine, ittibâ ruh ve alışkanlığının geliştirilmesi, ilim adamlarını delilleri öğrenmeye zorlar, delillerin kuvvetli olanı ile zayıf olanım tartışma imkânı doğar. Bunun gerçekleşmesi için delillerin zikredildiği temel

---

[789] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[790] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87; 4/323.
[791] Şâtibî; a.g.e, IV, 106; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87.
[792] Hüseyin K. Ece, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları: 438.
[793] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi:3/87; 4/323.
[794] Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 388, 389; İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi, Trc. Abdulkadir Şener, Ankara 1968, 1969, s. 125, 126.
[795] Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87; 4/323.
[796] Ebû Zehrâ, a.g.e, s. 400, 401; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87.
[797] Hayreddin Karaman, İslâm Hukukunda ictihad, Ankara 1975, s. 206.

eserlere yönelmek, te'lif edilecek İslâm hukuku kitaplarında hükümlerin dayandığı delilleri de göstermek gereklidir. Bunun sonucunda araştırıcılar, vahiy, Sünnet ve icmâi ümmet üzerinde düşünme ve değerlendirme imkânı bulurlar.[798]

İctihadın Hükmü:

İctihadın hükmü gâlip zandır. Yani bir meselenin ictihad ile sabit olan hükmü yanılma ihtiali ile birlikte gâlip zanna dayanır. Bir müctehidin devamlı isabet etmesi gerekmez. Hata etmesi de mümkün ve muhtemeldir. Bu yüzden Ebû Hanîfe, "bu bizim ulaştığımız en iyi sonuçtur. Kim bundan daha iyisine ulaşırsa ona uysun" derdi. imam Şâfiî de; "bir hadis görürseniz ona sarılın ve benim görüşümü duvara çarpın" demiştir.[799] Mu'tezile'ye göre, her müctehid ictihadında isâbet etmiş sayılır. Çünkü hüküm, Allah nezdinde müctehidin ictihadına tabidir. Aksi halde insanlar güç yetiremeyecekleri bir yükümlülükle karşı karşıya gelmiş olur.[800]

Müctehidlerin Tabakaları:

Fıkıh usulü bilginleri müctehidleri yedi tabakaya ayırırlar. ilk dört tabaka müctehid, diğerleri mukallid derecesindedir. [801]

1) Şerîatte Müctehid:

Bunlara "mutlak veya müstakil müctehid" de denir. Bunlar hem müstakil usûl ve ictihad metodu ortaya koyan hem de bunlara göre fer'î hükümler çıkaran müctehidlerdir. Sahâbe fakîhleri, Saîd b. el-Müseyyeb ve İbrahim en-Nehaî gibi Tâbiûn fakîhleri, Ca'fer es-Sâdık ve babası Muhammed el-Bakır, Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Evzâî, Leys b. Sa'd, Süfyan es-Sevrî ve diğerleri gibi pek çok müctehid bu tabakaya girer. [802]

2) Müntesip Mutlak Müctehidler:

Bunlar, eksiksiz olarak ictihad ehliyetine sahip, bazan usûl ve fürûda üstadlarına muhalif olmakla birlikte genel olarak bir müstakil müctehidin ictihad usûlünü benimsemiş olan müctehidlerdir. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Züfer, Şâfiîlerden el-Müzenî, Mâlikîlerden Abdurrahman b. Kasım ve İbn Vehb bunlardandır. [803]

3) Mezhepte Müctehidler:

Bunlar mensup oldukları mezhep imamına muhalefet etmezler. Ancak onun hükme bağlamadığı meseleleri ayni usul ve metodu kullanarak Kitap ve Sünnet delillerinden çıkarırlar. Tahâvî, Kerhî, Serahsî, İsfereyânî ve Şîrâzî bunlar arasında sayılabilir. [804]

4) Tercih Yapan Müctehidler:

Rivayet edilen görüşler arasında tercihlerde bulunan fakihlerdir. Bu tabaka ile önceki tabaka arasındaki fark çok azdır. [805]

5) İstidlâl Sahibi Müctehidler:

Bunlar, görüş ve rivayetleri karşılaştırıp: "Şu görüş rivayet bakımından daha sağlam ve delili yönünden daha kuvvetlidir". "Bu görüş kıyasa daha uygundur" gibi açıklamalar yapmışlardır. Aslında bu üç tabakayı "tahrîc ve tercih yapanlar" diye ikiye ayırmak mümkündür.[806]

6) Hâfızlar Tabakası:

Bunlar taklid derecesinde olup, öncekilerin tercihlerini bilmede huccet sayılırlar. İbn Abidin bunlar hakkında söyle der: "Onlar en sağlam, sağlam ve zayıf, açık rivayet, mezhebin zahir görüşü ve nâdir rivâyet arasında

---

798 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87; 4/323-324.
799 Ebu Zehrâ. a.g.e, s. 388, 389.
800 Ömer Nasuhi Bilmen, lstılahat-ı Fıkhıyye Kâmusu, I, 243; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87.
801 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87.
802 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87.
803 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87.
804 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/87-88.
805 Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/88.
806 Ebu Zehrâ, a.g.e, 396, 397; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/88.

seçme gücüne sahip kimselerdir. el-Kenz, ed-Dürrü'l-Muhtâr, el- Vikâye ve el-Mecma' gibi eserlerin müellifleri bu tabakaya dahildir. Bunlar kitaplarında reddedilmiş veya zayıf rivayetleri nakletmemişlerdir"[807]

7) Mukallidler Tabakası:

Bunlar Kitabı anlayabilir, fakat görüş ve rivâyetler arasında tercih yapamazlar ibn Âbidin şöyle der: "Onlar gece odun toplayıcısı gibi ellerine geçen her şeyi bir araya getirmişlerdir. Bunları taklid edenlere yazıklar olsun"[808]

TAKLİD

Kılıç takmak, bir kimsenin omuzuna kılıcın askısını yerleştirmek.
Fıkıh usulünde, bir sözü delilsiz olarak kabul etmek ya da bir kimsenin şer'i delillerden olmayan sözüyle, şer'i bir delile dayanmadan amel etmek. Dayandığı deliller bilinmeden bir müctehid veya bilginin sözüne göre amel edilmesi durumunda taklit gerçekleşmiş olur. Taklit edene mukallit denir. Fakat taklit ile ittiba karıştırılmamalıdır. İttiba, bir müctehidin ictihadını, delillerini inceleyerek benimsemedir. Hicri ikinci yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan taklidin cevazı, dördüncü yüzyıldan bu yana tartışıla gelmektedir.
Teori planında taklit, ictihad konusuyla birlikte ele alınmıştır. İctihad kapısının belli bir dönemde kapandığını savunanlar taklidin vacib ve gerekli olduğunu savunurken, ictihad taraftarları, tam aksine, taklide hiçbir meşruiyet tanımamışlardır. Konuya bu iki karşıt noktadan bakanların yanısıra, konuyu kişilerin durumuna göre değerlendirme yoluna giden daha mutedil bilginler de olmuştur. [809]

Taklidi Kabul Edenler ve Delilleri:

Dört mezhebten birine bağlı hukukçular taklidin caiz, hatta vacib olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bunlar görüşlerini birçok delille desteklemeye çalışmışlardır. Bunların taklit lehine getirdikleri delillerin başlıcaları şöyle özetlenebilir:
1) Kur'an'da, *"Bilmiyorsanız, zikir ehline sorun"* (en-Nahl, 16/43) buyurulur. Bu ayet, bilmeyenin bilenden sormasını gerektiren bir emirdir.
2) Hz. Peygamber, başından yaralı birine guslün gerekli olduğunu söyleyerek ölümüne neden olanlar için, "... madem ki bilmiyorlar, bilenlere sorsalar ya! Cehaletin şifası sormaktır" buyurmuştur.
3) Hz. Ömer, kelale meselesinde Hz. Ebu Bekr'e uymuş ve "Ona muhalefet etmekten utanırım" demiştir. Taklit caiz olmasaydı Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'e uymazdı.
4) Sahabe, cemaatle kılınan namazın bir bölümünü kaçırınca, önce bu bölümü kılıyor, sonra imama uyuyorlardı. Hz. Muaz ise önce imama uydu, imam selam verince, kalkıp kaçırdığı bölümü eda etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Muaz size yol gösterdi, artık öyle yapın” buyurdu.
5) Allah Teâlâ kendine, Resulune ve ulü'l-emre itaati emretmiştir.[810] Ulü'l-emr, yöneticiler ve bilginlerdir. Yönetici ve bilginlere itaat, verdikleri fetvayı taklitle olur.
6) Allah Teâlâ, muhacir ve ensara iyi bir şekilde ittiba edenleri övmüş, onlardan razı olduğunu bildirmiştir.[811] Hz. Peygamber de, *"Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uysanız doğru yolu bulursunuz"* buyurmuştur. Bunlar taklidin tasvibi ve övülmesi anlamına gelir.
7) Müctehid bilginler açıkça taklidin caiz olduğunu söylemişlerdir. Sözgelimi Muhammed bin el-Hasen, "Alimin daha bilgin olanı taklit olması caizdir"; İmam Şafiî de, "Bazı meselelerde Ömer'i, Osman'ı, Zeyd'i taklit ederek söylüyorum" demiştir.
8) Allah insanları çeşitli yeteneklerde yaratmış, öğrencinin hocasını, çırağın ustasını taklidini zorunlu kılmıştır. Her insanın müctehid olmasını istemesi, O'nun bu adet ve hikmetine aykırıdır. [812]

Taklidi Kabul Etmeyenler ve Delilleri:

İçlerinde İbn Hazm, İbn Teymiye, İbnu'l-Kayyim ve Şevkanî'nin de bulunduğu bazı İslam bilginleri ise bid'at olarak nitelendikleri taklidin haram olduğunu savunmuşlardır. Bunlar da görüşlerini delillerle desteklemeye, taklidi savunanların delillerini çürütmeye çalışmışlardır:
1) Allah Teâlâ'nın mukallidleri zemmetmesi[813], Kitap ve Sünnet'in hakim kılınmasını emretmesi ve ihtilaf çıkınca Kitap ile Sünnet'e başvurulmasını istemesi[814], hükmün yalnız kendisine ait olduğunu bildirmesi[815], dinde

---

[807] Ebû Zehrâ, a.g.e, 397, 398; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/88.
[808] İbn Âbidin, Şerhu Risâleti Resmi'l-Müftî, İstanbul, t.y. >. 5; Hamdi Döndüren, Şamil İslam Ansiklopedisi: 3/88.
[809] Ahmet Özalp, Şamil İslam Ansiklopedisi: 98.
[810] en-Nisa, 4/59.
[811] et-Tevbe, 9/100.
[812] Ahmet Özalp, Şamil İslam Ansiklopedisi: 98-99.
[813] el-Maide, 5/104; Lokman, 31/21; ez-Zuhruf, 43/22-23.
[814] en-Nisa, 4/59.

Allah ve Resulunden başkasına dayanmayı yasaklaması[816], kendinden başkasının helal ve haram kılacak rab ve veli ittihaz edilmesini yasaklaması[817], Kitap ve Sünnet'e davet edilen bir kimse, hangi nedenle olursa olsun, onu terk ederse, kendisine büyük bir bela isabet edeceğini bildirmesi[818] taklidin haramlığına delalet eder.
2) *"Bilmiyorsanız, zikir ehlinden sorun"* (en-Nahl, 16/43) ayetindeki "zikir" Kur'an ve hadis, onun "ehli" de bunları bilen kimselerdir. Meselesiyle ilgili ayet ve hadisi bilmeyen kimse, elbette bunları bilenlerden soracak ve nakledilen ayet ya da hadise uyacaktır. Selef, hiçbir zaman bunlar yerine bir kimsenin kişisel rey ve görüşünü sormamıştır.
3) Başı yaralı kişiye, bu konudaki delili bilmeden fetva veren ve onun ölümüne neden olanlara Hz. Peygamber, "Allah canlarını alsın..." diye çıkışmıştır. Bu, ilimsiz fetva vermenin haram olduğuna delalet eder. Taklit ilim olmadığına göre, onunla fetva vermek de haramdır.
4) Hz. Ömer'in kelale meselesinde Hz. Ebu Bekir'i taklit edişi birkaç şekilde açıklanabilir: Hz. Ömer bu konuda ölene kadar kesin bir kanaate varamadığına göre, burada söz konusu olan uyma, Hz. Ebu Bekir'in söyledigi "Reyimle hükmediyorum, hata edebilirim" ilkesine ait olacaktır. Yoksa Hz. Ömer, mürted esirlerin reddi; savaşla fethedilen arazinin vakfı, hilafette veliaht tayin edilmesi gibi birçok konuda Hz. Ebu Bekir'e muhalefet etmiştir.
5) Hz. Peygamber'in Muaz'ın hareketini tasvib etmesiyle sünnet meydana gelmiş, sahabe de bu sünnete uymuştur. Kitap ve Sünnet'e uymak taklit değildir.
6) Ulü'l-emre itaat, dinin uygulayıcıları olmaları bakımındandır. Yoksa onların kendilerine itaat emredilmemiştir.
7) Muhacirun ile ensara uymaktan maksat, dini hayatta onların yolundan yürümektir. Onlardan hiçbiri Kitap ve Sünnet'in naslarını bir kişinin rey ve ictihadı için terketmemişlerdir. "Ashabım yıldızlar gibidir..." sözü de sağlam yollardan gelmemiştir. Sahih olduğu kabul edilirse, mukallidlerin imamlarından önce ashaba uymaları gerekir. Bundan da önce ashab gibi davranarak Kitap ve Sünnet delillerini öğrenip bunlara tabi olmaları gerekirdi.
8) Müctehid imamların taklidi yasaklayan söz ve davranışlarını herkes bilir. Onların Kitap ve Sünnet'ten delilini bulamadıkları birkaç meselede daha alim kimselerin ictihadlarına tabi olmaları, herkes için vacib olan taklittir ve zaruret halleriyle sınırlıdır.
9) Allah'ın insanları çeşitli yeteneklerde yarattığı, öğrenci ve çırağın hocalarını taklit etmelerinin doğal olduğu gerçektir. Ama bununla taklidin bir ilgisi yoktur. Taklit, sözü hüccet olmayan bir kimsenin sözüne delilini sormadan uymaktır. Oysa Allah, kullarının fıtratına körü körüne takliti değil, iddia sahibinden delil ve ispat isteme eğilimini yerleştirmiştir.
Konuya daha mutadil yaklaşan bazı İslam bilginleri, genel anlamda vacib ya da haram hükmünü vermek yerine, mesele ve mükellefin durumuna göre bazı şartlarla hüküm vermeyi yeğlemişlerdir. İbn Abdilba, el-Hatibu'l-Bagdadî, Ebu Same, Satıbî ve Sah Veliyullah Dehlevî gibi bilginlerin içinde bulunduğu bu grup, mükellefleri ehliyet bakımından müctehidle, müttebiler ve avam şeklinde üç bölüme ayırır. Müctehidlerin zaruret hali dışında birbirlerini taklit etmeleri caiz değildir. Müctehidlerin delillerini inceleyip bunlara göre tercih ettikleri hükümlere uyan kimseler olarak tanımlanan müttebilerin de, delile bakmaları mümkün oldukça, delile bakmadan bir kimseyi taklit etmeleri caiz değildir.
Fiili olarak delili bulmak ve anlamak imkanına sahip olmayan avam (halk), bilginleri belli şartlarda taklit edebilir. Bu şartlar şunlardır:
1) Müctehid ve bilgini bizzat itaat ve taklite ehil olduğu için değil, tebliğ ederek buna vasıta oldukları için taklit etmeleri. Çünkü bizzat itaat, Allah ve Resulune aittir.
2) Taklitlerinin basit ve zanni de olsa bir tercihe dayanması, bazı karine ve emarelerle taklit ettiği kimsenin en bilgin ve layık kişi olduğuna inanmaları.
3) Taassuptan uzak bulunmaları. Taklit ettikleri bilginin yanılabileceğini kabul edip onun görüşüne uymayan sahih bir nas ile karşılaşınca, nassı değil, imamının görüşünü terkedecek bir durumda olmaları.
4) Taklit ettikleri hususun beş vakit namaz, oruç, hac ve zekatın farz, zina ve içkinin haram olduğu gibi kesin olarak bilinmesi gereken "zarurat-ı diniye" den olmaması.[819]

---

[815] el-En'am, 6/57; Yusuf, 12/40.
[816] et-Tevbe, 9/16.
[817] et-Tevbe, 9/35.
[818] en-Nur, 24/63.
[819] Ahmet Özalp, Şamil İslam Ansiklopedisi: 99.